

19128

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE
İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI

**İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE
FAALİYETLERİ**
(1923 — 1927)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Dursun GÖK

T. C.
**Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi**

Danışman
Prof. Dr. Nejat GÖYÜNC

KONYA — 1991

Ö N S Ö Z

Avrupa devletlerinin Türk Milleti'ni yok etme politikası olarak uyguladıkları "Şark Meselesi"projesi uzun senelerden beri tatbik edilmiş ve Birinci Dünya Harbi sonunda imzalanan "Mondros Mütarekesi" ile Batı Devletleri nihai hedefe varmada son darbeyi vurmuşlardır.30 Ekim 1918 tarihli mütareke hükümlerine aykırı olarak 3 Kasım'dan itibaren Anadolu'da,Türk'ü boğmak için harekete geçmişler ve vatani dört taraftan işgal etmişlerdir.

Türk Milleti Mustafa Kemal Paşa,Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa,İsmet Paşa,Fevzi Paşa ve Rauf Bey gibi kahraman komutanların önderliğinde ve Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi gibi gerçek anlamda fedakârca çalışan mebusların çalışmasıyla istiklâline kavuşmuş;Mudanya Mütarekesi ile savaşa son vererek Lozan'da görüşmelere başlanmıştır.Lozan görüşmelerinin devam ettiği ve itilâf Devletleriyle müzakerelerin yürütüldüğü sırada Birinci TBMM vatani kurtarmanın mutluluğu ve huzuru içinde,memleketin iktisadî,siyasî,sosyal ve kültürel kalkınmasının yapılmasını yeni seçilecek Meclise bırakmayı uygun görmüş ve seçimlere gitme kararını almıştır.

Yeni Türkiye'nin yapılaşmasını kendi düşünceleri doğrultusunda gerçekleştirmek isteyen Gazi Mustafa Kemal Paşa, tesbit ettiği adaylarla seçime gitmiş ve Birinci Büyük Millet

Meclisi'ndeki Muhalif Grubun(İkinci Grubun) yeniden Meclise girmesini önlemiştir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu seçimi kazanmış ve yeni Meclis 11 Ağustos 1923 de çalışmalarına başlamıştır. İkinci Büyük Millet Meclisi Devleti yeniden kurmuş ve köklü inkılaplar yapmıştır. Lozan Andlaşmasının onaylanmasını takiben, Ankara başkent yapılmış, Musul meselesi, Cumhuriyetin ilânı, Halifeliğin kaldırılması, 1924 Anayasası, Eğitim ve Öğretimde değişiklikler gibi son derecede önemli meseleleri çözüme kavuşturmuştur. Böyle önemli meseleler sonuçlandırılırken İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki anlaşmazlık Meclis'de muhalefetin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve Millî Mücadele'nin ilkleri arasındaki bu anlaşmazlıklar İstiklâl Mahkemesinde son bulmuştur.

Ortaya çıkan bu huzursuzluk sırasında Şeyh Said isyanı gibi önemli bir hadise meydana gelmiş ve Türkiye'nin birliğine yönelik tehlikeli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan kılık kıyafette yapılan değişiklik, Tekke ve Zaviyelerin kaldırılması, Medeni Kanununun kabulü gibi önemli değişiklikler ve yenilikler devam etmiştir.

Bütün bu köklü değişimler yanında iktisadî ve ticarî sahada da gelişmeler olmuş ve önemli adımlar atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, dünya devletleriyle kısa zamanda diplomatik ilişkilerini geliştirmiş ve bir çok devletle ikili anlaşmalar yapmıştır.

Her biri ayrı ayrı ilmi çalışmayı gerektiren 1923-1927 dönemindeki bu olayları toplu halde kaynaklara inerek, tarafsız bir gözle incelemeye çalıştık. Müsbet görüşleri de, menfi

görüşleri de belirtmeye gayret ettik. Tarihe mal olmuş hadiseleri tarafsız olarak incelemek ve tarihteki yerlerine oturtmak, aslında Atatürk'ün de arzusudur. O, "Tarih yazmak tarih yapmak kadar önemlidir, yazan yapana sadık kalmazsa, ortaya çıkacak durum insanlığı şaşkırtacak bir hal alır" derken, olayların tarafsız şekilde incelenmesini istemiyor muydu?

Böyle önemli bir dönemin incelenmesini elbette tam olarak yaptığımızı söyleyemeyiz. Bundan sonra yapılacak çalışmalar elbette bir çok noktayı daha aydınlatacaktır. Bu sebeple eksiklerimizin hoşgörüsüyle karşılanacağını ümid ederiz.

Kaynaklar kısmında belirttiğimiz gibi araştırmamızda Meclis Zabıtlarından birinci derecede istifade ettik, 33 cilt olarak düzenlenmiş olan Zabıt Cerideleri tek tek incelendi. Ayrıca Gizli Celse Zabıtları, Düstur ve diğer kaynaklardan faydalandık.

Araştırmamız esnasında kıymetli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemeyen ve gerçek anlamda büyüklük gösteren, yardımsever, her zaman minnetle anacağım tez danışmanı Hocam Sayın Nejat GÖYÜNÇ'e şükranlarımı arz ederim. Araştırmamıza destek veren S.Ü. Araştırma Fonu Başkanlığına teşekkür ederim. Araştırmamız esnasında yardımlarını esirgemeyen TBMM Mikrofilm Arşivi ve Millî Kütüphane Süreli Yayınlar Personeline, S.Ü. Atatürk Kütüphanesi personeline, çalışmalarımızda tashihleri okumak zahmetine katlanan Yrd. Doç. Dr. Yakup Karasoy'a, düşüncelerinden istifade ettiğim Tarih Bölümü Öğretim Üyeleri ve elemanlarına, emeği geçenlere teşekkür ederim.

Dursun GÖK

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

Giriş..... 1

I.BÖLÜM

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN İLK FAALİYETLERİ

- a-İkinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Yapısı 6
- b-Lozan Andlaşması'nın Onaylanması.....14
- c-Yüzellilikler.....26
- d-Ankara'nın Başkent Oluşu.....36
- e-Musul Meselesi.....46

II.BÖLÜM

LÂİKLİK YOLUNDA ADIMLAR

- a-Cumhuriyetin İlânı.....87
- b-Halifeliğin Kaldırılması.....112
- c-Teşkilât-ı Esasiye Kanunu(1924 Anayasası).....166
- d-Eğitim-Öğretim Faaliyetleri ve Tevhid-i Tedrisat
Kanunu.....175

III.BÖLÜM

İNKILÂPLAR VE TEPKİLERİ

- a-Muhalefetin Ortaya Çıkışı ve TPCF'nin Kuruluşu....209
- b-Şeyh Sait İsyanı.....254
- c-Kılık kıyafet-şapka İnkılâbı.....302
- d-Tekkeler ve Zaviyelerin Kapatılması.....311
- e-Günün 24 saate bölünmesi ve milâdi takvimin
kabulü315
- f-Hukukta İnkılâp/Medeni Kanununun Kabulü.....318
- g-İzmir Suikastı.....329

IV.BÖLÜM

İKTİSADİ VE TİCARİ FAALİYETLER

A-İKTİSADİ FAALİYETLER	348
a-Madenler ve Şeker Sanayii.....	350
b-Dokuma Sanayii.....	362
c-Tarım ve Hayvancılık.....	374
B-TİCARİ FAALİYETLER	395
C-DEMİRYOLLARI VE KARA YOLLARI FAALİYETİ	420

V.BÖLÜM

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE DIŞ POLİTİKA

a-Türk-Yunan ilişkileri.....	444
b-Türk-İngiliz ilişkileri.....	456
c-Türk-Sovyet Rusya ilişkileri.....	460
d-Türk-Fransız ilişkileri.....	463
e-Türk-İran ilişkileri.....	467
f-Diğer Devletlerle ilişkiler.....	468
Sonuç.....	472
Kaynaklar.....	477
Ekler	493

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
A.R.M.H.C.	:Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
A.R.M.H.G.	:Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu
A.Ü.H.F	:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
B.M.M.	: Büyük Millet Meclisi
TBMMZC.II/...	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi İkinci devre.cilt....
TBMMGCZ	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celze Zabıtları.
O.D.T.Ü.	:Orta Doğu Teknik Üniversitesi
vd.	: ve devamı

KAYNAKLAR

Araştırmada faydalınılan kaynaklar üç grupta toplanmaktadır.1-TBMM Zabıtları,2-TEMM Mikrofilm Arşivi ve Süreli yayınlar,3-Hatıralar.Ayrıca telif eserlerden de faydalınılmıştır.

Konu bizzat II.BMM'nin faaliyetleri olduğu için,Meclis Zabıtları esas kaynağı oluşturmaktadır.Memleket meselelerinin önemine göre bazı oturumlar gizli yapıldığından GCZ'nin 4.cildinden de yararlanılmıştır.I.BMM'nin seçim kararı almasıyla 16 Nisan 1923'de başlayan seçim dönemi 11 Ağustos 1923 tarihinde II.BMM'nin açılmasıyla çalışmalara başlanmıştır. Bu dönem 26 Haziran 1927 tarihine kadar devam etmiştir.

Geçen dört yıllık sürede gizli oturumlarda bir çok mevzu görüşülmüştür.Bunlar arasında " Mücadele-i Milliye'ye iştirak etmeyen ve hudud-u millî haricinde kalan erkân ve ümerâ ve zabitân ve mensubîn-i askeriye hakkında yapılacak muamele",Hilâfetin kaldırılmasına sebep olarak gösterilen Ağa Han ve Emir Ali Mektupları,Hiyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişiklik,Istanbul'a gönderilen İstiklâl Mahkemesi ve çalışmaları,bazı mebuslarla ilgili meseleler de vardır.(1)

Lozan Muahedesi mucibince ilân olunacak genel af kapsamı dışında kalacak 150 kişilik liste(2),Fener Rum Patriğinin mübadeleye tabi tutulması(3),Dahiliye Vekili Ferit Bey'in Ermenilerin İstanbul'a gelmesine müsaadesi gibi konular,Yunan hükûmeti ile görüşmelerin değerlendirilmesi,harp

sanayimizle ilgili kanun teklifleri yine Meclisin gizli oturumlarında ele alınan konular arasındadır.(4)

Meclisin açık oturumlarını içine alan çalışmalar 33 cilt halinde düzenlenmiştir.I.BMM döneminde yarım kalan çalışmalara ve kanunların tamamlanmasına devam edilmiş ve yeni dönemdeki konular tek tek ele alınmıştır.

Meclis Zabıtlarındaki dil üslubuna bakarsak,gerçekten Türkçe'nin hakim olduğunu görmekteyiz.Arapça,Farsça kelimeler ve tamlamalar yok denecek kadar azdır.Bu durum Meclisin Türkçe'ye verdiği önemi göstermektedir.Meclis Zabıtları dışında "Kanunlar Dergisi","Düstur" gibi kaynaklardan da yeterli kadar istifade edilmiştir.

İkinci grup kaynaklar ise TBMM Mikrofilm Arşivi ve Süreli yayınlardır.Millî Kütüphane'deki süreli yayınlar dikkatli bir incelemeye tabi tutulmuş,Hâkimiyet-i Milliye,Cumhuriyet,Vakit,Tanin,Milliyet,İkdam,Vatan gazeteleri ile Ayın Tarihi'nden istifade edilmiştir.

Üçüncü olarak istifade edilen kaynaklar arasında olaylara şahit olanların ve içinde yaşayanların kaleme aldıkları "Hatıralar" gelmektedir.Bu cümleden olarak Atatürk'ün Nutuk, Söylev ve Demeçler,Ali Fuad Cebesoy'un Siyasi Hatıralar,Rauf Orbay'ın Yakın Tarihimiz'de çıkan hatıraları,İsmet İnönü'nün Hatıraları,Mustafa Selim İmece'nin Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri ,Hasan Rıza Soyak'ın Atatürk'ten Hatıraları,Falih Rıfkı Atay'ın ÇankayaYakup Kadri

Karaoşmanoğlu'nun Politikada 45 Yıl Panorama, Ahmet Emin Yalman'ın Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geirdiklerimiz(C.3) Şevket Süreyya Aydemir'in Tek Adam, İkinci Adam(1884-1938) adlı eserlerinden faydalandık. Diğer taraftan konularla ilgili yazılmış telif eserlerden de istifade yoluna gidilmiştir.

-
1. GCZ, C.4, s. 330-425
 2. GCZ, C.4, s. 434-454, 456-462
 3. GCZ, C.4, s. 464-482
 4. GCZ, C.4, 484-494, 495-514

G İ R İ Ş

Anadolu'da ve Trakya'da Mondros Mütarekesi'ni takip eden aylarda düşman istilâsına maruz bölgelerde bu tertiplere mani olmak için kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin birleştirilmesi yolunda ilk önemli kararlar Amasya'da alınmıştır. "Vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir. Hükümet-i merkeziye deruhte ettiği mes'uliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıttırıyor. (yok olmuş gibi gösteriyor) Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" cümleleri ile başlayan ve Sivas'ta millet adına hareket edecek millî bir heyetin kurulması hususunda çağrışı da ihtiva eden Amasya Tamimi'ni takiben(1) Sivas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu ve Erzurum Kongresi sonunda oluşturulan "Heyet-i Temsiliye"de genişletilerek memleket meseleleri bu heyet tarafından yürütölmeye başlandı.(2)

Başında Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu 16 kişilik bu heyet vatanın bütününü temsil edecekti. "Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine ma tûf(yönelik)harekâtın reddi hususlarında müttehiden(birlik halinde) müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir" fıkrası kabul edildi. Böylece büyük devletlere karşı da mücadele ilkesi benimsenmiş olmaktadır.(3)

1. Atatürk, Nutuk, C.I, TTK.Yay. Ankara 1981, s.42, Tayyib Gökbişgin, Millî Mücadele Başlarken, Ankara 1959, C.I, s.146

2. Bkz. Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara 1968, Sivas Kongresi, 1969, Uluğ İğdemir, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ankara 1975, Bekir Sıtkı Baykal, Heyet-i Temsiliye Kararları, 1974

3. Nejat Göyünç, Atatürk ve Millî Mücadele(2.baskı), Konya 1987 s.100-101

Erzurum ve Sivas Kongreleri'ndeki kararların bir benzeri İstanbul'da Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 28 Ocak 1920 de yaptığı oturumda "MİSÂK-I MİLLÎ" olarak ortaya çıkmıştır.(4)

16 Mart 1920 sabahı İngilizlerin İstanbul'u işgali ve OMM'nin basılıp, bir kısım mebusların tevkif edilmeleri olayı, Anadolu'da başlamış olan Kuva-yı Milliye hareketini siyasi yönden bir "MİLLÎ MÜCADELE"ye dönüştürdü.(5) İşgalin ortaya çıkması İstanbul'dan Anadolu'ya kaçıışları da başlattı. Ankara'ya gelenler Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından karşılanmaktadır. Bunlar içinde Halide Edip Hanım ve eşi Dr. Adnan Bey (Adıvar), Fevzi Paşa (Çakmak), Miralay (Albay) İsmet Bey (İnönü) de vardır.(6)

İstanbul'un işgali üzerine Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına vilâyetlere, müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlarına bir bildiri yollar.(19 Mart 1920) Bu bildiri de Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin devama imkân göremediğinden durumu hükûmete de resmen bildirerek dağıtıldığı, bu durumda milletin istiklâlini ve devletin kurtuluşunu sağlayacak olağanüstü yetkileri olan bir Meclisin Ankara'da toplanmasının zaruri olduğu belirtilir.(7)

4. Göyünç, Atatürk ve... s.105, 112, Misâk-ı Milli hakkında: Ali Fuat Çebesoy, Misâk-ı Milli, (Yay. Faruk Sükan-Cemal Kutay İstanbul 1990), Nejat Kaymaz, "Misâk-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında", VIII. Türk Tarih Kongresi, C.III, TTK, 1983 Ankara

5. Bernart Lewis, Modern Türkiye'nin Doğusu (Çev. M. Kıratlı) Ankara 1984, s. 250-251

6. Yücel Özkaya, "İstanbul'un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul'dan Ankara'ya kaçıış olayı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 13, Kasım 1988, s. 127-143, Göyünç, age. s. 113

7. Nutuk, C.I, s. 562-564, Göyünç, age. s. 115

Tunaya'ya göre Osmanlı Mebusan Meclis'nin dağılması, Anadolu Kuva-yı Milliye hareketi açısından bağımsız bir politikanın takibini kolaylaştırmış ve gerçekleştirmiştir.(8)

23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin gayelerinden biri hilâfet ve saltanat makamını düşmandan kurtarmak, vatanın ve milletin istiklâlini sağlamaktır.(9) Meclis, " millî hâkimiyat" prensibini kabul etmiş ve ilk hükûmet 3 Mayıs 1920'de seçilmiştir.(10) Meclis Başkanı'nın hükûmetin de başkanı olması prensibi edildiğinden Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa hükûmetin de başkanı olmuştur.

ARMHC'nin hakim olduğu BMM'nde her türlü fikir serbestçe görüşülmekte ve savunulmaktadır.(11) 20.1.1337/1921 tarih ve 85 nolu Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile "Hâkimiyetin bilâkaydüşart milletin" olduğu ve " İcra kudreti ve teşri selâhiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan BMM'nde tecelli ve temerküz"ettiği (toplandığı) ve Türkiye Devleti'nin BMM tarafından idare olunduğu belirtilmekte(12), ancak " Hilâfet" ve "Saltanat" deyimlerine hiç yer verilmemektedir. Böylelikle "İstanbul'daki hukuken var, fakat fiilen düşmana teslim olmuş kendi ölüm fermanını eli ile imzalamış, her türlü hakarete boyun eğmiş bir iktidarsız iktidar karşısında yeni bir Türkiye Devleti doğmuştur."(13)

Diğer taraftan Meclis içinde yavaş yavaş bir gruplaşma ortaya çıkar ve ARMHC'na karşı "İkinci Grup" doğar.(14) Saltanatın kaldırılmasıyla(15) birbirinden ayrılan Halifelik

8. Tarık Zafer Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1981, s.208

9. TBMMZC, Devre I, C.1, s.38-39, Göyünç, Atatürk ve ... s.118
Kâzım Öztürk, Atatürk ve TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, C.1, Ankara 1990, s.101, Unsal Yavuz, "Fransız Ar-

yetkisinin dünyewî selâhiyetleri de içine aldığı iddiası Mecliste gittikçe kuvvet kazanır ve İkinci Grubun Lozan görüşmeleri sırasında etkili muhalefet yapmasına sebep olur. Neticede bu Mecliste Lozan Andlaşmasının onaylanamayacağı ortaya çıktığından Nisan 1923 başında alınan bir kararla seçimlerin yenilenmesine gidilir.(16)

İkinci TBMM dönemi "Türkiye'nin yapılaştığı" bir dönemdir. Devletin çatısı yeniden kurulmuştur. Büyük inkılâplar yapılmıştır. Devletin idare şeklinin "Cumhuriyet" olması bu Mecliste kararlaştırılmıştır. Hilâfetin kaldırılması, Din ve Askerlik işlerinin politikadan ayrılması, geniş kapsamlı 1924 Anayasası'nın hazırlanması ve kabulü, ilk defa bir muhalefet partisinin kurulması, inkılâplara karşı tepkiler, ekonomik alanda köklü değişiklikler, Musul meselesinin çözümlenmesi, Şeyh Sait isyanı, İzmir suikastı, sosyal ve hukuk alanındaki değişiklikler İkinci Meclis zamanında meydana gelmiş olaylardır. Ortaya çıkan bu değişiklikler üzerinde Mahmut Goloğlu'nun "Devrimler ve Tepkileri" adlı eseriyle Mete Tunçay'ın "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması(1923-1931)" adını taşıyan eserlerin dışında Meclis Zabıtlarına inilerek ortaya konulmuş başka eserler mevcut değildir. Belirtilen bu meseleler hakkında Mebusların görüşleri, olaylara bakış tarzları, inkılâplara bakışları ve her şeyden önce görevlerini ne şekilde yaptıkları, Millî Mücadele'nin önde gelen kahraman-

şivleri resmî belgelerine göre TBMM'nin açılışının dış etkileri" AAMD V/13, s.195-221
 10. TBMMZC, C.1, s.141-142, İhsan Güneş, Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı(1920-1923), Eskişehir 1985, s.191, Göyünç, age.s.122
 Tunaya, age.s.222

ları arasında ortaya çıkan ayrılıklar ve sebepleri gibi konulara yine Meclis içinden olayları yaşayanların düşüncelerinden ve hatıralarından cevap aramağa çalıştık.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeniden yapılaşma sürecinde Batı devletlerinin teknik ve iktisadî refah seviyesine Türk Milleti'nin daha çabuk ulaştırılması için yapılan inkılâpların ne derecede tesirli olup olmadığı ve bu arada Batıdan alınan kanunların milletin bünyesine uyup uymadığı halâ tartışılan konulardandır. Bu meselelere de Meclis içinden cevap aradık.

Türkiye'de zaman zaman tartışılan "Hilâfetin kaldırılması", Ulemadan gelen Mebusların davranışları, Mustafa Kemal Paşa hakkında beliren "diktatörlük" imajı karşısında mebusların davranışları üzerinde durulması gereken konulardır.

Araştırmada takip edilen metoda gelince; öncelikle kaynakların tesbitine gidildi ve Türkiye'nin yapılaşmasında önemli olaylar ile Yeni Türk Devleti'nin diğer devletlerle olan münasebetleri belli bir plan dahilinde ele alındı. Meclisin çalışma döneminde üzerinde durduğu konuların tamamı yerine, bunlardan daha önemli görülenler bir bütün içinde incelendi.

-
11. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Ankara 1981, s.41, Göyünç, s.122, Güneş age.116-152
 12. Düstur, Tertip 3, C.1, s.196
 13. Göyünç, age. s.132-133
 14. Güneş, age. s.148-151, Nursen Mazıcı, Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), İstanbul 1984, s.53 vd.
 15. TBMMGCZ, Ankara 1985 (İş Bankası Yay.), s.1126-1169
 16. TBMMZC, Devre I, C.28, s.283

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN İLK FAALİYETLERİ

a-İkinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Yapısı

Lozan görüşmelerinin devam ettiği sırada Birinci BMM'nin görevini yaptığı belirtilerek 1 Nisan 1923 tarihinde Aydın mebusu Esad Efendi ve 120 arkadaşı " Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Madde-i Müzeyyelesinin ilgası ve tecdid-i intihaba dair" 207 sayılı kanun teklifini Meclis'e verdiler.(1)

Teklifin görüşülmesi sırasında düşüncelerini açıklayan Edirne mebusu ve Hariciye Vekili İsmet Paşa, Lozan görüşmelerinin devam ettiğini, barışın Meclisin verdiği izin doğrultusunda gerçekleşeceğini, neticeyi kabul edip etmemenin Meclis'e ait olacağını, yeniden seçimlere gidilmesi gerektiğini açıklar. (2)

İzmit Mebusu Sırrı Bey 20 gün önce seçime gidilmesi için verdiği teklife İsmet Paşa'nın karşı çıktığını, şimdi seçime gidilmesini savunmasını tenkit eder. Burdur mebusu Şeref Bey, memleketin düşmandan kurtulduğunu ve milletin hür düşündüğünü, memleketi imar etmek için seçimlere gidilmesini iyi olacağını ileri sürer.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey yeni bir seçim kanunu ile seçimlere gidilmesini teklif ederken, bir başka Erzurum mebusu Durak Bey, mevcut mebusların hiçbirisinin seçimlere girmemesini teklif eder. Başbakan Rauf Bey de milleti düşünerek Meclisin seçim kararı verdiğini söyler.

Ankara mebusu Mustafa Kemal Paşa, milletin kayıtsız şartsız hâkimiyetinin esas olduğunu ve Türkiye devletinde tac-

1. TBMMZC, Devre I, C. 28, s. 283 (1.4.1339/1923)

2. C. 28, s. 284-285, M. Cemil (Bilsel) Lozan, C. I-II, İstanbul 1933

Seha Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler,

dar ve diktatörün olmadığını ve olamayacağını açıklar.(3)

Seçimlere gidilmesi Meclis tarafından kabul edilince, 3 Nisan 1923'de Seçim Kanunu da kabul edildi(4) ve 16 Nisan'da Birinci BMM son toplantısını yaparak dağıldı.

Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1923'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti(ARMHC) Başkanı sıfatıyla dokuz umde-lik bir program yayınladı.Bu programa Cumhuriyetin ilânı,Hilâfetin ilgası,⁽⁵⁾Şer'iyeye Vekâleti'nin kaldırılması,Şapka giyilmesi ilerde yapılacak inkılâpların alınmadığını daha sonra açıklar.(6)Aynı gün seçim çalışmalarını başlatan Mustafa Kemal Paşa,ARMHC şubelerine seçimin kazanılması için telgraflar gönderir.

Goloğlu'na göre, Mustafa Kemal Paşa, bu seçimlere çok önem veriyordu.Bu seçimleri Cumhuriyete gidişin bir aşaması sayıyordu.(7)

Diğer taraftan Meclis dağılmadan önce 15 Nisan'da yaptığı toplantıda Büyük Millet Meclisi'nin meşruluğuna karşı yapılacak ayaklanmaları,söz ve yazı ile bozguncu davranışlarda bulunacakları vatan haini sayan "Hiyanet-i Vataniye Kanunu'ndaki değişikliği kabul etti ve seçimlere daha bir güvenle gidildi.

Ankara 1969,I,Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını.Kadir Mısıroğlu,Lozan Zafer mi,hezimet mi,İstanbul 1971-1973 C.I-II,Ali Naci Karacan,Lozan Konferansı ve İsmet Paşa İstanbul 1943,İsmet İnönü,"İstiklâl Savaşı ve Lozan",Belleten,XXXVIII,s.1-30,TBMMZC,II/1,s.111-291(21.8.1339)

3.TBMMZC,I/28,s.285-294

4.Düster,C.IV,s.16-17

5.Tunçay,Tek-Parti....s.51

6.Vakit,8 Nisan 1923,Nutuk,C.II,T.T.K,Ankara 1984,s.958

7.Goloğlu,Türkiye Cumhuriyeti,s.190-191

Mustafa Kemal Paşa ARMHG üyelerinin kazanması için büyük çaba sarfetmiştir.Çünkü,mebus adaylarının listesini kendi yapmıştır.Meselâ;Muğla halkının istediği Antalya mutasarrıfı Hilmi(Uran)Bey'i aday göstermemiştir.(8)Bilhassa Trabzon ve İstanbul seçimlerine özel bir ilgi göstermiştir.Çünkü Trabzon'da Ali Şükrü Bey hadisesi dolayısıyla aleyhine bir kampanya açılmış,İstanbul'da da ittihatçılar Birinci Gruba karşı mücadeleye girmişti.(9)Seçimler sonucunda ARMHG Meclisin tamamına hâkim olmuştur.Tek bağımsız aday Gümüşhane mebusu Zeki Bey'dir.

İkinci TBMM 11.8.1923 günü ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlamıştır.En yaşlı üye İstanbul mebusu Abdurrahman Şeref Bey yaptığı konuşmada,Birinci Meclisin vatani kurtardığını;İkinci Meclisin de devleti düzene koyacağını , millî hâkimiyet üzerine mevcut kanunları yeni şartlara göre, ihtiyaçlara göre değiştireceğini açıklar.(10)

Meclisin geçici başkanlığına 189 reyle Ankara mebusu Ali Fuad Paşa seçilir.Ertuğrul mebusu Dr.Fikret Bey,mebusların yapacağı yemin metnini hazırlar ve Meclis Başkanlığına verir.Metin şöyle hazırlanmıştır:" Vatan ve milletin selâmet ve saadetinden başka bir gaye takip etmeyeceğime ve milletin bilâkaydüşart hâkimiyeti esasına sadık kalacağıma...vallahî"
(11)

Mustafa Kemal Paşa 13 Ağustos 1923 günü Meclis Başkanlığına seçildi ve yaptığı konuşmada Lozan andlaşmasının onay-

8.Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor,İstanbul 1955,s.120

Hilmi Uran,Hatıralarım,Ankara 1959,s.169

9.Damar Arıkoğlu,Hatıralarım,İstanbul 1961,s.323,Ahmet Emin Yalman,Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,c.3,İstanbul 1971,s.56,Atatürk'ün Tamim,Telgraf ve Beyannameleri,belge 499,Tunçay,Tek-Parti....s.55

10.TBMMZC,II/1,s.2(11.8.1339/1923)

lanmasını, milletin refaha ulaşmasında verimli çalışmalar yapılmasını belirterek, Mondros Mütarekesi'nden sonra ortaya çıkan gelişmeleri uzun bir şekilde açıklar ve konuşmasını şöyle sürdürür: "muhterem arkadaşlar, maruzatıma son vermeden evvel cümlenizi büyük bir vazifenin irasına davet ediyorum. Geçirdiğimiz buhranlı günlerin şerefli kahramanlarını hep beraber takdis edelim. Onlar arasında muharebe meydanlarında düşman silâhıyla göğüsleri delinmiş bahtiyarlar olduğu gibi yangınlarda, ateşlerde yakılmış bedbaht çocuklar ve kadınlar ve ihtiyarlar vardır. Onlar arasında yurtlarını kaybetmiş aileler, evlâtlarını gömmüş analar vardır. Ve yine onlar arasında vazifesini şerefle ifa ederek bugün memleketlerine dönmüş gaziler vardır. Onlar arasında namuslarına tecavüz edilmiş, ebediyen ağlamaya mahkûm genç kızlar vardır. Onlardan câm-ı şehadeti nûş etmiş olanların ruhlarına fatihalar ithaf edelim!" (Topluca fatiha okunur) (12)

Meclis İkinci Başkanlığına seçilen Ankara mebusu Ali Fuad Paşa da memleketin kalkınmasında Meclisin önemli görevler üstlendiğini vurgular. Başkan Vekilliklerinin seçilmesinden sonra 14 Ağustos 1923 günü Vekiller Heyeti (Bakanlar Kurulu) seçilir. İkinci BMM'nin ilk Hükûmeti şu üyelere meydana gelmiştir:

Başbakan	: Ali Fethi (Okyar), İstanbul
Dahiliye Vekili	: Ali Fethi, İstanbul
Şer'îye Vekili	: Musa Kâzım Efendi, Saruhan (Manisa)
Hariciye Vekili	: İsmet Paşa, Malatya
M. Milliye Vekili	: Kâzım (Özalp), Karesi (Balıkesir)
Maarif Vekili	: İsmail Safa, Adana
İktisat Vekili	: Mahmut Esat (Bozkurt), İzmir
Sıhhiye Vekili	: Dr. Rıza Nur, Sinop

11. TBMMZC, II/1, s. 3

12. Aynı cilt, s. 38-41

Maliye Vekili :Hasan Fehmi, Gümüşhane
 Adliye Vekili :Seyyid, İzmir
 Nafia Vekili :Feyzi, Diyarbakır
 Erkân-ı Harbiye-i
 Umumiye Riyaseti :Fevzi(Çakmak), İstanbul

Başvekil Fethi Bey konuşmasında memleketin ihtiyacı olan idarî, malî, iktisadî ve diğer ıslahatların bir an önce yapılması için çalışılacağını, memleketin muhtelif yerlerinde meydana gelen "şekavetin" ülkeye iktisadî yönden büyük zarar verdiğini, anarşinin önüne geçmek için her türlü tedbirin alınacağını, böylece halkın kazandığından emin bir vaziyette bulunacağını ve bunun sonunda ticaretin, ziraatın, iktisadî hayatın gelişeceğini açıklar. İlerlemeye engel bütün zincirlerin kırıldığını belirten Fethi Bey, buna rağmen gelişme olmazsa dökülen kanlara yazık olacağını, lüzumsuz masraf ve gösterişten uzak durulmasını ifade eder.(13)

İkinci Meclisin yapısına bakarsak, bu mecliste "Osmanlı Mebusan Meclisi"nden gelme 77 mebus bulunmaktadır. Bu mebuslar muhtelif zamanlarda Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunmuşlardır.(14) Birinci BMM'de bulunanlardan 99'u İkinci Meclis'te yeniden seçilmiştir. Osmanlı Mebusan Meclisi ve Birinci Meclis'te görev almayan ve ilk defa seçilen mebus sayısı ise 121 civarındadır. Meclisteki mebus sayısı Zabıt Ceridelerinde 287 olarak gösterilmiştir. Ancak istifalar ve ölümler nedeniyle yeniden seçilenlerle birlikte Meclise giren mebus sayısı 314'e kadar çıkmıştır. Bu sebeple dört yıllık dönem içinde mebus sayısında inmeler ve çıkmalar olmuştur. Ancak sayı 287'nin altına inmemiştir.

13. TBMMZC, II/1, s.62-64
 14. Bkz. Ekler kısmı

İkinci TBMM'ni meydana getiren milletvekillerinin mesleki yapısı aşağıdaki gibidir:(15)

Hukukçu(Avukat dahil)	64
Mülkiye-İdareci(Kaymakam-Vali)	58
Asker	62
Doktor	21
Ziraatçı	19
Öğretmen ve ilahiyatçı	11
Maliyeci-İktisatçı	8
Tüccar	8
Mühendis	7
Müderris	8
Gazeteci	4
Diğer meslekler	43

Meclisin öğrenim durumu da şöyledir:

Rüşdiye	42
Darülfünun Edebiyat Şubesi	4
Yüksek Öğretmen Okulu	6
Yüksek Ticaret Okulu	1
Yurt Dışı Ziraat Yük.Öğrenimi	2
Tıp Fakültesi	21
Mülkiye(Siyasi Bilimler)	47
Hukuk Mektebi	60
Medrese Öğrenimi	26
Harp Okulu-Harp Akademisi	62
Kolej öğrenimi	1
Lise	4
İdadi	9
Mühendislik tahsili	7
Hususi öğrenim	15
öğrenimi bilinmeyen	7

İkinci BMM'nin yaş ortalaması 47'dir. En yaşlı üye İstanbul mebusu 1853 doğumlu Abdurrahman Şeref Bey, en genç üye 1894 doğumlu Siverek mebusu Halil Fahri(Gürmen)dir.

15. TBMM Yıllığı, TBMM Meclis Albümü, Cafer Demiral, Türkiye Cumhuriyetini Yönetenler, Ankara 1973, Damar Arıkoğlu, Hatıralarım, İstanbul 1961

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde 67 çiftçi ve tüccar olmasına karşılık; İkinci Meclis'te bu sayı 27'dir. Birinci Mecliste Avukat ve Adliyeciler dahil Hukukçuların sayısı 20 civarındadır. İkinci Meclis'te Hukukçuların sayısı 64'dür. Mülkiyelilerin sayısında da İkinci Meclis'te artış gözlenmektedir. Birinci Meclis'teki 42 olan sayı, İkinci Meclis'te 58'e yükselmiştir. Asker kökenli mebusların sayısı da 52'den 62'ye çıkmıştır. Birinci Mecliste öğretmen kökenli mebusların sayısı 30 iken, İkinci Mecliste bu sayı 11 civarındadır. Demek oluyor ki İkinci Mecliste Devlet Memurları ve Asker kökenli mebuslar çoğunlukta bulunmaktadır. Serbest meslek sahibi olanlar Birinci Mecliste daha çoktur.

Meclise girmiş olan 314 mebusun doğum yerleri göz önüne alınınca bölgelere göre yüzdesi şöyledir:

Marmara bölgesi	% 23
Ege bölgesi	% 9
Karadeniz bölgesi	% 14
Akdeniz bölgesi	% 6
İç Anadolu "	% 12
Doğu Anadolu "	% 12
Güneydoğu Anadolu	% 11
Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında doğan mebuslar	% 13

İkinci Büyük Millet Meclisinde mebusların Meclise devam durumunu incelediğimizde iyi bir sonuçla karşılaşamıyoruz. Mebuslar genellikle devamsız durumdalar. Meclis oturumlarından aşağıya almış olduğumuz örnekler de bunu göstermektedir.

<u>Oturum tarihi</u>	<u>Mevcut mebus</u>	<u>olması gereken</u>
11.8.1339/1923	140	287
25.3.1340/1924	130	287
12.4.1340/1924	121	
28.4.1340	143	
30.10.1340	160	
22.11.1340	152	
27.11.1340	188	
10.12.1340	116	
11.12.1340	148	
29.12.1340	162	
5.1.1341/1925	148	287
17.2.1341	152	
26.2.1341	171	
13.5.1926	130	
20.5.1926	119	
24.5.1926	152	
31.5.1926	110	
16.6.1927	114	
25.6.1927	183	287

b-Lozan Barış Andlaşmasının Onaylanması

11 Ağustos 1339/1923 tarihinde açılan İkinci Büyük Millet Meclisi'nin yaptığı ilk çalışma Lozan Barış-Anlaşmasının onaylanması olmuştur. Başvekil Fethi (Okyar) Bey, 15.8.1923 tarihinde Meclis'e verdiği bir tahrir ile Lozan Barış Andlaşması'nın onaylanmasını arz etti. Başvekil Fethi Bey'in Meclis'e sunduğu tahrir şöyle dir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine
Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Romanya hükümetlerinin yetkili temsilcileri arasında 24 Temmuz 1339/1923 tarihinde Lozan'da akit ve imza edilen andlaşma ile ona bağlı diğer on beş mukavelename ve senedin kabul ve tasdikine dair tanzim ve icra Vekilleri Heyeti'nin 15.8.1339/1923 tarihli toplantısında kabul edilen kanun lâyihasıyla andlaşma ve mukavelename ve senedin matbu bir nüshası Yüce Meclisce tetkik ve tasdik için takdim kılınmıştır. Acilen müzakeresi için gereğinin yapılmasını istirham eylerim, efendim. (1)

İcra Vekilleri Heyeti Reisi

Ali Fethi

24 Temmuz 1339/1923 Lozan Sulh Muahedenamesi ve merbutatı hakkında lâyiha-i Kanuniye:

1. TBMMZC, II/1, s. 212 (21.8.1339/1923) Kanun maddeleri ve görüşmelerle ilgili bkz. s. 111-291, İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C. I (1920-1945), Ankara 1983, Bilâl Şimsir, Lozan Telgrafları, Ankara 1990, Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, Ankara 1986, Cemil Bilsel, Lozan C. I-II, İstanbul 1933, Ali Naci Karacan, Lozan Konferansı ve ve İsmet Paşa, İstanbul 1943

Madde 1-TBMM Hükümeti ile Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya hükümetlerinin yetkili temsilcileri arasında 1339/1923 senesi Temmuzunun yirmi dördüncü günü Lozan'da akit ve imza edilen Sulh Muahedenamesi ile aşağıda açıklanan mukaveleler ve senetler TBMM'nce kabul ve tasdik olunmuştur:

1/Boğazların usulüne dair Mukavelename 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

2/Trakya hududuna dair Mukavelename 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

3/İkâmet ve salâhiyet-i adliyeye dair Mukavelename 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

4/Ticaret Mukavelenamesi 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

5/Rum ve Türk ahalinin mübadelesine dair Mukavelename ve Protokol 30 Kasım 1923'de imza olunmuştur.

6/Sivil tutukluların iadesine ve harp esirlerinin mübadelesine dair Yunan-Türk İtilâfı 30 Kasım 1923'de edilmiştir.

7/Umumî affa dair beyanname 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

8/Adli idareye dair beyanname 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

9/Sıhhi meselelere dair beyanname 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

10/Osmanlı Devleti tarafından bazı imtiyazlara dair Protokol ve Beyanname 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

11/Lozan'da imza edilen senetlerin bazı kısmına Belçika ve Portekiz'in katılmasına dair Protokol 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

12/Britanya, Fransa, İtalya kuvvetleri tarafından işgal edilen Türk arazisinin boşaltılmasına dair Protokol ve Beyanname 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

13/Karaağaç arazisi ile Bozcaada ve İmroz adalarına dair Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Türkiye tarafından imzalanan Protokol 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

14/Sırp-Hırvat-sloven Devleti tarafından Barış Andlaşmasının imzasına ilişkin Protokol 24 Temmuz 1923'de imza olunmuştur.

15/Nihai sened.

Madde 2-İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

TBMM'ne sunulan Hariciye Encümeni mazbatasında 1914'den beri devam eden savaşın sona erdirilmesi ve Doğu'nun huzura kavuşması, ilgili devletlerle tekrar dostluk ve ticaret bağlarının kurulması için Lozan'da imzalanan andlaşmanın Encümen tarafından tetkik edildiği ve andlaşmanın giriş kısmında devletlerin hakimiyet ve istiklâl düsturunun kabul edildiği ifade edilerek, yüz kırk üç madde, beş mukavelename, beş protokol, beş beyannameden meydana gelen metnin kısımları hakkında bilgi verilmektedir.

Sinop Mebusu ve Hariciye Encümeni Reisi Yusuf Kemal Bey, yaptığı konuşmada; Lozan Andlaşmasıyla Türkiye'nin diğer devletlerce eşit hale geldiğini, Osmanlı Devleti'nin çok büyük arazilere sahip olduğu dönemde bile Türkiye'nin gördüğü iyi muameleyi görmediğini; Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlayan zincirlerin kırıldığını belirterek, Şark Meselesi hakkında bilgi vermiştir.

Karlofça barışından itibaren Türklerin devamlı olarak geri çekildiği, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinden imtiyazlar aldığı ve devletin her geçen gün zayıflayarak Mondros

Mütarekesi'ne gelindiği, Osmanlı devletinin taksimi ile kalınmayıp Türk'ün en mukaddes hislerine ve öz yurduna göz dikildiğini açıklayan Yusuf Kemal Bey; Millî Mücadele'nin başlamasını ve gelişmesini özetleyerek, Türk'ün hürriyet ve istiklâli olduğunu açıklamıştır.(2)

Yusuf Kemal Bey'den sonra söz alan Mersin Mebusu Niyazi Bey, Lozan Andlaşmasını birkaç noktadan tenkit eden uzun bir konuşma yapar. Niyazi Bey'in tenkitlerini şöyle özetleyebiliriz:

1/Osmanlı İmparatorluğu tasfiye oluyor ve andlaşmanın siyasî hükümleri kısmında Türkiye, Mısır, Sudan, Kıbrıs, Adalar, Trabsuğarp, Filistin, Suriye ve Irak topraklarından el çekiyor ve hukuken hiçbir hak iddia edemeyecektir.

2/"Milletler kendi kaderlerini kendileri çizecektir" hükmüne aykırı olarak, Türkiye'den ayrılan yerlerdeki halk üzerinde manda yönetimleri uygulanıyor ve halk geleceğini kendi tayin edemiyor. Bu vaziyet Türkiye'nin gerçekleştirmek istediği Misak-ı Millî'ye aykırıdır.

3/Türkiye andlaşmanın 16.maddesiyle kendi sınırları dışında kalan topraklar ve Adalar üzerindeki bütün hak ve hukuksundan vazgeçtiğini beyan etmektedir. Bu hüküm kabul edilemez bir hükümdür. Türkiye'den ayrılan yerler kendi kaderlerini kendileri tayin etmelidir.

4/Bu andlaşma ile özbeöz Türk olan unsurlar da Türkiye'den ayrılmaktadır. Suriye sınırı 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız İtilâfnamesiyle çizilmiştir ve bu sınır Lozan'da ka-

bul edilmiştir ki, bu vaziyette sınırın güneyinde birçok Türk kalmaktadır. Halbuki ilgili İtilâfnamede belirtilen hat Türk ve Fransız askerlerinin çekileceği hattır. Lozan andlaşmasının üçüncü maddesi Ankara İtilâfnamesinin 8. maddesini Suriye ile sınır kabul etmektedir ki bu kabul edilemez bir davranıştır. Andlaşmanın üçüncü maddesiyle hem büyük bir Türk kitle si sınır dışında kalıyor ve hem de İskenderun'un kaybı ile büyük bir iktisadî kayıp ortaya çıkmaktadır. İskenderun Doğu Anadolu ve Güney Anadolu'nun Akdenize açılan önemli bir kapısıdır. Amik ovası gibi çok verimli arazi de sınırlarımızın dışında kalmaktadır.

5/Bağdat hattının önemli bir kısmı da elimizden çıkmaktadır. Çünkü hattın önemli kısmı Suriye'de kalıyor. Türkiye'nin Kilis dağından yeni hat geçirmesi imkânsızdır. Çobanbey-Nusaybin demiryolu hudut kabul edilmiştir ki, şimdiye kadar böyle şey görülmemiştir. Çünkü demiryolunun hat kabul edilmesi asayiş yönünden sakıncalıdır. Suriye sınırı ile Payas, Hassa, Kilis, Antep, Mardin ve Urfa'nın arazi ve bağları, zeytinlikleri güneyde bırakılıyor ve Türkiye bunları kaybediyor. Ayrıca aileler ve kabileler bölünmüş bulunuyor. Antakya Türklerinin, Beylân Türklerinin Büyük Taarruzda varlıklarını feda ettiği, kadınların ellerinde kalmış olan meyan kökü senetlerini kızılaya getirdikleri, böyle bir yerin sınırların dışında kalması büyük kayıptır.

6/Musul meselesinde takip edilen yol yanlıştır. Mesele Cemiyet-i Akvam'ın hakemliğine bırakılamaz. Her yönden Türk olan Antakya, İskenderun sınırların dışında kalmamalıdır.

Lozan'da çizilen sınır iktisadî, coğrafi ve diğer yönlerden gayr-i millî bir sınırdır.(3)

Urfa Mebusu Yahya Kemal(Beyatlı)Bey, Meriç nehrinin sınır kabul edilmesi ile 600.000 Türk'ün Yunanlılara teslim edildiğini, halbuki güneyde Fırat nehrinin sınır kabul edilmesinin daha makul olacağını açıklayarak, Antakya ve İskenderun'un sınırlarımızın dışında kalmasını tenkit eder.(4)

İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey, "Heyet-i murahhasamızın Lozan'dan getirdiği Sulhname, eski bir vasyetname yerine konmuş bir hayat, bir ümid vesikasıdır" diyerek, andlaşma metnini tamamiyle tasdik ettiğini açıklar. Lozan'da büyük mücadele verildiğini belirten Hamdullah Suphi Bey, güney hududumuz dışında Türklerin kaldığını özel statü tanınan İskenderun ve Antakya'da Türk memurları görevlendirilmediğini ve Ermenilerin tahribatlarına devam ettiklerini; güney havalisindeki Türklerin yeni bir mücadeleye girmekten çekinmeyeceklerini ve mutlaka burada kalan Türklerin Millî bayrağımız altına alınacaklarını ifade eder.(5)

Menteşe(Muğla) Mebusu Şükrü Kaya Bey, Lozan heyetinin sekiz ay mücadele verdiğini, bazı noktalarda başarısızlığın sebebinin emperyalist Batı diplomatlarına ait olduğunu, beyanla; Batı Trakya'nın sınırlarımız dışında kaldığını, ancak burada kalan Türklere karşılık İstanbul Rumlarının Türkiye'de bırakıldığını ve Batı Trakya'dan çıkarılacak bir Türk ai-

3. TBMMZC.II/1, s.223-233

4. TBMMZC.II/1, s.233

5. TBMMZC.II/1, s.234-235

lesi karşılığında İstanbul'dan beş, on aile çıkarılması en tesirli çare olacaktır diyerek, Rodos, Meis, İstanköy gibi adalarda Türklerin yaşadığını, ancak sınırların dışında bırakıldığını söyleyerek andlaşmayı kabul edemeyeceğini açıklar. (6)

Tekirdağ Mebusu Faik Bey, andlaşmanın bu haliyle mu-rahhasları tebrik edemeyeceğini, çünkü andlaşma metninde "hukuk-ı esasiyemizi, hakk-ı bekâmızı, meşru hukukumuzu, bir kısım ırkdaşlarımızın hayat ve huzurunu tehdit ve ihlâl eden bir çok madde"(7) bulunduğunu belirtir. Batıda Trakya'nın kaybı ve boğazların Türk kontrolünden çıkması üzerinde durur ve bu haliyle andlaşmayı onaylamayacağını açıklar.

22 Ağustos 1923 tarihli toplantısında Meclis, Lozan Andlaşmasının maddeleri üzerindeki görüşmesine devam etti. İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey, andlaşmanın birçok Türk'ü sınırlarımızın dışında bıraktığını, koponlar meselesinin hal-olunmadığını, Musul için bir karar verilmediğini, andlaşmanın iktisadî yönden aleyhimizde olduğunu beyanla "Düyun-u Umumiye'nin taksimi adilâne yapılmamıştır ve borçların büyük kısmı Türk Milletine yüklenmiştir. Berlin andlaşması gereğince Türkiye'den ayrılan topraklar için de borçlar taksim edilmesi gerekirdi. Balkan muharebesinden sonra kaybettiğimiz topraklar taksim ediliyor. Gelir ve nüfus yönünden Osmanlı İmparatorluğundan büyük topraklar kaybettiğimiz nalde, Düyun-u Umumiye borcunun % 60'ı Türkiye'ye bırakılmış ve Türkiye'nin ödemesi istenmiştir" diyerek durumu açıklar.

Lozan Andlaşmasında dahili borçların ve nakdi evra-

6. TBMMZC. II/1, s. 235-238

7. TBMMZC. II/1, s. 238-241

kın ödenmesi Türkiye'ye yüklenmiştir ki, bu ,yekûn 173 milyon lirayı bulmaktadır.Halbuki borcun tamamı Türkiye'ye ait değildir.Bu borç kabul edilmiştir.Mustafa Necati Bey, andlaşmayı bu noktadan da tenkit eder.Türk heyetinin bunu kabul etmemesi gerektiğini,1914 yılında harp gemileri için vermiş olduğumuz paranın Türkiye'ye iade edilmediğini ve bu paranın bağışlanmış olduğunu;Hicaz demiryolunun Türk parasıyla yapıldığını,ancak andlaşma metninde bu hususta bir kayıt olmadığını belirten Mustafa Necati Bey;"TBMM 16 Mart 1914 tarihinden sonra İstanbul Hükûmeti tarafından yapılan andlaşmaları kabul etmeme kararı almışken,andlaşmanın 70'nci maddesi bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin yaptığı andlaşma ve mukaveleleri de içine almıştır.Ayrıca yabancı devletlerin tebaasının zararlarının kabul edilmesi Meclisin verdiği karara ters düşmektedir" diyerek andlaşmayı bu noktadan da tenkit eder.Andlaşmanın 16'ncı maddesi Umumi Harpte zarar gören yabancı devlet tebaasının zararlarını ödemeyi emrettiğinden; bu durumda Rumların zararlarını da ödemeye Türkiye mahkûm bırakılmış oluyordu.Bu hususu da tenkit eden Necati Bey;Adli ve Sağlık Müşavirlerinin kabul edilmesini de kinayarak,ticaretimizin beş yıl atıl kalması ve Gümrüklerin 1929 yılına kadar indirilmemesini,Yunanistan'dan harp tazminatının alınmasını eleştirerek,andlaşmaya red oyu vereceğini açıklar.(8)

Saruhan(Manisa) Mebusu Vasıf Bey,andlaşmanın 138.maddesini tenkit ederek bu maddenin Türk adliyesini kontrol ettiğini,halbuki bu hakkın sadece TBMM'ne ait olduğunu beyanla

Yusuf Kemal Bey'in belirttiği gibi Şark Meselesinin kapanmadığını, çünkü boğazlar meselesinde İngiliz-Rus ve Fransız rekabetinin devam ettiğini, andlaşma boğazların iki tarafında askersiz ve tarafsız bir mıntıka bıraktığını, Batı Trakya'nın Yunanistan'a bırakılarak buradaki Türklerin Yunanistanın imha siyasetine bırakılmasının büyük hata olduğunu tenkit eder ve andlaşmayı kabul edemeyeceğini açıklar.(9)

İstanbul Mebusu Süleyman Sırrı Bey, andlaşmanın Trakya Türklüğünü sınırlarımızın dışında bıraktığını, Antakya ve İskenderun'un anavatandan ayrıldığını, boğazların idaresinin hakimiyetimizden çıktığını; ancak olumlu taraflarının da bulunduğunu ifade ile kabulünün gerektiğini söyler.(10)

Mebusların tenkitlerinden sonra söz alan Hariciye Vekili İsmet Paşa, yabancıların memleketin bütünü ile siyasetine hakim oldukları bir devirden memleketin kurtarıldığını, Osmanlı Devleti'nin seçtiği her hangi bir devletin siyasetine tamamen geçmişte bağlı kaldığını, bu gün millî bir siyaset takip edildiğini; İstiklâl Mücadelesinden sonra Mudanya Mütarekesi ile birlikte siyasî mücadelenin başladığını ve Lozan'da Türk Milleti'nin bir imtihan verdiğini belirterek şunları söyler: "Türkiye Lozan'da bugün cihanı idare eden heyetlerin, denenmiş, ilim ve irfan ile belli olan, vazifelerini ifa için ciddi bir surette yetişmiş ve çalışmış temsilcileriyle karşı karşıya geldi".(11)

İsmet paşa, konuşmasından temsilcilerimizden Hasan Bey(Saka) ile bilhassa Rıza Nur Bey'den büyük destek ve yar-

9. TBMMZC. II/1, s. 249

10. Aynı Cilt, s. 252-254

11. Aynı Cilt, s. 264-281

dım gördüğünü hatırlatarak uzun bir konuşma yapar. Sınırlarımızın dışında birçok dindaşımızın ve soydaşımızın kaldığını, ancak bütün cihana karşı başka bir vaziyet alınamayacağını söyleyen İsmet Paşa, Osmanlı borçlarının 1854 yılında başladığını, 1890, 1914 yıllarında borçlar alındığını ve geçen 70 senelik zaman içinde 220 milyon lira borç alındığını, bunlardan 170 milyon lirasının ödenmiş olduğunu; Birinci Dünya harbi öncesinde de 140 milyon lira borcumuz bulunduğunu hatırlatarak, bu paralarla sadece Şark Şimendiferinin alınmış olduğuna dikkat çeker.

Boğazlardan geçecek gemilerin en kuvvetli Karadeniz Devleti donanmasından fazla olmayacağını ve boğazlarda askersiz ve tarafsız bölge bırakılmasında mahzur görmediklerini belirten İsmet Paşa, diğer noktalardaki tenkitleri de cevaplayarak konuşmasını şöyle tamamlar: "Muhterem Vekiller, Millî Mücadelemizin netice-i hâsılasını tayin ederek olan reylerinizi izhar ediniz. Millet ve bütün dünya vereceğiniz reye intizar etmektedir." (12)

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra andlaşmanın maddelerinin oylamasına geçildi ve 227 mebusun bulunduğu Mecliste 213 kabul oyu ile Lozan Andlaşması kabul edildi. Andlaşmaya 14 mebus red oyu vermiştir ki, bu mebuslar şunlardır: Esad Efendi (Menteşe), Kılıç Ali (Gaziantep), Zamir (Adana), Mustafa Necati (İzmir), Ali Cenani (Gaziantep), Vasıf (Saruhan), Yahya Kemal (Urfa), Necip (Mardin), Niyazi (Mersin), Faik (Edirne), Şeyh Saffet Efendi (Urfa), Şükrü Kaya (Menteşe), Besim (Mersin), Faik (Tekirdağ) (13)

12. TBMMZC. II/1, s. 281

13. Aynı Cilt, s. 283-287

Lozan andlaşması hakkında memleketimizde leyhte ve aleyhte makaleler kaleme alınmış, kitaplar yazılmıştır.(13) Meclis görüşmelerinden aldığımız konuşmalar andlaşmanın birçok yönden yetersiz olduğunu göstermektedir. Ancak, Sevr andlaşmasıyla karşılaştırıldığında Lozan andlaşması Türk Milleti'nin bağımsızlığını sağlamış ve Sevr paçavrasını yırtıp atmıştır. Lozan andlaşmasının her türlü tenkide rağmen iyi bir andlaşma olduğunu yabancıların meseleye bakışlarından da öğrenmekteyiz. Meselâ; 17 Temmuz 1923'de Avusturya Dışişleri Bakanına sunulan raporda "...Sèvres anlaşmasında yer alan, eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin oturduğu bölgelerin paylaşılması ile ilgili hükümlerin hiç birisi, üç yıl sonra Lozan'da yer almadı...Kemal Hükümeti'nin, bu büyük başarıya ulaşan üç yıllık siyasi mücadelesi, daima Yakın Zamanlar Tarihi'nde Viyana Kongresi'nde Talleyrand'ın faaliyetine denk olabilecek yüksek siyaset sanatına klasik bir örnek teşkil edecektir."

(14)

Türk Milleti'ne insan gözüyle bakmayan en büyük Türk düşmanı Loyd Corc'un aşağıdaki sözleri de Lozan'ın önemini belirtmesi yönünden bilinmesi gereken husustur. Loyd Corc şöyle diyor: "Türk belki kötü bir hükümdardır; fakat kamış olta ile balık avlayanlar arasında prestir. Maharet ve sabırla inatçı balığı karaya çıkartmakta eşsizdir. Altı ay boyunca Cenevre Gölü kıyısında oynanan temsilden daha iyisi nasıl olabilirdi? Bir defa, yani ilk konferans kesildiği zaman, balık oltanın ipini gerçekten koparmış göründü. Bu sadece, kurnaz Doğulu, onun ipini bollaştırdı, anlamına geldi. O, balığın, boğazında oltanın

13. Kadir Mısıroğlu, Lozan Zafer mi, Hezimet mi?, C.I-II, İstanbul 1971-1973, Ali Naci Karacan, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, İstanbul 1943, Cemil Bilsel, Lozan, C.I-II, İstanbul 1933
14. Nejat Göyünç, "Lausanne anlaşması arefesinde bir Avusturyalı diplomatın düşünceleri", Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, II, s.223-242

çengeli takılı, geleceğini ve temsilin tekrar başlayacağını bildi, fakat hiç kopmadı. Zaman ve sabır balık avcısını mükâfatlandırdı. Bugün dev tarponların hepsi sahilde yatıyor: İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri sahile vurmuştur, çaresiz, kuyruğunu kıpırdatmadan, parıldayarak ve yaz güneşinde soluyarak... Her şey sona erdikten sonra, İsmet Paşa'nın yüzü küçük bir gülümseme ile değiştiğinde, buna hayret edilebilir mi? Ankara'dan gelen haberler, barışın büyük bir Türk zaferi olarak kutlandığını bildirmektedir. Türklerin anlayışına göre, hükümet etme, balık avlamak gibidir, böylece kendi devleti dünyanın en büyük İmparatorluğu olur." (15)

Arnavut Millî Fırkası Reisi Mahmut Paşa-zâde Âkif 1 Ağustos 1923'te Viyana'dan Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta şu önemli hususlara dikkat çekiyordu: "Asırlarca yanyana, hayır koyun koyuna yaşadık. Asırlarca aynı muharebe meydanlarında, aynı safhalarda, aynı emel ve gaye için çarpıştık. Büyük Türkiye'nin Balkanlara bilâ-kayd-ü şart avdeti mücahit bir Türk'ü ne kadar sevindirdiyse, milliyetini seven bir Arnavut'u da o nisbette bahtiyar kılmıştır. Çünkü Balkanların en garbinde (batısında), Avrupa'nın kapısında yaşayan bu millet, İslâmiyetin Avrupa'ya saldırmış olan bu-ileri karakolu Meriç boyundan olsun, Türk ordusu borusunu işitmediği dakikadan itibaren, nabz-ı istiklâlinin (istiklâl duygusununun attığı nabız) durduğunu hissetmiştir." (16)

Prof. Dr. Nejat GÖYÜNÇ'ün Lozan anlaşmasıyla ilgili yorumu ise daha olumlu ve Mustafa Kemal'in neyin ne zaman yapılacağını işaretlerle "Boğazlar'da Türk hakimiyetinin tesisi de Lozan'da mümkün olmamış; fakat sorun küllenmemiş, unutulmamış, seneler sonra yine İsviçre'de Montreux'de 20 Temmuz 1936'da Misâk-ı Millî doğrultusunda çözümlenmiştir. Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözünü "Sorunları zamanı ve ortam müsait olduğunda halletmek gerekir" tarzında anlamak icap ettiğini, örnekleri ile Yüce Gazi kendini göstermiştir" demektedir. (17)

15. Göyünç, agm. Atatürk ve Millî Mücadele, s. 147-148

16. Göyünç, Atatürk ve Millî Mücadele, s. 150

17. Göyünç, Atatürk ve... s. 149

C-Yüzellilikler

Lozan Barış Andlaşmasının yapılması için görüşmelerin yapıldığı sırada, andlaşma metnine bir genel af çıkarılması için hüküm konacağı ilgili devletlerce Türk heyetine bildirilmiş ve heyet de Ankara'dan durumu sorarak; genel af dışında kalacak kişilerin olup olmadığının bildirilmesini istemiştir. Ankara'dan heyete tahminen 150 kişi olabileceği ve adlarının sonradan bildirileceği iletilmiştir.(17) Böylece 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Andlaşmasına göre bir genel af çıkarılması kabul edildi ve 150 kişi bu affın dışında bırakıldı.(18)

Lozan Andlaşmasının Büyük Millet Meclisinde onaylanmasından sonra, 26 Aralık 1923'te ilk genel af çıkarıldı. İkinci af 16 Nisan 1924 tarihinde çıkarılmıştır. Genel af dışında kalacak kişilerin tesbiti için Mecliste müzakerelere başlandı.

Müzakerelere başlanması dolayısıyla ilk konuşmayı yapan Dahiliye Vekili ve Kütahya Mebusu Ferit Bey, "aff-ı umumî"nin Lozan andlaşmasının icabından olduğunu, ancak 150 kişinin af dışında kalacağını ve bunun tesbitinin yapılmasının gerekli olduğunu işaretle;" Şimdi bu yüzellilik defterin tanzimi

17. TBMMGCZ, C. IV, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985
s.434(16.4.1340)

18. TBMMGCZ, C. IV, s.434. Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti,
Ankara 1971, s.286

meselesi var.Kim girsin? Tabii Lozan Konferansından 150 kişilik bir liste tanzimi takarrür ettiği günden beri efkâr-ı umumîye bununla meşgul olduğu gibi,Dahiliye Vekâleti,Emniyet Umumiye Müdüriyeti de bunun tertibiyle meşguldur" diyerek miktarın 600 kişiye ulaştığını açıklar.(19)

Ferit Bey'in ifadesine göre bu yüz elli kişiyi tesbit etmek çok zordur.Çünkü ölçü ne olacak,kesin kıstaslar ne olacak bilinmemektedir.Bu sebeple de 150,300 ve 600 kişilik olmak üzere üç defter tutulmuştur.

Cebelibereket Mebusu İhsan Bey,tesbit edilecek kişilerin vatan ihametlerinin kesinleşmiş olması ve gelecekte de kendilerinden her zaman ihamet beklenebilecek kimseler olmasına dikkat çekmektedir.(20)

Aydın mebusu Mazhar Bey,şahıslar üzerinde tek tek durmanın zararlı sonuçlar doğuracağını ve hükûmetin tesbit ettiği kişiler üzerinde durulmasının faydalı olacağını savunur."Bir kısım vardır ki tamamen Türk Milleti ve Türklük aleyhinde harekette bulunmuştur.Şahıslarının belki o kadar kıymeti yoktur" diyen Mazhar Bey,Heyet-i Vekile'nin listesine dokunulmamasını ister.(21)

İzmir Mebusu Saraçoğlu Şükrü Bey de isimlerin tek tek Meclisde tartışılmasının sakıncalı olduğunu ve Heyet-i Vekile'ye " gelecekte en çok bu vatana cürüm irtikâp edebilecek adamların" listeye alınmasını tavsiye eder.(22)

Çorum Mebusu Dr.Mustafa Bey,listeye girecek suçun önce tesbitinin gereğini belirterek,ondan sonra bu suçu işle-

19.TBMMGCZ, C.IV, s.435

20.Aynı Cilt, s.436

21.Aynı Cilt, s.436

yen Türk veya gayr-i Türk unsurların tesbitinin yerinde olacağını ifadeyle; tesbit edilen suçlu işlemiş olanlardan öncelikle gayr-i Türk unsurların listeye girmesini savunur.(23)

İstanbul Mebusu Akçoraoğlu Yusuf Bey de, seçme işinde akıl, vicdan ve kalbin gözönünde bulundurulmasını; prensiplerin hukuki olarak tesbitinden sonra, şahısların tesbitinin önemli olduğuna işaret eder.(24)

Dahiliye Vekili Ferit Bey, 150'lik, 300'lük ve 600'lük listelerin belli bir prensip dahilinde tesbit edildiğini ve başta firari Vahidettin'in maiyetinin bulunduğunu, Sevr Andlaşmasını imza eden kabine, yine Sevr Andlaşmasını Paris'de imza eden "heyet-i Murahhasa", Kuvayi İnzibatiye, Çerkez Ethem ve Avanesi, İzmir Çerkez Kongresine temsilci olarak iştirak edenler, hiyanet-i vataniyede bulunan mülkiye ve askeriye memurları, hiyanet-i vataniye ile maznun polis rüesası, hain gazeteciler, hiyanet-i vataniyede bulunan diğer şahıslar yani eşkiyaların listeye dahil edildiğini açıklar.(25)

Dahiliye Vekili Ferit Bey'in açıkladığı listelerin içinde bulunanlar, özellikle önde gelen ve dikkat çeken kişilerdir. Bahriye Nazırı Kürt Hamdi, Dahiliye Nazırı Mümtaz Paşa Adliye Nazırı Ali Rüşti(26)

22. TBMMGCZ, C. IV, s. 437

23. Aynı yer

24. GCZ, IV, s. 438

25. GCZ, IV, s. 439

26. Millî Mücadele'de Yunan ordusu geçerken "Bu ordu, bizim ordumuz" diyen kişi olarak vasıflandırılır. (GCZ, IV, s. 439)

Yüzellilikler listesinde bir zamanlar Ticaret, Ziraat, Dahiliye Nazırlıkları yapmış olan sabık Artin Cemal(27), Maarif Nazırı Hadi Paşa(28), Kabinede ve Sevr heyetinde bulunan Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tefvik, Vahidettin'in Yaver-i Has Kiraz Hamdi Paşa(29) Hademe-i Hassa Kumandanı Çerkez Zeki(30) Hazine-i Hassa Müfettişlerinden Kayserili Şaban Ağa (ve Tütün-cübaşı Şükrü(31), Serkârin Yaver Paşa, Erkân-ı Harp Miralay Tahir, Seryaver Avni Paşa(32), Sabık Şeyh'ül islâm Mustafa Sabri Efendi, Kuva-yı İnzibatiye Başkumandanı ve Harbiye Nazırı esbak Süleyman Şefik, Kuva-yı İnzibatiye Erkân-ı Harbiye Reisi Refik, Miralay Ahmet(33), Kuva-yı İnzibatiye Kumandanlarından ve Damat Ferit Paşa'nın damadı Tarık Mümtaz(34), Kuva-yı İnzibatiye Kumandanlarından Ali Nadir Paşa, aynı gruptan Binbaşı Âsım, Kürt Mustafa Divan-ı Harbi'nden Kaymakam Fettah, Ethem ve avanesi, Ayrıca Çerkez Ethem, Kardeşleri Tefvik, Reşid ve Kuşçubaşı Eşref(35).

27."800.000 Ermeninin öldürüldüğünü propaganda yapan ve Türkiye aleyhine, Kuvay-ı Milliye aleyhine çalışan, Konya valiliği de yapmış Cemal Bey.

28. Sevr Muahedesi'ni imzalamıştır. (GCZ, IV, s.439)

29. Falih Rifki, Çankaya, s.220

30. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, C.3, s.981

31. Vahidettin'in bu şahsın sözleriyle hareket ettiği belirtilir. (GCZ, IV, s.439)

32. GCZ, IV, s.455

33. Halen Bulgaristan'da firari ve Türkiye aleyhine çalışmaktadır. (s.440)

34. Nigeşban Cemiyeti'ni kuranlardandır. (s.440)

35. GCZ, IV, s.440

Çorum Mebusu Münir Bey, özellikle Divan-ı Harpte bulunanlardan Çopur Musa ve arkadaşlarının mutlaka listeye dahil edilmesini söyler.Çünkü bunlar Millî Mücadele aleyhine çalışmışlardır,masum insanları idam etmişlerdir.(36)

Kütahya Mebusu Recep Bey,600 kişi olarak tesbit edilenlerden 150 kişinin dışında kalan 450 kişinin ,memlekette tamamişle affa mazhar olup,diğer masum insanlarla aynı rütbeyi ihraz etmemesini(kazanmamasını) açıklar.(37)

Bursa Mebusu Necati Bey,Mecliste açıklanan listenin idari bir liste olduğunu,ayrıca bir de siyasi liste yapılmasını teklif eder.(38)Zonguldak Mebusu Halil Bey ise,listenin Hükümet tarafından yapılmasını ve Meclisin bu mesuliyet altına girmemesini savunarak;esas olan beyin kadrosunun listeye dahil edilmesini,okunan isimlerden çoğunun "bir takım çobanlardan ve şakilerden" oluştuğuna dikkat çeker.(39)Listeye gayr-i müslim unsurların dahil edilmemesinin büyük bir hata olduğunu belirten Halil Bey konuşmasını şöyle sürdürür:

"Beyefendiler,Vekil Beyefendinin söyledikleri bu söz (gayri müslimlerin dahil edilmediği sözü)gayet mühimdir.Eğer hakikaten Ermenilerin,Rumların,Yahudilerin yüz elli kişilik listeye dahil olmamaları bir esas-ı ahdiye mustenit bulunuyorsa,bu kürsüde bendeniz teessüratımı ve teessüfatımı yedi kat göklere kadar yükseltmekten kendimi alamam.Nasıl olur efendiler;bu memleketin daima,daima asırlardan beri felâketini izhar eden insanlar böyle bir listeye dahil olmamak gibi bir imtiyaza mazhar olurlar."(40)

36.TBMMGCZ,IV,s.447

37.Aynı Cilt,s.448

38.Aynı yer.

39.GCZ,IV,s.449

40.GCZ,IV,s.450

Zonguldak Mebusu Halil Bey, çok zararlı olanların listeye alınmasını, millî hareket esnasında diliyle, dimağıyla ve kalemiyle aleyhte çalışanların da listeye dahil edilmesini savunur.

Dahiliye Vekili Ferit Bey, Halil Bey'e cevap vererek, Gayr-ı Müslim unsurlardan bazılarının 600 kişilik listeye dahil edildiğini, ancak Hariciye Vekâleti'nden görüş istendiğini ve bu arada Venizelos'un bu mesele ile ilgili beyanatının olduğunu ve İsmet Paşa'nın durumu müzakere ettiğini ve neticede gayr-i müslim unsurların listeye dahil olmayacağına karar verildiğini açıklar.(41)

Karesi (Balıkesir) Mebusu Süreyya Bey, Lozan Andlaşması hükümlerinden hareketle konuşmasına başlar ve andlaşmanın 119'ncü sahifesindeki umumî afa ilgili ve 121'nci sahifedeki protokoldaki 9. maddelik bir tabiiyet kanununun bulunduğunu ve bu kanuna göre kimlerin vatandaşlık haklarının kaybedeceğinin belirtildiğine dikkat çekerek, Hükümetin bir kişiyi vatandaşlık haklarından çıkarma yetkisinin bulunmadığını ve meselenin Meclise getirilmesini ileri sürer. Ayrıca Lozan Andlaşması ve yapılan protokol gereğince Türkiye'de ve Yunanistan'da ikamet eden veya etmiş kimselerden 1 Ağustos 1914 ve 20 Kasım 1922 tarihleri arasında askerî veya siyasi hareketten veya bugünkü tarihi barış andlaşmasına imza koyan bir yabancı devlete veya tebeasına herhangi bir suretle yardımda bulunmasından dolayı müteakiben Yunanistan'da izaç veya tazip edilemez

(Eziyet edilemez)» Demek oluyor ki efendiler, biz bu ahitname ile 1 Ağustos 1914 ve 20 Kasım 1922 tarihleri arasında ika edilmiş ve şurada nevi ve mahiyeti muharrer bulunmuş olan ceraimden dolayı hiç kimseyi, ister İslâm kişi, ister Rum kişi, ister Ermeni kişi, mutlaktır; hiç bir kişiyi muaheze etmeyeceğiz. (Sorgulamayacağız) Sonra bu protokollarda 150 kişiyi istisna etmişiz. Orada da mutlaktır. İster Ermeni, ister Rum, ister Türk kişi olsun» diyerek, görüşlerini açıklar. (42)

Dahiliye Vekili Ferit Bey ile bazı mebuslar arasında listeye dahil olacaklar için anlaşmazlık ortaya çıkar. Gayr-i Müslim unsurların dahil olup almayacağı hususunda açık cevap verilmesini isteyen İzmir Mebusu Şükrü Bey; mesele hakkında İsmet Paşa'nın Mecliste açıklama yapmasını teklif etti. (43)

Dahiliye Vekili Ferit Bey ile Süreyya Bey arasında anlaşmazlık çıkınca; Süreyya Bey tabiiyet kanununun altıncı maddesindeki "Saltanat-ı Seniyye tarafından mezuniyet ve verilmeden tebdili tabiiyet eden veyahut bir ecnebi devletin hizmeti askeriyesine giren şahsı Devlet-i Âliye isterse tabiiyetten iskât edebilir" (44) hükmünü okudu ve Dahiliye Vekili'ni yalancılıkla suçladı.

Ahmet Süreyya Bey'in konuşmasından sonra müzakerenin yeterli olduğu üzerine yapılan oylamada müzakerenin yeterli olduğu kabul edildi ve celse kapandı.

42. TBMMGCZ, IV, s. 451

43. GCZ, s. 452-453

44. Aynı yer.

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin 22/23 Nisan Çarşamba günü dördüncü celsesinde 150'liklerle ilgili görüşmeye gizli olarak devam edildi.

Bozok(Yozgat) Mebusu Süleyman Sırrı Bey, iskât defterinin okunmasından sonra aleni celseye geçilmesini teklif etti. Saruhan Mebusu Reşat Bey, kendine bir çok mektup geldiğini ve bu mektuplarda Eşme kazasının Garaplar/Garipler köyünden Mavanoğlu Mustafa 'nın İzmir'in işgali günündenberi Yunanlılara rehberlik ettiği ve Uşak'ın Yunan eline geçmesinde yardımcı olduğunun kaydedildiği ve bu şahsın halen mahkûm bulunduğunu ve bazı kişilere para yedirdiği ifade edilerek, listeye dahilini ister.

Kütahya Mebusu Ragıp Bey, Giresun Mebusu Hacım Muhittin Bey de Reşat Bey'in fikrine iştirak ederler ve adı geçen şahsı tanıdıklarını söylerler.(45)

Gaziantep Mebusu Remzi Bey, daha önceden isyan hareketlerinde bulunmuş, ancak gelecekte tehlikeli olmayacak kişilerin yerine "muhtelif mıntikalarda fenalıkları sâbit olmuş ve bilâhare âtiyen seyyi'âtları(fenalıkları) vukubulacak mazarratları beklenen kimselerin" ilâve edilmesini teklif eder.(46)

Giresun Mebusu Hacım Muhittin ,Ayvalık Kaymakamı Osman Nuri'nin İngilizlerle birlikte hareket ettiğini, Bolu mu-tasarrıflığına getirildiğini, Heyet-i Temsiliye tarafından tevkif edildiğini ve sonra Bulgaristan'a kaçtığını açıklayarak listeye dahil edilmesini istedi.(47)

45. TBMMGCZ, IV, s.456-457

46. GCZ, IV, s.457 "Gaziantep'ten Savcı olmuş Galip adlı kişinin Fransız teşkilâtının başında ve halen Halepte bulunduğunu ifade eder"(Aynı yer)

47. GCZ, IV, s.458

Bolu Mebusu Şükrü Bey de Osman Nuri'nin Ankara'yı tehdit etmiş bir kişi olduğunu ve listeye dahilinin yerinde olacağını söyledi.(48)

Mersin Mebusu Niyazi Bey'in anlattıklarına göre, Posta Gazetesini çıkaran İlhami, Fransızların müşavirliğini yapmıştır ve önemli hizmetlerini yerine getirmiştir. Şeyh Garip Fuat, Garip Sadık, Şeyh Galip gibileri Nusayrilerin rüesasındadır. Fransızların Belediye Başkanlığını yapmış Hafız Mahmut fetvalar yayınlayarak Anadolu dâvâsının bâtıl olduğuna dair halkı isyana çağırmıştır. Ancak bu adamlar listeye dahil edilmemiştir. Esas olan bu şekilde tanınmış kişilerin yurt dışına çıkarılması olmalıdır.(49) Niyazi Bey Meclis Başkanlığına verdiği bir tahrir ile bu kişilerin listeye dahilini istedi.

Giresun Mebusu Hacım Muhittin ve Karesi Mebusu Mehmed Cavit, Damat Ferit Hükümetlerinde Ayvalık Kaymakamı ve Karesi, Bolu, Dersim mutasarrıflıklarını kabul eden ve vatan aleyhine çalışan ve halen Bulgaristan'da kaçak olarak bulunan Osman Nuri'nin listeye dahil edilmesini istedikleri bir tahriri Meclis Başkanlığına birlikte imzalayarak verdiler.(50) Malatya Mebusu Mahmut Nedim de halen Macaristan'da memleket aleyhine çalışan Muhip Mağmumî'nin listeye dahil için müracaatta bulundu.

yapılan görüşmelerden sonra Meclis Başkanı listeye dahil edilmesi istenenlerden Mavaoğlu Mustafa, Osman Nuri ve

48. TBMMGCZ, IV, s.459

49. GCZ, IV, s.457,460

50. GCZ, IV, s.461-462

ve Refik'in, listeye dahili ve bunun yerine ehveni şer olanlardan üç kişinin listeden çıkarılmasını oylamaya sundu. Yapılan oylamada istek kabul edilerek celse sona erdi.(51)

Dahiliye Vekili Ferit(Tek) Bey'in Millî Mücadele'de aleyhte çalıştığı hakkında Ahmet Emin (Yalman) tarafından Vatan gazetesinde bir yazı kaleme alınmış ve Ferit Bey bu yazılanlardan sonra istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. 21 Mayıs 1924 tarihinde Vekâletten ayrılan Ferit Bey'in yerine Kütahya Mebusu Recep(Peker) Dahiliye Vekili olmuştur. 1 Haziran 1924 tarihli 150'likler kararnamesine Recep Bey imza atmıştır.Hazırlanan kararname sureti şöyle tanzim edilmiştir:
(52)

"Dahiliye vekâletinin Lozan Andlaşmasına bağlı genel aften istisna edilen 150 kişiden 149 kişinin isim ve hüviyetlerini beyan eden defteri havi ve heyet-i vekilece tasdik edilmesini isteyen 23 Nisan 1340/1924 tarih ve 13304-1791 sayılı yazısı üzerine, defterde mevcut 149 kişiye ilaveten Köylü gazetesi sahibi Refet'in dahil edilmeyle defterin tasdiki, Bakanlar Kurulu'nun 1.6.1340/1924 tarihli toplantısında kararlaştırıldı.."(53)

51. TBMMGCZ, IV, s.461-62

52. Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim.....s.120

53. Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s.327 (150'liklerin listesi Ekler bölümünde verilmiştir)

d-Ankara'nın Başkent Oluşu:

Sivas Kongresinden sonra Hey'et-i Temsiliye 27 Aralık 1919 'da Ankara'ya geldi ve Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına kadar faaliyetlerini yürüttü. Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin dağıtılmasından sonra, İstanbul'dan gelen Mebuslar ile yeni seçilen Mebusların Ankara'da toplanarak 23 Nisan 1920'de çalışmalarına başlamasıyla Ankara Millî Mücadele tarihinde merkez oluyor ve müstesna bir yer teşkil ediyordu.

23 Nisan 1920 tarihinde Meclisin açılmasından sonra Hükümet teşkili için harekete geçildi ve Hükümet 5 Mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Ankara artık Meclisin ve Hükümetin merkezi olmuştu. 1921 yılınının 31 Ocak günü "Başkent Meselesi" Hükümet tarafından Meclise getirildi. Hükümet Başkent tesbiti için Meclisten üç üyenin seçilmesini istedi. TBMM 31 Ocak 1921 tarihinde İkinci Başkan Celâlettin Arif Bey'in başkanlığında toplandı ve Celâlettin Arif Bey Hükümet adına bir kararnameyi Meclise sundu. Hükümet kararnamesinde " Bir Hükümet merkezi kurmak için oluşturulmuş komisyonda Beyazıt Mebusu Refik, Sivas Mebusu Rasim, Çorum Mebusu İsmet Beylerin" bulunduğu kaydedilerek şöyle deniliyordu:

"İnayet-i hak ile İstanbul'un bilâkayduşart istirdadına muvaffakiyet dahi hasıl olsa onu bir merkez-i merasim olarak muhafaza edip milletin asıl merkez-i istiklâlini, hakiki merkez-i faaliyet ve hükümetini, fabrika ve müessesatı

resmîyesini Anadolunun sevkülceyş nakte-i nazarından en emin ve mahfuz bir mahalline nakil ve vaz' etmek lüzumu ahir ile tamamen ve kâmilten tezahür etmiş olduğundan 28 Kasım 1920 günü içtima eden Heyet-i Vekile:

Evvelâ:-Hudud-u Milliye ve Müdafaa-i Milliye nokta-i nazarından harita üzerinde tetkikat icrasıyla merkezi hükümet olabilecek mıntıkların bir daire ile tahdit edilmesinin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine tevdi.

Saniyen:-Erbab-ı fikir ve ihtisastan bir komisyon-u mahsus teşkil ile işbu daire dahilinde seyahat-ı tetkikiye icra ettirerek merkez olmak üzere kabul edilecek şehir mahal-linin tesbiti;

Salisen:-İşbu payitaht-ı komisyonun;1-Merkez-i mutasavverin mümkünse sahile,kabil-i seyrisefer bir şehir ile merbut olmasına,2-Merkez-i mutasevverin(tasarlanmış merkezin) mülkün dört tarafına demiryoluyla merbutiyeti imkânı bulunmasına,3-Elektrik istihsal edilebilecek tabii veya sun'i şelalelere karib olmasına,4-Mümkün olduğu kadar kömür madeni civarında olmasına,5-Ormanlık bir sahaya yakın bulunmasına,6-Umumi ihtiyacı gerekli sulara malik bulunmasına veya suların o mahalle nakil-i kabil olmasına,7-Mahallin iyi,güzel havasına,8-Büyük bir şehir kurulmasına müsait araziye sahip bulunmasına,9-Bina için inşaat malzemesi temini mümkün olmasına,10-Ve medeni bir şehir için bunlardan başka lüzumlu göreceği hususların lüzum ve vücuduna dikkat etmesine ve işbu şartların tamamı mevcut olmadığı halde ekseriyeti bulunan mahallin seçilmesine;

Rabian:-İşbu hazırlanmış mahiyetinde baharda lâzım gelen teşebbüs ve inşaatla hemen başlanarak 1337/1921 senesi kışında tasarlanan payitahta hükümetin nakledilmesine ve muhtelif hükümet dairelerinin şimdiden esaslı olarak vaz'ına teşebbüs edecekleri resmi müesseselerin bu merkezde tesisine dikkat etmelerine karar vermiştir.

İşbu kararın icra ve suret-i tatbikine Erkân-ı Harbiye ve Müdafaa-i Milliye,Nafia,İktisat ve Sıhhiye Vekilleri memurdurlar.28 Kasım 1920(54)

Meclis ve Hükümet Başkanı Mustafa Kemal Paşa ve Hükümet üyelerinin bulunduğu bu kararname ile Hükümet merkezi, İstanbul'dan taşınmak isteniyordu. İstanbul düşmanlardan kurtulduktan sonra da merkez olmayacaktı. İstanbul sadece bir "tören merkezi" olarak kalacaktı ki, bu durumu Bilâl Şimşir Hollanda'ya benzetir. Çünkü Hollanda'da gerçek başkent Lahey kenti, tören merkezi Amsterdam'dır. (55)

Maliye Vekili Ahmet Ferit(Tek) Bey, İstanbul'dan Anadolu'ya Başkent'in taşınmasını savunurken; bilhassa savunma açısından İstanbul'daki harp malzemelerinin düşmanın elinde kaldığını ve Anadolu'nun ortasında savunma yapıldığını, merkezin de Anadolu'nun ortasında olması gerektiğini; fabrika ve imalathanelerin de bu merkezde kurulması gerektiğini, düşmanla ancak o zaman başedileceğini belirterek, bu yerin Ankara veya başka bir yer olabileceğini savunur. (56)

Beyazıt Mebusu Refik Bey, sağlık durumunu ileri sürerek komisyondan affını ister. Konya Mebusu Vehbi Bey, düşmanla mücadele edildiği sırada Başkent meselesini düşünmenin ve hele düşünülen yerde hükümet binalarının yapılmasının ve yeni yılda orada oturmayı tasarlayanın hayal olduğunu, fabrika yapımını kabul ettiğini, ancak yeni merkez kurulmasını ve buralarda binalar yapılmasına karşı olduğunu açıklar.

Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Bey, belirtilen şartları Kayseri'nin taşıdığını ve hükümet merkezinin Kayseri olmasını teklif eder. Karahisar-ı şarki mebusu Memduh Bey, dâvânın

55. Bilâl N. Şimşir, Ankara Ankara Bir Başkent'in Doğuşu, Ankara 1988, s.198

56. TBMMZC. I/8, s.5-12

Misâk-ı Millî dâvası olduğunu, boğazların her zaman güvenli olduğunu ve İstanbul'un Başkent olarak kalacağını ifade ederek, aksi takdirde böyle nazik bir zamanda Anadolu'da bir hükümet merkezi belirlenecek olursa İstanbul'dan vazgeçilirse, Misâk-ı Millî sınırlarının feda edilmiş olacağını açıklar. (57)

Isparta Mebusu Hüseyin Hüsnü Bey, Hükümetin teklif ettiği üç kişinin seçilmesini ve yer tayininin hükümete bırakılmasını ileri sürer.

Tunalı Hilmi İstanbul'un Başkent olarak kalmasını savunur. Kütahya mebusu Ragıp Bey sınırlarımızın Viyana'ya dayandığı zaman İstanbul'un merkez olmasının bir anlamı olduğunu, ama bugün sınırların çok daraldığını ve Anadolu'da bir merkezin olmasının iyi olacağını iddia eder. Rize Mebusu Ziya Hürşit, konunun eski olduğunu ve Bulgar ordularının Çatalca'ya dayandığında İstanbul'un taşınması için fikirler ileri sürüldüğünü ve Ferit Bey'in bu konuyla ilgili yazılar yazdığını belirttiikten sonra; "Merih'e gidelim. Düşmanlarımız görme sinner. Kaçalım efendim. Büyük Petro Rusya'yı kurduğu zaman, savaş devam ederken İsveç'ten aldığı Neva nehri kıyısına Petersburg'u yaptırmıştır" diyerek teklife karşı çıkar. (58)

Canik (Samsun) Mebusu Ahmet Nafiz Bey, Ziya Hürşit, Hafız İbrahim, Mehmet Şükrü ve diğer mebuslar verdikleri önergelerde teklifin reddedilmesini istediler. Oylama sonucunda tek-

57. TBMMZC. I/8, s.5-12)

58 TBMMZC. I/8, s.12

lif 26 oya karşı 71 oyla reddeedildi. (59) Böylece 31 Ocak 1923 tarihli toplantıda Başkent'in Anadolu'ya alınması redd edildi. Fakat Millî Mücadele'nin devamı müddetince Ankara bir başkent gibi görevini yaptı.

Yunanlıların Sakarya bölgesindeki taarruzları sırasında Meclis'in Kayseri'ye taşınması gündeme gelmiş ve Erzurum Mebusu Durak Bey buna şiddetle karşı çıkmıştır. Meclisin taşınmasının gerçekleşmesi halinde ordu ve halk üzerinde olumsuz etki meydana getirileceği düşünülerek vaz feçilmiştir.

Büyük Taarruzdan sonra düşmanın kesin yenilgiye uğramasıyla birlikte Başkent meselesi tekrar önem kazanmaya başladı. 1 Kasım 1922 'de Saltanatın kaldırılması ve Osmanlı Hükümetinin tarihe karışması üzerine, Ankara Hükümeti'nin İstanbul'a taşınıp taşınmayacağı sorusu gündeme gelmiş; ancak Ankara Hükümeti İstanbul'a taşınmamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, diğer konularda da belirttiğimiz gibi, 16 Ocak 1923 'de İstanbul'daki gazetelerin yetkilileriyle İzmit'te bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda Hilâfet, Cumhuriyet ve Başkent hakkındaki soruları cevaplandırmıştı. Başkent konusunda sorulan soruya şu cevabı vermiştir:

"Hükümet merkezi neresi olmalıdır? Düşündük. Bendenizce iki nokta-i nazardan tahkikat yapmak icap eder. Biri, her nevi taarruz ve tecavüze karşı yerinden kıpırdamayarak kuvvet ve sükûnetini koruyacak bir yer olmalı. Bu itibarla tabii memleketin merkezini araştırmak lâzım. Yoksa bir geminin topundan telaşa düşebilecek bir yerde hükümet merkezi olmaz.

İkincisi: Hükümet merkezi öyle bir yerde olmalı ki, hükümet nazarını memleketin bütün muhitlerine dengeli surette meyledebilsin. Memleketin bir tarafına çekildiğiniz zaman vatanın bizden uzak kalan gelişmemiş yerlerini unutuveriyoruz. Biliyorsunuz ki Anadolu bugün baştan başa harabe halindedir. Kasaba ve şehir denilen yerler de öyledir. Niçin? Çünkü İstanbul'u Hükümet merkezi yapmışız ve kendimizi yalnız onun cezbisine kaptırmışız." (60)

Mustafa Kemal Paşa konuşmasında İstanbul'un güzel ve kıymetli bir şehrimiz olduğunu, bu şehrin merkez olmamakla ona olan sevginin azalmadığını, ancak memleketi idare edenlerin memleketin içine girmeleri gerektiğini beyanla, hükümet merkezinin Ankara-Kayseri-Sivas üçgeni içinde bir noktada olmasının gerektiğini ileri sürer. Mustafa Kemal Neue Freie Presse gazetesi muhabirine Şubat 1923'de verdiği demeçte Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti olduğunu açıklamıştır. (61)

Lozan Görüşmelerinin devam ettiği sırada Başkent Meselesi Türkiye dışında İngiltere'nin de gündemine gelmiştir. İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold 12 Mart 1923'de Londra'ya gönderdiği raporda: "Basında konuyla ilgili yazılar görülmeye başlandı. Edindiğimiz izlenim odur ki, Türkler, siyahı başkentlerini Anadolu'nun bir yerinde kurmak, İstanbul'u ise Halifelik merkezi bırakmak niyetindedeler" diye yazıyordu. (62)

Lozan Andlaşmasının 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanması ve 23 Ağustos 1923 'de de Büyük Millet Meclisince kabul edilmesinden sonra Türkiye'nin Başkenti Meselesi kesin olarak neticelenmek üzere gündeme getirilmiştir.

60. İsmail Arar, Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, İst. 1969, s. 33

61. Atatürk, Söylev ve Demeçler, C. 3, s. 63. Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti (1923), s. 293

62. Şimşir, age. s. 220

Gerçekte Ankara 23 Nisan 1923 tarihinden beri fiilen Başkent durumundaydı. Bunu hukuî hale getirmek icabediyordu. Hariciye Vekili İsmet Paşa 9 Ekim 1923 tarihinde bir maddelik bir kanun tasarısı hazırlar ve 13 arkadaşı ile Meclise sunar. "Tasarının gerekçesinde şöyle deniliyordu:

"Lozan andlaşmasının tamamlayıcısı olan Tahliye Protokolunun tatbikatı sona ermiş ve baştanbaşa yabancı işgalinden kurtulan Türkiye'nin fiilen tamamı tahakkuk eylemiştir. Milletimizin en kıymetli mallarından İstanbulumuz Hilâfet-i İslâmiye'nin makarrı (başkenti) olan vaziyetini İslâm Âlemi içinde ayrı bir yer olarak ve Türk Milleti'nin müdafaasına emanet edilmiş olarak ilelebet korunacaktır. Diğer taraftan Türkiye Devleti'nin makarrı idaresi için Büyük Millet Meclisinde karar vermek zamanı gelmiştir. Bir devletin merkezini tâyin için esas olacak düşünceler yeni Türkiye'nin makarrı idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde seçilmek lüzumunu âmirdir. Zikredilen düşünceler andlaşmaya boğazlar için kabul edilen hüküm yeni Türkiye'nin esası mevcudiyetini, memleketin kaynak kuvveti ve gelişmesini Anadolu'nun merkezinde kurmak lüzumunu, coğrafi vaziyet ve stratejik önemi iç ve dış emniyet ve gelişmesi hususunda geçirilmiş olan tecrübelerle özetlenebilir. Bu düşüncelerin her biri başlıbaşına kat'î bir ehemmiyete haizdir. Devletin merkezi idaresinin yeni bir şekilde tesis ve gelişmesine biran evvel başlamak ve iç ve dış tereddütlere son vermek için aşağıdaki kanun maddesinin kabulünü arz ve teklif ederiz." (63)

"Madde-i Kanuniye-Türkiye Devleti'nin makarrı idaresi Ankara şehridir."

Kanun tasarısı 10 Ekim 1923 günü Lâyiha Encümeninden geçti.Lâyiha Encümeni "Ankara şehrinin Türkiye Devleti'nin başkenti olduğuna ilişkin Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleriyle arkadaşları tarafından verilen 9 Ekim 1923 tarihli kanun teklifi komisyonumuzca okunup incelendi.Güttüğü askerî ve siyasî amacı bakımından görüşülmeye lüzum görülerek Meclise takdimine karar verildi"(64) diyerek,kanun teklifini olumlu karşılamıştır.Kanunu Esasi Encümeni tasarıyı incelemeyi uygun bulmuş ve hadiselerin Ankara'yı zaten tabii bir başkent haline getirdiğine işaret ederek,genel kurula sunulmasına karar vermiştir.Komisyonlardan geçen teklif 13 Ekim 1923 günü Meclis Genel Kurulunda görüşülmeye başlandı.

Teklif üzerine konuşan mebuslardan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, mebusların İstanbul'a olan kızgınlığını sorar ve İstanbul'un önceleri Hakanların yatağı, ilmin kâbesi, İslâm yüceliğinin merkezi ve Türk'ün kiblesi olduğunu hatırlattıktan sonra şöyle devam eder:

"Şuursuz bir yönetim elinde, kahpe düşmanın ayakları altında inleyen o zavallı İstanbul'da ordumuz kurtarıcı adımlarıyla yürürken onun kollarına atılırken, şükranına gözyaşları ve kurbanlar katarken, bunun böyle mahrumiyetine sebep neydi? Baylar, başkenti yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurma çağları çoktan geçmiştir...485 seneden beri hükümet merkezi olan bu zavallı memleket üzülürse siz de bu üzüntüyü haklı görürsünüz."(65)

64. TBMMZC.II/2, s.666-667

65. Aynı yer.

Zeki Bey konuşmasında İstanbul'un büyük bir ticaret merkezi olduğunu, önemli ve seçkin bir yeri bulunduğunu, siyasi mahzurun ne olduğunu, kârımız ve zararımızın karşılaştırılmasını söyleyerek teklife karşı çıkar.

Gelibolu mebusu Celâl Nuri Bey , olayların ve durumların Ankara'yı Başkent yaptığını, Payitaht olan İstanbul'un Anadolu ve Rumeli'yi kurtaramadığını, Erzurum ve Sivas'ın da merkez olmaktan uzak bulunduğunu ve adım adım Ankara'ya gelindiğini ve burasının Anadolu'nun ortasında olduğunu işaret-
le; askerî bakımdan da İstanbul'un başkent olmaya müsait bulunmadığını, Ankara'dan ülkenin yönetilmesinin daha hayırlı olacağını söyler. (66)

Aksaray Mebusu Besim Atalay Bey, Ankara'yı nurlu bir ağaca benzetir. Buradan doğan ağacın büyüyeceğini ve meyvesini vereceğini, bu ağacın daha köklerini salmadan başka bir yere dikilmesinin doğru olmadığını ve Ankara'nın Ahilik merkezi olduğunu açıklar. (67)

İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey, memleketin her tarafında kötü adamların yetiştiğini, Damat Ferid'in İstanbul'da bulunmasının İstanbul'un suçu olmadığını Besim Atalay'a hatırlatır. (68)

Mebusların konuşmalarından sonra görüşmelerin yeterli olduğuna dair örengeler verilince Meclis Başkanı Ali Fuad Paşa görüşmelerin yeterli olup olmadığı hususunu oya sunar. Anayasa Komisyonunun hazırladığı mazbata çoğunlukla kabul edildi.

66. TBMMZC. II/2, s. 667-670

67. Aynı yer

68. TBMMZC. II/2, s. 670

Meclisin kabul ettiği 27 sayılı karar şöyle düzenlenmiştir:"Karar No.27/ Ankara kentinin Türkiye Devleti'nin başkenti olmasına ilişkin Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretlerinin 2/188 numaralı kanun teklifi üzerine Teşkilât-ı Esasiye Encümenince düzenlenen 10.10.1923 tarihli mazbata, TMMM'nin 13.10.1923 tarihli 35'nci birleşiminin ikinci oturumunda okunarak olduğu gibi kabul edilmiş ve Ankara kentinin Türkiye Devleti'nin başkenti olması büyük çoğunlukla kararlaştırılmıştır.13 Ekim 1923".(69)

e-Musul Meselesi

Birinci Dünya Harbi sırasında yapılan andlaşmalardan Sykes-Picot'a göre Musul bölgesi Fransızların hakimiyet alanı içine alınmıştı. Fakat 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan San Remo Konferansı'nda Musul İngiltere'ye bırakıldı. İngiltere Musul petrollerinin % 25'ini Fransa'ya vermeyi kabul etti ve ayrıca Fransa'yı Ruhr bölgesinde destekleme karşılığında Musul'u Fransa'dan almış oldu.(1)

Lozan Barış görüşmeleri sırasında Türkiye İngiltere'nin sürekli tepkisini çekecek bir düzenlemeden kaçınmış(2) ve meseleyi barışçı yoldan çözüme çalışmıştır. Türk heyetinin başında bulunan İsmet Paşa, Musul'un Türklüğünü geniş bir şekilde etnografi, siyasî, tarihî, coğrafi, iktisadî, askerî ve stratejik sebeplerle izah etmiş ve bölgenin Türkiye'ye ait olduğunu açıklamıştır.(3)

-
1. Benjamin Schwarzdran, The Middle East, Oil and the Great Powers, Israel Universities Press, Jerüsalem, 1974, s.199 'dan Naklen, Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926 Ankara 1978, s.276. Cemil (Bilsel), Lozan, Cilt. I, İstanbul 1933 s.276-277. Ali Naci Karacan, Lozan Konferansı ve İsmet Paşa İstanbul 1943, s.226
 2. Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri, s.275
 3. Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C. I, Kitap I, s.343, Ankara 1978

Lord Curzon 23 Ocak 1923 günü Konferansta yaptığı konuşmada, 1921 yılında Emir Faysal'ın Irak Krallığına seçilmesine Musul'un da katıldığını ve 1922 Ekim'inde Irak ile İngiltere arasında yapılan andlaşmaya göre her iki tarafın Irak ülkesinden hiç bir toprak vermemeyi yükümlendiğini bildirdi.(4) Aynı konuşmasında Lord Curzon Musul'u Türkiye'ye vermiyeceklerine dair Arap halkına vaadde bulunduğunu da açıklar. Lord Curzon'un Konferansa sunduğu etnik tabloda Kürtler 455.000, Türkler 66.000, Araplar 186.000, Hristiyanlar 62.000, Yahudiler 17.000 olarak gösterilmiştir. Curzon Türklerle Kürtlerin aynı ırktan olduğunu ileri süren Türk tezini de kabul etmez.(5)

Lozan Barış Konferansında hazırlanan andlaşma tasarısına göre (Mad.3), Türk-Irak sınırı Milletler Cemiyeti Meclisi'nce tesbit edilecek bir hat olacaktır. Türk delegesi İsmet Paşa 4 şubat 1923 de Konferansta yaptığı konuşmada Musul meselesinin Konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını söyleyince Konferansta andlaşmanın 3.maddesi şöyle tesbit edildi."Türkiye ile Irak arasındaki hudut, işbu andlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla tesbit edilecektir. Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir.

4. Kürkçüoğlu, age.s.277

5. Meray, Lozan Barış Konferansı, C.I, s.358

6. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.I (1920 - 1945) TTK Yay. ANKARA 1983, s.87-88. Meray, Lozan Konferansı

Hudut çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler"

Lozan'da görüşmeler devam ederken, Başvekil Rauf Bey gelişmeler hakkında TBMM'ne bilgi vermektedir. Lord Curzon'un Türkler ve Kürtler hakkındaki sözlerine karşılık Meclis'de 25 Aralık 1922 tarihinde yaptığı konuşmada şu tepkiyi gösterir : "İngilizlerin Türkiye'de sâkin Türk ve Kürtleri imha edebilmek için teşebbüsâtlarının hepsi bu iki necip milletin vahdeti karşısında iflâs etmiştir. Her türlü mefsedetleri, din kardeşi, kan kardeşi, emel kardeşi olan insanların karşısında vermiştir. En ziyade yıkmak için istihdâf ettikleri mühim noktada budur ve bu noktada bizi vurmaya istiyorlar. Bu gün Kürtler için ekalliyet mevzubahs etmek, Türk için ekalliyet bahsetmek demektir. Şu halde bu tamamen reddolunmuştur". (7)

Başvekil Rauf Bey konuşmasında Lozan'a giden Türk heyetine verilen ondört maddelik talimatta; Süleymaniye, Kerük ve Musul livâlarının Misâk-ı millî sınırları içinde olduğunu açıklıyordu. (8)

.. Takım II, C.2, s.4. Bilâl Şimşir, Lozan Telgrafları, C.I Ankara 1983, s.496

7. TBMMGCZ, C.III, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1985, s.1153

8. Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C.I, Ankara 1981, s.497, Belge No:90. TBMMZC, Devre I, C.26, s.147 (3.1.1339)

Musul'un büyük çoğunluğunun Türkler ve Kürtler'den meydana geldiğini belirten Rauf Bey, Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarını görenlerin buradaki birliği hemen görececeklerini işaret eder.(9) Lozan'daki İsmet Paşa'nın Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu İngilizlere karşı savunduğunu; İngilizlerin bölgeyi kendi kontrollerinde bırakmak için Türk idaresini kötülediklerini ve Arapları Türklerin aleyhine kışkırttığını, ancak Türklerin hiç bir zaman İngilizlerin yaptığı gibi vergi toplamak için tayyare kullanmadığını hatırlatma konuşmasını şöyle sürdürür: "Musul havalisinde ve Süleymaniye sancağında ve Zaho ve buna mümasil mahallerde ve o havalide bugün bir rey-i âmme müracaat olunuyor. Nasıl bilir misiniz efendim? Beyannameler atıyorlar. İçinizden Türkleri çıkarınız, diyorlar ve bombalarla kendilerinin Türkleri istemediklerini ilân için cebrediliyorlar. Bu suretle tayyare hücumlarıyla birçok köyle yakılmıştır. Arkadaşlar biz, bizi istemeyenlerle bir arada bulunmak için hiç bir zaman o milleti imha siyaseti takip etmemiş ve fikrimizden bile geçirmemiştir".(10)

Lord Cürzon'un Musul ve havalisi Kürttür şeklindeki sözlerini şiddetle tenkit eden mebuslardan İzmit Mebusu Sırrı Bey; burasının Kürt ve Türk vatani olduğu için İngilizlerde bırakılamayacağını, Lord Cürzon'un kendi sözleriyle Türk tezini kabul ettiğini; bölgenin Arap Hükûmeti'nin nüfuzunun dışında bulunduğunu açıklar.(11)

9. TBMMZC, I/26, s.147

10. TBMMZC, I/26, s.148

11. TBMMZC, I/26, s.157-158

20 Ocak 1923 tarihinde TBMM'nde Lozan görüşmeleri hakkında yaptığı bir başka konuşmada Başvekil Rauf Bey; Türkiye'nin varlığının Misâk-ı Milli ile mümkün olduğunu ve bunun gerçekleştirilmesi için mücadele edildiğini; gerekirse Musul'un silâh gücüyle alınacağını, ancak askere güven kalmadığına ve bölgede firarların çok olduğuna dikkat çekerek şunları söyler: "...her türlü mesai sarfettiğimiz halde maatteessüf müsbet, müsmir olamıyor. Sebebi asker oluyor, bu kadar mahrumiyete rağmen elbise buluyor, tüfenk veriyoruz, silâh veriyoruz. Dört defa techiz ettiğimiz bir kısım asker firar etmiştir". (12)

Rauf Bey'in konuşmasına karşılık Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, firarilerin cehaletten kaynaklandığını ve önlenmesi için Elcezire'de bir İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasının yerinde olacağını söyledi. Yusuf Ziya Bey'in ifadesine göre; bölgedeki ağaların her birinin ayrı ayrı üç yüz kişiden başlayıp iki bin kişiye kadar çıkan silâhlı kuvvetleri vardır. Firar eden askerler ağalara iltica etmektedir. Hükümet de bu meseleyi bilmesine rağmen, ağadan bu asker geri alınamıyor. Bunun önlenmesi lâzımdır. (13)

Lozan Barış Konferansından dönen İsmet Paşa 21 Şubat 1923 günü Meclisin kapalı oturumunda açıklamalarda bulundu. Görüşmeler sırasında konuşan mebuslardan Çebe-libereket mebusu İhsan Bey, İsmet Paşa'nın silâhlı mücadele yerine arazi fedakârlığı yapmaya meyyal olduğunu ve meselenin gelecek

12. TBMMGCZ, C. III, s. 1200 vd.

13. Aynı cilt

meclise bırakılmamasını belirterek şunları söyler;" Musul gidiyor, bu ne kadar muazzam iş.Yarın İngilizler orada bir Kürt davası yapacaklar.İğtişâş yapacaklar,hepsini yapacaklar".
(14)

İhsan Bey'in konuşmasına cevap veren Mustafa Kemal, Kürkçüoğlu'nun da belirttiği gibi Musul'a kaybedilmiş gözyle bakmaktadır.(15)" Bu gün suhuletle hepimiz anlayabiliriz ki,Musul'u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz. Bunaenaleyh Musul meselesini bir seneye kadar hal etmek üzere sonraya bırakıp sulhe geçmek mümkün müdür ve faideli midir? Bu muhakemeyi suhuletle yapabiliriz.Efendiler,arazi meselesi ve hudut meselesi Misak-ı Milli'nin malumu âliniz,birinci maddesinin daire-i şumulündedir.Misâk-ı Milli şu hat ve bu hat diye hiç bir vakit hudut çizmemiştir.O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile'nin isâbet-i kararıdır.Yoksa bir hudut yoktur.Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya bırakmak demek ondan sarf-ı nazar etmek demek değildir.Belki bunun elde edilmesi için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zaman gözlenecektir. Bugün sulh yaparız,bir ay sonra,iki ay sonra Musul meselesini hal etmeye kıyam ederiz.Fakat bugün Musul meselesini hal etmek istediğimiz vakit bu meselede karşınızda yalnız İngiliz değil,Fransız,İtalyan,Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır".(16)

14.TBMMGCZ, III,s.1320

15.Kürkçüoğlu,Türk-İngiliz İlişkileri,s.286

16.TBMMGCZ, III,s.1318. Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.255

Rize mebusu Abidin Bey Musul'un ancak silâh gücü ile geri alınabileceğini bilirtirken; Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey, meselenin bir sene sonraya bırakılmasının Musul'un kaybı anlamına geleceğini söyler.(17)

Mebusların konuşmalarına cevap vermek için kürsüye gelen Başvekil Rauf Bey, Musul'un Türk ve Kürtlerden meydana geldiğini ve bu iki kavmin bir millet olduğunu ifade ederek şunları söyler:

"Bu mütaka mutlak ve mutlak Türkiye halkını teşkil eylemeli ve hududa dahil olmalı. Bu gün heyet-i Murahhasanızın aylardan beri mesaisi, münakaşatı ve intibaatının kendilerine verdiği bir kanaat ki katidir, Musul'u behemal alacağız fikrinde ısrar edersek mutlaka ordu ile almak imkânı vardır. Çünkü bunun siyaseten almak imkânı olmadığına heyet-i Murahhasanız kani olmuştur ve bize izah edince biz de kani olmuşuzdur. Eğer bir sene tehir edersek ve bu bir sene zarfında kuvvetle çalışırsak hakiki teşebbüsatta bulunursak v aziyetimizi idare edebileceğiz ve siyaseti bizim tarafa geçirmek imkânı mevcut olacaktır. Eğer bir sene zarfında İngilizlerle başbaşa anlaşamazsak Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti) havale etmek şekli kabul edilmiştir. Heyet-i Murahhasanız inceden inceye düşündükten sonra bazı mahzurlarına rağmen Heyet-i Vekileniz de bunu kabul etmiştir".(18)

Hüseyin Rauf Bey , konuşmasında Cemiyet-i Akvam'dan aleyhte bir karar çıkacağını da adeta bilmekte ve bu kararın kabul edilmeyeceğini söylemektedir.

17. TBMMGCZ, III, s.1309-1314

18. TBMMGCZ, IV, s.86

Lozan Konferansına müşavir olarak giden Diyarbakır mebusu Zülfi Bey ,Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bilgi verirken,Türk heyetinin gayret sarfettiğini,ancak İsmet Paşa'nın tekliflerini Lord Curzon'un kabul etmediğini işaretle şunları söyler:"Musul meselesi iktisadî istiklâl,malf istiklâl gibi Şarkî Anadolu için hayatî bir meseledir".(19)

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey'e göre; Türkiye'nin karşısında sadece İngilizler vardır.İngilizlerin dostluğuna güvenenler her zaman yanılmışlardır.Onların dostluğuna inananların bilmeden vatana ihanet ettiğini de söyleyen Hüseyin Avni Bey konuşmasını şöyle devam ettirir: "Cemiyet-i Akvam denilen heyula,İngiliz uşakları Cemiyet-i Akvamı tanımamıştır ve tanımayacaktır.Cemiyet-i Akvam İngiliz Şurasından başka bir şey değildir.Cihanı aldatmak için sahte meşruiyetlere benzeyen şu makamı tanımayalım.Eğer acziniz varsa resmen veririz.Kendi kendimizi aldatmayalım efendiler.Musul bir sene bekleme halinde bulunacak.Bu ne demektir efendiler.Bu milletle alay etmedir.İngilizlerden Mısır'ı aldınız,Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler?Musul'u bugün sana vermeyen ne için yarın versin.Gayesi orada bir Kürt Hükümeti teşkil etmek değil midir?-Kürdistan size söylüyorum-Kürdistan hükümeti yapamaz.Yarın oralarda Ermeniler hükümet kuracaklardır.Şimdi Efendiler,eğer feda etmek icabediyorsa millete yalancı bir sulh,yarım bir sulh getirmeyiniz.Bakınız arz ediyorum.Musul'u bir sene sonraya bırakmak demek milleti idlâl demektir".(20)

19. TBMMGCZ,IV,s.90

20. TBMMGCZ,IV,s.94

Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey'e göre Musul ancak silâh gücü ile alınabilir.İngilizler bir yıl sonra kuvvetlerini daha da takviye edecekleri için,bir yıl müddet istemişlerdir.Cemiyet-i Akvam'a müracaat etmek İngilizlerin himmetine müracaat etmek olacağından bu politikadan vazgeçilmelidir.

Izmit Mebusu Sırrı Bey,Musul'un Arap ekseriyetinin yaşadığı bölgenin dışında kaldığını ve Musul'un Türkiye'nin tamamlayan parçası olduğunu ifade ederek;aksine bir hareketin Misak-ı millî'yi iptal mânâsına geleceğini söyler.(21)

Görüşmeler sırasında sert tartışmalar olur.Bilhassa Ergani mebusu Emin Bey ile Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey Musul'un satıldığını iddia ederler.Emin Bey....Musul'u satıyorlar... Trakya'yı ele geçirmek için Musul'u dünden vermeğe hazırlar" diye bağırır.(22)

Menteşe(Muğla) mebusu Tefrik Rüştü Bey, Lord Curzon'un barış istemediğini, Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey, düşmanların hiç bir zaman aldığı toprağı iade etmediklerini belirterek " Musul'u bir sene sonraya bırakmak bir Mısır yapmak demektir.Neticede gaip etmek demektir.Bu da Girit gibi gidecektir.Binaenaleyh Musul'u bırakmak caiz değildir" der.(23)

Meclisin gizli celsesinde Musul görüşmelerine 6 .3. 1923 günü devam edildi.Bu celsede görüşlerini açıklayan mebuslardan Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey,Musul'un Çanak-

21. TBMMGCZ,IV,s.94

22. Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.279

23. TBMMGCZ,IV,s.126

kale kadar,Erzurum ve Kars kadar önemli olduğunu;bölgede iyi bir idare tesis edilemediği için bir Kürt hareketinin her zaman olabileceğine dikkat çekerek,1329(1913)'da Doğuda meydana gelen küçük çaplı bir isyandan bahisle şunları söyler:

" Ben de orada idim.Meselâ Selim idam edilirken bir şey söylemişti,pek acıdır.Ne çare memleketimizin derdidir, söyleyeceğim.Bunu bendenize söyledi ve bir arkadaşım da orada idi.Demişti ki (Ey Türkler,beni idam edeceksiniz; ediniz. Fakat memleketinizdeki idareden utanmıyor musunuz?Bu kadar yerleri verdiniz,ne kadar yerleri şuna,buna hibe ettiniz.O vakit ki idareyi hepimiz bilirsiniz.Bunda bizim bir kusurumuz vardır diye söylemiyorsunuz.Ne zararı var Bitlis'i de bize veriniz; ne olur,Allah muhafaza etsin,o vakitte bizim bir kaç kazamız sükût etmişti...Koca Bitlis'i taksim ettiniz. Ne var bir parçasını da meselâ Selim'e veriniz...)"(24)

Durak Bey bu misalî vermekle bölgede iyi bir idare kurulmadığını ve idaremize güvenilmediğine hükmediyor. Durak Bey sanki 1925 de meydana gelecek hadiseyi görmüş gibidir.Şeyh Said isyanını hatırlarsak;Durak Bey'in ileriye gören bir şahsiyet olduğu ortaya çıkar.Bakınız Durak Bey bu konuşmasında neler söylüyor: "Eğer Musul meselesi etrafa intişar eder ve Kürdistan'da gerek İngilizlerin propagandası ile gerek İngiliz parasıyla bir çok şeyler yapılır ve orada bir çok esaslar zuhura gelirse bunu kolay kolay imha etmek imkânı yoktur.O vakit korkarım ki Şarkta mühim vaka cereyan eder,zannedirim...Bu sebeple Musul meselesini âtiye bırakmak aradan zaman geçirmek zan ederim,doğru değildir".(25)

24. TBMMGCZ,IV,s.153 (6.3.1339/1923)

25. TBMMGCZ,IV,s.153

Durak Bey meselenin Cemiyet-i Akvam'a da bırakılmamasını; çünkü bu kuruluşun Avrupa hükümetlerinden meydana geldiğini ve Asya'daki hükümetlerden bir üyesinin bile olmadığını açıklar.

Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey ise, heyeti arazi imtiyazı vermekle suçlar. Karaağaç, Batı Trakya ve Musul gözden çıkarılmıştır. Misak-ı Milli her zaman dilden düşmeyecek bir rapordur. Musul'un siyasî, askerî, ırkî, teşekkül şekli ve içtimai yapısının İngiliz hakimiyetinde kalmaya müsait olmadığını dile getirerek, bir insanın ikiye bölünmesi nasıl imkânsız ise Musul'un da Türkiye'den ayrılmasının imkânsız olduğunu ifade eder. (26) Yusuf Ziya Bey Musul'suz yapılacak bir barışın Doğu Anadolu'da önemli bir cephe açmak olduğuna dikkat çekerek şunları söyler: "Arkadaşlar ben Kürdüm. Fakat Türkiye'nin tealisini, Türkiye'nin şerefini, Türkiye'nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim. Esbabı ise lisanım, bana şeref veren lisanım okur yazar olmaklığımdır. Bu ise benim kendi kavim olan Kürtlerin değil, Türklerindir. Türklerin şereflenmesini isterim". (27)

Yusuf Ziya'dan sonra kürsüye tekrar gelen Erzurum mebusu Durak Bey "Türk-Kürt meselesi yoktur" diye müdahale eder. Yusuf Ziya ise Türklerle Kürtlerin birarada yaşamaları gerektiğini, Kürdün ruhuna zehir aşılanmadığını, ama Musul'un sınır dışında kalmasıyla bu zehirin aşılanacağını beyanla şunları söyler: "Rica ederim bu zehiri aşılamayın. İngiliz-

26. TBMMGCZ, IV, s.163

27. TBMMGCZ, IV, s.165-176

ler şiringasını yanaştırmış aşılacak.İngilizler orada bir çıban çıkarmış,o çıbanla Kürdistan'ı düzeltilmesi zor bir hale getirecekler.Buna mani olunuz.Mani olmazsanız arkadaşlar hareket çok tehlikelidir.Allah şahittir.Ta Toros silsilesine kadar dayanır arkadaşlar.İngiliz'in bütün temennisi etrafındakileri oyalamak,uyutmaktır".(28)

Cebelibereket mebusu İhsan Bey,Lozan Konferansına giden heyeti,Anadolu harekâtı ile ilgisi olmayan,Anadolu zihniyetinin malı olmayan kişilerden meydana gelmekle itham etmekte ve bundan sonra böyle kişilerin heyete alınmamasını Hükûmetten istemektedir.(29)İsmet Paşa yapılan itirazı doğru bulmuş olmalı ki,arzu edilmeyen,istenmeyen müşavirleri yanına almayacağını belirtir.(30)

Van mebusu Haydar Bey,Musul'un tarihini ve burada kurulan Türk Devletlerini uzun uzun açıkladıktan sonra,Vali olarak bölgede görev yaptığını ve halihazırda on yedi kazasından on altısında Türk ve Kürt halkın çoğunlukta bulunduğunu ve sadece bir kazada Arapların,Süryani ve Keldânîlerin varlığını izahla; bölgede Türk Atabekleri,Akkoyunlu ve Kara Koyunlu ,Selçuklu Devletlerinin kurulduğunu ve burasının Türk yurdu olduğunu,açıklar.(31)

Musul meselesi üzerindeki tartışmalar 6 Mart 1923 tarihli toplantıda da devam eder.Mebusların konuşmasından sonra kürsüye gelen Mustafa Kemal Paşa,İngilizlerin Türk mu-

28.TBMMGCZ,IV,s.165-176

29.Aynı cilt,s.175

30.Aynı yer,

31.TBMMGCZ,IV,s.177-180

rahhaslarının teklifini kabul etmediğini işaretle " Musul meselesi doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satır ile ifade olunmuştur.İngilizler diyorlar ki,bu metin muallakda kalsın.-Bunu Gürzon söylüyor-Bir defa o heyetin kararı değildir.Burada olduğu gibi kalacaktır.Fakat bu Cemiyet-i Akvam'a bir mektup yazarım,belki biraz tehir ederler. Bu kabul etmek demek midir? Kabul etmek değildir.Çünkü heyeti murahhasanızın teklifi değildir " der. Ona göre,mecliste mebuslarca yapılan çıkışlar haklı değildir.Çünkü Heyet-i murahhasa makul ve akıl ve ferasetle hareket etmektedir.Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in konuşmasının memleket için zararlı olduğunu söyleyince,Ali Şükrü Bey ile Mustafa Kemal arasında tartışma çıkar.Iazistan(Rize) mebusu Ziya Hurşit Bey de Mustafa Kemal'e karşı Ali Şükrü Bey'i destekleyen sözler sarfederak konuşmasını şöyle bitirir: "-Yalnız Paşa Hazretleri herkes söylediği sözün vatana hizmet olup olmadığını kendisi bilir.Hiç kimseden ders almağa ihtiyacı yoktur".(32)

1924 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Musul meselesi üzerinde görüşlerini açıklayan mebuslardan Ergani Mebusu İhsan Hamdi Bey; hükümeti konuya ilgisiz kalmakla suçlar.İhsan Hamdi Bey,bir kaç ay evvel Musul meselesinin lehimizde iken,Hükümetin meseleye gereği gibi ilgi göstermemesi yüzünden durumun gittikçe aleyhimize döndüğünü ve Türklerle Kürtler aleyhine dehşetli bir tazyikin başladığını ileri sürer.(33)

32.TBMMGCZ,IV,s.177 (6.3.1339/1923)

33.TBMMZC,II/7-1,s.743-744 (19.3.1340/1924)

Musul meselesinin bir bölge, bir yer meselesi olmadığını; meselenin bir takım siyasî sonuçlar ortaya çıkaracağını belirten İhsan Hamdi Bey; İngilizlerin burada bir Kürt Hükümeti kurmak için çalıştıklarını, Irak meclisine yüzbin kişide bir mebus düşecek şekilde mebus gönderdiklerini ve gönderilen mebuslar arasında İstanbul'da bir çok vatansever Türk'ün idamına karar veren Nemrut Mustafa'nın da bulunduğunu söyler ve Musul halkının % 50'sinin Türkler, % 30'nun Kürtlerden teşekkül ettiğini; Türklerle Kürtlerin her zaman birlikte hareket ettiğini açıklayarak; Başvekil ve Hariciye Vekili İsmet Paşa'nın anlaşmayı niçin sonraya bıraktığını açıklamasını ister. Bu sırada İngilizlerin Süleymaniye'yi bombalaması karşısında Hükümetin aldığı tedbirleri de açıklamaya davet eder. (34)

Musul meselesinin halli için İngiltere ile Türkiye arasındaki görüşmelere 19 Mayıs 1924 de Haliç Konferansı'nın açılmasıyla başlanmış oldu. (35) Türk heyetinin başında bulunan Fethi Bey Konferansta Türk görüşünü açıklarken meselenin bir hudut meselesi olmadığını, Süleymaniye, Kerkük ve Musul bölgesinin Türkiye'de kalması gerektiğini, sınırın buna göre çizilmesini, şayet bu gerçekleşirse petrolerin ortaklaşa işletilebileceğini açıkladı.

İngiltere adına Irak'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox İngiliz görüşünü açıkladı. Cox, Fethi Beyin görüşüne karşı çıkarak sınırın Musul'un kuzeyinden geçmesi-

34. TBMMZC, II/7-1, s. 744

35. Yuluğ Tekin Kurat, "Anglo-Turkish Relations During Kemal Atatürk's Presidency of The Turkish Republic", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, C. IV, İstanbul 1984, s. 115-131

ni ve Hakkari'nin Irak sınırları içinde kalmasını istedi. İngilizler Hakkari'deki Asur kökenli Hristiyanları altına almak istiyorlardı. (36) Cox'un Hakkari'yi Türkiye'den istemesinin sebebi Süryanileri eski ülkelerine yerleştirmek içindi. (36-a)

Fethi Bey, İngiliz niyetini ve isteklerini şu noktalarda tesbit ediyordu:

1-Irak'ı kuzeyden müdafaa edecek stratejik bir hudut temin etmek ve bunun için Türk bayrağı altında bulunar arazi-den fedakârlık etmemizi talep eylemek.

2-Orada oturan Hristiyanları (Nasturileri) hudut üzerinde ikâme ederek bu suretle İslâm unsurlar arasında bir engel meydana getirmek.

3-Irak hududunu Türk heyet-i murahhasasıyla muahedenin tanzim ettiği şekilde müzakereden içtinab ederek meseleyi Milletler Cemiyeti'ne göndermek.

Fethi Bey'e göre İngiltere'nin Lozan andlaşmasında ölmeyen Hakkari bölgesinden toprak istemesi meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek istemesinin en iyi belirtisidir. (37)

(Haliç Konferansına Türk heyeti olarak Meclis Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey, Diyarbakır Mebusu Fevzi, Ordu Mebusu Faik, Dışişleri Hukuk Müşaviri Nusret, Gnl. Krm.'dan Yrb. İshak Avni katılmıştır)

36. Kurat, agm, s. 117

36/a. Fritz Grobba, Männer und Mächte im Orient. 25 Jahre diplomatischer Tätigkeit im Orient, Musterschmidt Verlag, Göttingen 1967, s. 75 vd.

(Türklerin önce Süryanilerin Hakkariye dönmelerine rıza gösterdiği, fakat sonradan bunların İngiliz nüfuzunda kalacaklarını düşünerek, muvafakat etmedikleri ve nihayet 5 Haziran 1925 tarihli anlaşma ile İngiltere Süryanilerin eski ülkelerine dönmelerine izin verilmemesini tasdik ettiği vurgulanmaktadır. Grobba, age, s. 75-85)

37. Vakit, 1340, Sayı 594, Cumhuriyetin İlk On Yılı... s. 82-83
Kadir Mısıroğlu, Musul Meselisi ve Irak Türkleri, İstanbul 1972, s. 111, Cumhuriyet, 10 Haziran 1924

Fethi Bey Konferansta yaptığı konuşmada Türk görüşünü şöyle açıklamıştır:

1-Irak'ın bize mensup ahali ile sakin olan araziye sun'i bir surette taksim ederek İngilizlerin arzusu dahilinde askeri bir hudut vücuda getirmek her iki taraf için şark sulhu adına kabul edilmez bir fikirdir.En iyi hudut, esas Irak'ı gözetecek huduttur.Ancak böyle bir hudut,yüksek dağların ve tepelerin temin edeceği askeri menfaatten bin kat fazla menfaat temin eder.

Türklerin de stratejik hudut temin etmek hususunda ki hakları aşikârdır.Fakat,biz askeri mülahazattan ziyade irkî ve coğrafi mülahazada tabi olarak iki memleketi arasında en tabi olan hudut hattı teklif ettik.İngilizler bunu müzakereden imtina ettiler.Bizim teklif ettiğimiz hudut Dicle nehri-Cebel-i Hamren-Cebel-i Sincar'dır' .

2-Nasturilerin Umumi Harp zamanında Rus istilâ orduları tarafından yapılan tahrikata kapılmaları ve vatandaşları aleyhine silâhlı kıyam etmeleri neticesinde uğradıkları felâket,kendileri için İngiltere Hükûmeti için ibret olmak lâzım.Nasturiler ancak sakin buldukları memleket halkına karşı hasmane vaziyet olmakla değil,belki onlarla iyi geçinmek suretiyle kendilerini en tesirli suretle himaye etmiş olurlar.

3-Muâhedenin üçüncü maddesi Türkiye ile Irak arasındaki bir tahdid hududu tazammun eder.Irak herkesçe malum olan bir kıta-i arazidir.İngilizlerin veya Kral Faysal'ın Irak tabir-i coğrafyasına başka mana vermeleri doğru olamaz.

Irak, ahali si ekseriyetle Araplardan mü teşekkil bir a-
razidir. İngiliz murahhas heyeti sabit fikirle hareket etme-
se ve hukukî esaslara riayetkâr olsaydı anlaşmak kolay olur-
du. Ancak İngiliz heyeti Hakkari vilâyetinden arazi istemekle
müzekereden uzaklaşmıştır. (38)

İngiltere meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek is-
tediğinden Türk görüşünü kabul etmediği gibi geniş bir müza-
kere yapmaktan da kaçınmıştır. Nitekim 6 Haziran 1924 tarih-
li Vakit gazetesinde İngiltere temsilcisi Cox'un konferansda
yiğirmi kelime dahi konuşmadığı (39) yazılarak, İngiltere'nin
tutumu tenkit ediliyordu. Türk heyetinde bulunan Ordu mebusu
Faik Bey konferansla ilgili şu açıklamayı yapıyordu:

"Konferans nihayet bulmuştur. İngiliz heyet-i murahha-
sasası asıl müzakere zemini teşkil eden Musul vilâyetimiz mev-
zubahis edilince konuşmağa yanaşmadığı gibi Hakkari vilâye-
timizden de ayrıca bir kısım arazi talebinde bulunmuştur. Türk
heyet-i murahhasasası da tabii olarak bunu red ve esasen mü-
zakeresini dahi kabul etmediği için müzakere hitam bulmuştur.
Türk heyet-i murahhasasınının kati delillerine İngiliz heyeti
cevap vermeyerek sükût etmiştir. Lozan'da Türk heyeti Musul
meselesinin halli için vilâyet halkının reyine müracaat edil-
mesini teklif ettiği halde İngilizler reddetmişlerdi. Haliç
Konferansında da Türk heyeti aynı teklifte bulunmuş, ancak
İngiliz heyetinden cevap alamamıştır". (40)

38. Cumhuriyet, 10 Haziran 1924

39. Vakit 6 Haziran 1924

40. Tanin, 1340 S ayı 594

Faik Bey, halkının % 80 i Türk ve Kürt olan Musul vilâyetindeki kardeşlerimizin kendilerini mahkûm edecek bir yabancı hakimiyetini kabul edecek bir meselede rey vermelerinin mümkün olmadığını ve Musul'un İzmir'den farksız olduğunu açıklıyordu.

Haliç Konferansı 5 Haziran 1924 de bir neticeye varılmadan dağıldı.(41)Konferansın neticesiz kalması üzerine Mustafa Kemal mebusların sorularına verdiği cevapta; vaziyetin ciddi olduğunu ve hassas bir konuda teferruatlı bilgi veremeyeceğini ve memleketin menfaati için soğuk kanlı davranılmasını belirterek şunları söyler : " Benim düşünceme göre, meclis-teki tartışmalar lüzumsuz yere kamuoyunu ve hisleri galeyana getirebilir. Onun için, bir süre daha sessizce beklemek yerinde olur. S izi temin ederim ki müsait zamanda Meclisin toplanması teşebbüsünü ben ele alacağım".(42)

Mim Kemal Öke'nin tesbitlerine göre Mustafa Kemal ile İsmet Paşa aynı fikirdedirler. Mustafa Kemal'in ikazına rağmen "İngiliz yanlısı" İsmet Paşa karşısında " Rus yanlısı" muhalefet Meclisin açılması için seslerini yükseltmeye devam edecektir.(43)

Haliç Konferansı'nın yapıldığı sırada Finansiel Times gazetesinde 4 Haziran 1924 de " Irak'a Ait Petrol Müzakeratı ve Musul" başlıklı yazıda aynen şunlar yazılıyordu.(44)

"Musul vilâyetinin bir derecede siyasi ehemmiyeti vardır. Fakat iktisadi önemi, siyasi öneminden çok daha fazladır.

41. Kurat, agm. s. 115.

42. Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi, İstanbul 1987, s. 131

43. Öke, Musul Meselesi.... s. 132

44. Ayın Tarihi, Haziran 1924

Mütarekeden beri yapılan konferanslarda vesair müzakerelerde petrol meselesine verilmiş olan ehemmiyet şu sıralarda da artmıştır. Bütün petrol bilginleri Irak'ın petrol itibariyle büyük önemini tasdik etmekte ve gelecekte dünyanın başlıca petrol kaynağı olacağını belirtmektedirler. Musul petrol kaynaklarını ihtiva eden saha müstesna bir siyasî mevkiyi sahip olduğundan yirmi senedenberi Düvel-i Muazzama burada hâkimiyet için mücadele etmekte. Bu saha beynelmilel birçok konferanslarda gündeme gelmekte.

Jeologların araştırmalarına göre bu bölgede az bir sarfiyatla büyük petrol üretimi gerçekleştirilebilir. Bu sebeple millî siyaset şeklini alıyor. Meselenin etraflıca tetkik edilip çaresi bulunduğu takdirde bu kaynağın İngiliz teşebbüsü şekline dönüşmesini temin etmek lüzumu ortaya çıkıyor. Lozan Konferansı'nın tesbit ettiği hudutlar dahilinde Musul vilâyetini nazara dikkate almaksızın Türkiye'nin nüfusu tahminen % 70 Türk ve % 30 Kürttür. Büyük Kürt ekalliyeti ilgilendirdiğinden Ankara siyaseti üzerinde kati bir tesir yapar. Bu ekalliyetin arzularını tatmin etmeyen hiç bir hükümet iktidarda kalamaz. Kürt hissiyatının ehemmiyeti Ankara Millî Meclisindeki Kürt mebusları adediyle sabit olur. Bugün ceryan eden Musul müzakerelerine iştirak eden üç delegeden ikisi yani Diyarbekir ve Ordu mebusları Fevzi ve Faik Bey'ler Kürttürler. Büyük Millet Meclisi bütün Musul vilâyetini Türklere temin etmeyen hiç bir kararı kabul etmemeleri için murahhaslara talimat vermiştir. Türkler Lozan'da hayati meseleye taalluk eden noktada bir santim ricat etmediler. Musul mesele-

sinde de aynıyla mukavim olacaklardır!"(45)İngiliz basını Lord Curzon'un cesurca mücadele ettiğini ve konferansın kesilmesini amaçladığını yazarak;İngilizlerin niyetinin meseleyi Milletler Cemiyeti'ni götürmek olduğunu adeta üstü kapalı açıklıyordu.Lozan Andlaşmasının (24 Temmuz 1923) üçüncü maddesiyle iki devlet arasındaki anlaşmazlığın 9 ay içinde giderilmesini,anlaşma olmazsa meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek için taraflara yetki verildiğini hatırlatan İngiliz gazetesi yorumuna şöyle devam etmektedir:

"Türkler ırkî sebeplere dayanıyorlarsa da,Musul petrol rollerinin büyük önemini de anlamış durumdalar. Lozan Konferansında genel bir kanaat hasıl olmuşdu.Türkler arazi hakkındaki taleplerini tamamen tatmin etmek şartıyla petrol kaynaklarına ait hukuku İngiliz şirketlerine terk etmekte amadedirler.Türkiye'nin pek büyük bir istikraz talep ettiği ve bundan başka hemen kabulü imkânsız hisseyi hükümet istediği ve bu hisse verilecek olsa imtiyazlı mefruzun(yapılması gereken imtiyaz)kıymeti kalmayacağı haberleri duyuldu.İsmet Paşa Ankara'ya dönünce Türkiye'nin petrol kaynağı imtiyazını en fazla verene ihale etmek niyetinde olduğu ilân etti.

El veym Sir Percy Cox 'un İstanbul'a icra ettiği görüşmeler sonuçsuz kaldığı takdirde Londra'da son alınan haberler için bir çıkmaza girdiğini gösteriyor.Keyfiyetin Cemiyet-i Akvam'a havale edileceği ummen zannedilmektedir.

Türkiye'nin İngiltere'yi muahedenin 143. maddesince itham edeceği,mümkün surette bu maddenin tasdikine ve mesele-

nin doğrudan doğruya hallini talep edileceği ummen zann-
 olunmaktadır.Lozan cereyan etmiş olan hadiseyi bu tarz-ı
 hallin kabul edileceğini muhtemel göstermektedir.O zaman
 Türklere Musul vilâyetinin kuzey kısmıyla Süleymaniye sanca-
 ğı teklif edilmişti.Halbuki Türkler Kerkük ve Keyferi kaza-
 larının da sahaya dahil olmasını talep ettiler.Bu iki kaza
 da Cebel-i Hamrin bulunuyor. Bunlara muvazi olarak mühim
 petrol kaynağının mevcut olduğu biliniyor.Türkiye Cebel-i
 Hamrin'in Dicle'ye ulaşması için stratejik ehemmiyeti oldu-
 ğundan kendisine lüzumunu açıklamış ve talebinden asla vaz-
 geçmemiştir.

Iraklılar da Musul petrol kaynaklarını kendileri al-
 mak ümidinde bulunuyorlar.İngiliz-İrak muahedesine karşı kuv-
 vetli bir muhalefet mevcuttur.İrik Musul'u kaybettiği takdir-
 de bu muhalefetin açık bir husumet mahiyeti ortaya çıkması
 muhtemeldir".(46)

Bu arada İngiltere'de hükümet değişikliği olmuş ve
 iktidara Muhafazkâfların yerine İşçi Partisi geçmiştir.Muha-
 lefette iken Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu kabul eden ve
 bu yolda beyanlarda bulunan yeni Başbakan Ramsey MacDonald'
 ile Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey arasında geçen görüşmede
 Yusuf Kemal Bey Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını,kendisi-
 nin de önceden bunu savunduğunu hatırlatınca MacDonald şu
 cevabı verir:"Evet,vaktiyle böyle bir söz vermiştim.Fakat,
 kendimi Hariciye makinesine kaptırdım.Onun bir takım anane-
 leri var.Ben o sözü tutamıyorum".(47)

46.Ayın Tarihi,Haziran 1924

47.Mim Kemal Öke,Musul Meselesi Kronolojisi,s.133

Haliç Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Hakimiyet-i Milliye gazetesinde 26 Haziran 1924 tarihinde şu yorum yapılıyordu:

" İngilizler Lozan Konferansına Misak-ı Millî'yi kabul ederek geldiler. Misak-ı Millî ise ahalinin dörtte üç kısmı Türk ve Kürt olan Musul Vilâyetini de ihtiva ediyordu. Demekki İngilizler Türk ile Lozan'da mütarekeye girişirken menen Misak-ı Millî'nin bu cihetini de kabul etmiş bulunuyordu. Ancak Lozan ve Haliç Konferansı müzakerelerinde Musul Vilâyetini vermemek için hangi noktaya dayanıyordu. Bu dayanak İngiltere ile Irak hükûmeti arasında akd edilmiş anlaşmadan ibarettir. Bu muahede ile İngiltere Musul'un Irak'ın bir parçası olduğunu Irak'a teminat vermiş".(48)

Meseleyi ikili görüşmelerde halletmek istemeyen İngiltere baştan beri hedeflediği sonuca ulaşmış ve durumu Cemiyet-i Akvam(Milletler Cemiyeti) Meclisine bildirmek için harekete geçti. İngiliz Hükûmeti adına Sir Lancelot Oliphant 6 Ağustos 1924 de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaatla ilk birleşimin gündemine Lozan anlaşmasınının 3.maddesine göre İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul meselesinin alınmasını istedi.(49)İngiltere verdiği muhtıra ile Musul'un ırkî, siyasî, tarihî, ekonomik ve stratejik yönden Irak'ın parçası olduğunu ve Türkiye'nin verdiği rakamlara inanılmayacağını beyanla şu iddiada bulunuyordu.

48. Hakimiyet-i Milliye, 26 Haziran 1924

49. Öke, Musul Meselesis.141. Kurat, Anglo-Turkish Relation During Kemal Atatürk's..... Osmanlı Araştırmaları Dergisi, C.IV, s.117

1.Siyasî sebeplere göre Musul'daki Araplar bölgenin Türklere bırakılmasına karşıdırlar.

2.Bölgedeki Yezidiler, Museviler ve Nasturiler Türk hakimiyetinde kalmak istememektelerdir. Aşiretler bağımsızlık istediğinden Irak Hükûmeti bunlara azınlık hakları tanıyacaktır. Bu ise bölgedeki istikrarı sağlayacaktır.

3.Musul ile Türkiye'nin ticaretinin önemsiz olduğu, yörenin Irak ile ticaret yaptığı, Musul tahılına Bağdat'ın bağımlı olduğu.

4.Tabii dağların iki ülkeyi birbirinden ayırdığı.

İngiltere bu iddialarının doğruluğunu isbata çalışırken, Mekke'de önemli bir hadise meydana geldi. Mekke hükûmeti adına Dışişleri Bakanı Fuad, tarihî ve coğrafi açıdan Musul'un Arap ülkesi olduğunu, Milletler Cemiyeti Irak aleyhine karar alırsa, Bağdat'ın haklarını savunmak için Arapların her türlü tedbire başvuracağını açıklıyordu. (50)

Türk Hükûmeti de 5 Eylül 1924 tarihinde Irak sınırı ile ilgili muhtırayı Cemiyet-i Akvam'a verdi. İngiltere durumu kendi lehine çevirmek için Hakkari bölgesindeki Nasturileri de isyana teşvik etti ve uçaklarıyla onları destekleyerek Türklere ait bazı yerleri bombaladı.

Fritz GROBBA, Männer und Mächte im Orient. 25 Jahre diplomatischer Tätigkeit im Orient adlı eserinin 75-85 sayfaları arasında Nasturiler hakkında şu bilgileri vermektedir:" Birinci Dünya Harbi sonlarına doğru yaklaşık 35.000 Süryani (Asurlu) Irak'a göçtüler. Bunlar daha önceleri Hakkari ve Van gölü havalisinde oturmaktaydılar. 1915 ilkbaharında Ruslar Urmiye ve Van gölü yöresine ilerlediklerinde Türklere karşı silâh kullanmaları hususunda tahrik edilmişlerdi.

1917 sonunda General Dunsterville kumandasında bir İngiliz keşif birliği Kuzey İran'a gönderilmişti. Gaye Buku petrol rollerini ele geçirmektir. İngilizler bu birliğin sol kanadını emniyete almak için Süryanileri ve Ermenileri kendi lehlerine kazanmak istediler. Van'daki İngiliz gizli servis subayı yzb. Gracey, Urmiye'de Süryani ileri gelenleri ile buluştu. Kendilerine katılmalarını teklif etti. Süryanilerin iddialarına göre, harpten sonra istiklâllerini kazanmaları için kendilerine para ve silâh yardımında bulunulacaktı. Daha sonra Alb. McCarthy, İran'daki İngiliz askerî kumandanı 1918 'de ülkelerinin geri verileceği vaadinde bulundu. İâkin Rusya'daki ihtilâl Süryanileri zor durumda bıraktı. Her tarafta Türkler, Kürtler ve İranlılar tarafından hücumla uğradılar, Hemedan'a çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada en az 1/5'i de öldü. Hemedan'dan da Irak'a İngilizler tarafından götürüldüler. Bakuba'ya geçici iskânları yapıldı. Türkiye'den İran üzerinden yola çıkan 70.000 kişi kadardı, bunlardan yarısı yollarda ve olaylarda telef olmuştu. Bunlardan eli silâh tutanları İngilizler

yardımcı kuvvet olarak kendi birliklerine aldılar. Kalanlarını da Kuzey Irak'da yerleştirmeye çalıştılar. Kendilerine vergi muafiyeti tanıdılar, bazı imtiyazlar verdiler. Bu durum da Iraklıların ve köylülerin Süryanilere düşman olmalarına sebep oldu!(51)

Sèvres ve Lausanne antlaşmalarında Süryanilerden bahsedilmezken; Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da yapılan Haliç Konferansında İngiltere Hakkari'nin Irak'a verilmesini istedi. İngiltere Hakkari'ye Süryanileri yerleştirmek istiyordu. Türkiye bu isteği reddetti. İngiltere'nin isteğinin reddedilmesi üzerine Nasturiler isyana teşvik edildi. 7 Ağustos 1924'de Hakkari valisini Hangediği mevkiinde Nasturiler tarafından esir alındı. Valinin yanında bulunan askerler şehid edildi.(52) Türk Hükümeti 14 Ağustos 1924 'de durumu görüştü ve isyanın bastırılması görevini 8. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa'ya verdi. İsyanı tesirsiz hale getiren Cafer Tayyar Paşa bu vesile ile Musul üzerine yürümeyi plânlar ve Mustafa Kemal'e şu bilgiyi verir:

" İngilizler Musul vilâyetini mütarekeden sonra bir olup bitti ile işgal ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer benim hareketim hükümet politikasına uygun çıkarsa, Musul vilâyeti kazanılmış ve dava halledilmiş olur, aksi halde, tarihi mes'uliyet benim üzerime yüklenir. Siz de, kumandan hükûme-

51. Fritz Grobba, age. s. 75-85

52. Oke, Musul Meselesi.... s. 140. Vedat Şadillili, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanları, C.I, Ankara 1980, s. 60-67

tin isteğine aykırı bu hareketi yapmıştır, kendisini divan-ı harbe verdik, mes'ul edeceğiz dersiniz ve işi yine politika ile halledersiniz".(53)

Mustafa Kemal'in Cafer Tayyar Paşa'ya cevabı ise şöyle olur:

"Zaten sizi, bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek seçtim. Rastgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir. Bu hususta sizden eminim".(54)

Mustafa Kemal Ağustos 1924 başlarında Musul esnafından Seyyid Muhammed'e gönderdiği mektubünde Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu ve yapılan baskılara tahammül edilmesini ve bölgenin mutlaka zulümden bertaraf edileceğini kaydederek mektubuna şöyle devam ediyordu: "Memleketin bir cüz'î lâ-yenfekki olan Musul'un ahalisinin karîben halâs bulunacağına itikad ve itimad olunarak öteden beri devam eden mücadehatınızda ber-karar olmanızı selâmet ve saadet-i âtiyeniz nâmnâ hamîyyet-i malûmenize terk eylerim. Türkiye hükûmetinin şefkati ve Musul'un hükûmetimize aidiyeti hasebiyle âti-i kârîbden asla kat'î ümid etmeyerek zulümlere karşı yüksek cidal ile münevver bir istikbâl temin olunması din kardeşlerimizin huzur ve saadeti için kıymetdârdır. Halâs günleri kârîbdir. Şems-i istihlâsın tulûna saburane müterakkîb bulunulmasını hatırlatır, Cenâb-ı Vâcibül-Vücud'dan cümleye muvaffakiyetler temenni ederim".(55)

53. Feridun Kandemir, Rauf Orbay, s.121

54. Kandemir, aynı yer,

55. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları", Belleten Sayı 197

Nasturi meselesinin çıkarılması İngiltere'nin Musul meselesini bir maceraya sürüklemek istemesinin bir sonucuydu. Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) Musul meselesini görüşmeye başlayınca, Türk Hükümeti Musul'un Türklüğü ile ilgili (56) siyasî, tarihî, iktisadî askerî noktaları ihtiva eden bir muhtırayı Cemiyet-i Akvam'a verdi. (57)

Türk Hükümeti Nasturi isyanını bastırınca İngiltere harekete geçti ve 25, 29 Eylül 1924 tarihlerinde vermiş olduğu iki nota ile, Türk kuvvetlerinin girdikleri yerlerden çıkmasını istedi. Türk Hükümeti, statükoyu bozmadığı gerekçeyle notaları reddetti. (58) Aynı zamanda hudut olarak kabul edilen sahada hadiselerin tekrar etmemesi için de İngiliz hükümetinin dikkatini çekti. (59)

Nasturi isyanını çıkaran İngiltere (60) Cemiyet-i Akvam'ı etkilemek için " Türk kuvvetlerinin vahim bir karışıklık husule getirecek tarzda Irak'ı istilâ veya bu kıtaya akın etmelerini men için lâzım gelen tedbiri almak üzere Irak'taki İngiliz memurlarına salâhiyet verildiğini" (61) belirten notayı Milletler Cemiyeti Meclisine gönderdi. İngiltere böylece meydana gelebilecek bir harpte Türkiye'yi suçlu göstermek istiyordu.

56. Cumhuriyet, 12 Eylül 1924

57. Hâkimiyet-i Milliye, 22 Eylül 1340/1924

58. Mahmut Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri, s. 54. Cumhuriyet 2 Kasım 1340/1924

59. Vakıf, 1 Ekim 1340/1924

60. (Lozan Barış görüşmeleri sırasında İngiltere Nasturileri Türkiye'ye karşı devreye sokmuş ve 28 Kasım 1922 de Paris'de bir propaganda komitesi kurdurmuştur. Bağımsız Nasturi Devleti kurulması için çalışılmış ve devletin sınırlarınının Musul, Urmiye-Diyarbakır, Urga'yı içine alacak

Diğer taraftan Musul vilâyetinin merkezi olan Süleymaniye şehri Irak-İngiliz-Nasturi'lerden meydana gelen kuvvetlerce işgal edildi ve üç yıldanberi Süleymaniye'yi idare eden Kürt reislerinden Şevket Mamud'un elinden idare alındı. (62)

İngiltere Hükûmeti 24 Eylül 1924 tarihinde vilâyetin hukukî hududunu muahede ile çizilmiş hattı Türkiye'ye tebliğ etti. 29 Eylül 1924 tarihli İngiliz notasında Hakkari'nin önemli bir kısmının Türk hakimiyeti dışında bulunduğu belirtiliyordu. Fethi Bey, İngiltere'nin bu isteğini reddetti. (63)

İngiltere'nin takip ettiği bu politikalar daha sonra Morning Post gazetesinde yayınlanan bir baş yazıda şöyle özetlenecektir:

"Biz Irak'da Cemiyet-i Akvam'dan alınmış bir mihdana sahip olarak bulunuyoruz. Binaenaleyh 1923 Ocak ayının yirmi üçünde İngilizlerle Türklerin Irak hududu meselesinde anlaşamayacakları ortaya çıkınca mesuliyetimiz hasebiyle kendimizin değil, fakat Irak'ın hukukunu muhafaza için meselede Cemiyet-i Akvam hakemliğine müracaat ettik. Geçen Mayıs'da Sir Percy Cox, İsmet Paşa ile son mesafede vaki olan müzakeresinde başarılı olamayınca mesele tekrar Cemiyet-i Akvam'a havale olundu. Şimdi Cemiyet-i Akvam bu hududu tahdit etmek

şekilde batıda Fırat, kuzeyde Van gölü, doğuda Türk-İran sınırı, güneyde Bağdat'ın kuzeyi ile çevrili olması kararlaştırılır. Nasturi lideri Ağa Petros Lord Curzon'a teşekkür eder ve verilecek her emre uyaacağını belirtir. Öke, Musul Meselesi Krnolojisi, s.138)

61. Vakit, 1 Ekim 1924

62. Cumhuriyet, 2 Ekim 1340/1924. Vakit, 3 Ekim 1340/1924

Öke, age, s.152

63. Vakit, 3 Aralık 1340/1924

üzere bir komisyon temin etmiştir.Bu heyetin tahdit edeceği hudut hal-i hazırdaki hududun civarında bulunan arazinin ve sakinlerinin mukadderatını belirleyecektir.Musul vilâyetinde oturan ahali 800.000'i bulmaktadır.Burası Mondros Mütarekesindenberi İngiltere'nin zaptına geçirilmiştir.Adı geçen mütarekenin 7.maddesine göre işgal edilmiştir"(64)

Yazıda mukadderatları belirlenmemiş kavimlerin sadece Araplar,Kaldanî Hristiyanları,Yahudiler olmayıp;Doğuda ve Kuzeydeki dağlarda oturan Kürtler ve Nasturilerin de bulunduğuna işaret edilerek şöyle devam ediliyordu:"Sonra dağlarda yaşayan Nasturilerin istiklâle olan şiddetli ilgileri başlı başına bir mesele teşkil eder.Bunlara hal-i hazırdaki hududun kuzey ve güneyinde yerli teb'aların üzerinde Irak'ın nüfuzu altında bir yurt verilmiştir.Bütün vilâyet ahalişi bir defa 1919 senesinde,bir defa 1921 senesinde Irak'tan ayrılmak ve burda da Kral Faysal'ın hükmü altındaki Arap hükûmetine tabî olmak arzusunu belirtmişlerdir".(65)

İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne başvurmasından sonra Cemiyet-i Akvam iki devletin temsilcilerini çağırarak 30 Eylül 1924 'de üç kişilik bir komisyon kurulmasını teklif etti ve üç kişilik grup kuruldu.(66)

Cemiyet-i Akvam'ın toplantısına giden ve Cenevre' de bulunan Fethi Bey;toplantının müsbet bir sonuca ulaşamadığını,çünkü İngiliz temsilcisinin Musul'un kuzeyinden geçen

64.Vakit,3 Aralık 1340/1924

65.Aynı gazete

66.Kurat,agm.s,117

bir hudut talep ettiğini; Türkiye'nin ise meseleye bir sınır meselesi gözüyle bakmadığını ve Musul vilâyetinin siyasi ve coğrafi yönden Türkiye'nin bir parçası olduğunu vurguladığını açıklar. İngiltere ile anlaşma olmadığından mesele andlaşmanın üçüncü maddesi mucibince Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne intikal etti. Fethi gelişmeleri şöyle özetler:

"Cemiyet-i Akvam Meclisi evvelemerde iki taraf temsilcilerinin görüşlerini aldı. İngiliz temsilcisi Lord Palmur İstanbul'da aylar süren görüşlerini tekrar açıkladı. Bu görüş mucibince Irak'ın bugünkü fiili vaziyetinden hudutları tesbit etmek mevzubahis olduğunu ve Musul'un geleceğinin münakaşa edilemeyeceğini iddia etti. Mesele bu şekilde bir huduttan ibaret olunca; bu surete hal bulmak üzere ve bu esasan ayrılmamak şartıyla bir tahkik komisyonu mahalline gönderilerek ve tahkikatın neticesine göre hududu tesbit etmesini teklif etti. Ben dahi anlaşma mucibince Irak ile Türkiye arasında hudut tahdidî meselesinin mevzubahis olduğunu, ancak Lozan'da bu hudut meselesi uzun münakaşa neticesinde bir türlü tesbit olunamadığını, çünkü heyet-i murahhasamız Irak, siyasi, coğrafi, ve sair sebeplerden dolayı Musul Vilâyetinin Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia ettiği halde; İngiliz heyet-i murahhasası adı geçen vilâyetin Irak'a bağlılığını isbat yolunda birtakım deliller ileri sürdüğünü ve iki tarafın görüşlerinde anlaşma olmayınca barışın imzasını geri bırakmamak için, üçüncü maddesi malûm olan şekilde kaleme alındığını, binaenaleyh haklı olan Türk nokta-i nazarına göre hudut-

ların Musul Vilâyeti'nin güneyinden geçmesi icap edeceğini iddia ettim.(67)

Cemiyet-i Akvam 29 Ekim 1924 'de Brüksel'de toplanarak , kabul edilebilir bir sınır çizdi. Her iki tarafın bu sınırı ihlâl etmemesini istedi. Milletler Cemiyeti'nin seçtiği komisyon da incelemelerde bulunmak amacıyla Irak'a gitmek üzere hazırlıklara başladı. Bu gelişmelerin olduğu sırada Kral Faysal komisyonun incelemeleri sırasında Kürtlerin ve Türklerin Türkiye'yi istememelerini önlemek için bazı teşebbüslerde bulundu. Beyrut'ta yayınlanan El İkbâl gazetesine gönderilen habere göre; İngiliz Yüksek Komiseri ve Kral Faysal'ın teşviki ile Bağdat'ta bulunan Kürtlerden Zeki ve Emin Zeki adındaki şahıslarla Bitlis havalisinden Bağdat'a gelen Zeynel adındaki şahıs ve Bağdat'ta bulunan bir takım Kürt zabıtlardan oluşan bir cemiyet kuruldu.

Kral Faysal bu cemiyet tarafından Cemiyet-i Akvam'a hitaben bir mektup göndertir. Mektuh ve telgraflarda Kuzey Kürdistan'ın Türklerin idaresinden ayrılması ve Güney Kürdistanla bir hükümet kurulması talebinde bulunulur. Kral Faysal mektup ve telgrafların gönderilmesi için de bizzat 150 lira verir.(68)

İngiliz Yüksek Komiseri de bir tayyareye binerek Süleymaniye'ye gitmiştir. İngiliz Komiserinin maksadı bir zamanlar Süleymaniye'de müstakilen hakimiyetini kurmuş ve İn-

67. Vakit, 11 Ekim 1340/1924

68. yakit 16 Aralık 1340/1924

gilizler aleyhine çalışmış olan şeyh Mahmud ile konuşmak ve onu kendi taraflarına çekebilmektir.Şayet şeyh Mahmud İngiliz teklifini kabul ederse,kendisine Süleymaniye'de devamlı kalma hakkı verilecektir.Bölgenin idaresi de İngiliz hakimiyetinde kalmak şartıyla kendisine verilecektir.(69)

Cemiyet-i Akvam'ın kurduğu üç kişilik komisyon 16 Ocak 1925'de Irak'a gitti.Komisyonunda Macaristan'dan Coğrafyacı Kont Teleki,İsveç'ten Wirsén ve Belçika'dan emekli subay Pavlis bulunuyordu.(70)Gözlemci üye olarak Türkiye'den Cevad Paşa,İngiltere'den Mr.Jardine,İrak'tan Sabi Bey vardı.

Komisyonun Bağdat'a gelmesiyle İngiltere ve Kral Faysal yoğun bir çalışma içine girdi.Faysal heyet üyelerini Irak'ın Musulsuz yaşayamayacağı ve Musul'un Irak'ın kalbi,beyni olduğu hususunda ikna etmeye çalıştı.İngiliz hükümeti Türkler lehine olan gelişmeleri önlemek için Kral Faysal'ın ülkenin kuzeyindeki kabilelerle konuşma yapmaya gönderdi.Diğer taraftan Faysal aleyhtarı olan yerleri de bombaladı.Bununla da yetinmeyen İngiltere,Türkiye lehindeki gelişmeleri engellemek için Kerkük'lü tercümanlar Fettah Bey ile Nazım Bey'i tutukladı.(71)

Öte yandan Hariciye Vekili Şükrü Kaya Bey,bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada Türk dış siyasetinin iki önemli meselesinin bulunduğunu ve bunlardan birisinin Musul, diğlerinin Yunanistanla olan mesele olduğuna dikkat çekiyordu.Musul'un Türkiye'nin bir parçasını teşkil ettiğini belir-

69.Vakit,16 Aralık 1340/1924

70.Cumhuriyet,2 Ekim 1340/1924.Vakit 3 Ekim 1340/1924

71.Öke,Musul Meselesi...s.152.Goloğlu,Devrimler....s.54

ten Şükrü Kaya Bey konuşmasını şöyle sürdürür:" Şu veya bu hadisat-ı siyasiye ve askeriye dolayısıyla memleketin aksa-
mından biri başka bir devletin işgali altına girerse hukuken ayrılmış olmaz.Zaten Musul üzerindeki hakimiyet hakkımızı ve bilhassa hukukumuzu beynelmilel olan bütün uzviyetlerin de tanınması neticesidir ki Cemiyet-i Akvam bu gün Musul'a bir heyet göndermiştir".(72)

Musul bölgesindeki çalışmalarını Mart 1925 'de bitiren(73) komisyon,raporu 16 Temmuz 1925 'de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne teslim etti.Komisyon raporunda Brüksel Hattının guneyindeki arazinin Irak'a ilhakını uygun bulduğunu belirterek şu hususlara yer verir:

a-Ülke yirmi beş sene Milletler Cemiyeti'nin mandası altında kalacaktır.

b-Ülke idaresinde adaletin gerçekleşmesi ve okullardaki öğretim için Kürtlerden memur istemek ve Kürt lisanının da resmî dil olarak kabullenilmesini temin etmek gerekecektir.(74)

Komisyon raporunda manda idaresi sona erere ve Kürtlere bazı mahallî özerklikler sağlanmazsa,halkın Araplar yerine Türkleri tercih edeceği; o zaman da gerek iç ve dış siyasî vaziyeti kıyas kabul etmeyecek şekilde Irak'inkinden üstün olan Türkiye'ye Musul'un devredilmesi daha faydalı ve uygun olacağı kaydedilerek;Milletler Cemiyeti'nin ihtilâflı

72.TBMMZC,II/14,s.182 (19.2.1341/1925)

73.Oke,age,s,160.Kurat,agm,s.117

74.Oke,aynı yer.

arazinin taksiminin Irak'la Türkiye arasında taksimini adil bir çözüm olarak benimserse, Komisyon, Küçük Zap hattını temel sınır olarak tavsiye ediyordu.(75)

Musul Tahkik komisyonuna Türkiye'yi temsilen katılı Cevad Paşa Nisan ayı başında İstanbul'a gelir.Cevad Paşa heyette kendisinden başka Kerkük mebusu Nazım Bey, Süleymaniye mebusu Fettah Bey, Genel Kurmay'dan Binbaşı Kâmil Bey ile Başyaver Bedri Beğ'in bulunduğunu açıklar.(76)

Musul tahkik raporunun Milletler Cemiyeti'ne tesliminden sonra Türkiye 23 Temmuz 1925 tarihinde başvurarak; inceleme sırasında Türkiye lehine olan durumu zayıflatmak için İngiliz Hükûmeti'nin Türk ve Kürt ahaliye yaptığı baskıyı açıkladı.Diğer taraftan Cemiyeti etkilemek isteyen İngiliz basını da Macar temsilcisinin Türk taraflısı olduğu şayiasını yaymağa çalışarak heyet üyeleri arasında anlaşmazlığın bulunduğunu yazıyordu.Daily Telegraph gazetesinde bu doğrultuda yazılar çıkıyordu.(77)

Türkiye'nin yukarda belirttiğimiz şikayetine rağmen İngiliz uçakları 11 Ağustos 1925 'de Brüksel Hattı'nı geçerek Türk topraklarına saldırdı.Olayı Türk Hükûmeti protesto edince,İngiltere Nasturilerin göç ettirildiğini ileri sürdü.İngiliz iddiasına göre;Türkiye altı bin Nasturiyi Gayan'dan Başkale'ye sürmüştür.Bunun incelenmesi gerekmektedir.Bu sebeplede Milletler Cemiyetinden bölgeye araştırma komisyonu

75.Mehmet Gönübol-Cem Sar,Olaylarla Türk Dış Politikası,C.I II,Ankara 1987,s.72-73

76.Vakit,2 Nisan 1341/1925

77.Vakit,28 Temmuz 1341/1925

göndermesini talep etti.(78)Böylece İngiltere,Milletler Cemiyetini de kontrolü altına almak istiyordu.Nitekim bunu sağlayan İngiltere,Milletler Cemiyeti'nden istediği kararı çıkaracaktır.

Milletler Cemiyetinde durum görüşülürken,Cemiyetin raportörü İsveç'li Mr.Unden,İngiltere temsilcisine Cemiyetin vereceği kararı kabul edip etmeyeceklerini sormuş ve olumlu cevap almıştır.Aynı soru Fethi Bey'e sorulmuş ve Fethi Bey Musul bölgesinde "Plebisit" yapılması şartıyla raporun kabul edileceğini söylemiştir.(79)Cemiyet kararını erteler ve Musul'a kendi seçtiği Estonya'lı General Iaidier'i inceleme yapmak için gönderir.Estonyalı General Musul bölgesinde yaşayan Hristiyanlara kötü muamele yapıldığını belirterek,asılsız iddia ve ithamlar bulunur.Aslında Meclis İngiltere lehine alacağı karara bir zemin hazırlamak için bu Generali güya inceleme yapmakla görevlendirmişti.

Diğer taraftan İngiltere Musul'un savunulması ve Ankara'yı korkutmak için Koloni Sekreteri Amery'nin Hundistan'dan kuvvet istemesini kararlaştırdı.Çörçil ise bölgede hava kuvvetlerinin varlığının devam etmesini ve Tenedos ile Imroz adalarının Brüksel hattına Türklerin çekilmesini temin için rehin olarak tutulmasını teklif eder.İngiliz Savunma Komitesinde Çanakkale Boğazındaki adaların işgali ve Marmara Denizine girilerek İstanbul'un bloke edilmesinde teklif edilir.(80)

78.Öke,Musul Meselesi...s.170-172

79.Öke,age,s.175

80.yuluğ Tekin kurat,agm.s.119

İngiltere'de Türklere karşı savunma toplantıları yapılırken; bilindiği gibi Türkiye'de de Şubat 1925 'de Şeyh Said-Seyyid Abdülkerim İsyanı çıkmış ve Türkiye Musul meselesini halletmek yanında, isyanın da bastırılması için askerî harekette bulunmak mecburiyetinde kalmıştır. Şüphesiz isyandan en çok kârlı çıkan ülke İngiltere olmuştur. Çünkü İngiltere İsyan dolayısıyla Türkiye'nin Musul'da askerî bir harekette bulunamayacağına kanat getirmektedir. Ama bunun yanında yukarıda da belirttiğimiz gibi bir takım askerî tedbirler almaktan da geri kalmamaktadır.

Türkiye , Milletler Cemiyeti'nin plebisit yapılmaksızın alacağı kararı kabul etmeyeceğini bildirince; Cemiyet Meclisi 19 Eylül 1925 de Milletlerarası Adalet Divanı'ndan Milletler Cemiyeti'nin alacağı karar hakkında görüşünü sordu. Türkiye meselenin hukukî olmayıp siyasî olduğunu bildirerek Divan'ın çalışmalarına katılmayacağını açıkladı. Divan 21 Kasım 1925'de kararını Cemiyet Meclisi'ne bildirdi. Divan'ın görüşüne göre Milletler Cemiyeti 15. maddeye göre bağlayıcı karar alamaz. Ancak Lozan Andlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre tarafların Cemiyete bağlayıcı karar almak yetkisi tanıdıklarını; bu sebeple Cemiyetin bağlayıcı karar alabileceğini belirtti. (81) Divan'ın yorumunda tarafların oylarının hesap edilmeyeceğine de işaret ediliyordu. Türkiye Milletler Cemiyeti Misak hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürerek temsilcisini geri çekti. Milletler Cemiyeti Türk delegesinin bu-

lunmadığı toplantısında, 16 Aralık 1925 tarihinde Tahkik Komisyonunun hazırladığı raporu kabul etti.(82)

Milletler Cemiyetinin kararı hakkında Tefrik Rüştü Bey TBMM'de yaptığı konuşmada; Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesini dört defa müzakere ettiğini, birinci ve ikinci müzakerelerde Brüksel Hattı'nı ihtilâflı olan arazi hakkında sınır kabul ettiğini, üçüncü müzakerede Tahkik Heyeti'nin raporunun görüşüldüğünü ve Türkiye'nin Plebisit istediğini belirtir. Tefrik Rüştü Bey konuşmasında İngiltere'nin Lozan'da kabul ettiremediği neticeyi başka şekillerde ve emrivaki olarak kabul ettirmek istediğini, Türkiye'nin boğruüne bir hançer saplamak istediğini söyler.(83)

Milletler Cemiyeti'nin Musul'u Irak'a dolayısıyla İngiltere'ye bırakan kararı üzerine Türk basınında büyük bir tepki meydana gelmiştir. 19 Aralık 1925 tarihli Karagöz gazetesinde Milletler Cemiyeti üyelerinin İngiliz taraflısı olduğu şu satırlarla dile getiriliyordu:

" Gördünüzüya Şu Frenkler bize neler yaptılar?
Cenevre'de toplandılar İngilize taptılar.
Adaleti çiğneyip de yanlış yola saptılar
İngilizler önde gitti hey'et ona katıldı
Bu azalar birer birer İngilize satıldı".(84)

Siirt mebusu Mahmut Bey "Adaletle Istihza" başlıklı yazısında politikada tarihi hakikatlerden ziyada siyasi hükümlerin geçerli olduğunu vurgulayarak Cemiyet-i Akvam'ı ve

82.T.C.Dışişleri Bakanlığı, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), s.103 Vakit, 17 Aralık 1341/1925

83. Cumhuriyetin İlk On Yılı... s.105

84. Karagöz, 19 Aralık 1345/1925

İngiltere'nin politikasını tenkit ederek, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'ın kararını tanımayacağını yazıyordu.(85)

Yakup Kadri ise 21 Aralık 1341 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde " Cemiyet-i Akvam İfsad Âleti" başlığını taşıyan yazısında Amerika'lı Wilson'un bu teşkilâtı kurduğunu ve ikinci bir Britanya İmparatorluğunu yarattığını kaydederek şiddetle tenkit eder.(86)

23 Aralık 1341 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Siirt Mebusu Mahmut Bey "Gayelerinin Huâdû Yok mu?" başlıklı yazısında; Musul'un İngiltere'nin elinde bulunduğu müddetçe yalnız Türkiye için değil , bütün Doğu için tehlike kaynağı ve tahrik ocağı olacağını; İngiltere'nin bir Asya İmparatorluğu kurmak istediğini yazıyordu.(87)

Alman basını Cemiyet-i Akvam'ın kararını tenkit ederek, bu kararın alınmasında İngiltere'nin Türkiye aleyhindeki propagandasının büyük tesirinin olduğunu belirtiyordu.(88)

Milletler Cemiyeti'nin kararını Mehmet Gönlübol şöyle yorumlamaktadır: "Kabul etmek gerekir ki, Milletler Cemiyeti Meselesi'nin Musul'u Irak'a terk eden bu kararı bu konuda Irak'ın ya da İngiltere'nin haklı olmasından ileri gelmemiştir. Esasen, Türkiye'nin daha Lozan'dan beri bölgede plebisit yapılmasını teklif etmesi ve İngiltere'nin bu teklifleri kesinlikle reddetmesi, yüzyıllardan beri Türkiye'nin elinde bulunan bu bölge üzerinde de bu devletin haklı iddia-

85. Hâkimiyet-i Milliye, 20 Aralık 1341/1925

86. Hâkimiyet-i Milliye, 21 Aralık 1341/1925

87. Hâkimiyet-i Milliye, 23 Aralık 1341/1925

88. Hâkimiyet-i Milliye, 25 Aralık 1341/1925

larını göstermesi bakımından yeterlidir. Milletler Cemiyeti Meclisi siyasî bir organ olduğu için, bu organda alınan kararların siyasî çıkarların etkisi altında kalacağı tabii idi. Musul Meselesi Cemiyeti Meclisi'nde görüşülürken İngiltere Cemiyet'in en nüfuzlu üyelerinden biri ve Meclisin daimî üyesi buluyordu. Buna karşılık Türkiye, Teşkilâtın bir üyesi dahi değildi. Meclis'in Türkiye aleyhine oybirliği ile karar almasında bu gerçeğin önemli bir rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Musul olayı, Milletler Cemiyeti'nin Birinci Cihan Savaşı'ndan galip çıkan devletlerin bir teşkilâtı olduğu gerçeğini bir defa daha ortaya koymuştur".(89)

17 Aralık 1341/1925 tarihli Vakit gazetesinde Mehmed Masım, Türkiye'nin karara uyması gerekmediğini ve son sözü TBMM'nin söyleyeceğini işaret ederek, kararın kabul edilmesini istiyordu.(90)

Diğer taraftan İngiltere Hükümeti Türkiye ile barış yapmak için Londra'daki Türk elçisini çağırarak düşüncelerini açıkladı. 1926 başında Türk Hükümeti'nin meseleye olumlu yaklaşması üzerine İngiliz elçisi Lindsay İstanbul'dan Ankara'ya geldi. İngiliz elçisi Türklerin Musul üzerinde hakları bulunmadığını Ankara'da da tekrarladı. Diğer taraftan İngiltere mevcut Brüksel Hattı'nı kuzeye doğru genişletiyor ve Van'ın batısına kadar uzanmak istiyordu. İngiltere böyle yaparak Türkiye ile masa başına oturduğunda biraz güneye inerek barışı yapmayı düşünüyordu. Nitekim 1926 yılı Şubat'ında her

89. Gönülbol-Sar, Olaylarlas.75

90. Vakit, 17 Aralık 1341/1925

iki ülkenin yetkilileri görüşmelere başlamış ve Musul dışarda kalmak üzere sınırın tesbiti çalışmalarına başlanmıştır. İngiltere Brüksel hattında ısrar ediyordu. Çünkü ,Brüksel hattının güneyinden geçecek bir sınır, İngiltere'ye göre Irak'ın istilâsını kolaylaştıracaktı. Irak emiyet içinde olmayacaktı. Irak'ın güvenliğine bir zarar gelmeyecek şekilde Brüksel hattında bazı değişiklikler yapılabilirdi.

Görüşmeler sonunda 5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye ile İngiltere arasında anlaşma imzalandı. Anlaşmanın 14. maddesine göre, Türkiye petrol gelirlerinin % 10'unu alacaktı. Fakat daha sonra Tefvik Rüştü Bey ile İngiliz elçisi Lindsay ve Irak temsilcisi Nuri Sait Paşa arasında yapılan mektuplaşmalarda, Tefvik Rüştü Bey anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren iki ay içinde petrol hissesini sermayeye dönüştürmek istediğinde Türkiye'ye beşyüzbin İngiliz lirası ödenmesini bildirdi. Türkiye böylece Musul'daki petrol haklarını beşyüzbin İngiliz lirasına devretmiş oluyordu.(91)

İngiltere ile imzalanan anlaşma 7 Haziran 1926 'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi. Anlaşma üzerine konuşan kâzım Karabekir Paşa, memleketin içinde bulunduğu iç ve dış vaziyetleri göz önüne alarak tenkit yapmayacağını, hükûmetin muhtaç olduğu yardımı susarak verdiklerini fakat olumsuz oy kullanarak da hükûmeti ikaz ettiklerini belirterek; hadiselerin kendilerini haklı çıkardığını ve Musul'un bugünkü durumuna üzülmekten başka bir şey yapılamayacağını söyledi.(92)

91. TBMMZC, II/ 26, s.164-165(7.6.1926)Kurat, agm, s.127

Soysal, Siyasal Anlaşmalar, C.I, s.316-317

92. TBMMZC, II/26, s.165

Hariciye Vekili Tefrik Rüşti Bey andlaşma hakkında bilgi verirken Irak hududu üzerinde bin kilometrelik bir düzeltmenin teklif edildiğini ancak bundan da vazgeçildiğine işaret ederek şunları söyler: "Şurasını da derhal arz etmeye mecburum ki hudut üzerinde bize bin kilometre kare miktarında lehimize düzeltme ilavesini teklif ettiler, esas davamızın böyle bir veya iki bin kilometrelik arazi davası olmadığını söyleyerek bu teklif olunan araziden de sarf-ı nazarla bütün Musul Vilâyetinden müstakilen Irak Devleti lehine feragati prensiplerimize uygun bulduk".(93)

Reisi Cumhuri Mustafa Kemal Paşa 1.11.1926 'da Meclisin ikinci dönem dördüncü toplantı yılını açış konuşmasında Musul meselesi ile ilgili yapılan andlaşma hakkında şunları söyler:

"Suriye ve Irak hudutlarında tahdit muamelesi başlamak üzere dir. Muahedat, bu hudutlar üzerinde tarafeyn için bilhassa temniyet ve hüsnücaverat maksatlarını istihdaf ederek yapılmıştır. Ümid ediyorum ki, bu maksatların tahakkuku; muahedatın müpteni olduğu samimiyeti, fiiliyatı sahasında göstermiş olacaktır. Bu halin Fransa ve İngiltere ile münasebatımız üzerinde hüsn-i tesir icra etmesi tabiidir".(94)

93. TBMMZC, II/26, s.165 (7.6.1926)

94. TBMMZC, II/27, s.26 (1.11.1926)

İKİNCİ BÖLÜM

LAİKLİK YOLUNDA ADIMLAR

a-Cumhuriyetin İlanı

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1923 'de seçim kararı alması üzerine seçime gidilmiş ve İkinci Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos 1923'de çalışmalarına başlamıştır. (1)Yeni Hükümet Ali Fethi(Okyar) Bey başkanlığında kuruldu. Kısa zamanda Fethi Bey'e karşı bir tepki başladı.Mustafa Kemal bu durumu Nutuk'ta açıklarken " Anlaşıldığına göre bazı mebuslarda vekil olmak arzu ve hevesi çoğalmıştı.İş başında bulunan vekilleri beğenmiyorlardı"(2) sözünü kullanmıştır.

24 Ekim 1923'de Ali Fuad Paşa Meclis İkinci Başkanlığından istifa etti.Ali Fuad Paşa'nın yerine Halk Fırkası Meclis Başkanlığına o sırada İstanbul'da bulunan Rauf Bey, Dahiliye Vekâleti'ne de Erzincan mebusu Sabit Bey'i seçti. Bu seçim Mustafa Kemal'e danışılmadan yapıldığı için O'nu rahatsız etmiştir.Çünkü Mustafa Kemal başkalarının seçilmesini istemektedir.Bu durumu daha sonra şöyle izah edecektir;"Halbuki,ben Sabit Bey'in Dahiliye Vekili olmasını münaşip görmemiştim.Sabit Bey'in valiliklerde istihdam edilmiş olmasını,yeni Türkiye'nin yeni şeraitle umur-ı dahiliyesini tedvir edebileceğine delil-i kâfi addedemiyordum."(3)

Rauf Bey'in de Meclis Başkanlığına getirilmesine tepki gösteren Mustafa Kemal;"Rauf Bey'in de Meclis Reis-i Sani-

1.TBMMZC.II/1,11.8.1339(1923).Nejat Göyünç,Atatürk ve Millî Mücadele,2.Baskı,Konya 1987 ,s.152

liğine seçilmesini uygun görmüyordum.Çünkü,Rauf Bey,daha dün,Hey'et-i Vekile Reisi idi.O makamı ne gibi hassasiyet tahtında hareketinden dolayı terke mecbu edildiği malûm olmuştu.Buna rağmen,Meclisin Riyaseti Saniyesine getirmekle,bütün Meclisin onunla hem fikir olduğunu,yani bütün Meclisin Lozan Sulh Andlaşmasını yapan ve Hey'et-i Vekilede Hariciye Vekili olarak bulunan İsmet Paşa'nın aleyhinde olduğunu göstermek maksadı takibolunuyordu."(4)Mustafa Kemal kendisine sorulmadan yapılan bu faaliyetleri "müstakilen ve gizli çalışan bir hizip"in çalışmaları olarak nitelendirmektedir.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Halk Fırkasındaki seçimi kendisine bir tavır olarak görmektedir.Meclisteki bu huzursuzluk veya Mustafa Kemal'in anladığı şekildeki bur huzursuzluk O'nu hemen harekete geçirmiş ve Cumhuriyetin ilânı için hazırlıklara başlamıştır.Zaten kendisi daha önce Hasan Rıza Soyak'a bazı noktaları dikte ettirmişti.Meselâ;"Türkiye Devleti'nin hükümet şekli Cumhuriyettir.Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur"(5)cümlesi Mustafa Kemal'in çok önceden Cumhuriyeti tasarladığını göstermektedir.

Falih Rıfki Atay'ın belirttiğine göre; Mustafa Kemal 11 Eylül 1923'de Meclisteki odasında bazı mebuslarla toplanmış ve Cumhuriyet üzerinde konuşmuştur.Bu toplantıda bulunan mebuslardan Yunus Nadi'nin "Cumhuriyeti en kuvvetli zamanda ilân edelim" sözüne karşı "-En kuvvetli zamanımız bugündür" diye cevap vermiştir.(6)

2. Atatürk, Nutuk, C. II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay. Ankara 1961, s. 797

3. Nutuk, aynı yer.

Meclisteki bu gelişmeler hükümet buhranına sebep olmuş ve buhranın fazla uzaması Mustafa Kemal'in karar almasında etkili olmuştur. Şevket Süreyya'ya göre; Meclisin "Hariciye Vekili İsmet Paşa'ya bir türlü ısınmaması"da(7) Hükümete karşı muhalefetin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Mustafa Kemal'in siyasi bir kriz yaratmayı tasarladığını ve bu sırada Fethi Bey'in Başvekillikten çekildiğini(8) belirten Kemal Karpat, iki gün geçmesine rağmen hükümetin kurulmadığını kaydeder. Hükümetin kurulmaması Meclisin takip ettiği sistemin yetersiz olduğunu ortaya çıkardı. Mustafa Kemal bu sistemin çalışmayacağı kanaatine vardı. Nitekim İsmet Paşa'da ,hatıralarında "Fethi Bey'in karşısında hallölünmaz bir hükümet buhranı bulunması ve bunun bir Cumhuriyet ilânına varması, Atatürk'ün tasavvuru içindedir"(9) diyerek Mustafa Kemal'in niyetini belirtmektedir. Mustafa Kemal başkanlığında toplanan Vekiller Hey'eti 25 Ekim 1923 'de istifa etti.(10) Vekiller Hey'etinin istifası 27 Ekim 1923'de Meclis'de okundu ve istifa kabul edildi.

Mustafa Kemal "Neue Freie Presse" adlı Avusturya gazetesinin muhabirine verdiği demeçte şunları söyler: "yeni Türkiye Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ilk maddelerini size tekrar edeceğim:

Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. İcra kuvveti, teşriî selâhiyeti milletin yegâne hakikî mümessili olan Meclis'te tecelli ve temerküz etmiştir. Bu iki kelimeyi bir ke-

4. Nutuk, s.197 (Rauf Orbay "Yakın Tarihimiz Dergisi"nde yayınlanan hatıralarında bu seçimle ilgili bilgi vermemekte ve doğrudan doğruya Cumhuriyetin ilânı ve gazetecilerin kendisine yöneliği soru üzerine açıklamalarda bulunmaktadır, Bkz. Yakın Tarihimiz, C.IV, Sayı 43, s.113)

5. Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul 1973, s.181

6. Falih Rifki Atay, Çankaya, İstanbul 1980, s.374

limede hülâsa etmek mümkündür; Cumhuriyet. Yeni Türkiye'nin emr ü teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilât-ı Esasiyesi'nin inkişâfı henüz kat'i bir şekil almış addedilemez. Tadilât ve Tashihât yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün fiilen bulunduğu şekil kanunen de tesbit edilecektir. Yakın bir âtide bu meseleye ait hükümet teklifi Meclise arzedilecektir. Bu teklifâtın bütün mevaddı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun inkişaf ve ikmaline ait bulunacaktır. Bütün Avrupa ve Amerika'daki Cumhuriyetler nasıl esas itibariyle yek diğerinden ayrı değilse, aralarındaki fark nasıl şekle ait bulunuyorsa, Türkiye'nin de bu cumhuriyetlerden farkı sırf bir şekil meselesidir. Diğer cumhuriyet usulüyle idare edilen memleketlerde olduğu gibi bizim de hâkimiyete malik bir parlamento-muz vardır. Yalnız bizde Büyük Millet Meclisi hem teşri ve hem de icraf selâhiyete maliktir. Başka yerde olduğu gibi bizde de Yeni Türkiye Devleti İcra Vekillerinin Millet Meclisi elinde bir oyuncak olduğu zannediliyor. Bu hatadır, Vekillerin mes'uliyetine ve vaziyetine aid meselede Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak tadilât ile tesbit edilmiş olacaktır. Netice itibariyle Reis-i Cumhurdan, Reis-i Hükümetten ve mes'ul Vekiller'den müteşekkil bir hükümet teşkil edeceğiz." (11)

Bu beyanatı, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet ilânın- kararlı olduğunu göstermektedir. Meclisteki gelişmeler de bu işi hızlandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim 1923 akşamı İsmet Paşa, Fethi Bey, Kâzım Paşa (Özalp), Kemalettin Sami Paşa, Halit Paşa, Rize Mebusu Fuat ve Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref Bey'i Çankaya'ya akşam yemeğine davet etmiştir. (12)

7. Yalman, Yakın Tarihte.... s. 91. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1928, C. III, 8. baskı, İstanbul İstanbul 1983, s. 146

8. Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967, s. 42

9. İsmet İnönü, Hatıralar, C. II, İstanbul 1987, s. 175

10. Goloğlu, Devrimler ve.... s. 304. Cemal Kutay, Anayasa Kavgası s. 265

Toplantıda Mustafa Kemal Paşa düşüncesini açıklayarak "Yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz"(13) der.Meclisten bir grup mebusun kendisine gelerek "işin içinden çıkamıyoruz.Böyle zamanlarda liderler vazifeden kaçmamalıdır, buhranın hal edilmesi için Meclis'e yardım etmelisiniz"(14)diyerek,meselayi çözmelerini istemişlerdir.

Misafirlerin gitmesinden sonra İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa,meclise sunulacak Anayasa'da yapılması gereken değişikliklerle ilgili kanun taslağını 28 Ekim 1923 akşamı hazırlamışlardır.

Ertesi günü 29 Ekim 1923'de saat 10.00 da Halk Fırkası Grubu toplanmış ve yeni hükûmetin kurulması için görüşmelere başlanmıştır.Bir önceki günün akşamı alınan kararlar doğrultusunda Kemalettin Sami Paşa,"Umumi reis Mustafa Kemal Paşa'nın buhrana çare bulması için toplantıya davet edilmesi"ni öngören bir tahrir sunar ve oylanarak tahrir kabul edilir.(15)

Mustafa Kemal duruma çare bulunması için bir saat müsaade ister ve akşam hazırlanan kanun taslağı üzerinde son rütüşlerini da yaptıktan sonra saat 13.30'da Grup toplantısında şu konuşmayı yapar:

"Fihakika,mevcut Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'muza tevfikane bir Hey'et-i Vekile teşkiline teşebbüs ettiğimiz zaman bütün rüfekanın her biri Vekiller ve Hey'et-i Vekile intihabı mecburiyetinde bulunuyor.Hey'et-i Umumiye'nin birden

11.Hâkimiyet-i Milliye,27 Eylül 1339/1923.Naşit Hakkı Uluğ
Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı,İstanbul 1973,s.359-60

12.Goloğlu,Devrimler ve...s.304-305

13.Feridun Fazıl Tülbentçi,Cumhuriyet Nasıl Kuruldu?,İstanbul 1955,s.51

14.Atay,Çankaya,s.377

15.Atay,age.s.378

Hey'et-i Vekile intihabına mecbur olmanızda görülen müşkülâ-
tın halli zamanı gelmiştir."(16)Mustafa Kemal konuşmasında
bu usulün geçen dönemde de zorluklar çıkardığınıve bu zorluk-
lardan kurtulmak için yeni bir şekil düşündüğünü;ve şayet
kabul edilirse dayanaşmayı esas alan bir Hükümet kurulabi-
leceğini ifade eder.(17)

Mustafa Kemal 28 Ekim 1923 akşamı hazırlanan beş mad-
delik taslağı Divân Kâtipliğine verdi ve teklif Grupta okun-
du.Erzincan Mebusu Sabit Bey; hazırlanmış olan taslaktaki
kabine usulünden yana olduğunu,ancak öncelikle hükümet buna-
lımının aşılmasını ve sonra Anayasa değişikliğinin ele alın-
mmasının uygun olacağını belirtti.Niğde Mebusu Ebubekir Hâ-
zım Bey Anayasa değişikliğinin parti grubunda yapılamayaca-
ğını,çünkü grupta görüşülünce Meclis'te kimsenin bir şey söy-
leyemediğini;meselenin Meclis Genel Kurulunda görüşülmesinin
gerekliğini açıkladı.Yunus Nadi Bey TBMM'nin her zaman anaya-
sa değişikliği yapabileceğini,Balikesir Mebusu Vehbi Bey önce-
likle hükümet bunalımının halledilmesini söylerken; diğer
mebuslardan bazıları da öncelikle hükümet bunalımının aşıl-
ması yönünde konuşmalarda bulunurlar.İsmet Paşa ise Parti
Başkanının isteğinin kabul edilmesini,Avrupa diplomatlarının
kendisini uyardığını,Devletin başkanı yoktur şeklinde sözler
sarfettiklerini,Cumhurbaşkanı olmadan Başbakan seçimi iste-
menin kanunsuz olduğunu açıkladı.(18)

İktisat Vekilliğine aday gösterilen Mahmut Celâl Bey
ise"memleket salâh ve refah istiyor" diyerek kuvvetli bir
hükümetin kurulması gerektiğini ve Cumhurbaşkanı seçiminde

16.Goloğlu,Türkiye Cumhuriyeti,s.305 .Tülbentçi,age.s.50

17.Goloğlu,aynı yer.Cemal Kutay,Anayasa Kavgası,s.269

acele edilmemesini teklif etti.Meclisin en yaşlı üyesi ve son Osmanlı Vak'anüvisi İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey " Eşkâl-i Hükümetin tadadına lüzum yok.Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir;kime sorarsanız,bu Cumhuriyettir.Doğan çocuğun adıdır.Ama bu ad,bazılarına hoş gelmezmiş,varsın gelmesin"(19) diyerek teklifin amacını açıklamıştır.Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi görüşmenin yetersiz olduğunu istedi ise de nazar-ı dikkate alınmadı ve Fırka Grubundaki görüşmeler tamamlandı.

Fırkadaki görüşmelerden sonra teklif Meclise sevkedildi.TBMM Genel Kurulu 18.40 da toplandı.Kanun taslağı önce Kanun-ı Esasi Encümeni'nde görüşüldü ve 2/209 sayılı Mazbata ile Genel Kurula müzakere edilmek üzere sunuldu.Encümen tarafından sunulan mazbatada şu görüşlere yer verilmiştir:(20)

Milletimizin refahiyat ve saadete isal ve istiklâli tamme mazhar eden Mücadele-i hüdâpesendânede hâkimiyet-i mil-
liye esası suret-i katiyede kabul edilmiş ve daima buna riayet edilegelmişti.Bu usulün Türk Milleti necibesine ne azim muvaffakiyet temin ettiği aşikârdır.Hâkimiyetin bilâ kayd ü şart millete aidiyeti ve idare usulünün mukadderat-ı milleti bizzat ve bilfiil idare etmek esasına müstenit bulunması zaten (Cumhuriyet) demek olduğundan saltanat-ı ferdiyeyi katt'iyen def'i olan bu kelimenin istimali ve Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuru olması hakkında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun madde-i mahsusasının bir fıkra ile tavzih edilmesi hukuken ve maslahaten münasip görülmüştür.Bir Cumhuriyet tesis kılındıktan sonra bu Cumhuriyetin mümessili olacak bir riayeset makamının da ihdası tabiidir.

18.Goloğlu,Türkiye Cumhuriyeti,s.307

19.Tülbentçi,age.s.53 vd.Kutay,age.s.269.Goloğlu,age.s.308

20.TBMMZC.II/3,s.90(29.10.1339/1923)

Encümen mazbatasında daha sonra şu görüşlere yer veriliyordu: Bundan başka, Hükümeti teşkil edecek olan Başvekil'in Reis-i cumhur tarafından tâyini, mesuliyetinin tesbiti nokta-i nazarından, umur-ı zaruriyedendir.

Binaenaleyh elyevm mevcut olan şekl-i devlet tesbit edilmek üzere Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu buna ait bir, üç, sekiz, dokuzuncu maddeleri bervechiâti tadil ve tavnih ve Devletimizin dini, din-i islâm ve lisanı Türkçe olduğuna dair bir madde-i mahsusa tedvin edilmiştir. Mevadd-ı mezkûreyi kanuniyet iktisap etmek üzere Hey'et-i Celileye arz ve derakap müzakeresini istirham eyleriz." (21)

Encümen tarafından Meclise sunulan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun" taslağı şöyle düzenlenmişti: (22)

Madde 1-Hâkimiyet, bilâ kayd ü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti, Cumhuriyettir.

Madde 2-Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, Hükümetin inkisam ettiği şubati idareyi İcra Vekilleri vasıtasıyla idare eder.

Madde 10-Türkiye Reis-i cumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından ve kendiâzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazife-i Riyaset yeni Reis-i cumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olmak caizdir.

Madde 11-Türkiye Reis-i cumhuru Devletin Reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye riyaset eder.

Madde 12-Başvekil Reis-i cumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihap olunur. Diğer Vekiller Başvekil tarafından fene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyet-i umumiyesi Reiscumhur tarafından Meclisin tasvibi-ne arz olunur. Meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tas-

vip Meclisin içtimaina talik olunur.

Kanun-ı Esasi Encümeni Reisi ve İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey yaptığı konuşmada görüşlerini ve düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"-Arkadaşlar,Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Teşkilât-ı Esasiye ile Şarkta yeni ve mühim bir devlet kurmuştur.Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hangi ahval ve şerait içinde içtima etmiş olduğunu cümleniz biliyorsunuz.Harb-i Umumi hitam bulduktan sonra Mondros Mütarekesiyle Devlet bir mütareke safhasına geçmiş,fakat Devletlerin mütareke şeraiti olarak bazı esasat!kararlaştırılmıştır."(23)

Yunus Nadi Bey,İkinci Büyük Millet Meclisininin yapacağı değişiklikler ile Birinci Büyük Millet Meclisi'nin kurmuş olduğu Hükûmet sistemini daha da kuvvetlendireceğini,Hükûmetin aslında anayasa itibariyle noksan olmadığını; TBMM'nin kanununun birinci maddesiyle,hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete verdiğini,bu maddeye " Türkiye Devleti'nin şekl-i hükûmeti Cumhuriyettir" fıkrasının ilâve edildiğini; ikinci madde ile "Türkiye Devleti'nin dini,din-i islâmdır.Resmi lisanı Türkçedir" hükmünün var olan gerçeği vurguladığını ve bunu da bir şeref saydıklarını belirtir.Yunus Nadi açıklamalarında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 3.maddesinin 4.madde olduğunu işaretle;diğer maddeler üzerinde yapılan değişiklikleri açıklar.

saruhan (Manisa) Mebusu Vasıf(Çınar) Bey düşüncelerini izah ederken;Millî Mücadele'den bahseder,saray ve saltanatı kötiledikten sonra,"Arkadaşlar,Yeni Türkiye Devleti; herhangi bir kabile serdarının,herhangi bir kabile reisinin taca mazhar olmak için kurduğu bir devlet değildir.

22. TBMM Kanunlar Dergisi,C.2,s.125.Hüseyin Nail Kubalı,

"Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Cumhuriyet Anayasası"
yeni Türkiye,İstanbul 1959,s.126-127

23. TBMMZC.II/3.29.10.1339/1923

İstiklâlini kurtarmak isteyen, hür yaşamak isteyen, Türk Milleti'nin doğrudan doğruya ruhundan doğan bir devlettir." der. Vasıf Bey, konuşmasında bu kanun değişikliği ile Türk tarihinde mukaddes bir sayfa açılmış olduğunu ve devletin şeklinin Cumhuriyet olduğunu ve bunun karşısına çıkacakların her zaman ölmeğe mahkûm olduklarını belirtir. (24)

Vasıf Bey'in ifade etmek istediği bir husus vardır; o da aslında 23 Nisan 1920'de Cumhuriyet kurulmuş, ancak Millî Mücadele şartları sistem değiştirmeğe müsaade etmemiştir.

Konya Mebusu Eyüp Sabri Efendi de, hükûmetin kurulduğu gündenberi Cumhuriyet rejimini benimsediğini ve aslında bir Cumhuriyet Hükûmeti olduğunu savunarak "Millet kendini bilmeyen bir adam tarafından idare olunamaz. Bu kanun zaten mevcut olan Hükûmetimize bir ilmi kisve veriyor, giydiriyor, o da "Cumhuriyet" kelimesidir" der ve kanunun bir an önce kabulünü ve Reiscumhur seçiminin yapılmasını ister. (Bu son cümlesi yaşa hoca sesleriyle alkışlanır) (25)

Antalya Mebusu Rasih Efendi'ye göre Teşkilât-ı Esasiye kanunu, Türk Milleti'nin asırlardanberi hukukunu geri almak için yaptığı mucahelenin bir sonucudur. Bu gün Teşkilât-ı Esasiye kanunu'nun bazı maddelerini tavzih ile hakkını ebediyen bu milletin kendi eli ile idare edileceğini âleme ilândan başka bir şey değildir. (26)

Karahisarışarki Mebusu Mehmed Emin Bey, maddeler üzerinde görüşmeler yapılırken yaptığı konuşmada, Cumhuriyet ile İslâm arasında bir bağ karar ve İslâmî yönden Cumhuriyeti tahlil eder. İslâm Dininin devletin resmi dini olmasının pek tabii olduğunu, Roma ve İran Devletlerinin hâkim ol-

24. TBMMZC. II/3, s. 94 (29.10.1339/1923)

25. TBMMZC. II/3, s. 94

26. TBMMZC. II/3, s. 95

duğu devirlerde İslâmiyetin ortaya çıktığını, İlâhi Dinlerin ve Peygamberlerin zalim hükümdarları ortadan kaldırdığını belirterek şunları söyler: "Bu dinin Peygamberi, kılıcı ile zâlim hükümdarları tedib ettiği gibi, asâsı ile de kanlı tahtları, kanlı saltanatları, yerlerin dibine geçirtti. Adsıza şeref, esire hürriyet, zayıfa hak, sefile saadet verdirecek bir Allah'ın hükümetini kurdu ve bunun adı Cumhuriyetti. Peygamber Muhammed'in Mekke duvarlarına kurduğu Hükümeti, bu gün de Türk Milleti Ankara'da kurmuştur" (27)

Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi'de kanunun maddelerini İslâmi açıdan değerlendirir: "20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun maddeleri İslâm Dininin esaslarına uygundur. Ancak Millî Mücadele ile uğraşılırken daha derin düşünülemediğinden bu madde (Devletin dini, din-i İslâmdır maddesini kast ediyor) o zaman unutulmuştur. Şimdi bu eksiklik tamamlanmaktadır ve Hulâfayı Raşidin Efendilerimizin devrine mücu etmiş bulunuyoruz" (28) demekle, o dönemde de Cumhuriyet yönetiminin bulunduğunu ifade ediyordu.

Kanun taslağı üzerinde yapılan görüşmelerden sonra Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret Bey, Meclis Başkanlığına kısa bir takrir vererek, kabul edilen kanun maddesine istinaden, hemen Cumhurbaşkanı'nın seçilmesini teklif etti. Diğer taraftan Konya Mebusu Eyüp Sabri, İstanbul Mebusu Ali Rıza, Bolu Mebusu Cevad Abbas verdikleri takrirle Reisisicumhur seçiminden hemen sonra yüzbir pare top atılmasını teklif ettiler. Teklifler kabul edildi ve mecliste bulunan 159 üyeden Mustafa Kemal oy kullanmadığı için, 158 üyenin verdikleri oyla Mustafa Kemal Reisisicumhur seçildi. (29) 29 Teşrinievvel 1339/

27. TBMMZC. II/3, s. 96

28. TBMMZC. II/3, s. 96

29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilân edildi ve Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı seçildi.

Meclis'de bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa;Asırlardır mağdur olan milletimizin,yaratılıştan getirdiği hasletlerden habersiz düşünüldüğü ve böyle düşünenlerin gaflet içinde bulunduğunu Cumhuriyeti ilân etmekle ispat ettiğini, bundan sonra da zaferlerin devam edeceğini söyleyerek konuşmasının sonunda "..milletin teveccühünü daima nokta-i istinat velâkki ederek,hep beraber ileriye gideceğiz."Türkiye Cumhuriyeti mes'ud,muvaffak ve muzaffer olacaktır" der.(29) konuşmadan sonra,Bozok(Yozgat) Mebusu Avni Bey'in dua yapılması isteği kabul edilmiş ve böylece Türk tarihinde bir dönüm noktası olan bu celse sona ermiştir.

Cumhuriyetin ilânı ve Cumhurbaşkanı'nın seçilmesinden sonra İlk Cumhuriyet hükümeti de kuruldu.30 Ekim 1923'de TBMM saat 16.00 da açıldı ve yeni hükümet teşkiline dair, Meclis Başkanlığına yazılmış Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okundu.Hükümet üyeleri şöyle tesbit edilmişti(30)

Başvekil ve Hariciye Vekili	:İsmet(İnönü),Malatya
Şer'iyeye Vekili	:Fevzi Efendi,Saruhan
Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili	:Fevzi (Çakmak),İstanbul
Dahiliye Vekili	:Ferit(Tek),Kütahya
Maliye Vekili	:Hasan Fehmi,Gümüşhane
Müdafaa-i Milliye Vekili	:Hasan(Saka),Trabzon
Adliye Vekili	:Sait,İzmir
Maarif Vekili	:Muhtar,Trabzon

29. TBMMZC.II/3, s.99

30. TBMMZC.II/3, s.99

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye

Vekili

:Refik(Saydam),İstanbul

Mübadele,İmar ve İskan Vekili

:Necati,İzmir

Cumhuriyetin ilânından sonra ortaya çıkan hükümet buhranı ve gelişmeleri değerlendiren Başvekil Ali Fethi Bey, hazırlanan metnin Meclis Genel Kurulunda bir şok etkisi yaptığını işaretler; Mustafa Kemal Paşa'nın uygulanan sistem üzerinde bazı hazırlıklar yaptığını bildiğini, ancak bunun ani ve köklü olacağını tahmin etmediğini yazmaktadır.(31)

Falih Rifki Atay"Çankaya" adlı eserinde ,bir arkadaşının konu ile ilgili mektubundan nakiller yaparak; "Cumhuriyete bir diyeceğinin olmadığını,ama ilân tarzının mahirane bir şekilde tertip edildiğini,ilân şeklinin mebuslardan çoğundan gizlendiğini,hâkimiyet-i milliyeden bahsedilen bir devirde böyle bir durumun meydana gelmemesinin gerektiğini" kaydeder.(32)

Cumhuriyetin ilân edildiği haftalarda Büyük Millet Meclisi'nde bir Cumhuriyetçilik akımının olmadığına işaret eden Falih Rifki "eski rejimin son günü idi,bunu bilenler az,bilmeyenler çoktu.Bilenler kaygılı bir rahat içindeler.Rahat,çünkü,mesele kökünden kesilip atılacaktı.Kaygılı,çünkü,kaç yıl için,sadece Mustafa Kemal'in ömrüne bağlı bir yabancı rejime giriyorduk.Hâlıkı bu rejime ısındırabilecek tek şey,Mustafa Kemal'in başta bulunmasına alışkanlıktan ibaretti.Acaba Mustafa Kemal,Meclisin içinde muhafaza ettiği halk adamlığı karakterinden uzaklaşacak mıydı?Çankaya ihti-

31.Fethi Okyar,Üç Devirde Bir Adam,(Hz.Cemal Kutay),İstanbul
1980 s.345

lâl karargâhı olmaktan çıkıp,yeni bir saray havasının itici merasim soğukluğu içinde,yaklaşılmaz,görüşülmez,kaynaşılmaz bir diktatörün saltanatkârı uzleti mi olacaktı?Kartal yuvası bozulacak mıydı?Hepimiz bir ucundan bu şüpheyeye tutulmuş-tuk" diyerek o günkü içinde bulunulan durumu açıklar.(33)

Cumhuriyetin ilânı sırasında Mecliste teşkilâtli bir muhalefet görülmez.Mecliste daha sonra ortaya çıkacak olan TPCF'nin kurucuları bile Mecliste teşkilâtlanmamışlardır.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu,Cumhuriyet rejimine karşı bir akım olmadığını yukarda işaret ettiğimiz gibi kaydetmektedir.Velidedeoğlu,Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'i çok sevdiğini,ancak tek kişi istibdadından korktuğunu belirterek; Falih Rıfkı'nın sorularına katılmaktadır.(34)

Bilindiği gibi Cumhuriyetin ilânı sırasında Kâzım Karabekir Paşa Trabzon'da,Rauf Bey İstanbul'da bulunmaktadır. Bunların Cumhuriyetin ilânından haberleri yoktur.Rauf Bey İstanbul'da yayınlanan gazetelerden Tasvir-i Efkâr ve Vatan gazetelerine verdiği demeçten sonra tartışmalar başlatılmıştır ki; durumu hatıratında şöyle izah eder:

"29/30 Ekim 1923 gecesi,geç vakit henüz yatmıştım ki, top sesleriyle uyandım.Merakla kulak verdim.Top sesleri dinmiyordu.Yüze yaklaştığını farkedince içimden doğan bir hisle "mutlaka Cumhuriyettir,öyle ise,memlekete millete hayırlı ve uğurlu olsun" dedim."(35)

32.Atay,Çankaya,s.387.(Bu sırada Meclisteki mebus sayısı 287'dir.Mecliste 159 mebus bulunmaktadır.İkinci Meclis zabıtlarında mebusların devam durumunu incelememiz sonucunda üyelerin çoğunun devamsız olduğunu ve ençok devam gününün 188 civarında olduğunu tesbit ettik.)

33.Atay,aynı yer.

Gazetelerde Cumhuriyetin ilânı ile ilgili olarak ortaya çıkan şaşkınlığa işaret eden Rauf Bey;"Halbuki üç yıl önce 23 Nisan 1920'de,Büyük Millet Meclisi açılıp da faaliyete geçtiği gündenberi,içinde yaşadığımız rejim,fiilen Cumhuriyetti.Yalnız bazı sebeplerle adı sarıh olarak verilmemişti.Şimdi işte sarahatle adını alıyordu.Bu sebeple bazı gazetelerin yazdıkları gibi (acele edilmekte)de bahis konusu olamazdı.Fiilen mevcut olan bir rejimin,nasıl olsa konacak adı, üç yıl sonra konmuş oluyordu."(36)diyerek düşüncelerini açıklamıştır.

Rauf Bey,Meclisteki müzakerelerin dar bir zamana sıkıştırıldığını ve halkın yeteri kadar aydınlatılmadığından telâşlanabileceğini ve aynı durumu ziyaretine gelen gazetecilere de söylediğini ifade ederek şu açıklamayı yapmaktadır:

"O gün ziyaretime gelen (Vatan) ve Tasvir-i Efkâr) gazeteleri baş yazarları Ahmet Emin(Yalman) ve Velit EbuZZiya Bey'lere de aynı şeyleri söyleyerek; "Niçin telâş ediyorsunuz.Saltanat filân kaldırıldığı zaman da yine böyle telâşlar olmuş,fakat mecliste konuşulunca mesele anlaşılıymıştı.Şimdi bu da Mecliste konuşulunca,anlaşılacaktır.Bu süratin elbette hükûmetçe zarurî görülen bir sebebi vardır...Bence Cumhuriyet kelimesi üzerinde mütalaa ve münakaşa doğru değildir. Benim içtihadım; her millet gibi hür ve müreffeh yaşamağa liyakatını,tarihte, emsaline ender tesadüf edilir bir tarzda isbat eden asil milletimizin istiklâl ve refahının tamamiyetini sağlayan şeklin en doğru olacağı kaidesidir.Millet esasen bu idare şeklini hak edip,zaferiyle temin eylemiştir."(37)

Rauf Bey,kendisine yöneltilen "Kuvvetli hükümet nasıl olur?" sorusuna da " Millî Hakimiyet esasını benimsemiş,ka-

34.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu,Bir Lise Öğrencisinin Millî Mücadele Anıları,İstanbul 1971,s.358

35."Rauf Orbay'ın Hatıraları" Yakın Tarihimiz,Sayı 43(20 Aralık 1962,s.112

naatlerini ve mâruz kalacağı zorlukları ancak ve ancak millet meclisinde samimi ve açık hasbihallerle hal edebilecek, sâdık ve tecrübeli bir heyet" olarak tarif eder. Rauf Bey'in beyanatında Cumhuriyete karşı bir tavır içinde olduğunu gösteren bir kelime ve cümle yoktur. Hattâ 23 Nisan 1920'den beri fiilen Cumhuriyet rejimi içinde olunduğunu, Saltanatın kaldırılması sırasında da aynı endişelerin ortaya çıktığını ifade ederek; halkın aydınlatılmasının yerinde olacağını belirtmektedir ki, en doğrusu da bu olsa gerek. Rauf Bey, sadece görünüşte bir takım değişiklikler yapılarak, öze inilmemesinden acı ve fahiş hataların olabileceğine dikkat çekmektedir. Yani, Falih Rıfkı'nın, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun taşıdığı endişeler ve sorular, çok önceden Rauf Bey'de de görülmektedir. Rauf Bey'in basında çıkan bu sözleri, O'na muhalif olanlar tarafından çarpıtılmış ve aleyhine bir kampanya başlatılmıştır. Bazı mebuslar Halk Fırkası Grup Başkanlığına verdikleri tavrilerle, Rauf Bey'in verdiği demecin "Cumhuriyeti zaafa düşürdüğünü" (38) ve Fırka'yı bölmeyi amaçladığını ifade etmişlerdir. Fırka grubunda konuşan Rauf Bey; şahsi kıskançlıkların önemli meselelere yansıtılmaması gerektiğini, esas olanın eseri tenkit etmek olduğunu işaretle şunları söyler:

"Benim kutsi duygularım, Cumhuriyet idaresinden başka, hiç bir idarenin taraftarı olmama müsait değildir. Esasen

36. Yakın Tarihimiz, Sayı 43, s. 112

37. Yakın Tarihimiz, Sayı 43, s. 113

38. Aynı yer.

(Türkiye Hükümetinin şekli nedir?) sualine karşı büyük reisimizin yine bu kürsüden müsbet cevap olarak (Büyük Millet Meclisi Hükümetidir, çünkü biz bize benzeriz. Bize mahsus bir idaredir) demiş olduklarını da hatırlatırız... Bu benim vicdanımı tatmin eden en yüksek bir ifade idi. Ve buna itiraz etmek havsalamdan dahi geçmemiştir. Bu tatminkâr ve kat'î ifadeden sonra, bu idareye, son kabine buhranı yüzünden yürütülemez bir şekil alışması üzerine (Cumhuriyet) adının verilmiş olmasına itiraz etmek nasıl aklıma gelebilirdi? Bir millet ki, (Cumhuriyet) e taraftardır. Ve millî hâkimiyet kayıtsız şartsız hüküm sürdükçe Cumhuriyet'ten başka bir şey istemiyor, fakat bunu bütün varlığıyla isterken lâıykıyla tatbik edemezsek diye, endişeye düşerse, arkadaşlar, bundan memnun mu, yoksa meymun mu olmak lâzımdır." (39)

Rauf Bey'in millî hâkimiyeti sağlayabilen idarenin Cumhuriyet olacağını savunmasından, ona karşı olan muhaliflerinin aleyhinde konuşmasına ve hattâ Fırka'dan atmak için sistemli bir çalışma yapıldığına mükmeyleyebiliriz. Çünkü, TPCF'nin kuruluşunda da belirtmiş olduğumuz gibi, Rauf Bey'e karşı Meclis içinde de sistemli bir muhalefet yapılmaktaydı. İsmet Paşa da Rauf Bey'in gazetelerde çıkan bu demecine karşı çıkmayı "yeni rejimin inanç ile müdafaa edilmesi bakımından siyasî bir zaruriyet" olarak düşündüğünü ifade ediyordu. (40)

Lozan Konferansı sırasında başlayan kopuş, bu hadiselerle daha da gelişecek ve ileride ayrılmaya götürecektir. İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında başlayan bu anlaşmazlık bazı İstanbul gazeteleri tarafından ve özellikle inkılâplara karşı olanlar tarafından istismar edilecek ve Şevket Süreyya

39. Yakın Tarihimiz, C.4, S.43, s.112-113

40. İsmet İnönü'nün, age, s.182

nın deyimiyle " bu defa da İstanbul basınının bezirgânları aynı usulü kullanmak" isteyeceklerdir.(41)Yakup Kadri Karaosmanoğlu,Rauf Bey ile İsmet Paşa'nın arasındaki anlaşmazlığın veRauf Bey'in endişesinin İsmet Paşa'nın idarenin başına geçmesinden kaynaklandığını kaydetmektedir.(42)

Rauf Bey,Meclis Hükümetini müdafaa etmektedir.Çünkü "hâkimiyet-i milliyenin yegane tecelligâhı Büyük Millet Meclisi'dir.Millet,mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeyi nefsine zillet addeder" sözleri bunun açık bir ifadesidir.(43)

Refet Paşa da Meclis Hükümeti düşüncesindedir.O'na göre on kişilik bir icra heyetiyle üç yüz kişilik bir meclis arasında büyük bir fark vardır."Bir kişi her hangi bir sırrı pek kolaylıkla muhafaza eder,bir kaç kişi her hangi maksat uğrunda yine muayyen bir sırrı muhafaza edebilirler,gizli muahedeler akd edebilirler.Bir milleti belki de hiç istemediği bir harbe sürükleyebilirler" sözleri,Refet Paşa'nın kanaatimize göre Birinci Büyük Millet Meclisi Hükümeti sistemini istediğinin açık bir işaretidir.(44)Ayrıca İttihat ve Terakki döneminde Enver Paşa gibi iki üç kişinin Meclise hattâ hükümetin üyelerinin çoğunun bile haberi olmadan ülkeyi harbe sokması,Refet Paşa'yı böyle düşünmeye sevk etmiş olabilir.

Şevket Süreyya Aydemir,Mecliste meydana gelen bu endişenin kaynağında İsmet Paşa'nın bulunduğu işaret ede-

41.Şevket Süreyya Aydemir,İkinci Adam(1884-1938),C.I,5.baskı İstanbul 1980,s.284

42.Yakup Kadri Karaosmanoğlu,Politikada 45 Yıl,2.baskı,İstanbul 1984,s.59

43.Ayın Tarihi,1923,C.I,No 3,s.421

rek şunları yazmaktadır:"Bütün bu sual-cevapları davet eden endişe ve ürküntülere ise,kabinede yer alan,Lozan'ı imzalayan ve artık istense de,istenmese de ön planda yer alması kaçınılmaz görünen bir İsmet Paşa allerjisinin etkili olduğu günde şüphe etmemek doğru olur."(45)

Diğer taraftan Ali Fuad Paşa'nın hatıralarında geçen ve Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da söylediği "Cumhuriyet taraftarıyım,fakat şahsî saltanatın aleyhtarıyım" sözleri(46) Falih Rifkî Atay'ın deyişiyle" her türlü muhaliflerin ümitlerini bu şöhretlere bağlaması"na sebep olmuştur.(47)Yani, bütün muhalefet unsurları Rauf Bey, Ali Fuad Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Refat Paşa ve İsmet Paşa ile diğer muhalifler arasındaki anlaşmazlıkları körükleme yoluna gitmişler ve Millî Mücadele'nin önde gelen kahramanları arasında bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır.

Cumhuriyetin ilânından sonra basında konuyla ilgili muhtelif yazılar ortaya çıkmaya başladı.Hüseyin Cahit (Yalçın) Tanin gazetesinde "Anadolu'da Büyük Millet Meclisi mukadderât-ı vatana bilfiil hâkim olmaya başladığı dakikadan beri Türkiye'de Cumhuriyet teessüs etmişti.Atılan toplar bize yeni birşey öğretmiyor,yeni bir değişiklik yapmıyor.Yalnız bilfiil vâki olan bir hali tesbit ederek meşkûkiyeti izâle ediyor" diyerek,Cumhuriyetten duyduğu memnuniyeti dile getiriyor ve "Bütün heyet-i içtimaiyeler için en yüksek idare şekli"nin Cumhuriyet olduğuna işaret ediyordu.(48)

45.Aydemir,Tek adam,c.III,s.149

44.Hilâfet ve Millî Hakimiyet,Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatı,Ankara 1339,s.228

46.Cebesoy, Siyasî Hatıralar,s.54

47.Atay,Çankaya,s.383

İkdam gazetesinde " Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyetin Çeşitleri" başlığı altındaki makalede Ahmet Cevdet;"Gazi Paşa Cumhuriyet, Başvekillik ve kabine teşkilâtı hakkında en medenî devletlerde geçerli olan usulü benimsenmiştir"(49) derken; Hakimiyet-i Milliye'de "Cumhuriyet, devletin iç ıslâhatını ve dış güvenliğini gerçekleştirecek bir sistemdir. Milletnin refahı, saadeti ve hattâ en basit manasında hayatı ve teneffüsü bunu amirdir"(50) görüşüyle, ıslâhatların, ancak Cumhuriyet rejimi ile gerçekleştirileceği ifade ediliyordu.

Cumhuriyetin ilânı Şark'da meydana gelen millî hareketlere öncülük edecek pek nurlu bir meşale olacaktı.(51)

"Hükümet-i Cumhuriyet ile ahkâm ve hukuk-u şer'iyenin gayr-i kabil-i telif olduğunu, ikisinin bir arada yaşayamayacağını(52) yazan Necmeddin Sadık'a karşı, Sebilü'r-Reşâd dergisinde şu cevap veriliyordu:"Cumhuriyetle Kavanin-i Şer'iyenin uygunluk edemeyeceğini biz asla kabul etmiyoruz. Cumhuriyet demek, ahkâm-ı islâmiyeyi kaldırarak onun yerine Frenk kanunlarını ikâme etmek milletin hey'et-i içtimaiyesini değiştirerek Garp içtimaiyetini getirmek midir? Cumhuriyeti biz hiç de bu suretle anlamıyoruz. Bilâkil, milletin ahval-i ruhiye ve içtimaiyesinin akâid ve efkârının arzu-u hissiyatının tamamıyla hâkim olması suretinde telâkki ediyoruz."(53)

Sebilü'r-Reşâd'a göre; en iyi Cumhuriyet hükümeti, arzu ve irâde-i milliyeyi en iyi temsil ve tatbik muvaffak olan hükümettir.(54)

48. Tanin, 31 Teşrinievvel 1339/31 Ekim 1923

49. İkdam, 30 Teşrinievvel 1339/30 Ekim 1923

50. Hâkimiyet-i Milliye, 15 Kanunuevvel 1339/15 Aralık 1923

51. Yeni Kafkasya, Yıl 1, Sayı 4, 15 Kasım 1923, s.1

52. Sebilü'r-Reşâd, C.23, S.577, 29 Kasım 1923, s.74

Tevhid-i Efkâr gazetesi Cumhuriyetin âni olarak ilân edilmesini tenkit ederken; Hüseyin Cahit Yalçın da aynı düşünceyi paylaşarak: " birkaç saat içinde Kanun-ı Esasi'de değişiklik yapılmıştır" diye yazıyordu.(55) Velid Ebuuzziya da Cumhuriyetin ilânını " pek kesin ve acele olarak " nitelendirir ve hükümet buhranının bu şekilde aşılmasını tenkit eder.(56)

Necmeddin Sadık, 31 Ekim 1923 tarihinde yazdığı makalede " Bir gün içinde Cumhuriyet ilân edildi; memnun olduğumuz bir cihet varsa o da, iki gündenberi, memlekette başka iş yokmuş gibi herkesi meşgul eden; komisyonlarda, divânlarda münakaşalara sebep olan Cumhuriyet meselesinin bir dedikodu halinden çıkmış olmasıdır... Millet Meclisi Reisi, esasen Hükümetin Reisi idi ve Millet Meclisi namına imza atıyordu. İhtiyar Heyet-i Vekileye de riyaset ediyordu. Bu salâhiyetler fiili ve kanunî bir şekilde tesbit edildi ve Millet Meclisi Reisine, Reisicumhur nâmı verildi. Başka değişmiş bir şey yoktur."(57)

Necmeddin Sadık yukarıda belirtmiş olduğumuz yazısının dışında yazmış olduğu bir başka yazısında diğer yazarlarda görülen endişeyi taşımaktadır. Cumhuriyetin gelişmesi nasıl olacaktır. Reisicumhur'un karşısında yalnız bir Millet Meclisi olduğuna göre; Meclisle aynı Başvekil arasında devamlı bir ihtilaf ortaya çıkarsa veya Reisicumhur Meclisin bazı

53. Sebilü'r-Reşâd, 29 Kasım 1923, s.75

54. Aynı yer.

55. Tanin, 31 Ekim 1923

56. Tevhid-i Efkâr, 1 Kasım 1923

57. Akşam, 31 Ekim 1923

kararlarını kabul etmezse ve bunda ısrar ederse o zaman ne olacaktır.sorularına cevap aramakta."Temenni ediyoruz ki kuvvetlerin muvazenetini memleket aleyhine ihlâl edecek bir şekil hiç bir zaman hâdis olmasın" dileğinde bulunmaktadır. (58)

Diğer taraftan Rauf Bey İstanbul'da verdiği demeçte "isim tebeddülünün(değişme) ehemmiyeti yoktur.Bir günde Cumhuriyet şeklinin kararlaştırılarak ilânı halka gayr-i mesul zevât tarafından tertip edilen bu şeklin emr-i vaki halinde ihdâs edildiği fikri ve endişesini hasıl etti"(59) diyerek Cumhuriyetin ilânının bir emr-i vakiye getirildiğini, bu işte acele edildiğini beyan ediyordu.Ancak Rauf Bey'in daha önce naklettiğimiz sözlerinde 23 Nisan 1920 'den beri Cumhuriyet idaresinde olduğumuzu belirtmesi; bir çelişki gibi görünüyorsa da,aslında burada bir çelişki yoktur.Rauf Bey de meselenin tartışılmadan,uzun uzadıya üzerinde konuşulmadan ilânını aceleci bulmuştur.

Yabancı araştırmacılardan Paul Gentizon,"Mustafa Kemal ve uyanan Doğu" adlı eserinde;"Cumhuriyet ,en küçük hissi taşkınlık olmadan milletçe kabul olundu,İslâmiyet ilk zamanlarda gerçek bir demokrasi biçiminde ortaya çıktığından, Kur'an'ın formalist olan tefsircileri bu hükümet şeklinin peygamber yolunu izleyenlerin inancına ters düşmeyeceği kanaatinde idiler.Ama böyle bir rejim değişikliği,saltanat süeski hanedanın uzaklaşması sonucuna varınca Türkiye'de meydana gelen durum tamamen özellik ifade ettirildi" şeklinde görüşlerini açıklamıştır.(60)

58.Akşam,31 Ekim 1339/1923

59.Vatan,1Kasım 1339/1923

60.Paul Gentizon,Mustafa Kemal ve uyanan Doğu(Çev.Fethi Ülkü)Kültür ve Turizm Bak.Yay. Ankara 1983, s.51

Tarihçi Arnold J. Toynbee ise "Türkiye" adlı eserinde "Yeni Türkiye'yi incelerken, yeni hükûmet biçimini ele aldığımızda anayasal bir kisveye bürünmüş bir oligarşik despotizmi ortaya çıkarmamıza şaşmamalıdır. Fakat despotizm, henüz siyasal eğitimden geçmemiş bir milleti usta gibi ve aynı zamanda ustalıkla yönetmektedir. Türkiye 1919-1922 devriminden ve 1923'de Cumhuriyetin ilânından beri, anayasal hükûmet perdesinin arkasından otomatik bir ikili irade tarafından yönetilmektedir. Bütün milliyetçi orduyu, büyük bir kumandan otoritesi "gavur"ların fatihi ve millî bir kahraman sıfatı ile Anadolu'nun köylü kitlesini etkisi altında tutan Mustafa Kemal en güçlü iktidar sahibidir. Cumhuriyeti ilân etmiş ve onun başkanı olmuştur. Bunu da başardıktan sonra Cromwell ya da Napoleon gibi yeni devletin kaderini ellerine almıştır."

Toynbee, Mustafa Kemal'den sonra İsmet Paşa'nın geldiğini işaretle görüşlerini açıklamaya şöyle devam eder:

"Ondan hemen sonra, kurmay başkanı, askerî danışmanı tecrübeli asker, yetenekli ve usta bir diplomat olan İsmet Paşa gelmektedir. Pratik amaçlar açısından hükûmet, güçlü bir ordu ve polis tarafından desteklenen bu iki kişinin ortak otokrasisi haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı, kişiliği ve itibarı ile bir diktatörün güçlerini kazanmıştır. Sakin ve asker tavırlı başbakanın kabiliyeti de İcrayı güçlü bir ortaklık yapmıştır" (617)

Görüldüğü gibi Toynbee, Türkiye'deki yönetimi bir nevi diktatörlük olarak v asıflandırmaktadır.

61. Arnold J. Toynbee, Türkiye (Çev. Kasım Yargıcı) Milliyet Yay.

İstanbul 1971, s. 211-212

Le Temps ise "Fransa, kendi görüşlerini hiç kimseye zorla telkin etmek istemezse de, Türkler Cumhuriyet ilân ettikleri zaman en önce onları Fransızlar kutlayacaktır" diye yazarak, Cumhuriyete iyimserlikle baktıklarını açıklıyordu.(68)

31 Ekim 1923 tarihli "L'indépendance Roumaine" gazetesinin Cumhuriyetin ilânını iyimser olarak değerlendirmekte. Gazeteye göre, ortaya çıkan değişiklik bir iç savaş sonunda ortaya çıkmamıştır, bir hükümet darbesi sonunda da kendini kabul ettirmemiştir." Cumhuriyet ile ilgili kararlar millî Mecliste oy birliği ile alınmıştır. Türkiye Devleti modern devleti kurarken sonuca varmak için mantıklı gayretleri, uzlaşma yolundaki çabaları ve Müslümanlık adetlerine sadık olarak bağlı oluşları" bu neticeyi meydana çıkarmıştır.(69)

The Times gazetesinde çıkan yorumda muhalefete dair şu bilgi kaleme alınmıştı: "Rakiplerin kendisine karşı yaptıkları saldırıların aksine muhalefet; iktidar partisinden daha radikal ve meşrutidir. Her hangi birisinin Anayasanın bir tek maddesine dokunması ve kesinlikle ihlâl edilmiştir demesi belki çok zordu. Ancak, muhalefet arasında kesin bir intiba vardır. "Cumhuriyet, düşünüldüğü gibi demokratik bir ruhla idare edilmiyor ve tatbikatta hükümet gizli oligarşi idi."(70)

Gazete, muhalefettiki mebusların Mustafa Kemal'i sadece Cumhurbaşkanı olarak kalmasını istediklerini, parti lideri olmamasını arzuladıklarını kaydetmektedir.

Fransa'da yayınlanan Le Petit Marseillais gazetesinde de 23.11.1924 tarihli makalesinde ; Mustafa Kemal Paşa'nın partisinin başkanı olarak kalmak, ülkesinin ilk Cumhurbaşkanı olarak gerçek iktidar olmak ve kuruluşla ilgili hiç bir işe

68. Naşit Hakkı Uluğ, Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1973 , s.340-341

69. Bilâl Şimşir, Presse Etrangère Sur Atatürk Et La Révolution Turque, Volume, I (1922-1924), TTK. Ankara 1981, L'indépendance Roumaine, 31.10.1923 (No, 129). Ramazan Tosun, Cumhuriyetin İlânınının Yankıları, Basılmamış Doktora Tezi, S.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü, Konya, 1991, s.193

yaramayan insan olmamak istediğini yazıyordu.(71)

Cumhuriyetin ilânı ile ilgili içteki gelişmeleri özetlersek, mesele tartışmaya açılmadan, anayasa kanunları üzerinde derinlemesine bir tetkik yapılmadan aceleye getirilerek Cumhuriyet ilân edilmiştir. Meclis Hükümeti şeklinden uzaklaşılınca bir grup tarafından idare edilen ülkenin yönetimi nasıl olacaktır, Cumhurbaşkanı bir diktatör gibi mi davranacaktır endişesi taşınmaktadır. Türkiye dışında ve özellikle Batı dünyasında Türkiye'nin uygulayacağı yeni rejim Türk Milletinin hayat tarzıyla uyum sağlayacak mı, sağlamayacak mı düşüncesi hakimdi. Yine Batı dünyası Türkiye'de radikal bir İslâmi yönetim uygulanabileceği endişesini de ilk zamanlarda taşımıştır. Ancak, Türk Milleti demokratik bir yapıya sahip olduğu için, Cumhuriyetin ilânından sonra Batılı devletlerle olan münasebetini kısa zamanda geliştirmiş ve Batıdaki tereddüt de ortadan kalkmıştır.

Mustafa Kemal , Cumhuriyetin yıl dönümünde verdiği demeçte "Türk Milleti'nin tabiat ve şiarına en mutâbık olan idare, Cumhuriyet idaresidir. Bir senelik hayat bu hakikatı bütün açıklığıyla isbat etmiştir. Türk Milleti Hâkimiyetini en geniş surette aksettiren yeni idareye kavuşuncaya kadar daima mevcut siyasî müesseselere yabancı kalmıştır. Bunda ne kadar haklı olduğunu anlamamış kimse yoktur, zannedirim. Çünkü mazinin müesseseleri başından sonuna kadar milletin başında yumruk tutan bir sürü müstebidler kadrosundan başka bir şey değildir" diye, sistemin benimsendiğini söylüyordu.(72)

70.Şimşir, age. No 421 (13.11.1923 The Times)

71.Şimşir, age. No 422

72. Vatan, 31 Ekim 1924

b-Hilâfetin Kaldırılması

TBMM 1 Kasım 1922 tarihinde "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuku hükümlerinin mümessili hakikisi olduğuna dair heyeti umumiye kararı"nın alarak saltanatı kaldırmıştır.(1)Saltanatın sona ermesinden sonra Sultan Vahidettin, Millî Mücadele sırasındaki davranışlarını düşünerek kendisine karşı bir hareket yapılması ihtimalini gözönüne almış olmalı ki, General Harrington aracılığı ile bir İngiliz gemisiyle 17.11.1922 tarihinde İstanbul'dan ayrılarak Malta adasına gitmiştir. Daha sonra Mekke'ye geçmiş ve burada Halifeliğin kaldırılmasının dini kaidelere aykırı olduğu şeklinde beyanlarda bulunmuştur. Bilâhare San Remo'ya yerleşmiş ve vefat ettikten sonra cenazesi Şam'a getirilerek Sultan Câmî bahçesine defnedilmiştir.(1/a)

Sultan Vahidettin'in memleketten ayrılması Hilâfet meselesini gündeme getirmiş ve Diyanet İşleri Vekili Vehbi Bey, yeni bir Halife seçilmesi gerektiği hususunda fetva vermiştir. Bunun üzerine TBMM meseleyi görüşmek üzere toplanır. Rauf (Orbay) Bey yaptığı konuşmada -Vahidettin'in memleketten ayrılmasını şöyle tenkit ediyordu: "...Demek ki, Türk

1. TBMM Kanunlar Dergisi, C.1, s.487

1/a-Geniş Bilgi için bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, Osmanoğulları'

Milleti'nin, İslâmın esaslarından olan hürriyete mazhariyeti halife makamında bulunan zat için mevzubahis değilmiş. Hürriyeti kendisi için muzır addetmiş. Senelerden beri İstiklâl ve hürriyet için çalışan milletimiz, halifeyi ve İstiklâlini ve istikbâlini temin için çalışan milletimiz bu gagesine ulaşmak üzere iken bu zat korkuyor ve maalesef efendiler, Hilâfet-i İslâmiyeyi İngiliz himayesine terk edecek kadar azîm ve vâki olmamış tarihi bir hiyanet içinde bulunuyor".(2)

Mustafa Kemal Paşa' da Halifenin görevleri ve önemi üzerinde yaptığı konuşmada;" Yüksek Hilâfet makamı, bütün İslâm Âlemine şamil bir mukaddes makamdır. Türkiye Devleti'nin ve halkının dinî ve vicdanî vazifesi, diğer İslâm âleminin dahi hürriyetine kavuşup müstakil olacağı güne kadar bu yüksek makama mesnet olmaktır. Bütün kuvvetiyle, bütün kudretiyle onun kuvvetini, kudretini, şerefini bütün İslâm âlemi nazarında ve İslâm olmayanlar nazarında masun bulundurmaktır. Yoksa kendi mevcudiyetini Halife'nin yed-i iktidarına veremez ve vermeyecektir. Kaçan Halife hakkında da itiraf etmek zorundayız ki, hadiseler ve icaplar hasebiyle, tarihin muktezası olarak Osmanlı Hanedanını kabul ve muhafaza etmek zaruretindeyiz" diyordu.(3)

nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde, İstanbul
1969

2. TBMMZC, I/24, s. 562

3. Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 921

Mustafa Kemal Paşa konuşmasında Halifelik makamına getirilmesi düşünülen Abdülmecit'in Meclisin kararını kabul ettiğini ve bu makama Abdülmecit Efendi'nin seçilmesinin uygun olacağını söyleyerek; Halifenin Anadolu'ya getirilmesi teklifine karşı çıkmıştır. Çünkü Türk halkı kayıtsız şartsız hâkimiyetine sahip çıkmıştır. Hakimiyetin hiç bir zaman iştirak kabul etmeyeceğini, Halife de olsa milletin geleceğinde söz sahibi olamayacağını ve milletin bunu kabul etmeyeceğini açıklar.

Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, İslâm âleminin Ankara'ya TBMM'ne bağlı olduğunu hatırlattıktan sonra; Halifeliğe Papalık ve Patriklik süsü verilemeyeceğini, çünkü TBMM'nin her şeyi nefsinde toplamış olduğunu, dolayısıyla Hilâfeti de muhafaza ettiğini söyledi.(4)

Saltanatın kaldırılması ve Halife seçimi münasebetiyle yapılan konuşmalardaki ortak nokta "Hilâfetin kalması"dır. Çünkü bu makam iyi idare edilirse memleketimiz ve İslâm dünyası için faydalı olacaktır.(5)

Meclis, Abdülmecit Efendi'yi Hilâfet makamına Halife olarak seçti. Mustafa Kemal, Meclis başkanı olarak Halife'yi ziyaret için bir heyetin gönderilmesi teklifinde bulundu ve teklif kabul edilerek, Meclisten seçilen bir heyet İstanbul'a Halife'yi kutlamak için gitti. Kırşehir mebusu Müfit

4. TBMMZC, I/24, s.275

5. Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul 1965, s.92

Efendi başkanlığındaki TBMM Heyetine Abdülmecit Efendi şükranlarını arzettikten sonra;" Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yıllardan beri saklayıp koruyarak hiç kimseye vermediği İslâm Halifeliğini benim gibi bir güçsüze verdiğinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.Allah bu seçimi bütün İslâm âlemi hakkında mutlu ve kutlu eylesin " temennisinde bulundu.(6)

Mim Kemal Öke, Meclisin Halifeyi seçmesini değerlendirirken;"Öncelikle halifenin,milletin iradesi olan Büyük Millet Meclisince seçilmesi kararlaştırıldı.Bunu takiben de Halifenin TBMM'nin yani milletin iradesine uygun davranması beklendi. İşte bu yüzden değil midir ki,"Halifeliğin dayanağı Türkiye Devleti"dir,"Halifelik TBMM'nin manevî şahsında mündemictir" ibarelerine saltanatın kaldırılması konuşmalarında ve kanunlarda rastlanmaktadır "demektedir.(7)

Halife Abdülmecit Efendi ile Mustafa Kemal arasındaki münasebetler iyi yöndedir.Halife Mustafa Kemal'e annesinin ölümü üzerine başsağlığı,Lâtime Hanım'la evlenince de kutlama mesajı göndermiştir.Mustafa Kemal de bunlara karşılık vermiş ve iyi dileklerde bulunmuştur.(8)

6.Mahmut Goloğlu,Halifelik, s.37.Paul Gentizon,Mustafa Kemal ve Uyanan DoğuAnkara 1983,s.38

7.Mim Kemal Öke,Güney Asya Müslümanları'nın İstiklâl Dâvası ve Türk Millî Mücadelesi, Ankara 1988,s.97

8. Mahmut Goloğlu,Halifelik,Ankara 1973,s.39-40
Atatürk,Söylev ve Demeçler,C.4,s.481-484

Diğer taraftan Lozan'a giden İsmet Paşa da Grillon otelinde 17 Kasım 1922 tarihinde Muslim Standard gazetesi müdürü Seyyit Abdükayyûm Mâlik'e bütün dünyaya duyurulmak üzere verdiği demeçte ;" Size ve sizin vasıtanızla bütün müslümanlara şunu söyleyeyim ki, biz eskisi gibi serbest bir İslâm devletinin bütünlemeğe çalışacak ellere, bütün müdafaa kudretini vereceğini söylemekle yetinmeyerek ileride bir tehlike ile karşılaştığımız vakit bunu, kanımızla müdafaaya hazır bulunuyoruz. Türk Milleti İslâmiyetin kolu ve kılıcıdır. Türkiye anayasası , hilâfetin yani hür ve müstakil bir İslâm devletinin menfaatlerini yürütmeğe çalışacak ellere, bütün müdafaa kudretini vereceğini söylüyor. Bu halde hilâfeti, nasıl maddî desteksiz bırakmış oluruz. Türkiye hilâfeti tutuyor ve tutacaktır. Hilâfet Türk Milletine veditir, emanettir. Türk Milleti hür ve müstakildir. Bunun için Hilâfet de taarruzdan masûn ve iktidara maliktir. Hilâfetin bütün vasıfları mahfuz ve emindir ".(9)

İsmet Paşa bu mülakatında kanımızın son damlasına kadar Hilâfeti tutacağımızı ve yaşatacağımızı, bunun Türk Milleti'nin kararı olduğunu, Hilâfetin müslümanlar arasında büyük bir yardımlaşma ve anlaşma kaynağı olduğunu vurgulayarak " yeryüzündeki din kardeşlerimizin bu sözlerimizi dikkatle okumalarını isteriz ve mihnetli günlerimizde onların

devamlı müzaheretlerini beklemekte olduğumuzu düşünerek bizi haklı görmelerini bekleriz " diyerek,Hilâfetin kaçıncı olduğunu beyan ediyordu.

Saltanatın kaldırılması ve Hilâfetin ayrılması acaba İslâm dünyasında nasıl karşılanmıştı.Müslümanların tepkileri ne olmuştu.Ahmet Ağaoğlu "Âlem-i İslâm Ne Diyecek?" başlığı altında yazmış olduğu makalede ;" Bereket versin ki, Âlem-i İslâm'ın iki en büyük mütefekkeri Ağa Han ile Seyyid Emir Ali -bizi bu suale cevap vermekten kurtardı.Ağa Han, otuz milyonluk bir Hint İslâm cemaatinin dini reisidir.Seyyid Emir Ali ise, eserleriyle bütün İslâm âleminin hürmet ve itimadını kazanmış bir islâm düşünürüdür.Binaenaleyh bu iki zatı bütün İslâm dünyasının vicdan tercümanları gibi telâkki edebiliriz ".(10)dedikten sonra,bu şahısların "Türk Milleti saltanatı kaldırmakla kendisini kurtarmıştır"dediklerini ve saltanatın kaldırılmasını onayladıklarını yazmaktadır.

Ahmet Ağaoğlu makalesinde Hint Müslümanlarının temsilcilerinden Muhammed Ali ve Şevket Ali ile Loyd Corc arasındaki şu konuşmayı da nakletmektedir.Loyd Corc Türkler aleyhinde konuştuğuktan sonra;" Bu katil ve cani Türklerden ne istersiniz? Maksadınız hilâfet ise,işte size Peygamberinizin torunu Emir Hüseyin.O'na biat ediniz "der.Buna karşılık Muhammed Ali "Evvelâ siz müslüman olmadığınızdan,sırf ailevi bir İslâm

10.Hilâfet ve Millî Hakimiyet,s.133

meselesi olan hilâfete karışma hakkını haiz değilsiniz. Saniyen türklere hakkında ne dersiniz deyiniz, onlar asırlardan beri yegâne müdafilerdir. Hilâfet Türk Milleti'nin hakkıdır. Eğer bugün değil Emir Hüseyin, onun cedlerine dahi bu makam Türklerden alınıp verilmeye kalkışılınsaydı yine İslâm Âlemi hilâfetin Türklere ait olduğu üzerinde ısrar ederdi. Türkler olmasaydı bu gün ne hilâfet ve ne de İslâm vahdeti... Mesele falan şahsa, falan aileye ait bir hukuk meselesi değildir. Mesele, İslâmiyetin fiilen müdafaa etmiş ve etmek mevkiinde bulunan bir milletin hakkı meselesidir". (11)

Hilâfetin Saltanattan ayrılması Mısır'da iyi karşılanmamış ve Mısır Müftülüğünce yayınlanan bildiride " Hükûmetle hilâfeti ayırmak, Hükûmeti; Hükûmet-i İslâmiye olmaktan tecrid eder. Bunun da anlamı, Türk Hükûmeti'nin dininden irtidâdı (İslâm dininden ayrılarak başka bir dine geçme) demektir" (12)

Mısır'daki tepkiye karşılık, Hindistan hadiseye olumlu bakmaktadır. Hindistan Merkezi Hilâfet Komitesi tarafından Roma'daki temsilcimiz vasıtasıyla Ankara'ya, Mustafa Kemal'e gönderilen telgrafta Hindistan Müslümanlarının bağlılığı ifade ediliyordu. 23 Kasım 1922 'de Hindistan'ın Kalkuta şehrinde toplanan komite şu kararları almıştır:

" 1-Hilâfet Cemiyeti Abdülmecid Hazretlerini halife seçilmelerinden dolayı İslâm dünyası adına tebrik eder. Çünkü seçim İslâmi usullere göre yapılmıştır. Merkezi Hilâ-

11. Hilâfet ve ... s. 135

12. Aynı eser, s. 150

fet Cemiyeti, TBMM Hükûmetine teşekkürlerini arz eder. Çünkü o meclis millî bir ümidi gerçekleştirmiştir.

2-Hilâfet Cemiyeti Abdülmecid Hazretlerinin seçilmesi münasebetiyle Hindistan'da şenlikler düzenlenmesini kararlaştırmıştır.

Hilâfet Cemiyeti mahlû' (hal' edilmiş) halifenin himayesinin İslâm dünyasına nifak sokacağı fikrinde olduğundan; Hindistan'a getirilirse, Hint Müslümanları O'na boykot edeceklerdir".(13)

Hindistan Müslümanları Hilâfet Komitesi Başkanı Çotani tarafından İngiltere hükûmetine çekilen telgrafta da, İngiltere'nin Hilâfet meselesine karışması kınanmakta ve Vahideddin'in İngiliz gemisiyle kaçırılması tenkit edilmektedir. Telgrafta daha sonra " İngiltere hükûmetinin hilâfet meselesinde yapacak bir işi yoktur. Ve her türlü müdahaleden vazgeçerek bu meselenin hallini bizzat müslümanlar idrak etse daha iyi idrak etmiş olur".(14)denmektedir.

Mısır'da çıkan El Efram gazetesi de hadiseyi olumlu görmektedir. Türklerin İslâmiyet hakkındaki gayretlerini fevkalâde bulmakta ve olayı şöyle değerlendirmektedir:

"Anlaşıyor ki, Türkiye'yi sükûttan kurtaran Büyük Millet Meclisi , kuvveti milletin elinde tutmak için şekli- ahirden başka çare bulamamıştır. Bu şekilde iki kuvvet kaza-

13. Hilâfet ve....s.157-158

14. Aynı eser, s.158

nılmış oluyor. Biri hilâfet kuvveti, diğeri Türkiye'de fiilen sabit olan milliyet kuvveti. Saltanatın hilâfetten ayrılması icab ediyordu. Hükümeti, İslâmiyetin hiçbir suretle istifade edemeyeceği bir şekle bağlamakta ne sebep vardı. Maazallah bir felâket vukuunda hilâfet devleti kurtaramaz. Fakat devlet hilâfeti kurtarabilir". (15)

İskenderiye Müslümanları da 15 Aralık 1922 tarihinde çektikleri telgrafla yeni halifeyi tebrik ettiler ve O'na biat ettiklerini bildirdiler.

Görüldüğü gibi Hilâfetin saltanattan ayrılması diğer müslümanlar üzerinde fazla olumsuz bir tesir yaratmamış ve müslümanlar tarafından uygun görülmüştür. Mustafa Kemal ile Abdülmecid Efendi arasında herhangi bir anlaşmazlık mevcut değildir. Ancak Refet Paşa'nın Doğu Trakya'nın Yunan askerlerinden boşaltılması için İstanbul'da görevli bulunduğu büyük sevgiyle karşılanması, Halife ile samimi ilişkileri ve hattâ beraberinde getirmiş olduğu atı Halifeye hediye etmesi; Halifenin de Refet Paşa'ya samimi duygularını iletmesi hadisesi, bazı şüpheler meydana getirmeye başlamış ve Ankara'dakiler bu samimiyetten kuşkulananmışlardır. (16)

Goloğlu'na göre; Afyon mebusu Şukrî Efendi'nin "İslâm Halifeliği ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı broşüründe "Halife Meclisindir, Meclis Halifenindir" şeklinde yazması, Hükümette ve Mustafa Kemal'de birtakım geriye dönüş şüphelerini

15. Hilâfet ve s. 166

16. Goloğlu, Halifelik, s. 40

artırdı.(17) Yunus Nadi'nin Sultan ve Padıŝah isteyenlerin varlığını ve hadiseyi şiddetle kınayıcı yazılar kaleme alması,meselenin Meclise gelmesine sebep oldu ve Mecliste tartışma başladı.Ancak sonuçsuz kaldı.

Mustafa Kemal 16/17 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazetecilerle yaptığı sohbette (18)muhtelif konularla ilgili görüşlerini açıklamıştır.Hilâfet meselesinde de görüşlerini belirten Mustafa Kemal,muhalifleri "Halifeye kudret, kuvvet,salâhiyet"(19) istemekle suçlamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi " Ankara'da Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" başlığı altında Karahisar-ı Sahip mebusu İsmail Şükrü Efendi tarafından,Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in yeni kurduğu bir matbaada basılan bir risale neşredilir.Bu risalede "Buyuk Millet Mecelisi ile,Meclisin seçtiği ve tesbit ettiği Halife-i Müslimin arasında hiç bir ayrılık ve gayrılık yoktur.Halifesiz Meclis,şeriat-i islâmiye,hükûmetsiz,istiklâlsiz, hürriyetsiz bir hareket tanımamıştır.Dolayısıyla Halifenin kuvvet ve şevket sahibi olması en büyük şer'i esas olmakla beraber,bugünkü hale nazaran hükûmetimizin ve devletimizin bir reisi olması zaruri bir emirdir.Bu hususta başka türlü bir şekle imkân yoktur"denilmektedir.(20)

Mustafa Kemal risaleden aldığı bu bölüm hakkında gazetecilerin görüşlerini almak istemiş ise de, gazeteciler mesele hakkında ciddi bilgilerinin olmadığını söylemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal hilâfet meselesinin barıştan son-

17.Goloğlu,age.s.40-41

18.Arı İnan,Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları,Ankara 1982,s.60

19.İnan,Atatürk'üns.60

20.İnan,age.s.61

ra ele alınmasını arzuladığını ancak bu tip risalelerin kalem alınmasıyla meselenin gündeme getirildiğini işaretleyerek, meselenin " siyaseten halledildiğini"(21)söyleyerek görüşlerini şöyle açıklar: " Dünya üzerinde müstakil ve yeni bir Türkiye devleti vardır.Ve devleti kuran milletin bir TBMM vardır.Milletin,memleketin,yegâne hakiki temsilcisi bu meclistir. Türkiye Devleti'nin reisi de vardır.Bu şekil şer'idir.İlmîdir.Bilhassa devletin İstiklâlini en iyi koruyacak bir şekildir.Ve bilhassa millî hakimiyeti gösterebilecek bir şekildir.Türkiye Devleti başka bir makam tanımaz ve aslında başka bir makam yoktur.Yani Hilâfet makamının vaziyet ve resmi mahiyeti yoktur".(22)

Hilâfetin tarihi hakkında bilgi veren Mustafa Kemal Hz.Ali ile Muaviye arasında meydana gelen savaşın bu makamın ele geçirilmesi amacıyla çıktığını ve her ikisinin de ayrı ayrı "Halifeyim" diye hükümet ettiklerini belirtir.Bütün Müslümanların "ümme" adı altında birleşmelerinin imkânsız olduğunu hatırlatan Mustafa Kemal " şer'an,dinen Hilâfet denilen şey olmadığını"(23),Hz.Ömer'in de " Siz müminlersiniz, ben de sizin emirinizim" dediğini belirttikten sonra; "Hilâfet nâmı altında vuku bulan teşekkülât imârettir ve bir hükümetten ibarettir.Yani Hilâfet demek bir hükümet demektir.Hükümet demek olunca hükümetin nasıl olması mevzu bahis olur"

21. İnan, age. s.62

22. İnan, s.63

23. İnan, s.64

diye devam ederek; şeriata göre bir hükümet tesbit olunmadığını, en fena hareket edenlere dahi din bilginlerinin "meşru" hükmü verdiklerini söyleyen Mustafa Kemal, mevcut Halifenin manâsının esaret altında bulunan Müslümanların esarettен kurtulması için " müşterek bir nokta-i râbıta" olarak gösterdiğimizi ve bu hususda dinî, tarihî ve vicdanî bir vazife yaptığımızı bu makamı muhafaza etmekle yerine getirdiğimizi açıklıyordu. (24)

Halifeye doğrudan bir yetkinin verilmesi halinde, bu yetkinin tatbikat sahasının İslâm Dünyası olacağını ve Halifeye verilen yetkilerin uygulanabilmesi için onlara müdahale gerekeceğini, bunu kendi istiklâllerine müdahale olarak düşünecekleri için de reddedeceklerini açıklayan Mustafa Kemal, Afganistan ile yapılan andlaşmada Afgan Emiri'nin "Ben hiç bir suretle milletimin istiklâline kimseyi karıştırmam; benim namaz kılacağım camideki hatibe ve bu hatibin irâd edeceği hitabete dahi ait olsa " (25) dediğini örnek vererek, Halife'nin İslâm Dünyası'nın vasisi olması halinde onları esarettен kurtarmak için elinde kuvvet bulunması gerektiğini ve o kuvvet Türkiye Devleti'nin kuvveti olması halinde, 8 milyonluk Anadolu halkının bütün dünyaya harp ilân ederek, onları kurtaramayacağını ifade ile konuşmasına şöyle devam eder:

"Böyle bir vazife yapmak lâzım geliyorsa, 70 milyon İslâmdan mîrekkep olan Hindistan'ın yapması lâzımdır. Vazife

24. İnan, age, s. 65

25. İnan, s. 66

vermek Türkiye Devleti'nin vazifesinin üstünde bir şey olur. Ancak, İslâm âlemi hür ve müstakil şartlarda biraraya ge gelir. Kabul ederlerse, toplanır ve Halife'nin vaziyetini tesbit eder. Dolayısıyla bizce yapılacak bir şey kalmamıştır efendim!" (26)

Ahmet Emin Yalman'ın sorusu üzerine de devletin Halife ile münasebetinin olmadığını, yapmak istenen inkılâbın ikiye ayrıldığını, evvelâ birincisinin kaldırıldığını ve sonra da ikincisinin kaldırılmak istendiğini açıklar. (27) Osmanlı Devleti'nin Hilâfeti almadan daha parlak yaşadığını ve Hilâfet mevkisinin bir menfaat sağlamadığını (28) belirten Mustafa Kemal, Halife'nin bütün Müslümanların hukukunu, refahını koruması gerektiği, bunu yapabilecek bir Halife olması gerektiğini işaret etmiştir. (29)

Mustafa Kemal Paşa, İslâmiyetin ortaya çıkışından beri bütün Müslümanları bir noktada birleştirmenin mümkün olmadığını, bir Halife etrafında toplanmadıkları ve ayrı ayrı devletler kurduklarını, bu hükümetlerin ilmi esaslara dayalı olmasının gerektiğini, ancak böyle olursa hayatlarını muhafaza edebileceklerini ileri sürer. (30)

Mustafa Kemal sekiz milyonluk bir Anadolu'nun yetmiş milyonluk Hindistan'daki müslümanları, Afganistan'ı Mısır'ı kurtaramayacağını da ifade eder.

Diğer taraftan Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğraması üzerine Ankara'ya dönen İsmet Paşa, Hilâfet makamına karşı bir tavır içine girer. Halbuki Lozan'a gidişinde Hilâfetin önemi üzerine demeç vermişti. Rauf Bey, İsmet Paşa'nın bu

26. İnan, age. s. 66

27. İnan, age. s. 67

28. İnan, age. s. 71

29. İnan, age. s. 105

bu davranışını Rauf Bey," bazı düşmanların telkinlerine kapılma" olarak niteler.Çünkü İstanbul'daki Yahudi Cemaati lideri Haim Naum Efendi,Lozan'da İsmet Paşa ile görüşme yapmıştır. Naum Efendi "Hilâfetin artık ne şekilde olursa olsun Türkiye'de devamına müsaade edilmeyip derhal atılması lüzumunu" ileri sürmüştü.Rauf Bey,İsmet Paşa'nın bu fikrin tesirinde kaldığını iddia etmektedir.(31)

Rauf Bey,hatıralarında İsmet Paşa'nın Lozan meselesi dolayısıyla bir anda politik bir sima olarak tanındığını ve mebusların da bu tesir altında kaldığını,hattâ kendisinin de aynı gafleti gösterdiğini itiraf ederek,İsmet Paşa'nın Mustafa Kemal'i Hilâfetin kaldırılmasında ikna ettiğini ve Mustafa Kemal'in bundan sonra Hilâfetin kaldırılması için uaha ciddi tavır aldığını ileri sürerek;Mustafa Kemal'in meseleyi Kâzım Karabekir Paşa ile görüştüğünü belirtir.Karabekir Paşa, Mustafa Kemal'in hilâfetin kaldırılması teklifine "şu sırada böyle bir şeyi düşünmek bile hata olur"cevabını verir.Zararlı kabul edilen Saltanatın kaldırıldığını,ancak Hilâfetin iyi idare edilirse memleket için faydalı olacağını, onun korunması için birlikte söz verildiğini,neşredilen umde-lerde bunun açıklandığını hatırlatır ve şunları nakleder: "İslâm âlemini bize bağlayan hilâfeti kaldırılması,bu alemden tamamen uzaklaşmamız demek olur ki,bu takdirde,yalnız kalacak olan Türk Milleti'nin ve Türklüğün bütün dünya entrikaları karşısında,hattâ belki de aleyhimize dönecek olan İslâm âleminin de husumeti karşısında,şimdiki halde böyle bir şeyin bahis mevzuu olmasını bile muvafık bulmuyorum."Karabekir Paşa' da hatıralarında aynı düşüncelerini kaydetmektedir.(32)

30.Inan,age.s.106-107

31.Kandemir,age.s.96,Bilâl Şimşir,Lozan Telgrafları,C.I,Ankara 1990,s.391-392

Din ve ahlâk konusunda ortaya çıkan tartışmalar Kâzım Karabekir Paşa'da bir takım kuşkular uyandırmıştır. Ankara Garındaki Özel Kalem Müdürlüğünde Mahmut Esat(Bozkurt)Bey'in "İslâmlığın terakkiye mani olduğu" ve "İslâm kaldıkça yüzümüze kimsenin bakmayacağı"(33) şeklinde konuşması, Karabekir Paşa'daki şüpheleri daha da arttırır. Kendisine şu cevabı verir:

"Munakaşaya tahammülü olmayan bir mesele varsa o da din değiştirme gayretidir. Şence islâm kalırsak mahvolmayız. Bilâkis yaşarız, Fakat din değiştirme oyunu ile birliğimizi salabetimizi kırarak bizi mahvedebilirler."(34)

Tartışmada Fethi(Okyar)Bey'de "Evet Karabekir, Türkler İslâmlığı kabul ettiklerinden böyle geri kaldılar ve İslâm kaldıkça da bu halde kalmaya mahkûmlar"(35) deyince; O'na karşı da "Türklerin Müslüman olmalarıyla Bizans ı ortadan kaldırdığını ve Anadolu'ya sahip olduğunu" söyler. Toplantıda bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya da dönerek "-Paşam maddi cephemiz zaten zayıftır. Güvenebileceğimiz manevî cephemizi de düşmanlarımız yaldızlı propagandasına kurban edersek dayanabileceğimiz nemiz kalır? Bizi, silâh kuvvetiyle parçalayamayan düşmanlarımız görüyorum ki, artık fikir kuvvetiyle mahvedeceklerdir. Siz millete karşı bizi bu hale getiren gailenin istibdat olduğunu, zaferden sonra millet tamamıyla iradesine sahip olarak yürüyeceğini, millet kürsüsünden dahi defalarca haykırdınız. Millet Meclisi'ni tekbirler ve silâmlar arasında açtınız. İslâmlığın en büyük din olduğunu hutbelerle de ilân ettiniz. Şimdi ne yüzle ve ne hakla bir kanlı maceraya atılacağız"(36) diyerek, düşüncelerini açıklar ve tehlikeli gidişe dikkat çeker.

16 Ağustos 1923'de İsmet Paşa ile görüşmesinde, İsmet Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya Macarlar ve Bulgarların aynı

32. Kandemir, age. s. 99-100, İsmet Bozdağ, "Paşaların Kavgası", Tercüman, 13-14 Ekim 1991

33. Uğur Mumcu, Kâzım Karabekir anlatıyor, İstanbul 1990, s. 86

34. Mumcu, age. s. 86

35. Mumcu, age. s. 87

36. aynı yer.

saflarda İtilaf Devletlerine karşı harp ettiklerini ve mağ-
lup olduklarını, ama istiklâllerini de muhafaza ettiklerini;
bunun da sebebinin hristiyan oldukları ve bize istiklâl ve-
rilmemesinin de İslâm olduğumuzdan dolayı olduğunu ifade e-
der. İsmet Paşa daha da ileri giderek İslâm kaldıkça da müstem-
lekeci devletler ve özellikle İngilizler tarafından dâima
aleyhimize çalışmaların devam edeceğini, istiklâlimizin tehli-
kede olacağını söyler.(37) İsmet Paşa'nın bu sözleri de diğere-
leri gibi açıkça din değiştirmeyi adeta gündeme getirmiştir.

Karabekir Paşa'nın hatıralarına göre, İsmet Paşa hoca-
ların ortadan kaldırılmadıkça hiç bir işin yapılamayacağını
ve bugünkü kuvvetli ortamda da bunun yapılması gerektiğini i-
leri sürmüştür. Görülüyor ki Hilâfetin kaldırılması meselesi
İsmet Paşa'nın Lozan'dan dönüşünden sonra hemen gündeme geti-
rilmiştir. Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir'inşaralarının a-
çılmasına başka sebepler yanında bu durum da önemli rol oyna-
mıştır.

Cumhuriyetin ilânından sonra İstanbul'da yayınlanan
Vatan, Tanin, Tasvir-i Efkâr gazeteleri Naşit Hakkı Uluğ'un ifa-
desiyle " bilmeyerek ve istemeyerek Halifeliğin kaldırılması
zeminini hazırlamışlardır.(38) Evvelce de açıklamaya çalışıldı-
ğı üzere(x), Cumhuriyetin ilânı ile ilgili muhtelif eleştiriler
ve Kauf Bey'in gazetecilere verdiği demeçler sonunda, Halk Fır-
kası'nda kendisi imtihana çekilmişti.

Halifelik konusunda açıkça İsmet Paşa'yı tutan Akşam
gazetesinde (39) Halifenin istifa edeceği gazetesinin sahibi ve
Afyon mebusu Necmeddin Sadak tarafından yazılmış, ancak kaynak
gösterilmemişti. Bu arada İstanbul'a gelen Fethi Bey, halifeli-
ğin kaldırılmayacağını açıklamış ve Türkiye Büyük M.M'nin bu

37. Mumcu, age. s. 95-97

38. Naşit Hakkı Uluğ, Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975, s. 125

39. Uluğ, age. s. 128, Seçil Akgün, Hilâfetin..... s. 120 vd.

(x) Bkz. Cumhuriyetin ilânı bahsi

meseleyi geçen yıl hal ve fasletti;Halifenin seçimi bu şartlar içinde devam edecektir.Halifenin seçimi,Millet Meclisi'ne ait bir haktır.Bunun diğer İslâmlarla hiç bir ilgisi yoktur.Mademki Halifeliği muhafaza eden ve koruyan Türkiye Cumhuriyetidir,seçimi de, ancak Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olması lâzım gelir.Hilâfet makamı,İslâmlar arası en büyük müessesedir.Ancak bu makamın başını TBMM seçer.Bu hak yalnız bizindir,hiç kimseye vermeyiz".(40)

İstifası hakkında görüşleri sorulan Halife Abdülmecid konuya açıklık getirerek şunları söyler: "Halifelik makamına seçilmenin meşru bir surette yapıldığını ve icmai ümmetle(x) olduğunu biliyorsunuz.O zaman yapılan bu seçim,İslâm âlemine bildirilmiş ve her taraftan iyi kabul görmüştür.

"Bütün İslâm âleminin,her daim teveccühlerine mazhar olmaktayım.Asya'nın en ücra köşelerine varıncaya kadar İslâm âleminden binlerce mektup ve telgraf aldım ve bir çok yerlerden heyetler gönderilerek bu duygular tekit ediliyor.Gördüğüm teveccühler karşısında ufak tefek kilükalden(dedikodu) alınarak çekilmek küfranı nimet(nankörlük) olur.İstifam hakkındaki haberlerin nereden çıktığına dair bilgim yoktur.Ben İslâm âleminin işleri ile meşgulüm.Siyasetle ilişkim ve ilgim yoktur.Bu gibi yayınların üzerimde hiç bir etkisi olamaz.İslâm âleminde şahsıma bir itiraz çıkarsa çekilirim.Ben asla bir yere yapışıp orayı bırakmayacak tabiatta değilim."(41)

40.Uluş,age.s.128

41.Vatan, 9 Kasım 1923

(x).bkz"İcmâ. "Maddesi,İA,C.5/II,s.926-927

Halife Abdülmecid konuşmasını şöyle sürdürür: "İstanbul'da İslâm memleketlerinden mürekkep bir Hilâfet kongresi yapılması ve halifelik makamına ait dinî görevlerin belirtilmesi hakkındaki yayınlara gelince, inşallah ileride bu gibi hususlar gözönüne alınacak ve İslâm âleminin menfaatlerine hizmet etmeğe çalışılacaktır. Halifelik makamının dayanağı olan millî hükümet, bugün savaşların yarattığı bir çok iç meseleleri halletmekle uğraşmakta olduğundan, şimdiye kadar bu mesele ile uğraşmaya imkân bulamamıştır. Bu ciheti İslâm âlemi de elbette kıymetlendirir. Tekrar ederim ki, ben siyasetle uğraşmıyorum. Hakkımda, müminlerin teveccühu baki kaldıkça, Halifelik makamından çekilmekliğime sebep görmüyorum".

(42)

Akşam gazetesinde çıkarılan haber kısa zamanda muhalif basına da sıçramış ve Tanin gazetesinde Lütfi Fikri Bey'in mektubu yayınlandıktan sonra, Hüseyin Cahit 11 Kasım 1923 tarihinde "Şimdi de Halifelik Meselesi" başlıklı yazısında, Büyük Millet Meclisi'nin baskı altında bulunduğunu, Meclisin kendi bünyesi dışında arka arkaya verilen kararları onaylamaya zorlandığını ifade eder. Hüseyin Cahit yazısına şöyle devam ediyor: "Halifelik bizden giderse beş-on milyonluk Türkiye Devleti'nin İslâm âlemi önünde itibarsız mevkie düşeceğimizi anlamak için büyük bir dirayete gerek yoktur. Milliyetçilik bu mudur? Gerçek Milliyet duygusunu yüreğinde duyan her Müslüman Türk, hilâfet makamına dört elle sarılmalıdır" (43) Hüseyin Cahit 15 Kasım 1923 tarihinde yine

42. Vatan, 9 Kasım 1923

43. Tanin, 11 Kasım 1923. Nutuk, C. II, s. 1104 (TTK Yay. 1984)

Tanın 'de yazdığı diğer bir yazı ile Halifeliğin kaldırılmasını durdurmağa çalışacaklarını ve şeriatın müdafii olduklarını, şeriata tecavüz edilmesinin memlekete zarar vereceğini ifade eder.(44)

İstanbul Baro Başkanı Lütflü Fikri Bey de Tanın gazetesinde 15 Kasım 1923 de "Halife Abdülmecid'e Açık Mektup" başlığı altında bir yazı kaleme almıştır. Lütflü Fikri Bey, bu yazısında bir haftadır basında Halife aleyhinde çıkan yazılardan bahisle, söylentileri belirtmiş ve istifa edip etmeyeceğini sorarak, böyle bir durumun memlekette bir boşluk ve uçurum meydana getireceğine dikkat çekerek şunları yazmıştır:"

...Onun için böyle bir davranıştan kaçınmanız hem öz varlığınızı, hem Padişahlık ailesini, hem vatani korumak için ve hattâ İslâm dünyası adına vazgeçilmez bir ödevdir. Bu makam size atalarınızdan kalmadır. Onun, kişisel bir üzüntüyle, tamamen yıkılıp yok olmasına sebebiyet vermeye hakkınız yoktur. Sadece vatan ve Türklük açısından da olsa, size böyle bir davranıştan sakınma çağrısında bulunma cesaretini kendimde görüyorum. Halifelik atalarınızın yardım ve kararı ile Türklüğe kazandırılmış bir güç, bir manevî zenginliktir. Şaşılacak ve üzüntü ile görülmektedir ki; bu manevî zenginliğe saldırmak isteyenler; dışardakiler, İslâm milletle-

Uluş, Hilâfetin... s.130-131. Nursen Mazıcı, Atatürk Döneminde Muhabbet (1919-1926), İstanbul 1984, s.93. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s.262

44. Tanın, 15 Kasım 1923

rinden Türk'ü çekemeyenler değildir. Kendimiz, biz Türkler bu hazinenin bir daha geri gelmeyecek şekilde elimizden çıkmasına yol açacak davranışlarda bulunuyoruz. Acaba dünyanın neresinde tarihin hangi çağında görülmüştür ki; bir millet atalarından miras olan bu kadar önemli bir gücü, manevî zenginliği hiç bir zor olmadan, kendi isteğiyle elinden çıkarsın? Hayır, bu bir intihardır".(45)

Lütfi Fikri Bey, yazısında istifanın gerçekleşmesi halinde Abdülmecid'in tarihe, atalarına, millete karşı büyük haksızlık yapmış olacağını belirterek; bunun yapılmamasını temenni ediyordu.

11 Kasım 1923 tarihli Vatan gazetesine mülakat veren Rauf Bey için, Halk Fırkası Grubu toplanmış ve toplantı 22 Kasım 1923 tarihinde yapılmıştır. İsmet Paşa da Rauf Bey hakkında konuşma yapacağından Başkanlık makamını bir başkasına bırakmış ve Rauf Bey konuşmasında " İstanbul'da milletvekili sıfatıyla bulunduğum zaman Halife Hazretleri benimle görüşmek istediler. Ben de Halife hazretlerinin bu arzularını yerine getirdim. Bu bir suç değildir. Çünkü TBMM Halife Hazretlerini hilâfet makamına çıkarmıştır. TBMM'nin halife seçtiği bir zatın arzusunu yerine getirmemek suç olurdu. Eğer ben bu davete icabet etmeseydim dünyanın en saygısız adamı olurum. Şimdi hepimize söylüyorum: Gittim ve Halifeyi ziyaret ettim. Efendiler, yarın davet ederse yine giderim".(46)

45. Goloğlu, Halifelik, s.45

46. Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, İstanbul 1965, s.135

İsmet Paşa Rauf Bey'e verdiği cevapta; Halife ordularının memleketi baştan başa harabeye çevirdiğini ve yeniden Halife ordularının " vücuda getirilmek ihtimalini daima gözden uzak tutmayacağımızı"(47) açıklar ve şunları söyler:"Herhangi bir Halife,gelenek yolu ile,fikir,şekil,usul yolu ile kapalı veya açıkçasına Türkiye'nin mukadderatında ilgili imiş gibi bir durum takınmak isterse,Türkiye'nin devlet adamlarını taltif edermiş,iltifat edermiş gibi kafa taşırrsa,bunları memleketin hayatı ile varlığı ile karşı karşıya sayacağız.Hareketlerini vatan hiyaneti sayacağız".(48)

Rauf Bey,Cumhuriyetin ilânı bahsinde de belirttiğimiz gibi konuşmasının sonunda kendisinin Cumhuriyetçi olduğunu, şahsi meselelerin millet ve devlet meselesi yapılmaması gerektiğini hatırlatır ve salonu terkeder.Fırka Grubunda yapılan değerlendirmede Rauf Bey'in açıklamalarının tatmin edici olduğu kanaatine varılır.

Mesele gazetelere sığramıştır.Hüseyin Cahit 23 Kasım 1923 tarihli Tanın 'deki yazısında "Artık İsmet Paşa için o kadar patırdılı bir nümayişten sonra,elim bir ricatten başka yapacak bir şey kalmamıştır.Böyle bir manzara karşısında kalmaktan bizimle beraber umumî efkârın da cidden müteallim olduğuna şüphe etmiyoruz.İsmet Paşa'nın seciyesinde pek çabuk alevlenen vehimli,kin tutan bir zayıflık farkedilmesi,herkesde hayal kırıklığı doğurabilecek mahiyettedir.Memleketi gerçekten sevmek memleketin menfaatleri uğrunda böyle

47.Uluğ,Hilâfetin,s.140

48.Uluğ,aynı yer.

şahsi hislerin üstüne çıkabilmeyi istilzam eder".(49)diyerek tenkit eder.

Bu tartışmaların yapıldığı sırada, Ağa Han ile Emir Ali'nin mektupları 5 Aralık 1923 de Tanin ve İkdam gazetelerinde, 6 Aralık 1923 de de Tevhid-i Efkâr gazetesinde yayınlanınca mesele İsmet Paşa tarafından Meclise getirildi. İsmet Paşa Meclisin gizli oturumunda 8 Aralık 1923 tarihinde yaptığı konuşmada mektupların açıkça 1 Kasım kararının aksini kabul eden bir talep olduğunu ve alelşumul bir propagandayı amaçladığını, esas maksadın hilâfete Türkiye üzerinde idarî, siyasî ve dünyevî vazife vermek olduğunun müdafaa edildiğini hatırlatarak "Halifeye bir idarî vazife vermezseniz İslâmiyet dağılır, İslâm dünyası bundan muztarip olur" tarzında Türkiye aleyhinde propaganda yapıldığını açıklar.(50)

İsmet Paşa kendisine gönderilen mektupta Ağa Han ve Emir Ali imzalarının bulunduğunu, mektubun kendisine tercüme edilmiş şekli gelmeden İstanbul'da yayınlandığını ve bunu kimlerin yaptığının da meçhul olduğunu belirttikten sonra şunları söylemiştir: "Hint Hilâfet komitesi var. Mehmed Han ve saire. Bu adamlar onlardan değildir. Ağa Han ve Emir Ali Londra'da İngiliz Hükûmeti'nin ve İngiliz Saray-ı Kralisinin en yakın adamları ve sadık İngiliz tebaasıdır. Bunların İngiliz Hükûmeti programı dışında bir vaziyet almaları tasavvur edilemez. Bizim dâvâmız esnasında Hint Hilâfet Komitesi leyhimize yayın yapıyordu. Açık bilmek ve söylemek lâzım gelirse,

49. Tanin, 23 Kasım 1923

50. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Türkiye İş Bankası Yayınları Cilt IV, Ankara 1985, s.314 (8.12 .1923)

Hint Hilâfet Kamitesi İslâm dünyasında önemli mevkisi olan Türklerin dâvâsını takip ediyormuş manzarasıyla kendi memleketinde, Hindistan'da ihtilâl ve müdafaa kuvvetini muhafaza ediyor. Kendi görüşleri açısından Hint Müslümanları Hint Hilâfet Komitesi etrafında toplanarak, Hilâfeti ellerinde vâsıta olarak düşünmüşlerdir. Hindistan'da bulunan Hint Hilâfet dâvâsını samimi olarak müdafaa ediyorlar. Bu adamların dahi Ağa Han ve Emir Ali'nin bunlarla münasebeti yoktur. Bu adamların bizim hakkımızda neşriyat-ı mahza, bizim üzerimizde, müslümanlar üzerinde kendi nüfuzunu göstermek içindir. Hey'et-i Celileniz için bu ufak malûmatı arz etmekten maksadım bu adamların, Ağa Han ve Emir Ali'nin bu hareketlerinin İngiliz Hükûmeti'nin bir teşekkülü olduğunu söyleyebilmek için kuvvetli sebebi vardır. Bu neticeyi arz etmek için söylüyorum. İngiliz Hükûmeti'nin telkinatıyla teşebbüs alan bu adamları bu mektupların bize gelmesiyle beraber bizim ne vaziyet alacağımız malûm olmadan evvel İstanbul'da yayınlanması sağlanmış demek lâzımdır". (51)

İsmet Paşa, mektupların mahiyeti itibariyle Hıyanet-i Vataniye suçuna dahil olduğunu ve bu sebeple 15 Nisan 1339 (1923) tarihli "Hıyanet-i Vataniye Kanunu" nun değiştirilmiş şeklini açıklar. Kanunun birinci maddesi " Saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümransininin gayr-i kabili terk ve tecezzi (bölünme) ve ferağ (vazgeçme) olmak üzere Türkiye Halkının hakiki mümessili TBMM'nin manevi şahsiyetine mündemiç bulunduğuna dair 1 Kasım 1922 tarihli karar hilâfında veya TBMM'nin meşruiyetine isyanı mutazammın (içine alan)

kavlen veya ifşadat veya neşriyatta bulunan kesân hain-i vatan addolunur".(52)

Bu maddeye göre ilgili mektubun yayınlanması neşriyat yolu ile Vatan Hainliği suçuna girmiş oluyordu. Böyle olunca Nükûmetin konuyu ele alması gerekmektedir. İsmet Paşa'ya göre; bu tertibi İngilizler düzenlemişlerdir. Rodos'da hazırladıkları yayınları memlekete sokmaktadırlar. Doğudaki Kürt meselesini de tahrik etmek için çalışıyorlar. Bunun gayesi ise Cumhuriyet hayatını yıkmaktır.

Rize mebusu Ekrem Bey, hiç bir inkılâbın ve ihtilâlin kansız olmadığını hatırlatır ve Cumhuriyetin hasmının çok olduğunu ve bunların en ufak bir fırsatta harekete geçeceklerini söyleyerek; İngiliz politikasına dikkati çeker. Ekrem Bey, İstiklâl Mahkemelerinin hemen faaliyete geçmesini de savunmaktadır.(53)

İstanbul mebusu Rauf Bey, Hükûmet şeklimizin ve Cumhuriyetimizin çok pahalıya mal olduğunu, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve 1 Kasım 1922 kararlarıyla idare şeklimizin kabul edildiğini hatırlattıktan sonra; bu idare şeklimiz aleyhine meydana gelebilecek bir tehlikeye karşı gecikmenin söz konusu alamayacağını ve harekete geçilmesini söyler. Mektupların tetkik edilmesini belirterek şunları ilâve eder: "Acaba bu hadisede İngilizlerin üstad olduğu mezhebî ve ırkî tefrikalar ve ihtilâflar yaparak, zerk ederek silâhlarıyla başaramadıkları, büyük milletimizi tefrikaya düşürmek fikri var mıdır?"

52. TBMMGCZ, C. IV, s. 315

53. TBMMGCZ, C. IV, s. 317

Eğer bunda fiiliyata geçirilirse efendiler, hakikaten çok ehemmiyetlidir ".(54)

Rauf konuşmasında İngiltere'nin verdiği kararı geçici olarak değil, uzun zaman için verdiğini ve bunun misallerinin Birinci Dünya Harbinde, Millî Mücadele'de görüldüğüne işaretle "Türkiye halkı ile İngiltere silâhla dokuz sene uğraşmış ve yenememiştir. Fakat doksanbir sene daha olduğunu kabul etmemiz lâzımdır. Çünkü İngiltere bir kararı yüz sene için verir. İşte bu cümleden olarak, Güneyde bir Kürdistan meselesi meydana çıkardılar. Memleketimizi Kürtlük ve Türklük adı altında ikiye ayırmak gayesini Birinci Dünya Harbinden başlayarak Millî Mücadelemiz esnasında da takip ettiler. Fiiliyata geçtiler, milyonlar serptiler ve tefrikayı zerk etmek istediler".(55)

Rauf Bey, mektubun Meclis huzurunda bir değerlendirilmesinin yapılmasının iyi olacağını ve bu şahısları Londra'da sefarette bulunduğu sırada tanıdığını; Emir Ali'nin İngiltere'de Müstemlekelerin, Kralın idaresiyle toplanmış olan Kraliyet Meclisi unvanını alan müessesenin önemli bir üyesi olduğunu ve İsmailiye Mezhebi'nin başkanı bulunduğuna dikkati çekerek şu bilgileri verir: "İsmailiye Mezhebi, ki Hasan Sabbah hikâyesini bilenler takdir ederler, Şeyh Cebel nâmı altında tanınmıştır. Yani alevilik veyahut bâtinî mezhebinin dünya yüzünde en birinci, en tesirli takipçisi ve Sünnilikle muhalefette daima ayrılmak istikâmetini gösterir bir

54. Aynı yer.

55. TBMMGCZ, C. IV, s. 318-320

tarikatla kalmaz bir komitedir.Şimdi bu şahsiyetler nazarı dikkate alınırrsa Başvekil Paşa Hazretlerinin buyurdıkları şüpheler çok ve yine iştirak ediyorum ".(56)

Rauf Bey konuşmasında Hindistan'daki millî komitenin Hintliler ve Müslümanların bağımsızlıkları için çalıştığını ve bu sebeple de hilâfetin İslâm dünyasındaki mevkiinden kendi lehlerine istifade etmeyi düşünmelerinin normal olduğunu; hattâ "Hindistan Hintlilerindir diye açtıkları bayrak nokta-i nazarından iki menfaati telif ederek çalışmalarında harici siyasetimizde bize de menfaat"(57) sağlayabileceğini ifade ettikten sonra,Ağa Han ve Emir Ali'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde halifeye bir mevki,bir cismani kuvvet istemeleri söz konusu ise,buna karşı gelmenin Hükümetin,Meclisin hakkı olduğunu açıklar.Hintli Müslümanların manevî yönden Halifeye bağlı olmalarının herhangi bir sakınca-
sının bulunmadığını da belirten Rauf Bey; ancak hilâfet makamına millet idaresinde yetki vermek isteyenlerin kanunlar çerçevesinde cezalandırılmalarının tabii olduğunu savunur.

Mektup hadisesi dolayısıyla İstanbul'a İstiklâl Mahkemesinin gönderilmesini gereksiz görmektedir.Mevcut kanunlar meseleyi halledebilecek niteliktedir.İstanbul'un iktisadî yönden milletlerarası bir önemi olduğunu,böyle bir yere olağanüstü mahkemenin gönderilmesinin iktisadî ve emniyet yönünden iyi netice vermeyeceğini; çünkü böyle bir durumda emniyet kuvvetlerimizin ve adliyemizin inkârı anlamının ortaya çıkabileceğini belirten Rauf Bey,İstiklâl Mahkemesinin olumsuz

56. TBMMGCZ, C.IV, s.320 (8.12.1923)

57. TBMMGCZ, C.IV, s.322

tesirler yaratabileceği endişesini taşımaktadır. Mektupların yayınlanmasının bir casusluk hadisesi olmadığına işaret ederek; İstiklâl Mahkemelerinin Millî Mücadele sırasında asker kaçaklarını önlemek ve düzenli orduyu kurmak için çıkarıldığını beyan ederek, meseleye soğuk kanlı bakılmasını tavsiye eder.

Rauf Bey'in fikirlerini tenkit eden İstanbul mebusu Yusuf Akçora, Konya'ya da İstiklâl Mahkemesinin gönderildiğini, ama o zaman karşı çıkmadığını söyleyerek; Rauf Bey'in İstanbul'lu olmasından dolayı İstiklâl Mahkemesinin gönderilmesine karşı çıktığını iddia eder. (58)

Bozok (Yozgat) mebusu Hamdi Bey, İstiklâl Mahkemesinin gitmesine karşı çıkmanın doğru olmadığını, mektup hadisesinin Türkiye Cumhuriyeti ve Büyük Millet Meclisinin meşruyetine karşı bir takım fitne ve fesat çıkarmayı amaçladığını ileri sürer. (59)

Ağa Han ile Emir Ali'nin Türkiye'de Halife'nin şer'i şerifin kendisine verdiği bütün haklara sahip olmasını arzuladıklarını ileri süren Yusuf Hikmet Bayur, bu durumda Türkiye'nin Ortaçağ karanlığına gömüleceğini belirtir. (60)

Prof. Dr. Nejat Göyünç ise mektupta iki önemli noktaya dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi; "Hilâfet, hariç hücumlara maruz bulunduğu zaman bütün yeryüzünde bulunan müslümanların hissiyatı galeyana gelmiş ve Türklerin istiklâli için çalışmak, uğraşmak, yani zamanla müslüman dayanışma-

58. TBMMGCZ, IV, s. 334 (13.12.1339/1923)

59. TBMMGCZ, IV, s. 338

60. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, s. 157

sını temsil eden müessesâtı tam ve kâmil olarak muhafaza etmek demek olduğu kanaatıyla Hint Müslümanları bu meyanda Türk milletine izhâr-ı muhabbet vemuavenet eylemişti. Bu tehlikeli zamanlarda biz Türkiye davası için ciddiyetle çalıştık".(61) Mektubdaki bu kısım ile ilgili olarak Prof Göyünç " Hakikaten Türk İstiklâl Harbi esnasında Hint Hilâfet Komitesi ve bütün islâm âlemi yer yer Türkiye lehine çaba gösterdikleri gibi, Eylül 1922'de de Yunanlılar İzmir'i tahliye etmeğe mecbur kaldıktan sonra, bütün islâm ülkelerinde bayram ilân edilmiş, gösteriler yapılmıştır"(62) diyerek görüşlerini açıklamaktadır.

Prof.Dr.Nejat Göyünç'ün tesbit ettiği ikinci nokta ise mektupta geçen şu ibarelerdir:" Halifenin nüfuzunun azaltılması veya dinî etken gibi Türkiye siyasî teşkilâtından onun uzaklaştırılması fikrimizce islâmın dağılması, o manevî cihan kuvvetinin ameliyyette kaybı demek olacaktır"(63) Göyünç'e göre bu görüş tepki ile karşılanmıştır.

Lord Kinross ise; mektupta, Halifelîğin Türkiye'yi şer'iat kurallarına ve eskiye bağlayan bir zincir olduğu anlamının çıktığını; Mustafa Kemal'in usta ellerinde bunun Halifelîğe son vermek için yeterli bir sebep olduğunu belirtir. (64)

Mete Tunçay ise "Emir Ali ve Ağa Han İngilizlerce ne denli ödüllendirilmiş olurlarsa olsunlar, bu eylemlerinde İngiltere'nin çıkarına ve İngiltere'nin buyruğuyla davranmış olamazlar" demektedir.(65)

61. Ali Fuad Cebesoy, Siyasî Hatıralar, s.77, Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, İstanbul 1942, s.154

62. Nejat Göyünç, "Hilâfet ve Kaldırılması", İ.Ü.S.B.F. Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan 2 den ayrı basım İstanbul 1982, s.230

Ağa Han ve Emir Ali imzasını taşıyan mektupların ve Lütfi Fikri Bey'in Halife'nin istifa etmemesini isteyen açık mektubunun yayınlanması üzerine İstanbul'a İstiklâl Mahkemesi gönderildi. Mahkeme Heyetinde, Mahkeme Reisi Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, Savcı Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve üye olarak da Konya Mebusu Refik Bey, Hakkâri Mebusu Asâf Bey, Kütahya Mebusu Cevdet Bey bulunuyordu. (66)

Mahkeme Hey'eti 10 Aralık 1923 günü İstanbul'a gelmiş ve Baro Başkanı Lütfi Fikri'yi gözaltına almıştır. Gazete sahiplerinden Hüseyin Cahit, Velid Ebuzziya ve Ahmed Cevdet ile sorumlu yazı işleri müdürlerini tutuklamıştır. Mahkeme 11 Aralık 1923 tarihinde yayınladığı bildiri ile kuruluş gayelerini açıklamış ve Cumhuriyetimizin varlığına aykırı hareket edenlerin vatana ihanet suçundan şiddetle cezalandırılacağını ve İstanbul halkının sükûn ve refahının temin edileceğini, Hilâfetin kalmasını arzulayanların daha fazla cezalandırılacağını ve mahkemenin bu maksatla kurulduğunu açıklamıştır. (67)

Beyanname halkı korkutmağa yönelik olduğundan, ona dayanılarak girişilen faaliyetler sonucunda gazeteciler dışında Abdülmecid'in yaverlerinden Ekrem Bey de tutuklanmıştır. (68) Nitekim 18 Aralık 1923 tarihli Vatan gazetesinde çıkan bir

63. Cebesoy, age. s. 77. Göyünç, agm. s. 230

64. Lord Kinross, Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu, 10. Baskı İstanbul 1988, s. 460

65. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde TEK PARTİ YÖNETİMİ'nin Kurulması (1923-1931), Ankara 1981, Yurt Yayınları, s. 69

66. TBMMGCZ, C. IV, s. 314-353. Cebesoy, Siyasî Hatıralar, s. 79-80

67. Vatan, 11 Aralık 1923. Tanin, 11 Aralık 1923

68. Vatan, 14 Aralık 1923

habere göre şeriat isteyen ve halifelik makamının kalması için geziler düzenleyen Kör İbrahim, Eski İstanbul Mebusu Şükrü Bey, Eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey hakkında takibata geçilmiştir. Ancak Şükrü Bey ile Abdülkadir Bey'in şahsi bir meseleden dolayı ihbar edildikleri tesbit edilince mahkeme tarafından serbest bırakılırlar.

Gazeteciler davası 15 Aralık 1923 tarihinde başlamış ve gazeteciler savunmalarını yapmışlardır. Hüseyin Cahit yaptığı savunmada Halifelik varlığının TBMM tarafından tescil edildiğini ve kalması gerektiğini, bunun Türkiye'nin menfaatine olacağını savunarak; " Halifelik, bütün müslümanların bağlandığı, teveccüh ettiği ananevi bir müessesedir. Bunları şimdi de söylüyorum" (69) der ve mahkemede merhamet değil adalet istediğini belirtir. Velid Ebuuzziya ise memleketin menfaati için İsmet Paşa'nın şikâyetiyle yazı yazmaktan vazgeçmeyeceğini ve mahkemeden adalet beklediğini söyler. (70)

Mahkeme Heyeti savunmalardan sonra mektupların suç unsuru teşkil ettiğini ancak, gazete sahiplerinin ve müdürlerinin kasıtlı bir amaçlarının görülmediğini ifade ederek bütün gazetecilerin beraatlerine karar verir. (71)

Lütfi Fikri Bey'in davası ise 19 Aralık 1923 de başlar ve 27 Aralık 1923 de karara bağlanır. Lütfi Fikri Bey savunmasında Hilâfetin kaldırılacağı söylentilerinin kendisi tarafından değil, Hilâfete karşı olanlarca çıkarılmış olabile-

69. Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1982, s.44. Uluğ, Halifelik Sonu, s.152. Tanın 22-27 Aralık 1923

70. Tanın, 25-27 Aralık 1923. Ayın Tarihi, C.2, s.308

71. Aybars, age. s.47

ceğini belirttiğinden sonra, Hilâfetin kesinlikle Türklerde kalması gerektiğini savunmuş ve Halifeliğin de Papalık gibi bir durumda bulunabileceğini açıklamıştır. Dava sonunda Lütfi Fikri Bey'in 15 Aralık'dan geçerli olmak üzere 5 yıl küreğe mahkumiyetine karar verilmiştir. (72)

Mektubun gazetelerde yayınlanması , İstanbul'a İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi ve meselenin Meclis'de görüşülmesi üzerine Ağa Han konu ile ilgili Times gazetesinde şu açıklamayı yapmıştır.

" Ankara Hükûmeti'nin mektubumuzu neşreden üç İstanbul gazetesi başmuharririni vatan hiyaneti suçu ile tevkif etmesi, beni bu müdafaa yazısını yazmağa mecbur etti. Bize olan isnatlardan birincisi, Türkiye Başvekilince mektubumuzun İngiliz tahrik ve telkinleri altında ve İngiliz entrikalarına Türkiye'de revaç vermek maksadiyle yazılmış olduğu keyfiyettir.

Halbuki hareketim herhangi bir İngiliz devlet adamının telkinlerinden o kadar azadedir ki, bu hususda hattâ resmi, gayri resmi hiçbir İngilizle konuşmadığımı söyleyebilirim. Bu hihusta tek görüştüğüm adam, eski dostum ve İslâm davasının mümtaz müdafii Emir Ali'dir. İkinci isnada gelince; birincisinden daha garip ve abestir.

Güya bu mektubu, yeni Türkiye'deki yeni Cumhuriyet idaresine muarız ve padişaha taraftar olanların entrikalarına yardım maksadiyle imza etmişim. Cevabım şudur: Mütarekeden beri Ankara Hükûmeti'ne muarız hiç bir Türk partisiyle veya

72. Aybars, age. s. 56. (TBMM 412 sayılı kanunla Lütfi Fikri'nin cezasını affetti. İstiklâl Mahkemesi Reisi İhsan Bey, M. Kemal ile basın arasındaki soğukluğu gidermek için M. Kemal'in İzmir gezisine O'nun adına basın mensuplarını davet etti. M. Kemal Velid Ebuzziya'yı davet etmemiş, diğerlerini davet etmiştir. S.D.C. II, s. 166)

ferdi ile hiç bir münasebette bulunmadım. Millet Meclisi'nin teşekkülünden beri yalnız Ankara Hükümeti'nin itimadını haiz kimselerle görüşmeyi bir prensip ittihaz ettim. Çünkü yalnız bunların, Türk Milleti'nin çoğunluğunu temsil etmekte olduklarını takdir etmekteyim".(73)

Ağa Han İslâmlar arasındaki mezhep ve fırkaların üstünde bir Hilâfet makamı arzuladıklarını ve bu makamın her türlü siyasetin dışında olmasını da müdafaa ettiğini kaydederek açıklamasını şöyle sürdürmüştür: "Dünyadaki müslümanların büyük bir çoğunluğu gibi ben de, Halife'nin Türk Milleti'ne mensup olmasını, İslâmiyetin umumî menfaatlerinden sayarım. Bu kadar asırlardan beri Hilâfeti elinde bulunduran Hanedanın, bu makamı işgalde devam etmesini, bir takım harisçe emellere ve kıskançlıklara set çekmek fikri ile arzu ediyorum."(74)

Ağa Han Halife'nin Türk Milleti'nin başkanlığında İslâm devletleri nezdinde Papalık gibi bir mevkiye sahip olmasını ve böyle bir durumun Türkiye'nin menfaatlerine olacağını hatırlatarak görüşlerini açıklamaya devam eder:

"Mısır'daki Abbasi Halifesi dahi Mısır'ın siyasi işlerine asla karışmadıkları, müdafaa etmedikleri halde, Kahire'de İslâm Reislerinin tazim ve ihtiramlarına mazhar olurlardı. Emir Ali ile birlikte İsmet Paşa'ya gönderdiğimiz mektubun bana gayet yanlış olarak atfedilen maksatlarla hiç bir münasebeti yoktur. Bu mektup Türkiye'yi Sevres utancından kurtarmış olan Gazi Paşa ile asker arkadaşlarına bütün İslâmiyetin ve bu meyanda benim, beslediğim büyük hürmetleri kay-

73. Uluğ, age. s. 150

74. Uluğ, age. s. 151

bolmaktan korumak için yazılmıştır. Eğer Halife manevî şerefi ile mütenasip olmayan bir yerde daimi olarak kalacak olursa, büyük İslâm ailesinin duyacağı teessürün tabii neticesi, bahsettiğim hürmetim kaybolur".(75)

Ağa Han'ın görüşlerinde ne dereceye kadar samimi olduğu bir kısım araştırmacılar tarafından tetkik konusu olmuştur. Yusuf Hikmet Bayur ve Mim Kemal Öke'nin yaptığı araştırmalar her iki şahıs hakkında da ilgi çekici bilgiler ortaya koymaktadır. Şif lideri Emir Ali, İngiltere'de devlet yargıçlığı gibi önemli görevde bulunmuş, İngiliz Krallığına hizmetinden dolayı 1909 da Kral'ın özel "Danışma Konseyi"ne kadar getirilmiştir. Hindistan'daki önemli hizmetlerinden dolayı 1904 de emekliye ayrılarak İngiltere'ye yerleşmiş olan Emir Ali, yukarda belirtilen göreve getirildikten sonra Orta-Doğu, Güney Asya ve Türkiye meselelerinde hükümetin gözü kulağı, hattâ kalemi olmuştur. Türklere Doğu Anadolu'da Ermenilerle ortak cemiyetler kurmayı tavsiye edecek kadar ileri gider ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne yaptıklarını görmezlikten gelir. Türkiye'nin menfaatinin İngiltere'ye "yamanmak" olduğunu kaleme alır ve devamlı İngiliz propagandası yapar. Bayur'a göre müslümanlara karşı amansız imha harpleri yapmıştır.(76)

Ağa Han'ın ehli sünnet ilgisi bulunmamaktadır. Hasan Sabbah'ın İsmailiye mezhebinden olup, kendi ifadesiyle İngiliz Gizli Servisi " Entelligence"ın ajanıdır. Gizli ser-

76. Mim Kemal Öke, Güney Asya Müslümanları'nın İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi, Ankara 1988, s.125-127. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, TTK. Yay. Ankara 1973, s.155

75. Uluğ, Halifelik'in Sonu, s.151

vise Lord Curzon'un Hindistan Genel Valiliği sırasında girmişdir. 1900 lerde bu faaliyetini kıtalar arası seviyede sürdürmeye başlar. İngiliz Dışişlerinin isteği ile ikinci Abdülhamid'i ziyaret etmiş ve Ermeni tebaasına baskı uygulamamasını ve Doğu Anadolu'da reform yapmasını öğütlemiştir. Kendisi "Müs Lüman Siyonist"lerdendir. Bombay'da oturan Siyonist dostu Prof. Haffkine ,Ağa Han'ı siyonist yapmıştır. Bu siyonist profesör,Ağa Han'ı Filistin'de bir Musevi kolonizasyonu kurulması fikrini kabul ettirmek için II.Abdülhamid le görüşme yapmaya gönderir ve Abdülhamid'le görüşür.Tabii red cevabı alır.Öke'nin tesbitlerine göre Ağa Han 1913 de Kahire'de bulunmaktadır.Çünkü ,İttihatçılar tarafında geçmekte olan Mısır Hidivni yeniden İngiliz yürüncesine eskmakla görevlendirilmiştir.İran'da isyan ettikten sonra Hindistan'a kaçan büyük babasının izinde yürüyen Ağa Han dedesine verilen "His Hivghnes" unvanını taşımaktadır.Birinci Dünya Harbi başlayınca Lord Kitchener Ağa Han'ı Türklere gönderir.Maksadı Osmanlı Devleti'ni Almanya yanında harbe girmekten vazgeçirmektir.İttihatçıların cihad ilânına karşı çıkar.İslâm Dünyasındaki liderlere yazı ve bizzat müracaatla,Halife'nin bu çağrısına uyulmamasını ister.Güney Asya'da bu maksatlarla çalışmalarda bulunur.Birinci Dünya Harbi sırasında Ağa Han akrabalarını İran ve Mezopotamya'ya gönderir ve Türklerin savaş planlarını elde etmeye çalışır.Ele geçenlerini de Mısır'daki General Allenby'nin gizli servisine aktardığını itiraf eder.

Millî Micadele sırasında Mustafa Kemal'e yazdığı mektuplarla Sèvres Andlaşmasını engellemeğe çalışacağını yazar. Halifelik kaldırıldığı zaman da Mustafa Kemal aleyhine yazılar kaleme alır.(77)

Yusuf Hikmet Bayur Hint Salnamesinin 996.sayfasından şu bilgiyi aktarmaktadır:" İsmailiye Müslümanlarının reisi, Avrupa Harbi(Birinci Dünya Harbi)esnasındaki sadıka hizmetlerine mükâfaten kendisine birinci sınıf şef sıra ve hukuku ile birlikte on bir adet top endahtile selâmlanmak hakkı bahşedilmiştir"(78)Halifenin ve son müstakil İslâm Devleti olan Osmanlı devletinin en büyük düşmanı olan İngiltere'ye büyük yardımlarda bulunan bir adamın fikirlerinde ne dereceye kadar samimi olduğu üzerinde düşünülecek bir durumdur.

Diğer taraftan Halife'nin giderlerinin karşılanması için daha önceden çıkarılan 15.4.1923 tarihli kararın incelenerek yapılacak yardımın açıklığa kavuşması hususunda Başvekil İsmet Paşa'ya Halife'nin Başkâtibi tarafından durum bildirilir.İsmet Paşa meseleyi o sırada İzmir'de bulunan Mustafa Kemal'e iletir.Mustafa Kemal gönderdiği telgrafta; Hilâfet makamının yanlış anlaşılmasının Halife'nin kendi davranış ve yaşayışından kaynaklandığını,cuma alayları düzenlediğini,yabancı temsilciler nezdine memurlar gönderdiğini,tantanalı geziler düzenlediğini hatırlatarak;mevcut Halife makamının hakikatte dinen ve siyaseten hiç bir mânâ ve ehemmiye-

77. Öke, age,s.127

78.Bayur,age,s.152

tinin kalmadığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamayacağını belirterek şunları kaydeder: "Hilâfet makamı bizce, en nihayet, tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir önem taşımaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmî heyetlerin kendisiyle temasını talep etmesi dahi Cumhuriyetin istiklâline tecavüzdür". (79)

Mustafa Kemal Hilâfet makamına karşı kesin tavrını almış vaziyettedir. 15-20 Şubat 1924 tarihlerinde İzmir'de düzenlenen "Harp Oyunları" sırasında önemli bir nabız yoklaması yapmaktadır. İstanbul Üniversitesi Rektörü İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) başkanlığında Dekan ve öğretim üyelerinden meydana gelen bir heyeti kabul eder ve eğitim üzerine görüşlerini öğrenmek ister. İsmail Hakkı Baltacıoğlu "Din sosyal bir kurumdur. Realitede yaşamaktadır. Fakat devlet onu mekteplerinde öğretmeye mecbur değildir. Devlet terbiyesinin karakteri ancak laik olabilir. İnkılâp maarifî kurumlarını laikleştirmelidir" der. (80)

Baltacıoğlu'nun kaydettiğine göre Mustafa Kemal "Böyle bir laikizasyon hareketini halk nasıl kabul eder?" sorusunu sorar ve şu cevabı verir: "Türk Milleti laik bir terbiye almasını çok iyi kabul eder. Çünkü dünyanın en realist en müsbet kafalı milletidir" (81)

Mustafa Kemal gece yarısından itibaren Hilâfet meselesini davetlilerle konuşur. Bu mesele üzerine de Baltacıoğlu şu cevabı verir: "Çanakkalede büyük bir şehamet eseri yarata-

79. Nutuk, C. II, s. 846-847

80. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Atatürk, Yetiştirmesi, Kişiliği, Devrimciliği, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1973, s. 108

81. Baltacıoğlu, age, s. 106

rak Türk'ün namusunu kurtaran bir Erkân-ı Harp günün birinde kaderin sürüklemesiyle Anadolu'ya memur olur gider.Orada,yolunun üzerinde türlü istikametler belirir.Biri servet-ü sâmana öteki rütbe ve nişan götürür.Fakat bir istikâmet vardır ki,ölümle birlikte istiklâl ve şerefe götürür.Hangi istikâmette yollanmalı? Tarihin ne büyük ve ne mesud hadisesidir ki sonuncu yolda şan ve şeref istikametinde ilerliyoruz.Yolun üzerindeki bütün arızaları kaldırıyor.Bütün çalı ve dikenleri söküp atıyor.Bu yolun üzerinde bir de asırlık bir softalık ve taassup ağacı var.Gerçi bu ağacın dalları,budakları kesilip atılmış,fakat iri kökleri henüz toprağın içindedir.Bu toprak yaş,üzerinde güneş ise yakıcıdır.Asırlık ağacın kütüğü bir gün sürecektir,eskisinden daha çok gürbü zleşecektir.Bu büyük bir tehlikedir.Kökleri hemen sökülüp atılmalıdır".(82)

Ahmet Emin Yalman'a göre Mustafa Kemal İzmir'deki Ordu temsilcilerinin,İstanbul Üniversitesi Rektör ve Dekanları ile Gazetecilerin bulunduğu bu toplantıda Cumhuriyeti desteklemelerini ve çelikten bir kale oluşturmalarını istemiştir.(83)

Mustafa Kemal İzmir'deki bu toplantıda 21 Şubat gecesi Ali Fuad Paşa ile de görüşür.Laiklik,Halifeliğin kaldırılması,Şer'iyeye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ile Tevhid-i Tedrisat kanununun çıkarılması hakkında bilgi verir. Ali Fuad Paşa bu meselelerle ilgili olarak Mustafa Kemal'e şu cevabı verir:" Buyurduğunuz esaslar ve laiklik,demokra-

82.Baltacıoğlu,age,s.107

83.Ahmet Emin Yalman,Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,C.3,İstanbul 1970,s.100

tik prensipler icabındandır.Söylediklerinizin derhal tatbi-
ki tanaatindeyim.Halifelğin derhal kaldırılmasına gelince;
Halifelğin durumu hakkında ya susulacak,yahut Halifelik
TBMM'nin manevi kişiliğinde mevcuttur denilecek Fakat ben
derhal Halifelğin kaldırılması ile Osmanlı Hanedanı'nın Tür-
kiye'den ihraç edilmesi kanaatindeyim.Bahis konusu edilen
laiklik ile de,din ve ordunun siyasetle uğraşmamasını sağla-
mış oluruz".(84)

Mustafa Kemal İzmir'den Şubat ayı sonunda Ankara'ya
"bazı esaslı kararlarla"(85) döner.Meclisin çalışmaları mü-
nasebetiyle 1 Mart 1924 tarihinde ikinci toplantı yılını a-
çış konuşmasında Cumhuriyetin memleketi kurtaracağından ve
Eğitimin birleştirileceğinden bahisle; ordunun ve dinin siya-
setten uzak tutulması gerektiğini belirterek; islâm dininin
siyasetten kurtarılmasının elzem olduğunu,mukaddes inancı-
mızı ve vicdanımızı karışık ve her türlü renge giren,her tür-
lü menfaat ve siyasetin bütün ihtiraslarından,politikadan
kesinlikle kurtarılmasını ve bunun yapılmasıyla milletin
dünya ve ahiretteki mutluluğunun sağlanmış olacağını ifade
ederek " ancak,bu suretle islâm dininin yüceliklerinin meyma-
na çıkacağını" açıklar.(86)

Mustafa Kemal'in Mecliste belirttiği hususlar Halk
Fırkası'nın 2 Mart 1924 günkü toplantısında ele alınmış ve
üzerinde konuşulmuştur.Aynı gün Meclis toplantısında konuşan
Manisa mebusu Vası(Çınar)Bey,Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin

84.Şevket Süreyya Aydemir,Tek Adam,C.3,İstanbul 1973,s.172

85.Aynı yer.

86.TBMMZC,II/7,s.3-5.Kâzım Öztürk,Atatürk'ün TBMM Açık ve
Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları,C.II,Ankara 1990,s.1019

devlet düzeninin yolunu açıkça çizdiğini ve bu sebeple de Cumhuriyeti ilân ettiğini; Türklüğün kaderine sadece milletin el koyabileceğini dünyaya ilân ettiğini belirttikten sonra şunları söylemiştir: "Fakat, bunu ilân eden (Saltanatın kaldırılması), hangi sebeplerin etkisi altında olduğunu bilmiyorum, tamamlanamadı, eksik kaldı. Cumhuriyeti ilân ettiğimiz zaman cumhuriyetin ruh temelini, varlığını daima tehdit edebilecek, tehlikeye sokabilecek olan bir müesseseyi ortadan kaldırmayı gerekli görmedik. Cumhuriyeti ilânımızdan hemen sonra; yıllardan beri bu milletin başında bir belâ olarak yaşayan bu müessese yine harekete geçti. Eski sultanlığı elde etmek hevesine düştü".(87)

Vasıf Bey, konuşmasında Meclisin görev vermesi dolayısıyla İstanbul'a gittiğini ve burada gördüğü manzaranın hiç de iyi olmadığını, aralarında yaptığı toplantılarda (saraydakileri kastederek) "Yaşasın Sultanlık" diye bağırdıklarını, Halife'nin camiye, selâmlığa giderken halâ ata binerek gittiğini, sağında atlı erler, solunda bando takımı ve arkasında askeri bölüklerin bulunduğu şatafatlı gösteriş içinde selâmlık resmine gittiğini söyledikten sonra "Sultanlığı yıktık, fakat Sultanlığın millet karşısında temsilcisi olan Saray, bütün şatafat ve gösterişi ile yaşıyor. Ne yazık ki; bunun kaynağı olan parayı da bu zavallı, bağı yanık millet veriyor"(88) diyerek açıkça Hilâfetin kaldırılmasını savunur.

Vasıf Bey, Sarayın tekrar "Saltanat yönetimini" geti-

87. TBMMZC, II/6, s.413 (27.2.1340/1924)

88. Aynı yer.

receği endişesini de taşımaktadır.İlerde meydana gelebilecek bir iç mücadelede akacak kanların vebalinin Meclise ait olacağını hatırlatan Vasıf Bey; Haçlı seferleri sırasında Halifelerin Bağdat sarayında eğlence ile vakit geçirdiklerini, buna karşılık Hristiyanlarla mücadele eden Kılıç Arslan'ın ve Salâhaddin Eyyubi'nin Halife olmadığına dikkat çekerek,bu makamın "Türkiye Cumhuriyeti'nde azizsiyaseti içinde mânasız" olduğunu ve dini kurtaracak,Türk'ü yükseltecek kurumun Meclis olacağını vurgular ve konuşmasını şöyle sürdürür: "Vatanla birlikte din taarruza uğrayacağı zaman ancak Meclis-i Âli ve bu Meclis-i Ali'nin meydana getireceği hükûmettir ki,bu seli durduracaktır.Türkiye Cumhuriyeti'nde ve bu Meclisin tasdik edeceği bütçede,Hilâfete yer yoktur".(89)

İstanbul mebusu Yusuf Akçora,"Hanedan Ailesi" diye bir ailenin kabul edilemeyeceğini,bunun Halk Fırkası'nın nizamnamesinin ikinci maddesindeki "hiç bir aile,sınıf imtiyazı tanımaz" fikrine ters düştüğünü söyler ve görüşlerini şöyle açıklar: "Cumhuriyet ve Halk Fırkası diyerek,demokrasi diyerek anladığımız şey,en zayıf zannettiğimiz köylüden itibaren en yüksek farzettiğimiz zevata kadar hepsinin hukukta, unvanda,itibar ve haysiyette tamamen müsavi olmasıdır".(90) Akçora,Hanedan ailesinin unvanlarının kalkmasını ve bütçeden para ayrılmamasını savunmaktadır.

89. TBMMZC,II/6,s.413-415. Coloğlu,Halifelik,s.56-59

90. TBMMZC,II/6,s.346 vd.

İnkılâbı, asrın rüzgârının zekâlarda, vicdanlarda ve ruhlarda uyandırdığı fırtına olarak tanımlayan Karahisarışarki mebusu Mehmed Emin Bey, Fransız ihtilâlinin bütün putları yıktığını, ancak Türkiye'de inkılâbın tamamen yerleşemediğini ve sadece çatılarda bulunan taşların düşürüldüğünü, eski Saltanat hükûmetinin yıkıldığını; ancak sarayın halâ devam ettiğini, sarayda halâ muhteşem bir hayatın varlığını sürdürdüğünü hatırlatarak " yine burada birisi her hafta bindiği sirmalı beyaz atının ayaklarıyla önünde eğilen alınların üzerine yürüyor. Halife mi? Hayır. Efendiler, Allah, Muhammed varken bunların ve killlerine lüzum yok" diyerek, Halifeliğin kaldırılmasından yana bir tavır içinde bulunduğunu göstermiştir. (91)

Denizli mebusu Mazhar Müfid Bey de "hanedanın bütçede yeri yoktur" diyerek, hak sahibinin bütçede yeri olduğunu, hak sahibininde vatandaş olduğunu açıklayarak; vatandaşlıkta yeri olmayanlara bütçeden para ayrılmayacağını, çünkü hanedan ve sarayın Millî Mücadele'ye karşı çıktığını açıklamıştır. (92)

Mustafa Kemal'in Meclis'deki konuşmaları doğrultusunda ilk önemli adım atıldı ve Siirt Mebusu Halil Hulki ve elli arkadaşı "Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin İlgasına dair kanun teklifini Meclis Başkanlığına verdiler.

2 Mart 1340/1924 tarihli bu kanun teklifinin gerekçesinde; Din ve Ordunun siyaset cereyanlarıyla alâkadar olması bir çok mehzaziri dâidir. (Mahzurlara sebep olmaktadır) Bu

91. TBMMZC, II/6, s. 429-439

92. TBMMZC, II/6, s. 429-430

hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir esas düstur olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilât-ı siyasiyesinde zaten muhaddis olan Şer' iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti' nin mevcut olması muvafık olamaz. Şer' iye ve Evkaf Vekâleti' nin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhi ati mevadın derakap(ardından) ve bugün müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz. (93)

Teklif edilen kanun komisyonlara gönderilmeden genel kurulda görüşülmüş ve kanun teklifi üzerinde ciddi bir konuşma yapılmamıştır. Teklif 3 Mart 1924 günü kanunlaşmıştır.

Meclis genel kurulunda Din ve Askerlik işlerinin siyasetten ayrılmasını öngören kanunla, Eğitim ve Öğretimin birleştirilmesini sağlayan kanunun kabulünden sonra, sıra Halifeliğin kaldırılmasına gelmişti. Urfa Mebusu Şeyh Safvet ve elli üç arkadaşı 3 Mart 1924 günü "Hilâfetin İlgasına ve Hanedanı Osmanı'nın Türkiye Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun" teklifi verdiler. Bu kanun teklifi de diğer kanunlar gibi en-

93. TBMMZC, II/7, s.10 vd. (2.3.1340/1924). Düstur, Tertip 3, C.5 s.322. TBMM Kanunlar Dergisi, C.2, s.241

Kanun teklifini verenlerin başında din adamlarının bulunması dikkat çekicidir. Musa Kâzım son Şeyh'ülislâmdır. Eskişehir mebusu Hoca Abdullah, Siirt Mebusu Halil Hulki Müderistir. Musa Kâzım Efendi aynı zamanda Şer' iye ve Evkaf Vekili idi. Halil Hulki de Siirt'in tanınmış âlimlerindedir.

(Kadir Mısıroğlu, Sarıklı Mücahitler, İstanbul 1977, s.434)

cümenlerde görüşülmeden Meclis Genel Kurulunda hemen görüşülmüş ve kanunlaştırılmıştır. Kanun teklifinin gerekçesinde şöyle deniliyordu: "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Makam-ı Hilâfetin vücudu Türkiye'yi dahili, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklâlinde ve hayat-ı milliyesinde ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin zahiren ve zımmen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk Milleti'nin felâket sebebi ve nihayet fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olan Hanedanın Hilâfet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı büyük tecrübelerle kesinlikle sabit olmuştur. Bu Hanedanın milliyetiyle ilişkili olan her vaziyet ve kuvveti, mevcudiyet-i milliyemiz için tehlikelidir. Esasen Hilâfet, ilk İslâm Emirliklerinde, Hükûmet mâna ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bütün görevlerini yapmakla mükellef olan zamanın İslâm Hükûmetleri yanında ayrıca bir Hilâfet makamının bulunmasının sebebi yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk Milleti selâmeti muhafaza etmek için hakikate uymadan başka bir yol seçemez". (94)

On üç madde halinde düzenlenmiş olan kanun şu hükümleri içine alıyordu:

1-Halife hal' edilmiştir. Hilâfet, Hükûmet ve Cumhuriyet mânâ ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilâfet makamı mülgadır.

2-Mahlû' Halife ve Osmanlı Saltanatı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle âzası ve damatları Türkiye Cum-

94. TBMMZC, II/7, s.19 .Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930) Ankara 1972. s.13. Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, Atatürk İnkılâbı, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1984, s.311-312

huriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellid kimseler de bu madde hükmüne tabidirlər.

Madde 3-İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilânı tarihinden itibaren âzami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4-İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku kaldırılmıştır.

Madde 5-Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emvali gayri menkuleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'ı için bir sene müddetle bilvekalé mehakim-i devlete müracaat edebilirler. Bu müddetin mürurundan sonra hiç bir mahkemeye hakk-ı müracaatları yoktur.

Madde 6-İkinci maddede mezkûr kimselere masarif-i seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derece-i servetlerine göre farklı olmak üzere Hükûmetçe tensip edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7-İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emvali gayrimenkullerini bir sene zarfında Hükûmetin malûmat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emvali gayrimenkuleyi tasfiye etmedikleri halde, bunlar Hükûmet tarafından tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8-Osmanlı İmparatorluğunda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki tapuya merbut emvali gayrimenkuleleri Millete intikal etmiştir.

Madde 9-Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emakini sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, asar-ı nefise ve sair bilumum emvali menkule Millete intikal etmiştir.

Madde 10-Emlâk-ı Hakaniye nâmı altında olup evvelce Millete devredilen emlâk ile beraber mülga padişahlığa ait bilcümle emlâk ve sabık Hazine-i Hümayun, muhteviyatıyla birlikte saray ve kasırlar ve mebani ve arazi Millete intikal etmiştir.

Madde 11-Milllete intikal eden ve emvali emnkule ve gayrimenkulenin tesbit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edecektir.

Madde 12-İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyül-icradır.

Madde 13-İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.(95)

Kanun teklifi üzerine görüşlerini açıklayan Rize Mebusu Ekrem Bey, Osmanlı hükümdarını kötileyici bir konuşma yaptı. Osmanlı Hanedanı'nın neden uzun müddet tahtta sarılı kaldığını anlayamadığını ve Padişahların millete hizmet etmediğini belirtti. Türk Milleti'nin geri kalmasında Padişahları sorumlu tuttu. Hilâfetin artık oynayacağı bir rolü kalmadığını ve Birinci Dünya Harbi sırasında bunun iyice görüldüğünü ifade eden Ekrem Bey; " kanal seferi bize Hilâfet kuvvetinin bir işe yaramadığını pek acı ve pek pahalıya oturarak anlatmıştır. Irak ve Filistin cephelerinde Hint askerlerinin pek kanlı taarruzlarına bu isim hiç bir zaman mâni olmamıştır" diyerek, Hanedan ailesinin yurt dışına çıkarılmasını istemiştir.(96)

Gümüşhane Mebusu Zeki Bey, milletin kürsüsünden herkesin hür bir şekilde istediklerini, fikirlerini ve kanaatlerini söyleme hakkına sahip olduğunu hatırlattıktan sonra; Halk Fırkası'nın umdeleri içinde " ananati milliyemizi ani surette sarsmak ve yıkmak usullerinin"(97) dahil olup olmadığını sordu. Halk Fırkası'na dahil olmayan ve bağımsız olarak Meclis'de bulunan Zeki Bey; iktisadî, malî, siyasî, dahilî

95. TBMMZC, II/7, s.29-78. Goloğlu, Devrimler ve....s.14

Düstur, Tertip 3, C.5, s.322-325

96. TBMMZC, II/7, s.29-78 (3.3.1340/1924).

97. TBMMZC, II/7 , aynı yer

ve ziraf birçok meselenin halleedilmeden Hilâfet meselesinin ele alınmasını erken bulmaktadır. 1 Kasım 1922 'de Saltanatın kaldırılmasındaki kararda "Hilâfet, Hanedan-ı Âli Osman'a ait olup Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan irşad ve evlâdî intihap olunur" kaydının bulunduğunu ve Meclisin bu konuda karar çıkarmadığını belirtir ve şunları söyler: " Arkadaşlar, bendeniz mutedil, liberal ve bununla beraber müthiş bir İttihad-ı İslâm taraftarıyım. Tarihin bu azametini kendi milletimde görmek isterim. Benim gayem budur. Bunun içindir ki, memleketimin siyaset-i dahiliye ve hariciyesi namına Hilâfetin ilgasını kabul ederek bugünkü vaziyet dahilinde bu müthiş kuvveti düşmanların veyahut diğer hükümetlerin kucağına atmayalım." (98)

Zeki Bey'in konuşmasına Cebelibereket Mebusu İhsan Bey (Eryavuz) Bey, İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey şiddetle karşı çıkarlar ve birbirlerini suçlama yoluna giderler. Zeki Bey, bu meselede halk oylamasına gidilmesi veya yeniden seçimlere gidilmesinin en doğru yol olacağını ifade ettikten sonra; bugünkü manzaranın ve gidişatın " Cumhuriyet devam ettiği halde Saltanata doğru yürüyor" diyerek, Hilâfetin kalması gerektiğini savunur.

Karahisarısahip Mebusu İzzit Ulvi Bey ise, Hilâfetin bırakılması halinde mutlaka Saltanata gideceğini ve tarihte hükümeteşiz Halife bulunmadığını savunur. (99)

98. TBMMZC, II/7, s. 29-78 (3.3.1340/1924)

99. Aynı yer.

Saruhan(Manisa) Mebusu Vasıf(Çınar) Bey, saltanatı iddia edecek hiç bir kuvvete meydan verilmemesini ve Cumhuriyeti ilân eden bir milletin en yüksek vazifesinin kendi vatani için, kendi varlığı için kabul edeceği en büyük esasın kendi mevcudiyetine tehlike olabilecek ikilikleri kaldırmak ve Saltanat ihtiraslarına imkân vermemek olduğunu söyleyerek; Hilâfet ordusunun Millî Mücadele sırasında düşmanla işbirliği yaptığını hatırlatır ve Zeki Bey'e cevap vererek; "Hilâfet Zeki Bey'in dediği gibi İttihad-ı İslâmın mümin bir düsturu ise ve eğer Zeki Bey'in zannettiği gibi Hilâfetle bütün İslâm ruhlarını ve kalplerini bir noktaya birleştirmek, mümkün ise arkadaşlar, size sorarım, mazi daha yakındır. Neşredilen Cihad fetvasına rağmen Türk'ü Irak'ta, Çanakkale'de, Filistin'de boğazlayan müslümanlardır. Arkadaşlar, varlığımıza bütün kuvvetiyle kaseden Britanya İmparatorluğunun en büyük nokta-i istinadı ve bizi yıkmak için sevkettiği orduların en kuvvetli menbaları İslâm diyarları idi. Nerede o cihat fetvaları, nerede o Hilâfetin harici siyasetindeki tesirleri, nerede o Hilâfetin faideleri? Zeki Bey bir tane gösterebilir". (100)

Vasıf Bey, Millî Mücadele sırasında ortaya çıkan Konya, Yozgat, İzmit ve diğer isyanların Halife'nin fetvası üzerine çıktığını ileri sürer ve Hilâfet makamını zehirli bir kurum olarak nitelendirir.

Birinci madde üzerine görüşünü açıklayan ve teklifin hazırlayıcısı olan Urfa mebusu Şeyh Safvet Efendi; Cumhuriyet

yönetiminin en başta gelen görevinin İslâmiyetin yüce hükümlerinin korunması olduğunu dile getirerek; Dört Halife Devrinden sonra Cumhuriyet dönemine kadar İslâmlık adına ortada dolaşan Halifelik meselesinin hiç bir zaman tetkik edilmediğini ve mantıklı,akıllı bir karara varılamadığını belirttikten sonra, Halifelik meselesinin Cumhuriyetin verdiği bir olgunluk ve hürriyet ile bu meselenin İslâm dünyasına karşı halledebilecek durumda olduğumuzu işaretleyerek; meseleyi Hz. Davut (A.S)'dan itibaren ele alarak açıklamalarda bulunur. Hilâfetin hakiki mânâsının yer yüzünde hak ve adil üzere insanların yönetilmesi olduğunu Hz. Peygamberin Allah'ın en büyük Halifesi bulunduğunu ve O'ndan sonra seçilen Dört Halife'nin de adalet ve iyilik üzere insanları yönettiğini ifade ettikten sonra, Peygamberimizin "Halifelik yani âdil ve hak ile kaim bir Hükümet benden otuz seneye kadardır" sözünü hatırlatarak; Emevilerden itibaren adaletin sarsılmaya başladığını ve Emevi hükümdarı Velid II'nin Kur'an-ı yere çarptığını, bu gibi alçaklara da Halife dendiğini söyler ve konuşmasına şöyle devam eder: "Bunlar açıkça gösteriyor ki, herhangi bir İslâm Hükümeti kamu işlerini hak ve adaletle yönetirse, o Hükümet yer yüzünde Allah'ın halifesidir. Hak ve adaletten ayrılan Hükümetler, o yüce sıfattan pek uzaktır. Geçmiş asırlarda insanların dünya olaylarındaki tecrübelerle bulunduğu bir hakikat vardı ki; bu da, Peygamberlerden sonra hak ve adaletle iş görecektir bir Hükümetin ancak Cumhuriyet idaresinde bulunabileceğidir. Zaten Hulefa-i Raşidîn devirlerinde cumhur-u ahabın efkârı (Peygamberin yakınlarının fikirleri) umumiyesi hâkimdi.

Bundan dolayı, mademki bugün hak ve adil üzere icrayı hükümet ancak cumhuriyetle mümkündür ve mevcut idaremiz de hamdolsun bir Cumhuriyet İdaresidir; Hilâfetin mahiyeti aklen ve mantıken Büyük Millet Meclisi'nin manevî şahsında tamamıyla tecelli etmiş oluyor. Şu halde, İslâm Dininin kasdeylemiş olduğu hakiki Halifelik, Büyük Millet Meclisi'nin manevî şahsiyetinde varken; Halifelik yüce sıfatını BMM'nin dışında, İslâm Dininin hakikatlerine aykırı olarak, birine verip anlamsız bir söz derekesine düşürmek, Cumhuriyet ile hiç bağdaşmayan şaşılacak bir durumdur. Artık böyle bir garabete karşı her ne yapılmak lâzımsa, Halifeliğin asıl anlamına sahip bulunan Heyet-i Celilenize aittir. Kanun tasarısındaki birinci madde tamamıyla acizâne açıklamalarımın bir neticesidir". (101) diyerek, kanun teklifinin kabulunu istemiştir.

Kastamonu Mebusu Halit Bey göre, mevcut Hilâfet şekli bir "heyhûlâ"dan başka bir şey değildir. Çünkü, Halifelik, Cumhuriyet Hükümeti kavramının anlamında vardır. Halifenin elinde hiç bir nüfuz ve kuvvet yoktur. 1300 senelik geçmişi olan bu makamın kaldırılması için uzun boylu düşünülmesinin faydalı olacağını işaret eden Halit Bey; siyasî yönden Hilâfetin önemini belirtmek için Millî Mücadele sırasında halka "Halifeyi kurtaracağız" diye telkinde bulunulduğuna dikkat çekerek, bir çok şeyh ve din bilgininin Büyük Millet Meclisi'ne getirildiğini ve böylece halkın duygularına saygı gösterildiğini; askerlere de aynı şekilde "Makam-ı Hilâfeti bütün vatanla beraber kurtaracağız" diye söylendiğini, Millî Mücadele sırasında Arapların isyanını da şimdiye kadar uygulanan

yanlış politikadan kaynaklandığını ve itirazların pek yerinde olmadığını, asırlardan beri kötü kötü idareye rağmen ve bütün dünyanın gözü Türkiye'de iken varlığımızı devam ettirmede Hilâfet makamının önemli rolü olduğunu savunarak konuşmasını şöyle tamamlar:" Madem ki Hilâfet makamının hiç bir nüfuzu yoktur,o halde niçin altı ay evvel buraya hepimiz bir umde yayınlayarak geldik.Ve o umdelerde 1 Kasım 1922 kararının değiştirilemez olduğunu açıkladık.Sonra dedik ki; TBMM Hilâfet makamının dayanağıdır ve Hilâfet makamı islâmlar arasında bir yüksek makamdır,dedik.Eğer o makam bir yüce makam değil ise neden halka ilân etmeyi lüzumlu gördük.Bundan dolayı bendeniz böyle Hilâfet makamı kaldırılmıştır demeyi doğru bulmuyorum.Son sözüm budur.Kaldırılmış sözünü böyle açıkça yazmayı ve söylemeyi din bakımından değil,siyaset bakımından büyük bir mahzur sayıyorum".(102)

Manisa mebusu Vasıf Bey yeniden kürsüye gelerek Zeki Bey ile Halit Bey'i Hilâfeti savundukları için tenkit eder ve Osmanlı Hanedanını kötüleyici konuşmasını sürdürerek "Meclis vereceği tarihi kararlarla,Cumhuriyeti her türlü tehlikeden koruyacaktır" der.(103)

Vasıf Bey'den sonra Miderris Hoca olan ve Üniversite Öğretim üyesi bulunan,aynı zamanda Adalet Vekili olan Şeyit Bey kürsüye gelir ve görüşlerini açıklar. Hilâfetin kaldırılmasını sosyal ve Türk tarihi açısından önemli bir inkılâp olarak nitelendirir.Hilâfetin kaldırılması İslâm tarihinde

102. TBMMZC,II/7,s.36-37.Goloğlu,Halifelik ,s.79-81

103.Aynı yer.

çok büyük bir inkılâptır.İnkılâbın büyüklüğünden dolayı zihinler çok meşgul çok meşgul bulunmaktadır.Meselenin her yönüyle açıklanmasının akıl ve vicdan işi olduğunu söyleyen Adliye Vekili Seyit Bey: "Çünkü,Âlem-i İslâmda daha şimdiye kadar böyle bir inkılâbın olmadığını" tekrarlayarak,meselenin dinî ve siyasî yönüyle bilerek halledilmesinin önemi üzerinde durur.Seyit Bey Hilâfet meselesini dinî olmaktan çok dünyevî bir mesele olarak görmektedir.Bu mesele itikat meselesi değil,milllete ait bir hukuk ve kamu işidir.İnançla ilgisi yoktur.Asrı Saadetten sonra İslâm âleminde çeşitli fırkalar ve itikat mezhepleri ortaya çıktığını.bunlardan birisinin de Şiilik olduğunu ve bu mezhepten bir çok kolların ortaya çıktığını söyleyen Seyit Bey; bu kollardan bazılarının "İsmailiye" ve " Talimiye" ,"Sebiye" gibi adlar aldığını ve bu mezheplerin kendi Halifelerine "İmam" adı verdiklerini kendi imamlarının "Uluhiyeti"ne inandıklarını açıklar.(104)

Seyit Bey, tarihi gelişimi içinde açıklamalarına devam ederek,muhtelif toplulukların Halifelik meselesi üzerindeki çeşitli uydurmalara inandıklarını; bu sebeple de Ehli Sünnet Ulemasının,inanca ait kendi kitaplarında "İmamet" adı altında,Halifelik meselesinden söz ettiklerini,amaçlarının bu mesele etrafında dönen uydurma söylentileri ortadan kaldırmak olduğunu,aslında Halifeliği bir inanç meselesi olarak bildirmek olmadığını belirtir.

104. TBMMZC,II/7,s.40.Goloğlu,Halifelik,s.90-91

Seyit Bey'e göre Hilâfet "Hükümet" demektir. Bu mesele millet işi demektir. Zamanın icabına tabidir. Bu sebeple de Peygamberimiz vefat ederken yakınlarına Halifelik meselesini açıklayan bir şey söylememiştir. Bize Kur'an yeter demıştır.

Halkın Hilâfet konusunda aydınlatılmadığını ve bu yüzden yanlış yorumlara düşüldüğünü, "Hilâfet, hilâfet" diye çöktüğümüzü ileri süren Adliye Vekili, konuşmasını şöyle tamamlar: " Artık yürüyelim, dirilelim. Bütün medeni dünya almış yürümüş, biz onların arkasından boynu bükük yetim gibi bakıp da (Göçtü kervan, kaldık dağlar başında) mı diyelim. İslâm dini bu kadar yüce bir din, gelişmece bir din olsun da biz müslümanlar milletlerin en gerisinde kalalım". (105)

Başvekil İsmet Paşa, Hilâfet meselesi üzerinde dururken; meselenin dinî ve siyasî olarak ele alındığını ve konuşmacıların bu açılardan meseleyi tahlil ettiklerini ifade eder ve " Türkiye Cumhuriyeti içinde Hilâfet makamı mevcut olmamakla İslâm Dininin uygulanmasında bütün hükümler ve işlemler tamam olacaktır; hiç bir eksik bulunmayacaktır. Hakikat da bundan ibarettir. Zaten dört seneden beri Türkiye içinde İslâmiyet, Hilâfet makamının hiç bir ilgisi, tesiri, nüfuzu olmaksızın hükümlerini yürütüyor, uyguluyor. Hakikat bundan ibarettir" der. (106)

Halifelik makamının dinî yönden bir endişeye mahal vermeyeceğini, Hilâfet makamının "hutbede" tesirinin olmayacağını belirten İsmet Paşa; Millî Mücadele'nin Hilâfete dayanan

105. TBMMZC, II/7, s. 61-62

106. TBMMZC, II/7, s. 63-64

"Makam-ı Hilâfeti kurtaracağız" tahrikine bağlı bir mücadele olmadığını ve böyle düşünmenin şehitlere hürmetsizlik olacağını ve İstiklâl Harbinin temelinin böyle çürük esaslara dayanmadığını belirterek, Halifenin Millî Mücadele aleyhinde çalıştığını işaretle konuşmasını şu sözlerle tamamlar:"

"Halife bütün nüfuzuyla, bütün vasıtalarıyla, son duruma kadar milletin hayatı ve selâmeti, mevcudiyeti aleyhine hareket etti. Mücadeledeki başarımız Hilâfet makamının Türk Milletinin istiklâli ve geleceği üzerinde herhangi bir rol oynamaması fikrini fiilen ve maddeten gerçekleştiren bir neticedir".(107)

Osmanlı Hanedanının memleket dışına çıkarılmasını kabul eden ikinci madde üzerinde görüşlerini açıklayan Bozok (Yozgat) Mebusu Süleyman Sırrı Bey, Millî Mücadele sırasında Halife Ordusu adı altında isyan edenlerin bastırılması için beş milyon kuruş ödendiğini ve bu ailenin fertlerinin en küçüğüne kadar memlekette gönderilmesini ister.(108)

Trabzon Mebusu Muhtar Bey, Osmanlı Hanedanına mensup kadınların yurt dışına gönderilmesinin iyi bir hareket olmayacağını ve onlara ahlâksızlığa teşvik olacağını, çünkü bunların yüksek bir hayata alışmış İslâm kadınları olduğunu ve memlekette kalmaları gerektiğini savunur.(109)

Kütahya Mebusu Ragıp Bey, Kadın ve çocuklara acınabileceğini, ama daha sonraları bunların tekrar Hanedanlık ruhu ile ortaya çıkabileceklerini ifade ile bunların da çıkarılmasının gelecek için iyi olacağını söyler.(110)

107. TBMMZC, II/7, s. 64-65

108. TBMMZC, II/7, s. 66

109. TBMMZC, II/7, s. 66-67

110. TBMMZC, II/7, s. 67

Üçüncü maddeden sonraki maddeler üzerinde mebusların açıklamalarda bulunmadığını ve maddeleri olduğu gibi kabul ettiklerini görüyoruz.Meclisin 3 Mart 1924 tarihli bu toplantısı akşam 6.45 de sona erdi ve Hilâfeti kaldıran kanun kabul edildi.

Meclisin Hilâfeti kaldırma kararı alması üzerine o gece Halife Abdülmecid sarayında uykudan uyandırılmış ve kendisinin sabah beşte Türkiye'den ayrılması gerektiği Vali Haydar Bey ve görevli polisler tarafından bildirilmiştir.(111) Lord Kınross'a göre Hükümet halkın tepkisini önlemek için işi aceleye getiriyordu.Abdülmecid önce Çatalca'ya getirildi ve oradan İsviçre'ye giden trene bindirildi.İsviçre'ye çok kadınla evli diye alınmak istenmeyen Abdülmecid ,ancak durumunun incelenmesi şartıyla geçici olarak İsviçre'ye kabul edildi.(112)Daha sonra Fransa'ya giden Halife Abdülmecid,İkinci Dünya Harbinde Paris bombalanırken 23 Ağustos 1944 de vefat etmiştir.(113)

-
- 111.Lord Kınross,Atatürk,s.461 .Razi Yalkın "Son Halife Abdülmecid ve Hanedan-ı Ali Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı",Tarih Dünyası, Sayı 1,İstanbul 1950
112. Kınross,age.s.461
- 113.Sâlih Nigâr Keramet,Halife II.Abdülmecid,İstanbul 1964
Ayşe Osmanoğlu,Babam Abdülhamid,İstanbul 1960.Kadir Mısıroğlu,Osmanoğulları'nın Dramıİstanbul 1990.

c-Teşkilât-ı Esasiye Kanunu(20.4.1924 Anayasası)

Cumhuriyetin ilânından sonra yeni bir "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"(Anayasa) hazırlanması için " Kanun-ı Esasi Encümeni" teşekkül ettirildi ve Encümen çalışmalarına başladı. Encümen mazbatasında; milletin refaha ve saadete kavuşmasında "Millî Hakimiyet" prensibinin önemli olduğu ve hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu belirtilerek, Türkiye devletinin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu hususunun Anayasada belirtilmesi, yeni bir siyaset makamının ihdas edilmesi gerektiği ve hükümet teşkil edecek olan Başvekil'in Reisicumhur tarafından tayini gibi mevzular yanında; mevcut devlet şeklinin tesbit edilmesi için Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapılarak Meclis'e sunulduğu belirtilmiştir.(114)

Kanun-ı Esasi Encümeni Başkanı İzmir Mebusu Yunus Nadi, Kâtip Dersim Mebusu Feridun Fikri, Mazbata muharriri Gelibolu Mebusu Celâl Nuri ve İzmit Mebusu İbrahim Süreyya, Muş Mebusu İlyas Sami, Konya Mebusu Refik, Antalya Mebusu Rasih, Bursa Mebusu Refet, Kars Mebusu Ağaoğlu Ahmet, Siirt Mebusu Mahmut, Kırşehir Mebusu Ali Rıza, Niğde Mebusu Ebubekir Hazım, Bozok(Yozgat) Mebusu Avni Beyler'den meydana gelen encümen Anayasayı hazırlamak için çalışmalarına başladı.(115)

114. TBMMZC.II/3, s.89(29.10.1923)

115. TBMMZC.II/3, s.90-91

esas hükümleri ihtiva etmektedir."Türkiye Devletinin bir Cumhuriyet olduğu"(Mad.1), Türkiye Devleti'nin dininin İslâm, resmi dilinin Türkçe ve Başkentinin Ankara olduğu ikinci madde ile belirtilmiştir.Üçüncü madde ,hâkimiyetin'kayıtsız şartsız millete aitliğini,dördüncü madde ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin,milletin yegâne ve hakiki temsilcisi olduğu ve millet namına hakimiyet hakkını kullandığı ifade ediliyordu.Beşinci madde Meclisin kanun yapmak,uygulamak,değiştirmek yetkisine ayrılmıştır.Altıncı ve Yedinci maddede Meclisin icra salâhiyetini kendi tarafından seçeceği Reisisumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri (Hükümet) marifetiyle kullanacağı şeklinde düzenlenmiştir.Yine bu madde ile Hükümetin Meclis tarafından her zaman denetleneceği ve gerektiğinde düşürüleceği açıklanıyordu.Sekizinci madde yargı hakkının millet adına bağımsız mahkemeler tarafından uygulanacağını ifade ediyordu.

Anayasanın ikinci bölümünde TBMM'nin nasıl teşekkül edeceği,Mebus olmanın şartları,Meclisin çalışma şeklini tesbit ediyor ve 9-30'ncu maddeleri kapsamaktadır.31-43'ncü maddeleri içine alan üçüncü bölüm Cumhurbaşkanı'nın TBMM'nin içinden seçilmesini ve görevlerini belirtmekte.Bu bölüm Hükümet başkanının seçilmesi ve Hükümetin çalışma şekli ve görevleri belirtilmektedir.

Dördüncü bölüm "Kuvve-i Kazaiye" adını almakta ve 53-67'nci maddeleri içine almaktadır.Bu bölümde mahkemelerin görevleri ve çalışma şekli belirtilmektedir.Ayrıca Yüce Divan'ın teşekkül tarzı izah edilmektedir.

Beşinci bölüm "Türklerin Hukuk-ı Ammesi" başlığı altında 68-88.maddeleri içine almakta ve her Türk'ün hür doğup, hür yaşadığı ve başkasına zarar vermeyecek şekilde kişinin hürriyetini kullanabileceği, kanun önünde eşitlik, can, mal, ırz ve mesken emniyeti, işkincenin ve eziyetin yasaklığı, mülkiyet hürriyeti ve hakkı, din ve inanç serbestliği, matbuatın kanunun tesbit ettiği şekilde serbestliği izah edilmektedir. Ayrıca kanunla belirtilen çerçevede doğrultusunda eğitim ve öğretim serbestliği, seyahat hürriyeti, mektup ve benzeri şeylerin mahkeme kararı olmadan açılmayacağı, vergiler, örfi idarenin ilân şekli belirtilmektedir.

Altıncı bölüm 89-91'nci maddeleri oluşturmakta ve Türkiye'nin coğrafi ve iktisadi, idarî yönden vilâyetlere, kazalara, nahiyelere ve köylere ayrıldığını; 92-94'üncü maddeler memuriyete geçiş şartlarını, 95-99'ncü maddeler mali işler ve bütçeden bahsetmekte. 100-105'inci maddelerle de TBMM'ne bağlı olarak çalışan ve devletin gelir ve giderini hesaplayan "Divan-ı Muhasebat"ın teşekkülü, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun nasıl değiştirileceği açıklanmaktadır. (121)

Anayasa Komisyonu sözcüsü Celâl Nuri Bey, konuşmasında "kuvvetler birliğine" önem verildiğini ve esas hükümlerin bu ilkeye dayandığını vurgular. Fransız ve Lehistan kanunlarının incelendiğini, fakat tıpkı bir madde alınmadığını; ancak faydalanıldığına dikkat çeker. Ayrıca ilk sekiz maddenin diğer devletlerin anayasalarında bulunmadığını hatırlatır. Amerikan Anayasa'sından hiç faydalanılmadığını, İsviçre'nin de Kanton bir devlet olması sebebiyle bu devletin Anayasasından da istifade edilmediğini açıklar.

Kanun-ı Esasi Encümeni Başkanı Yunus Nadi, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Türk Milleti'ni kurtardığını, Teşkilât-ı Esasiye ile Şark'ta yeni ve mühim bir devlet kurduğunu, Anayas'nın Türk Milleti'nin bir ifadesi olduğunu açıklar.(116) İkinci Büyük Millet Meclisi'nin de Birinci Meclis'in kurduğu Hükümeti devam ettireceğini söyleyen Yunus Nadi; 1921 Anayasasından farklı olarak yeni anayasada yer alan değişiklikler üzerinde bilgi verir. Kanunun hazırlanmasında diğer Cumhuriyetle idare edilen devletlerin kanunlarından faydalandığını, ancak inkılâbın ruhunun daima nazar-ı dikkate alındığını ifade etmiştir.(117)

Anayasa Komisyonu sözcüsü Gelibolu Mebusu Celâl Nuri Bey, yaptığı konuşmada Anayasa tasarısı hakkında bilgi verirken; bu tasarı ile inkılâbın tamamlanmış olduğunu savunur. Anayasanın beş yıllık bir Millî Mücadele'nin zafer belgesi olduğuna dikkat çeker. Anayasayı yazanın doğrudan doğruya Türk Milleti olduğunu ifade eden Celâl Nuri Bey, Osmanlı Revleti'ndeki anayasa hareketlerinden bahsederek; 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile ilk defa serbest bir adım atılmak istendiğini, millete azda olsa bir hak verildiğini, ancak bu ıslahatın Avrupalıların ıslahat tekliflerine karşı bir oyalama olduğunu ileri sürer. 1876 Anayasasının millet haklarını değil, padişah'ın haklarını tesbit ettiğini belirten Celâl Nuri Bey, iddiasına delil olarak da Padişahın istediği zaman Meclisi kapamak ve Meclisin kararlarını, kendisi tarafından seçilmiş Senato(Âyan) Meclisi'nde geri aldirmek gibi bazı macueleri bu Anayasanın içine koyduğunu gösterir.(118)

116. TBMMZC. II/7, s. 213 (9.3.1924)

117. TBMMZC. II/7, s. 214 vd. (9.3.1924)

1908 'de yapılan İkinci Meşrutiyet hareketine de değinen Celâl Nuri Bey, bu inkılâp hareketi ile Anayasanın yeniden yürürlüğe konduğunu ve bazı değişikliklerle millete yeni hakların verildiğini, ancak bunların geniş ve köklü haklar olmadığını vurgular. 1921 yılında 23 maddelik bir Anayasa hazırlanmış ve bu Anayasanın zamanın şartlarına göre hazırlandığını ve bir takım değiştirilmez ilkelere dayanarak meydana geldiğini ve millî hakimiyetin karar altına alındığını; Saltanatın kaldırılmasıyla 1921 Anayasasının daha da güçlendiğini izah ettikten sonra; Lozan andlaşmasıyla devletimizin iç ve dış hakimiyet hakkının tanındığını açıkladı. Celâl Nuri Bey'e göre bütün bu tarihi değişimler ve gelişmeler yeni Anayasanın meydana gelmesini sağlayan önemli unsurlardır. 1924 Anayasasını yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir. Yeni kanunun yapılmasının Fransız inkılâbından bile daha hızlı olduğunu belirten Celâl Nuri, buna delil olarak da 1789 da başlayan Fransız inkılâbının 1871 de sona erdiğini gösterir. 1300 yıllık İslâm tarihinde bile böyle hızlı bir gelişmenin olmadığına da dikkat çekmektedir. (119)

Anayasanın Türk Milleti'nin eseri olduğunu söyleyen Celâl Nuri Bey, diğer taraftan bu anayasanın hazırlanmasında en çok Lehistan (Polonya) anayasasından faydalandığını da söylemektedir. (120)

1924 Anayasası en başta "Milliyetçilik" unsurunu ön plâna almıştır. Altı bölümden meydana gelmiş olan Anayasa taslağının birinci bölümü sekiz maddeden meydana gelmiştir ve

118. Aynı Cilt, s. 214 vd.

119. Aynı cilt, (11.3.1924). Goloğlu, Devrimler ve... s. 26-27

120. Aynı yer

Anayasa taslağı üzerinde konuşan Mebuslardan Saruhan (Manisa) Mebusu Abidin Bey, Anayasanın bir milletin sosyal ve siyasî kimliğini ifade ettiğini belirterek; Mustafa Kemal'in "Yeni Türkiye Devleti, bir halk devletidir, halkın devletidir. Geçmişteki kuruluşlar ise; kişi devleti, kişilerin devleti idi" (122) şeklindeki sözünü hatırlatır ve yapılacak anayasanın bu esaslardan ilham almasını ve anayasanın "Kurucu Meclis" niteliği taşıyan bir kurul tarafından yapılmasını savunur. Abidin Bey, Meclisin Hükümet ve Cumhurbaşkanı tarafından fesh edilip seçime gidilmesinin millî hakimiyetle bağdaşmayacağını açıklar.

Bursa Mebusu Refet Bey, Parlemtentonun iki meclisten meydana gelmesini ve Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya dışındaki devletlerin iki meclis tarafından idare edildiğini, bizde de iki meclisin olmasının faydalı olacağını ve böyle bir meclisin hükümetle birinci meclis arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları gidereceğini ileri sürdü.

Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey, tasarıda kullanılan Arapça ve Farsça deyimleri tenkit eder ve kanunun metninin Türkçe olmasını belirtir. Kanunda "Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğunu ve bu maddenin değiştirilmesi için hiç bir surette kanun teklifi dahi verilemeyeceği" maddesinin bütün maddelere eşdeğer olduğunu ve buna "Türkiye Cumhuriyeti bir halk hükümetidir" deyimini de ilâve edilmesini teklif etti. Tunalı Hilmi'ye göre Anayasanın yapılması Cumhuriyetin son merhalesi değildir. (123)

121. TBMMZC.II/7, 11.3.1924. Aynı Tarihi, Mart-Haziran 1924

122. Aynı celse

123. TBMMZC.II/7, 11.3.1924. Goloğlu, Devrimler ve....s.36

İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Anayasanın "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ilkesini zayıflat-
tığını ve hiç bir idarede meclisin feshine karar verilemeye-
ceğini işaretler; en mutlak meşrutiyetlerde bile hükümdarın
Senato'nun oyunu almak mecburiyetinde olduğunu hatırlatarak;
anayasayı bu yönden tenkit eder. Cumhurbaşkanı'nın meclisi
feshi mutlak idarelerde bile yoktur diyen Mahmut Esat Bey,
anayasanın ve cumhuriyetin amacının memleketi ihtilâllere
düşürmek değil, düzen altına almaktır, diktaların meclisten
değil yürütme kurullarından geldiğini belirterek; meclisin
Cumhurbaşkanı tarafından feshedilemeyeceğini açıklar. (124)

Sivas Mebusu Halis Turgut da Mahmut Esat Bey gibi Cum-
hurbaşkanı'nın meclisi feshedemeyeceğini ve meclisin üstüne
çıkamayacağını hatırlatarak; meselenin Mustafa Kemal'in şah-
sıyla ilgili olmadığını, ondan sonraki durumların dikkate a-
linması gerektiğini vurgular.

İzmir Mebusu Saraçoğlu Şükrü Bey, bir tek kuvvetin, bir
tek milletin varlığına işaret ederek hakimiyet-i milliye'nin
de tek olduğunu belirtir ve bir millet için en iyi idare tar-
zının Cumhuriyet olduğunu açıklar. (125)

Giresun Mebusu Hakkı Tarık (Us) Bey, "Türkiye Devleti
bir Cumhuriyettir" şeklindeki ifadeyi eksik bularak; devletin
Cumhuriyetle izah edilemeyeceğini, arazi, millet ve siyasî
kuvvet kavramlarına dayanmak gerektiğine, onun için de mad-
denin "Türkiye Devleti'nin Hükümet şekli Cumhuriyettir" şek-
linde olmasının daha uygun olacağını savunur. (126)

124. Aynı yer.

125. TBMMZC. II/7-1, s. 256/16.3.1924

126. TBMMZC. II/7-1, s. 533

Mersin Mebusu Niyazi Bey, Türkiye Devleti yerine "Türk Devleti" denmesinin gerektiğini, Türkiye tabirinin İtalyanca-
dan alındığını ve Arapça bir kelime olduğunu söyleyerek;
"Türk İli" denmesinin daha anlamlı olacağını teklif eder.(127)

Anayasa taslağının 11.maddesindeki "otuz yaşını ikmal eden her Türk mebus seçilmek hakkını haizdir" sözüyle kadın-
ların da rey hakkına sahip olduklarını belirten Dersim mebu-
su Feridun Fikri Bey ve Kütahya mebusu Recep Bey ,her Türk
tabirindeki mutlak mânadan bunun anlaşılması gerektiğine dik-
kat çekerler.(128)

Afyonkarahisar mebusu İzzet Ulvi Bey, maddenin "kadın
erkek her Türk" şeklinde değiştirilmesini teklif eder.(129)
Urfa Mebusu Yahya Kemal (Beyatlı) da aynı doğrultuda teklif-
te bulunur. Ancak oylamaya konulan madde kabul edilmez ve
"Otuz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebus seçilmek salâ-
hiyetini haizdir" şeklinde kabul edilir.(130)

Niğde mebusu Ebubekir Hazım (Tepeyılan) Bey, kanunların
hazırlanmasında dikkat edilmesini ve Adliye kanunlarında ol-
duğu gibi başka milletlerin kanunlarından aynen kopye yapı-
lmasını belirterek; Reisi cumhurun yetkileri hakkında şöyle
konuşur:

"Yalnız Gazi Paşa Hazretleri'nin bütün dünyaca ve
bizce inkâr olunmaz fıtrat-ı nadiranelerini göz önüne ala-
rak tabii ona göre Kanun-ı Esasi yapılmaz. O'na kemal-i hür-
metimiz olmakla beraber biz de düşünürüz. Çünkü kendilerine
hayat-ı ebediye vermek bizim elimizde değildir. Binaenaleyh
her türlü ihtimalleri düşünerek Kanun-ı Esasi tanzimi lâ-
zımdır."(131)

127. Aynı cilt, s. 536

128. Aynı yer

129. Aynı cilt, s. 543

Malatya mebusu Reşit Ağa, kanunların yapılmasında Avrupa devletlerinin taklit edilmemesini, aynen alınmamasını belirtir.(132)

Kanunun 87.maddesiyle "İptida-i tahsil bütün Türkler için mecburi ve meccanidir" hükmü getirilir.Türk kavramından ne anlaşıldığı ise şöyle açıklanır:"Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur.Vatandaşlık kanunu mucibince Türklüğe kabul edilenler de Türk olarak vasıflandırılır"(Mad.88)(133)Bu madde üzerinde konuşan İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey,gayr-i müslim unsurların,Musevi, Ermenilerin kendi okullarını kapatıp Türk okullarında okumadıkça,Türk kültürü ile yetişmedikçe,ayrı okulları ve ayrı dilleri olduğu müddetçe bunların Türk olarak kabul edilmesinin ilerde aleyhimize kullanılabileceğini açıklar.(134)

Görüşmelerden sonra Hamdullah Suphi Bey'in "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" şeklindeki değişikliği kabul edilir.

İkinci Büyük Millet Meclisi Anayasa üzerindeki görüşmelerini 20 Nisan 1924'de tamamladı ve tasarıyı kabul etti. 105 maddeden meydana gelen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 491 sayılı kanun olarak kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.(135)

132.Aynı Cilt,s.107(30.3.1924)

133.TBMMZC.II/8-1,s.908 (20.4.1924)

134.Aynı Cilt,s.909-910

135.TBMMZC.II/8-1,s.923(20.4.1924)Düştur,Tertip 3,C.5,s.576

Aynı Tarihi,Mart-Haziran 1924.Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal,Atatürk İnkılâbı,Kültür Bakanlığı Yay.Ankara 1984 s.353-432.Suna Kili-Şeref Gözübüyük,Türk Anayasa Metin - leri,İş Bankası Yay.Ankara 1985,s.111-131

d-Eğitim -Öğretim Faaliyetleri Ve Tevhid-i Tedrisat
Kanunu

İkinci Büyük Millet Meclisi döneminde yapılan önemli faaliyetlerden birisi de hiç şüphesiz "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" nun çıkarılması olmuştur. Aslında İkinci Meclisin Eğitim-Öğretim faaliyetleri Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim politikasına dayanmaktadır. Birinci Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de açıldıktan sonra Hükümet programında Maarif Vekâleti'ne de yer verilmiş ve 9 Mayıs 1920 günü Mecliste okunan programda "Maarif işlerinde gayemizi çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her mânasıyla dinî ve millî bir hale koymak ve onları cidal-ı hayatta muvaffak kılacak" şekilde yetiştirmek esas alınmıştır. Programda çocuklarımızın millî ve manevî değerlerle mücehhez kılınacağı vurgulanarak tarihi ananelerimize ve coğrafi şartlarımıza, içtimâî bünyemize uygun bir program takip edileceği belirtilmiş ve şu görüşlere yer verilmiştir:

"Halk kütlesinden lügatleri toplayarak dilimizin kamusunu yapmak, bizde millî ruhu geliştirecek tarihi eserleri, edebî ve içtimâî eserleri erbabına yazdırmak, eski millî eserleri tescil ve muhafaza eylemek, Şark ve Garbın ilmî ve fennî eserlerini dilimize kazandırmak; hasılı bir milletin hıfz-ı hayat ve mevcudiyetini muhafaza için en mühim amil olan maarif işlerine dikkat ve hususî bir gayret ile çalışmaktır."

Maarif Vekâleti'nin merkezi İstanbul'da bulunduğu için, Ankara'daki Maarif Vekâleti 4 genel Müdürlük, 3 Mifettişlik bir de program komisyonundan meydana gelmiştir.(2)

Maarifin durumunu Maarif Vekili Rıza Nur şöyle açıklıyordu: "Ben ne özel kalem bıraktım, ne müsteşar bıraktım, İstanbul'daki 200 kişilik Merkez Kurulu'nun yerine de 21 kişilik bir kurul kurdum. Onun da 6 üyesi daha atanmadı. Sabah erken uykumu bırakıp, ta uzak yerden geliyorum. Müsteşarlığı da Özel Kalem müdürlüğünü de ben yapıyorum."(3)

Tokat Mebusu Mustafa Bey de Maarifin Anadolu'ya yayılmadığına işaretle " Benim livamın nüfusu 100 bin küsurdur. Burada aydın olarak iki kişi bile yoktur. Neden okulların tümünü İstanbul'a, Bursa'ya yaptılar da bizi eğitimden yoksun bıraktılar. Bu derdi biz halletmeliyiz. Ben araba ile geziyorum ben yayan. Eğitimde de böyle, bura eğitimine başka gözle bakılıyor."(4)

İstanbul'dan Ankara'ya gelen ve Büyük Millet Meclisi üyeliğine başlayan İstanbul aydını kendisine yabancı olan Anadolu gerçeği ile yüz yüze gelmiştir. Hamdullah Suphi'nin Maarif Vekili olmasıyla bu gerçek tamamen ortaya çıkar. "Efendiler, Anadolu bize yabancıdır. Anadolu bizim için bilinmeyen bir ülkedir" sözleri, aynı zamanda İmparatorluğun Anadolu politikasını dile getiriyordu.⁽⁵⁾

Ankara Hükûmetine bağlı olan 38 vilâyet ve sancakta 2345 ilkokul vardır. Bu okullardan 581 tanesi kapalıdır.

-
1. TBMMZC. Devre I, C.1, s.241-242. İhsan Güneş, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923), Eskişehir 1985, s.227
 2. Güneş, age. s.227
 3. Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, C.I, Ankara 1946 s.153-vd.

İlkokullardaki öğretmen sayısı 2384'ü erkek ve 677'si kız olmak üzere 3061'dir. Bunlardan 875'i öğretmen okulu mezunudur. Geri kalan kısmı muhtelif meslekten olup, öğretmenlik için toplanmıştır. Orta öğretimde 88 İdadi ve 18 Öğretmen okulu vardır. (6)

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihinde Meclisin üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında Maarif meselesi üzerinde durur ve memlekette cehaletin kaldırılması, memleket evlâdının sosyal ve iktisadî hayatta bizzat etkili olabilmesi için ilk bilgilerin okullarda verildiğini, medenî bir toplum olabilmek için ilim ve irfanın emelleri gidilmesi gerektiğini, lââyık olunan medenî seviyeye çıkılması ve yüksek meslek sahiplerinin yetişmesi için eğitime önem verilmesi ve millî kültürün yüceltilmesini dile getirir.

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında orta öğrenimin gayesini açıklarken memleketin ihtiyaç duyduğu muhtelif hizmet ve meslek sahiplerini yetiştirmek ve yüksek tahsile aday hazırlamak olduğunu vurgulayarak şunları söyler: "Yetiştirilecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekları tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel, herşeyden evvel Türkiye'nin istiklâlîne, kendi benliğine ve an'ânâtı millîyesine düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir." (7) Mustafa Kemal bu sözleriyle millî Maarifin hedefini de çizmiş oluyordu.

4. Cumhurbaşkanları.....s.204

5. Aynı yer.

6. İlhan Başgöz-Howard S. Wilson, Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk, Ankara 1968, s.60

7. Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Ankara 1990, C.I, s.744

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Millî Eğitimin üzerinde her zaman ve her fırsatta durmuştur. Nitekim Yunanlılarla savaş devam ederken de Maarif Kongresi'nin toplanmasını istemiş ve kongre toplanarak çalışmalarını yürütmüştür. Büyük Zaferden sonra yaptığı konuşmada da " Öğretmenler, ordularımızın kazandığı zafer sizin ve sizin ordularınızın zaferi için yalnız zemin hazırladı. Hakiki zaferi siz kazanacaksınız. Ben ve bütün arkadaşlarım sarsılmaz bir imanla sizi takip edeceğiz. Sizin karşılaştığınız her engeli kıracağız"(8) diyerek, eğitimin önemini bir defa daha dile getirmiştir.

1923 yılının Maarif vekili İsmail Safa Bey, maariften neler beklendiğini açıklarken şu hususlara dikkat çekmiştir: "Yarının fikri hukuki, bilhassa iktisadî akideleriyle doğacak yeni medeniyeti, gençlerimizin, metanetle karşılayabilmelerini temin etmek için onların her cereyana sükün ve tevekküle tabi olacak şu veya bu fikri kanaatlerle değil en doğru ve ihtiyaca en uygun istikametleri sezecek, kendi azmiyle ileri atılacak bir kabiliyet-i fikriye ile yetiştirmek."(9)

İkinci Devre Meclis çalışmalarının başladığı sırada Türkiye'nin Maarif manzarası iyi durumda değildi. İl Özel İdarelerine bağlı olan ilkokul öğretmenleri maaş alamamaktadır. 1926 yılı istatistiklerine göre 1925 yıllarında Türkiye'de 46 bin köy vardır. Ortalama her vilayette 1179 köy bulunmaktadır. Bunlardan 1137'sinde okul yoktur. Millî Mücadele sırasında ise köylerimizin % 98'inin okulu mevcut değildir.(10)

8. Cumhurbaşkanları.....s.7

9. Hâkimiyet-i Milliye, 7 Mart 1923, Güneş, age. s.230

10. İlhan Başgöz, Eğitim ve....s.60

Birinci Meclisin sonlarına doğru Meclise sunulan "Maarif-i İptidaiye hakkında Kanun Lâyihası"na göre; beşyuz haneden aşağı kasaba, köy veya köylerde mevcut ilköğretim mekteplerinin maaş ve masrafının yüzde otuzbeşi, beşyüz hane-ye kadar olan kasaba ve şehirlerde yüzde ellid, bin beş yüz haneden fazla olan şehirlerde yüzde altmış beşi halk tarafından karşılanacaktı. Halktan alınacak miktar da, halkın ekonomik durumuna göre yedi gruba ayrılmıştır. Bir lira ile yirmi lira arasında vergi alınması hükmü getirilmiştir. Kanun bir şahsın vereceği vergi miktarının diğer vereceği vergilerin yüzde ellisini geçemeyeceğini, çalışan bütün memur ve işçilerden maaşlarının yüzde birinin Maarif Vergisi olarak alınmasını ve kesilen miktarların her ay İl Özel İdarelerine yatırılmasını getiriyordu. (11)

Kanun teklifi üzerine görüşlerini açıklayan mebuslardan Erzurum Mebusu Durak Bey, köyünde mektep olmayan köylerden vergi alınamayacağını, kanunun İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirler aikkate alınarak hazırlandığını iddia eder.

Mersin mebusu ve Maarif V ekili İsmail Safa Bey, ilköğretimin büyük bir bunran içinde olduğunu, İl Özel İdarelerinin mevcut öğretmenlerin maaşlarını veremediklerini, diğer taraftan okul açtıklarını, halkın "Mektep Vergisi" adı altın vergi ödediğini ve bunun halkın gücünü aştığını, belirtir. İsmail Safa Bey'in konuşmasından anlaşıldığına göre; İl Özel İdareleri "Aşar"dan "Maarif Hissesi" adı altın-

da vergi almaktadırlar. Alınan bu vergiler Maliye tarafından savaş dolayısıyla İl Özel İdarelerine verilmemiştir. İl Özel İdareleri yeniden mektep açmak ve öğretmenlerin maaşlarını verebilmek için "Mecburi Masraf" adı altında halktan vergi toplamaktadır. Bu vergiler halkın gücünü aşmaktadır. Bu sebeplede verginin ancak %5 i ile %40 arasında değişen bir miktarı toplanabilmektedir. Hükümet bunun üzerine "Âşar Hisse-i Maarifi" vergisinin toplanmasını maliyeden alır ve İl Özel idarelerine bırakır.

İlköğretimdeki masrafların % 90'ı köylü tarafından karşılanmaktadır. (12) Fakat mekteplerden en çok istifade edenler şehirlerde oturanlardır. Ayrıca şehirde oturan ticaret sahibi, esnaf vb. köylülerden alınan "Âşar Hisse-i İanesi" ve "Maarif Hissesi" adlı vergileri de vermemektedirler. Bu vergiler yukarda da işaret edildiği gibi köylülerden alınmaktadır. İsmail Safa Bey 'in açıklamalarına göre, beş yüz hane ile bin beş yüz hane arasındaki kasabalar daha az vergi vermektedirler. Büyük kasabalar ve şehirlerin daha fazla vergi vermeleri sağlanmalıdır. (13)

Karesi (Balıkesir) Mebusu Vehbi Bey kanununun köylünün lehine olduğunu belirtirken, Tunalı Hilmi aksine kanunun köylünün aleyhine olduğuna dikkat çeker. Bolu Mebusu Abdullah Efendi, köylüden yükün kaldırılması için tüccar, zengin ve emlâk sahiplerine verdikleri verginin üzerine yüzde bir ile yüzde beş oranında vergi konulmasını teklif eder.

12. TBMMZC. I/28, s. 400-401

13. Aynı cilt, s. 402

Kanun taslağının on dördüncü maddesi bir çok mebusun tenkidine uğrar.Bu madde ile "vazifelerinde fevkalâde başarıları görülen ilk okul öğretmenlerinin ilk öğretim meclisleri ve encümenlerinin kararı ve gerekçesi ile beraber en büyük mülkiye amirinin teklifi ve Maarif Vekili'nin onayı üzerine hizmetlerine münasip bir müddet zammolunur.Aksi de caizdir" hümkü getiriliyordu.(14)

Karahisarısahip mebusu Mehmed Şükrü Bey maddenin suistimalé uygun olduğunu, iyiler yerine kötülerin terfi edebileceğini belirtir.(15)Karesi Mebusu Hasan Basri Bey,"eskiden bizde çocuklar daha dünyaya gelirken "bey" ve "paşa" olarak doğardı.Bundan sonra bu gibi imtiyazlar yaşatılacak olursa memlekette hürriyet fikri ve samimiyet kaybolur.Muallimler minare gibi dosdoğru bir istikamette olmaları" gerektiğini vurgulayarak; göze girmek için bazı öğretmenlerin başka türlü işlerle, reklâmlarla uğraşacağını açıklayarak, maddeye karşı çıkar.Hasan Basri Bey, bu madde ile Maarif Vekâleti'nin bütün öğretmenleri kendine bağlamak ve kendi görüşlerini öğretmenler vasıtasıyla millete "zerkledeceğini", milletin bir maarif vekilinin fikriyle hareket edemeyeceğini, öğretmenlerin politika memuru yapılmamasını açıklayarak, meselelerin önemine dikkat çeker.

Edirne Mebusu Kâzım Karabekir Paşa da aynı endişeleri paylaşmaktadır.Siyasî partiler kurulduktan sonra tarafsız kalması gereken mekteplerin bu gibi mükafatlar yüzünden vekâletlerin siyasî makamı olacağını, öğrenciler arasına, öğ-

14. TBMMZC.I/28, s.420 (7.4.1339/1923)

15. aynı cilt, s.421

retmenler arasına fikir cereyanlarının sokulmak istendiğini, çalışmayan öğretmenin maaşına zam verilmemesinin daha iyi olacağını belirtir.(16)

Hükümet Başkanı Fethi Bey tarafından İkinci Büyük Millet Meclisi'ne sunulan Hükümet Programında Maarif alanında yapılacak işler sıralanırken; Maarif siyasetinin temelinde birliğin esas olacağı ve mesleki eğitimde ihtisasa daha fazla yer verileceği, mekteplerin çağdaş gelişmeye uyması için öğretmenlerin daha iyi yetiştirileceği, binaların ıslahı ve ders araç-gereçlerinin temin edileceği, halkın eğitimine önem verilerek anlaşılır kitaplar yazdırılacağı; kabiliyetli ancak imkânı olmayan gençlerin yetiştirilmesi için devletin yardım elini uzatacağı ve bu gençlerin avrupaya gönderileceği belirtiliyordu. Yine Hükümet programında belirli yerlerde kız ve erkek öğretmen okullarının açılacağı ve tam devreli liselere önem verileceği, kabiliyetli fakir aile çocuklarının yüksek öğrenim dahil devlet tarafından okutulacağı, ferdi bedenî, fikrî, ahlakî ve içtimâî yönden geliştirilmesi için Beden Terbiyesi Okulu açılacağı ve izcilik teşkilatına önem verileceği açıklanıyordu. İlköğretimin mecburi olduğu ve bunun millet tarafından iyi anlaşılmasına çalışılacağı, kadınların tahsiline de erkekler kadar önem verileceği, bu maksatla Kız Liseleri ve Kız Öğretmen Okulları açılacağı, Kız Sanat okulları açılacağı, millî kültüre özel bir önem verileceği, uygun yerlerde millî müzeler kurulacağı ve millî eserlerin toplanacağı, öğretmenliğin bir meslek haline getirileceğine dikkat çekiliyordu.(17)

16. TEMMUZ. I/28, s.422

17. TEMMUZ. II/1, s.423(5.9.1339/1923)

1923 yılında Türkiye Eğitim ve Öğretim yönünden büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır.Çünkü ilköğretimin gelişmesinde parasızlık büyük bir engel olarak Hükûmetin karşısına çıkmaktadır.İlkokullarda çalışan öğretmenlerin maaşları 300, 400 ve 500 kuruştur.Bu kadar az maaşlarla öğretmeni meslekte tutmak da mümkün olmamaktadır.Maarif Vekili Safa Beyin açıklamasına göre meselâ,Bozok(Yozgat) ilinin 700 köyünün ancak 50 tanesinde mektep vardır ki,bu sayıya kasabalar da dahildir.

Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey,öğretmen ihtiyacının karşılanması için vilâyet merkezlerinde Öğretmen Okullarının açılmasının daha iyi olacağını,belirli yerlerde açılacak okullara öğrencilerin gitmesinin mümkün olmadığını ve il özel idarelerince açılacak öğretmen okullarınca öğretmen ihtiyacının karşılanabileceğini savunmaktadır.(18)

Diğer taraftan Öğretmenlerin ve Maarifin meselelerinin görüşüldüğü "Muallimler Birliği Kongresi" toplanarak çalışmalarına başlar.Kongreye Reis-icumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa,Başvekil İsmet Paşa ve Maarif Vekili Vasıf Bey katılırlar.Başvekil İsmet Paşa yaptığı konuşmada Milli Terbiyenin ne olduğu hakkında bilgi verir.Öğretmenlerin dini terbiye değil milli terbiye vereceklerini,beynelmilel terbiye yerine millî terbiyenin hakim kılınması gerektiğine dikkat çeker.(19)

18. TBMMZC.II/2, s.146

19. Ayin Tarihi,Şubat 1340, s.217 .Muallimler Birliği mecmuası Sayı 4, s.151.Osman Ergin,Türk Maarif Tarihi,C.5, s.1652

Öğretmenlerin muhtelif meselelerinin görüşüldüğü kongrede 52 maddelik "Türkiye Muallimler Birliği Nizamnamesi" kabul edildi. Kabul edilen maddeler arasında; öğretmenler ve ailelerinin hükümet tarafından tedavisi, karı-koca çalan öğretmenlerin aynı yerde vazife yapabilmeleri, Orta Öğretim öğretmenlerinin maaşlarınının 2000-7000 kuruş arasında olması. Mahrumiyet bölgelerinde çalışan köydeki öğretmenlere kıdem zammı ve ikramiye verilmesi, köy mekteplerindeki öğretmenlere "bilgi tarlası" adı altında arazi verilmesi gibi maddeler de vardı. Kongrede irfan hayatımıza hizmet etmiş ve ender yetişen büyüklerin abidelerinin dikilmesi de kabul edilen maddeler arasındaydı. (20)

Memleketin kalkanmasında eğitim ve öğretimin önemini ner fırsatta dile getiren Mustafa Kemal, 1 Mart 1340/1924 günü TBMM'nde yaptığı konuşmasında da "Maarif nurunun yayılmasına ve derin köşelere kadar nüfuz etmesine çalışıldığını, dört sene evvel maarife ayrılan imkânın bugün on misiline çıkarıldığını, Danülfünûnun milletin umumî terbiyesinde ve medeniyetteki gelişmesinde önemli olduğuna dikkat çekiyordu. (21)

Gerek Birinci Büyük Millet Meclisi ve gerekse İkinci Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonraki çalışmalar Maarifte birlik ve beraberliğin sağlanmasını devamlı gündeme getirmiştir. Bu maksatla 2 Mart 1340/1924 tarihinde toplanan Halk Fırkası Grubu, Hilâfetin kaldırılması, Halifenin hal'i

20. Geniş Bilgi için bkz. Ayın Tarihi, Şubat 1340

21. TBMMZC. II/7, s. 3-6 (1.3.1340/1924)

ve Hanedanın Türkiye dışına çıkarılması nususlarını görüş-
tü.TBMM'de Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi ve arkadaşları-
nın hazırladığı kanun tekliri üzerinde duruldu.Eğitimde kök-
lü değişiklikler yapılması için çıkarılan kanunun amacı mil-
li ve lâik esaslar üzerine eğitimi oturtmak gayesini güdüyor-
du.(22)

Kanun lâyihasının ilk dört maddesi üzerinde herhangi-
bir tartışma olmadan hazırlandığı gibi kabul edildiği görül-
mektedir.Ancak beşinci madde üzerinde tartışmalar yapılmış-
tır.Bu madde diğer vekâletler tarafından idare edilen mek-
teplerin Maarif Vekâleti'ne bağlanmasını,bütçelerinin de Ma-
arif Vekâleti'ne devreolunduğu hükmünü getiriyordu.

Aydın Mebusu Tahsin Bey,Ziraat Mektepleri'nin,Mühen-
dis Mektepleri'nin,mütehassıs yetiştiren mekteplerin Maarif
Vekâleti'ne bağlanmasının doğru olmayacağını dile getirdi.

Trabzon Mebusu Muhtar Bey,"Memleketin tedrisatının
tevhidine hepimiz taraftarız.Yani terbiye memlekette aynı
mevkie bağlı olarak yeknasak olmalıdır.Lâkin tedrisattan
maksat memleketin iptidai tedrisat ve tedrisat-ı taliyesini
nazar-ı dikkate almaktır.Yoksa Erkân-ı Harbiye Mektebi,Mü-
hendis Mektebi gibi mütehassıs çıkacak mekteplerin maarife
bağlanması değildir.İhtisas mektepleri kendi idaresinde kal-
sın" diyerek,tasarının bu maddesine karşı çıktı.(23)

Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey de,terbiye ve tahsil-
deki birliğin ilköğretim ve orta öğretimde aranması gerekti-
ğini vurguladı.İstanbul Mebusu Yusuf Akçura,mahalli idarele-
rin bütçelerine ve salâhiyetlerine dokunulmamasını,maddenin
yeniden düzenlenmesini istedi.

22.Nejat Göyünç,"Türkiye'de Eğitim",Türk Dünyası El Kitabı
Ankara 1976,s.1049

23.Maarif Vekâleti Mecmuası,Sayı 2,s.114-118

Halk Fırkası'nda görüşülen kanun taslağı 3 Mart 1340/1924 günü TBMM'ne getirildi. Saruhan (Manisa) Mebusu Vasıf Bey ve arkadaşlarının hazırlamış olduğu kanunun gerekçesinde şöyle diniliyordu:

"Bir devletin irfan ve maarif-i umumiye siyasetinde milletin fikir ve his itibariyle vahdetini temin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en ilmi ve en asri ve her yerde fevait ve muhassenatı görülmüş bir umdedir. 1255 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye devrinde saltanat-ı münderise-i Osmaniye tevhid-i tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu hususta bir ikilik bile v ücuda gelmiştir. Bu ikilik, vahdet-i terbiye ve tedris nokta-i nazarından birçok muzır neticeler tevlit etti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliye muhildir. Teklif-i kanunumuzun kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve bilumum irfan müessesatının merci-i yegânesi Maarif Vekâleti olacaktır. Bu suretle bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyetin irfan siyasetinden mes'ul ve irfaniyatımızın vahdet-i his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Maarif Vekâleti müsbet ve müttehit bir maarif siyaseti takip edecektir. Teklifimizin bugün derakap ve müstacelen müzakeresile kanuniyet kesbetmesini hey'et-i celileden rica ederiz." (24)

2 Mart 1340/1924

Kayseri	Konya	Gelibolu	Saruhan
Ahmet Hilmi	Refik	Celâl Nuri	Vasıf

Tevhid-i Tedrisat hakkında telif-i kanunî

Madde 1-Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur.

Madde 2-Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususî vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve rapdedilmiştir.

Madde 3-Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medarise tahsis olunan mebalîğ maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4-Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere darülfünûnda bir ilâhiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesile mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Madde 5-Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisat-ı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Milliyyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan Darüleytamlar bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâleti'ne raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadilerde bulunan heyet-i talimiyelerin cihet-i irtibatları âtiyen ait olacağı vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nisbetlerini muhafaza edecektir.

Madde 6-İşbi kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir.

Madde 7-İşbu kanunu icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Önceden Halk Fırkası'nda görüşülen kanun tasarısı Meclis'te tartışma olmaksızın kabul edildi. Kanunun uygulama safhasında, kanunda olmamasına rağmen Maarif Vekili Vasıf Bey(Çınar) medreseleri kapattı. Vasıf Bey, Batıdan geri kalınmasının önemli sebebi olarak medreselerin görevini yapmamasını görüyordu. Batıda makineleşme ve çocuk hayatında önemli inkılâplar olurken; Türkiye'nin bunlara ayak uyduramadığını ve gerilediğini; Tanzimat döneminde bazı yüksek ailelerin çocuklarını yetiştirmek için mürebbiler tuttuğunu ancak bunun da çıkar bir yol olmadığını, Türkiye'nin ilim ve irfanda geri kalmasında medreselerin büyük rol oynadığını ve bundan

doğayı medreselerin kapatıldığını ileri sürüyordu.(25) Maarif-
te geri kalmanın halkın sağlığını da kemirdiğini belirten Va-
sıf Bey;"akarsu pis tutmaz,islâmın artığı islâma helâldir,
mikrop benim kadar oluncaya kadar ben dağ gibi ılıyorum,pire
itte bit yiğitte bulunur" gibi sözlerin milletin ruhuna yer-
leştiğini ve Türk Milletinin sağlıklı yaşamasına engel olun-
duğunu açıklar.(26)

3 Mart 1340/1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedri-
sat Kanunu'nun kabul edilmesiyle Orta Mektepler liseden ay-
rıldı.İlköğretim tamamen Maarif Vekâleti'ne bağlandı ve de-
netime girdi.(27)Maarif Vekili Vasıf Bey,kanunun uygulanaca-
ğını ve bundan böyle Türkiye'de tek eğitimin olacağını;kız
ve erkek çocukların birlikte okuyacaklarını açıkladı.(28)

Kanunun çıkmasından sonraki aylarda da Maarif Mese-
lesi Meclis gündeminden düşmedi ve tartışmalar devam etti.

Gümüşhane Mebusu Zeki Bey,Anadolu okullarının tamamı-
na 4000 lira kırtasiye masrafı ayrılırken;merkez kırtasiye
ve matbuat için 3000 lira ayrılmasını tenkit eder.Zeki Bey,
Darülfünûn'un Batıdaki gelişmeyi takip edemediğini ve bir
çok dersin son gelişmeler dikkate alınmadan hazırlandığını;
bunun giderilmesi gerektiği üzerinde durur.Vilâyat-ı Şarkiy-
ye'deki eğitim ve öğretimin yetersiz olduğunu,mevcut maarif
kanunlarıyla kültürümüzün gelişemeyeceğini açıklayarak;duru-
ma çare bulunması için umuî ve hususî kanunlarda değişikli-
ğin şart olduğunu ileri sürer.(29)

25. TBMMZC.II/7, s.292-293

26. Aynı cilt, s.294

27. Düstur, Tertip 3,C.5,s.667

Meşrutiyet döneminde Maarif âzalığı da yapmış olan Karahisarısahip mebusu Kâmil Efendi,maarifteki geri kalmayı programsızlığa bağlar.Bir terbiye programı olmadığı için terbiye ve ahlâk olan dinin hurafe ile karıştırıldığını ve hurafelerle tedrisat yapıldığını ve bu yüzden vatan evlâtlarının dimağının bozulduğunu söyleyerek;eğitimde gayenin vatan evlâtlarına iyi bir irâde,yüksek ve sağlam bir seciye vermektir der.(30)

Kâmil Efendi medreselerin ıslahı taraftarıdır.Sağlam ve yüksek bir seciye verilmediği için belki yüksek muharrirler çıkıyor,ama Ali Kemaller'de çıkıyor.İptidai mekteplerden sonra meslek mekteplerinin açılmasını ve mesleki şahsiyetler yetiştirilmesini belirten Kâmil Efendi 3 Mart 1924 tarihli "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile medreselerin kaldırıldığını, halbuki bunun yerine müderrislerisuygun olmayan,ilmi kifayetsiz olmayan medreselerin öğrenimden men edilmesinin daha uygun olacağını savunur ve öğretimde birlikten ilköğretimin akla geldiğini ileri sürer.(31)

Konya mebusu Mustafa Fevzi Efendi ise imam ve Hatip mekteplerinin azlığından şikayet eder.Halen otuz civarında bulunan bu mektepler yetersizdir.Askerî mektepler gibi ihtisasa önem verilmelidir.(32)

Isparta mebusu Hafız İbrahim Bey de medreselerin kapatılmasını tenkit eder.Oğreminim serbest olduğu bir Cumhu-

28.Hâkimiyet-i Milliye,6 Mart 1340

29.TBMMZC.II/8-1,s.813 (17.4.1340/1924)

30.Aynı Cilt,s.814

31.Aynı Yer.

32.TBMMZC.II/8-1,s.816-817

riyet memleketinde, müslüman memleketinde medreselerin kapatılmasının büyük nata olduğuna dikkat çekmektedir. Tevhid-i Tedrisat kanununun yanlış yorumlandığından medreselerin kapatıldığını, oysa kanunda böyle bir madde olmadığını beyan ederek, kapatma olayını şiddetle tenkit eder. (33)

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilmi gelişmeye engel olmadığını açıklayan Erzurum Mebusu Raif Efendi, eğitim-öğretim götürülecek köy sayısının kırkbin olduğuna işaret eder. Vatani kurtaran Mehmedçikteki ruhun kaynağını iyi bilmek gerektiğini, bunun medreselerde yetişen imamlar tarafından verildiğini açıklar ve 400 civarında medreselerin kapatıldığını açıklayarak tenkit eder. Raif Efendi, medresede yetişen imamlar sayesinde köylülere dini ve itikadi bilgilerin verildiğini, İslâmiyeti Türk Milleti'nin göğsüne bunların yerleştirdiğini, köylünün muallimsiz ve imamsız kalmakla vahşi olacağını savunur. (34)

Saruhan mebusu ve Maarif Vekili Vasıf Bey, konuşmaları cevaplandırırken medreselerin durumlarını da açıklar. Medreselerin harap ve izbe köşeler içerisinde bir tek müderris tarafından bütün ilim ve fenin verilmeğe çalışıldığı bir yer olduğunu, dünyada meydana gelen gelişmeler karşısında yüz yüz elli senedenberi aynı tedrisatın yapıldığını; halen on sekiz bin talebenin okuduğunu, bunun ancak altı bininin medreselerde mevcut olduğunu ve on iki bininin kayıtlı olmasına rağmen bakkallık ve esnaflık yaptığını, bunun dini bir eğitim olmadığını açıklar. (35)

33. TBMMZC. II/8-1, s. 819

34. Aynı yer

35. Aynı Cilt, s. 820-822

Vasıf Bey insanların sadece dinî kuvvetle, manevî kuvvetle dünyada başarılı olamayacağını, ilim ve silâhla donatılmamız gerektiğini, medeniyette ilerlemenin de ancak Darülfünûnla mümkün olacağını belirtir.

Kanunda Medreselerin kapatılmasıyla ilgili bir hüküm bulunmamasına rağmen, bir çok medresenin kapatılmasının yanlış bir hareket olduğunu belirten Erzurum mebusu Ziyaeddin Efendi, kapatılan medrese sayısının 479 olduğunu açıklar ve özellikle geri kalmış bölgelerden Rize (Lâzistan)'de medreselerin kapatılmasının daha büyük bir yahlılık olduğunu; çünkü burada maarifin ruhunun bulunmadığını, mektebin bulunmadığını dile getirir. (36)

Kürsüye tekrar gelen Maarif Vekili Vasıf Bey, Osmanlı hükümdarlarıyla ilgili menkıbelerin ve kahramanlıkların okul kitaplarından çıkarılmasını, yeni rejimin tamamen oturması için geçmişle olan bağın koparılması tavrı içindedir. "Yeni yetişen nesle buna mümasil kitap ve eser okutamazdım" derken, bu düşüncesini açıkça ifadede çekinmez. (37)

1924 yılında ihtiyacı karşılayacak kitap yoktur. Bir çok ders muallimler tarafından dikte ettirilmektedir. Kitap ihtiyacının karşılanması için çalışmalara başlanır. Telif ve tercüme yoluyla on dokuz kitap "yeni zihniyete" göre hazırlanır. Muallim mekteplerinin kadroları yeniden düzenlenir ve teftiş işinin daha iyi yürütülebilmesi için üç olan müfettiş sayısı on dokuz kişiye çıkarılır. Altı ay içinde memleketin okulları teftiş edilir. Doğu Anadolu'da 14 okul açılır.

36. TBMMZC.II/8-1, s. 823-828

37. TBMMZC.II/10, s. 147 (8.11.1340/1924)

Maarif Vekili Vasıf Bey'in verdiği bilgilere göre 1923 yılında tam devreli Erkek Lise mevcudu 2767 iken, bu sayı 1924 yılında 3069'a, Orta Mektep mevcudu 2950'den 1924 de 3540'a, Kız Orta Mektep mevcudu 733'den 1133'e çıkmıştır.(38) Vasıf Bey, Maarif meselesinin bir öğretmen meselesi olduğunu ve bu gerçeğin hiç bir zaman görmemezlikten gelinemeyeceğini belirterek, mektep açmanın bir köprü yapmak olmadığını, öğretmen olmadan para ve diğer vasıtaların da işe yaramayacağını açıklar. Öğretmenlik mesleğinin iyileştirilmesi için de adımlar atılır. 1923 de 2000 kuruş olan öğretmen maaşı 1924 de 5000 kuruşa çıkarılır. 1924 yılında mevcut 46.000 köyden ancak 2400'ünde okul vardır. Diğer taraftan ilkokullardaki 6 yıllık öğretim 5 yıla indirilirken; Öğretmen Okullarındaki öğrenim süresi de 4 yıldan 5 yıla çıkarılır.(39)

Maarif üzerine görüşlerini açıklayan Kâzım Karabekir Paşa, Maarifin halkın gelişmesiyle özdeş olduğuna işaret ederek " maarif halkın tekamülüdür" der.(40) Maarifi halkın terbiyesi ve Mektep terbiyesi olarak ikiye ayıran Karabekir Paşa, makine ve mikrobun bilinmediği bir zamanda her şeyin "âmeli ve manevî terbiye ile kabil-i husûl bulunduğunu" söyler. Türk Maarif hayatını Tanzimat devri, Meşrutiyet devri ve Cumhuriyet devri olarak üç kısımda mütalââ eder. Tanzimat döneminde gelişmiş milletlerin özellikle 19. asrın bütün gelişmelerini takip ettiğini, yetişen çocuklarını sosyal ve iktisadî hayata hazırladıklarını; bu dönemde uygulanan maarif

38. TBMMZC. II/10, s. 148

39. Aynı yer

40. TBMMZC. II/14, s. 292 (25.2.1341/1925)

sisteminin özünde "vatan malına karşı deruni bir rağbet, harice karşı deruni bir nefret uyandırma" bulunduğunu; on dokuzuncu asrın bir milliyetçilik çağı olması sebebiyle mektep terbiyesiyle yetişen çocuklarda ortak menfaat, millî bir ruh, halkın batıl inançlardan ve zararlı ananelerden kurtulması için çalışmaların yapıldığı bir dönem olduğunu açıklayan Karabekir Paşa, halkın rızası olmaksızın hiç bir şeyin yapılamayacağını bu asırda anlaşıldığına dikkat çeker. Maarifteki ve halk terbiyesindeki geri kalma, halk içinde ortak bir ruh ortak bir his, ortak bir menfaat sağlayamamıştır. Millet içinde fertler birbirini "biz adam olmayız" diye suçlamaya başlar ki, böyle bir ortamda böyle bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bu düşüncelerin yaygın olduğu bir dönemde Meşrutiyet dönemine geçilmiştir.

Meşrutiyet devrinde yabancı eserleri okuyanların ve Avrupa'ya gidenlerin çoğalmasıyla maarifde gelişmenin başladığına işaret eden Kâzım Karabekir Paşa, ancak " siyasi değişmelerin sık sık ortaya çıkması" yüzünden bu devirde de istenen gelişmelerin sağlanamadığını açıklar.(41)

Birinci Dünya Harbi'nden sonra hayat pahalılığının yaygınlaşması " hayatın mihrininin iktisat olduğunu"(42) ortaya çıkardı. İktisadın öneminin bilinmesi halka ve okullara yahsıdı. Nazari öğretimin yanında ameli öğretim de önem kazanmaya başlar. Halkın ve mekteplerin içinde bulunduğu durumu Kâzım Karabekir Paşa şöyle açıklar:

41. Aynı yer.

42. TBMMZC. II/14, s. 293, Kâzım Karabekir, Çocuk Davamız, Öğütlerim, İstanbul 1990, s. 253-297

"Halkımızın sıhhi hayatına bakarsak, ekseri yerlerde isli lâmbalar, ocakların boğucu dumanları, yerde yatmak, yerde oturmak, yerde yemek, maddî, manevî artık tesbit edilmiş olan ulûm-u hakikiyeden gafil bulunmak, hatta hayatlarını kemiren mikropları bilmek değil, inanmamak ve evce, köyce her an büyük hastalıklara ölümlere maruz kalmak."(43)

Halktaki bilgisizliğin büyük şehirlerde de devam ettiğine işaret eden Karabekir Paşa, en yakın olarak da Ankara'nın Benntderesini gösterir. Burada kadınların dizi dizi çamaşır yıkamalarını, yıkanan çamaşır sularını hayvanların içmelerini ve daha alt kısımlarda bir köylü vatandaşın bu dereceden evine bu aldığı ve mikropların evlere taşındığını söyleyerek; bu durumun önüne ancak Maarifle ve halkın eğitimiyle geçilebileceğini ifade eder.

Karabekir Paşa İran'da bulunduğu süre içinde yaptığı tetkikler sonucunda İran halkını esrara alıştırmak için yabancılara nasıl çalıştığını, Çin'de de afyonun yabancılar tarafından yaygınlaştırıldığını, Türkiye'de de rakının çok kullanılmasında meyhanecilerin Rumlar olmasından kaynaklandığını açıklayan Karabekir Paşa, halkın kötü alışkanlıklarından kurtulmasının eğitimiyle mümkün olacağını ileri sürer.(44)

Zamanımızda istilâların ordu ile değil iktisadî ve kültürel yollardan yapıldığını açıklayan Kâzım Karabekir Paşa; halkın iktisadî konularda şuurlandırılmasını, ilköğretimde de nazari bilgiler yanında pratik bilgilerin verilmesini belirtir. Karabekir Paşa Jean Devy'nin şu sözlerini naklederek

43. TBMMZC. II/14, s. 294 (Geniş Bilgi için bkz. Kâzım Karabekir Çocuk Davamız, Öğütlerim)

44. Aynı C ilt, s. 294-300

maarifin önemini açıklamaya çalışır:" Evvelce herkes zannederdi ki, dünya duruyor da güneş bunun etrafında dönüyor. Çocuk terbiyesinde de mektep sanki dünyadır ve çocuklar onun etrafında dönmeye mecburdur. Bugün çocuk terbiyesinde de şu anlaşılmıştır ki, çocuğun etrafında herşey, her vasıta dönecektir. Esas çocuktur".(45) Her vasıtanın çocuk etrafında döndürülmesi gerektiğini ve çocukların hayatta lâzım olabilecek vasıtaları kullanmaları gerektiğine dikkat çekmektedir.

Terbiyede esas olanın millî birliğin sağlanması olduğunu işaret eden Marabekir Paşa " Terbiyede iktisat hedef olmalıdır diyerek ekonomik hayatın millet hayatındaki önemine de işaret eder. Avrupa'ya gönderilecek gençlerin Avrupa ilmi ile uğraşabilecek yaşta olmalarını ve bilhassa sınaî ilimler için gençlerin gönderilmesinin faydalı olacağını belirtir ve düşüncelerini açıklamaya şöyle devam eder:" Sanat erbabı yetiştirilmeli, iktisadî inkişafa hizmet için, Ziraat ve Ticaret Vekâletlerince mümkün olduğu kadar, ufak ufak fabrikalar yaptırılmaya çalışılmalıdır. Bir memleketin medeniyeti, ahlâk ve âdatıyla değil, sanayii ile ölçülür."(46)

Cumhuriyetin ve inkılâbın ruhunda halkın yetiştirilmesinin yattağını belirten Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, Maarif Vekâleti'ne ayrılan bütçenin yetersizliğini tenkit eder. İngiltere ve Fransa'nın kalkınmasında Maarife verdikleri önemi örnek gösterir ve "Türk irfanı için, Türkiye necatı

45. TBMMZC. II/14, s. 301

46. Aynı cilt, s. 308

için, Türkiye Cumhuriyeti için takip olunacak maarif siyasetinin esası, iptidai mekteplerine ehemmiyet vermek, iptidai mektebini her şeye takdim ve tercih etmektir" (47) görüşünden hareketle ilköğretimin önemini vurgular. Fransızlara mağlup olan Almanların 1870'den sonra Millî Eğitime ve bilhassa ilköğretime önem verdiklerini ve kısa zamanda geliştiklerini dile getirir.

1925 yılının bütçesi 150 milyon lira olmasına rağmen Millî Eğitime ayrılan pay 400.000 liradır. Hükümet İl Özel İdarelerinin Maarife ayırdığı payı düşünerek genel bütçeden çok az bir miktar ayırmıştır ki; Hükümetin bu tutumu tenkit edilmiştir. İlköğretime bu kadar az bir paranın ayrılmasının yanlış bir davranış olduğunu açıklayan Feridun Fikri Bey, bu davranışla Cumhuriyet, demokrasi, hâkimiyet düşüncesinin gelişemeyeceğini ve çok uzun zaman beklenileceğini; bundan da memleketin büyük ızdırap çekeceğini belirtir. (48)

1925 yılı bütçesinde telif ve tercüme eserler için ayrılan miktar da yetersizdir. Tarihi vesikaların tasnifi için 3000 lira, Tarih Encümeni Kütüphanesi için 1800 lira, Türk kültürünün geliştirilmesi için de 19.000 lira ayrılmıştır. Türk tarihinin incelenmesi için gerekli çalışmalara başlanılmaması da şikayet konusu olmaktadır. Yunanlıların Anadolu üzerinde araştırmalar yaptığı ve kendi görüşleri açısından Anadolu'yu mütalââ ederek bir takım yanlış bilgiler kaydettikleri ; ne yazık ki, bu yanlış bilgilerin Türk çocukları tarafından okunduğu açıklanarak, Anadolu'daki bin yıllık Türk

47. TBMMZC. II/14, s. 359

48. TBMMZC. II/14, s. 360

hayatının incelenmesi ve Türk çocuklarına doğru bilgilerin verilmesi dile getirilmektedir.(49)

Maarifde gelişmenin sağlanması için harf değişikliğine gerek olmadığını söyleyen Hakkı Tarık(Us) Bey, "bugünkü harfler Türkçeyi doğru okutmuyor diye Lâtin harflerini almak lâzım gelmediğine kuvvetle kaniim.Çünkü 80 sene evvel,60 sene evvel,20,30 sene evvel düşünülmüş.Arapçadan alınan bu harflerin -ki Araplardan alınan harflerden farklı ve ayrı bir menşeye malik değildir-bunların ufak tefek noktalarının tadili nazar-ı dikkate alınmış olsaydı ve Maarif Vekilleri veyahut Nazırları bunlara ehemmiyet vererek mekteplerine şiddetle tavsiye ederek tamim etseydi bugünkü şikayetlerin hiçbiri çıkmazdı" diyerek düşüncelerini açıklar.(50)Hakkı Tarık Bey ,Türkçenin en büyük eksikliği olarak bir lügatin bulunmayışını ve kısa zamanda bunun giderilmesini tavsiye etmektedir.

Öğretmenlik mesleğinin gelişmesi için,Öğretmenler arasına ilmi cereyanın sokulmasını savunan Hakkı Tarık Bey, Öğretmenlerin yaptığı toplantılardaki tartışmaların, ilmi müzakerelerin Bakanlığın çıkaracağı bir mecmuada yayınlanmasının faydalı sonuçlar vereceğine işaretle;ilköğretim hocalarının özlük haklarıyla ilgili kanunun da kısa zamanda çıkarılmasını savunmaktadır.(51)

1341(1925) senesinde Türkiye'de öğrenim gören çocukların sayısının 300.000 civarında olduğunu belirten

49.TBMMZC.II/14, s.365

50.Aynı Cilt, s.381-382

51.Aynı yer.

Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey de en önemli meselenin İlk-öğretim olduğunu vurgular. İlk mekteplerin öğretmen ihtiyacını karşılamak için 64 seneye ihtiyaç olduğunu söyleyen Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey, 40 milyon lira gibi büyük bir meblağında Maarife aktarılması gerektiğini; bugünkü şartlarda bunun imkânsızlığına işaret eder. İsveç ve Norveç gibi daşınık yerleşmiş ülkelerin gezici öğretmenlerle Eğitim meselelerini çözdüklerini, aynı uygulamanın Türkiye'de yapılabileceğini savunan Şükrü Bey ;Orta öğretimde 19 lise, 5 Askeri Lise, 24 Muallim mektebi, 6 Meslek Mektebi, 26 İmam Hatip Mektebi, 60 Orta Mektep bulunduğunu, Meslek okullarını bitirenlerin de memur olduklarını ve bu sebeple yetişmiş eleman ihtiyacının giderilemediğini açıklar. (52)

3 Mart 1925 tarihinde görevden ayrılan Saraçoğlu Şükrü'nün yerine III. İsmet Paşa kabinesinde Maarif Vekilliğine Hamdullah Suphi Bey getirilir. Hamdullah Suphi Bey, Türk çocuklarının seciyeli, milliyetperver olarak yetişmelerinin ancak kalplerinde mazinin hürmetini en yüksek dereceye çıkarmakla mümkün olacağını; bunun da müzelere önem vermekle gerçekleşeceğini belirtir ve Polenezya vahşilerinin dahi atalarıyla ilgili eserleri müzelerine koyduklarını hatırlatır.

Aydın Mebusu Tahsin Bey, Abdülhamid'in satılan kütüphanesini gündeme getirir ve dört yüz kadar el yazması eserin satıldığını ve bunu İngilizlerin aldığını gazetelerin yazdığını, Maarif Vekilinin kayıtsız kalmasını tenkit eder. (54)

52. TBMMZC.II/15, s.14-16 (28.2.1341)

53(Hamdullah Suphi Bey, 3 Mart 1925-12 Aralık 1925 tarihleri arasında Maarif Vekili olmuştur.)

54. TBMMZC.II/15, s.202-203

Meşrutiyet devrinden itibaren eğitim ve öğretimde önemli adımlar atıldığını hatırlatan Urfa Mebusu Refet Bey, 1884 yılında Türkiye'de ki mektep sayısınının 209 , öğrenci sayısınının da 10.620 olduğunu;1908 yılında mekteplerdeki artışın bin civarında olduğunu söyleyerek;Afyonkarahisar,Bolu ve Diyarbakır'dan örnekler verir.Meşrutiyet öncesinde Afyonkarahisar'da 19 mektep ve 1800 öğrenci varken;Meşrutiyetten sonra 77 mektep ve 5600 öğrenciye çıkar bu sayı.Diyarbakır'da Meşrutiyet öncesi 25 mektep ve 800 öğrenci varken,Meşrutiyetten sonra 67 mektep ve 2396 öğrenciye çıkar.Bolu'da ise Meşrutiyet öncesinde 13 mektep ve 120 öğrenci varken;daha sonra mektep sayısı 108,öğrenci sayısı 1684'ü kız olmak üzere 5284'e çıkar.(55)

1913 yılında Türkiye'de öğrenim göremeyen çocuk sayısı 1.263.757'dir.Bunun 672.000 kız çocuğudur.Bu çocukların okutulması için 45 bin mektebe ihtiyaç vardır.(56)

Cumhuriyet Hükûmeti Eğitim alanındaki geri kalmışlığı gidermek için bazı tedbirler almağa başladı.Doğu Anodulu vilâyetlerinden Artvin,Ardahan,Erzurum,Ergani,Bayezit,Bitlis Hakkari,Siirt,Kars,Genç,Muş, Van,Dersim,Erzincan,Kerkük,Musul Süleymaniye'de görev yapacak öğretmenlerin o mahalden olmayanlara maaşlarınının yarısı kadar zam verilmesiyle ilgili 7 Haziran 1341/1925 tarih ve 2049 sayılı kararnameyi çıkardı.

(57)

55.TBMMZC.II/15,s.210-211

56.Aynı yer.

57.Düstur,Tertip 3,C.6,s.709

Köylerde ilköğretimin yaygınlaştırılması için az haneli köylerde leyli okulların açılmasını tavsiye eden Urfa mebusu Refet Bey, otuzbinden fazla köyde hiç okul olmadığını belirtmektedir.(58)

Diğer taraftan "İlköğretim vergisi"nin adaletsizlik yarattığını açıklayan Kastamonu mebusu Halit Bey, mektepten istifade eden köylerin vergi vermesini, fakir ile zenginden aynı oranda vergi alınmamasını istemektedir.(59) Sivas mebusu Turgut Bey, ilköğretimin yaygınlaşmasında verginin mahal-
lin halkından değil, bütün vilâyet halkından alınmasının doğru olacağını savunur.(60)

Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, birbirini takip eden muharebeler yüzünden köylünün çok fakirleştiğini ve böyle bir halktan hem para istendiğini, hem de çocuğunun istendiğini; bunun köylü için büyük bir fedakârlık olacağını ve yanlış olduğunu açıklar.(61)

İlköğretimin yaygınlaştırılmasında yakıllı bölge okullarının açılmasına Hakkâri, Muş, Siirt, Şarkikarahisar, Mardin, Diyarbakir, Elâzığ, Malatya, Urfa, Suruç, Bilecik, Dersim, Maraş, Bayezit, Sivas, Trabzon, Kozan vilâyetlerine öncelik tanınması üzerinde durulduktan sonra "Mektep Vergisi" kanunu kabul edildi. Kanuna göre mektep vergisi, mecburi tahsil çağında bulunanların okutulması için zaruri olan masraflara halkın iştiraki sağlanacak.(Mad.1). Şehir, kasaba ve köylerde oturan

58. TBMMZC. II/15, s. 212

59. TBMMZC. II/15, s. 214

60. Aynı Cilt, s. 215

61. Aynı Cilt, s. 216-217

az çok kazanç ve serveti olan her fert mektep vergisi verecektir. Manevi şahsiyeti hai z şirketler ve müesseseler de bu mükellefiyete tabi olacak(mad.2). Kanunun bir diğer maddesine göre umumî ve hususî bütçelerden maaş ve ücret alan bilumum memur, müstahdem, mazul ve müttekaidlerin maaş, tahsisat ve ücretlerden yüzde bir oranında vergi alınacak, ayrıca belediye bütçelerinden, devlet bütçesinden yardım sağlanacak, maarif adına teberru alınabilecektir.(62)

1926 yılında yapılan çalışmalardan birisi 22 Mart 1926 tarihinde Meclis'de görüşüldükten sonra 3 Nisan 1926 da kabul edilen 789 sayılı kanundur. Kabul edilen kanunla Türk Dilinin ilmi yönünden incelenmesi, Maarif Vekâleti'nde bir dil heyetinin, talim ve terbiye işleriyle uğraşmak üzere Maarif Vekâleti'nde talim ve terbiye dairesi kurulması; Maarif Vekâleti veya diğer bir vekâlet tarafından açılmış veya lüzumuna göre açılacak mekteplerle, bilumum hususî mekteplerin derecelerinin tayini Maarif Vekâleti'ne bırakılıyordu. Kanun ilkmektepleri dört gruba ayırıyordu:

- a-Şehir ve kasaba gündüz ilkmektepleri
- b-Şehir ve kasaba yatılı ilk mektepleri
- c-Köy gündüz ilkmektepleri
- d-Köy yatılı mektepleri

Gündüz öğrenim görececek ilkmektepler vilâyetlerin hususî gelirleriyle, şehir ve kasabadaki yatılı mektepler ise muhtaç ve kimsesiz çocuklar için Maarif Vekâleti'nce açılacaktı. Mahalli idareler ve Belediyeler de Maarif Vekâleti'nin

izni ile yatılı mektepler açabileceklerdi. Köy yatılı mektepleri de mektebi olmayan köylerin çocuklarına mahsus olarak açılmış oluyordu. Mekteplerin giderleri umumi ve hususi bütçelerden karşılanacaktı. Çocukları köy hayatından ayırmayacak bir program tatbim edilecekti.

Kanunun yedinci maddesi Ortaöğretim mekteplerini de dörde ayırıyordu.

- a-Liseler
- b-Ortamektepler
- c-İlkmuallim mektepleri
- d-Köy Muallim mektepleri

Bu okullardan başka öğretmen ihtiyacını karşılamak için, orta ve yüksek muallim mektepleri de vardır.

Maarif hizmetinde asıl olanın öğretmenlik olduğu üzerinde durulmuştur. İlkokul Müdür ve Başöğretmenlerine idari hizmetleri karşılığında ilköğretim Meclislerinin kararıyla on lira ile yigirmi lira idari tazminat verilecekti.

Kanunla Türkiye Maarif itibariyle mntikalara ayrılmıştır. Bir veya birkaç vilâyetten teşekkül eden her mntıkada bir "Maarif Emni" bulunacaktı. Maarif Eminleri dışında her vilâyette bir Maarif Müdürü veya Memuru da görevlendirilecekti. (63)

Maarif Teşkilâtı dair kanunla birlikte "Millî Talim ve Terbiye Dairesinin Teşkilâtı ve Vezaiî Hakkındaki Talimatnamenin Meriyete Vaz'ı hakkındaki Kararnamî" 28 Mart 1926 da yayımlandı ve Talim ve Terbiye Dairesi'nin vazifeleri on altı madde halinde tesbit edildi.

63. Düstur, C.7, s.682-686. Hasan Ali Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, İstanbul 1938, s.278-282

Cumhuriyetin kurulmasından ve bilhassa siyasî hayata geçilmesinden sonra Valiler ve Kaymakamlar büyük yetkilerle donatılır. İdarecilerin Eğitim ve Öğretime ilgisi veya ilgisizliği o bölgenin eğitiminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ne varki birçok Vali ve Kaymakamın eğitime ilgi göstermediği yapılan ankette ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet ilmin gelişmesinde yeterli desteği veren idarecilerden mahrum kalmıştır. (64) Valiler ve Kaymakamlardan yeterli desteği göremeyen Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey "Eğitim Eminlikleri"nin bu maksatla kurulduğunu, bölgenin Eğitim işlerini doğrudan Maarif Vekâleti'ne bağlı bir "Emin" in emrine vermeyi amaçladıklarını ifade etmektedir. Maarif Teşkilâtına dair kanunla Türkiye'de "Eminlik" bölgesine ayrılmış ve her birinin başına "Emin" tayin edilmiştir. (65) Ancak merkeziyetçiliğe doğru gelişen yeni idare anlayışı (66) yerli eğitim otoriteleri ile çatışmışlar ve bir yıl sonra da Eminliklere verilen öğretmenleri tayin yetkisi geri alınmıştır. İdarî ve mali yetkilerin hepsi de Valilerin ve Dahiliye Vekâleti'nin elinde kalmaya devam ettiğinden, Eminlikler sadece Eğitim Müfettişliği durumuna düşmüşler ve Valilerin gölgesinde hizmet yapabilmişlerdir. (67)

Taşra Yönetimi Teşkilâtı kanunu ile Maarif Vekâleti'nde teşkil edilen "Talim ve Terbiye Heyeti"ne "Milletin terbiye-i umumiyesine ait işleri dünyanın fikir ve ilim cereyanlarına göre takip etmek, mektep kitaplarını ve programlarını bu esaslara göre hazırlamak, memleket halkının terbi-

64. İlhan Başgöz-Howard E. Wilson, Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk, Ankara 1968. , s, 90

yesiyle uğraşmak"(68) yetkisi verildi.Kanunun çıkarılmasından hemen sonra hazırlanan bir "kararname" ile Millî Talim ve Terbiye Dairesinin Teşkilât ve Vazifeleri tesbit edildi.3 Nisan 1926 tarihinde Türk dili ile ilgili ilmi meseleleri halletmek üzere Maarif Vekâleti'nde bir "Dil Heyeti" kuruldu.(69)

İlkokul Öğretmenlerinin eksiklerini gidermek için meslek içi kurslar düzenlendi.1926 bütçesinde kaldırılan Şehir ve Köy yatılı mektepleri tahsisatı 1927 yılı bütçesinde tekrar kondu.İlk Mekteplerin tahsisatı Özel İdarelerce konduğundan köy yatı mekteplerini mümkün olduğu kadar Hususi İdarelere açılması öngörüldü.Liselerde leyli okuyan gençlerin ihtiyaçlarını karşılamak için pansiyonlar açıldı.

Maarif Vekâleti velilerden gelen şikayetler üzerine çocukların zararlı yayınlardan korunmaları için 7 Temmuz 1927 tarihinde 627 sayılı "Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu" çıkarıldı.Kanuna göre,Türk Ceza Kanununun ilgili maddeleri dışında kalan ancak onsekiz yaşına kadar olan gençlerin maneviyatı üzerinde zararlı tesir yapan kitap,mecmua, risale,resim,levha gibi yayımlara sınırlama getirildi.Zararlı yayımların tesbiti için kurulan komisyona Maarif Vekâletinden iki,Dahiliye Vekalâtinden bir,Yazarlar ve Edebiyatçılardan meydana gelen cemiyetten bir,Öğretmenlerden iki,Hima-

65.Cumhurbaşkanları,Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri,Ankara 1946,s.354

66.Başgöz-Wilson,age.s.91

67.Aynı yer.

68.Düstur,Tertip 3,C.7,s.697-700

69.Düstur,Tertip 3,C.7,s.1109

ye ve Etfal Cemiyetinden bir, Adliye Vekâletinden hakim olmayan bir kişinin katılması hükmü getiriliyordu. Kanunla, Türkiye'de yayımlanan her türlü yayımdan iki nüsha Maarif Vekâleti'ne gönderilecekti. Zararlı görülen yayımlar satılmayacak ve gösterilmeyecekti.(70)

Diğer taraftan memleketteki mecburi tahsil çağındaki çocukların okutulması ve ikinci derecede halkın hars(kültür) ve irfanca gelişmesini temin amacıyla, zaruri olan masraflara halkın iştirakini sağlamak gayesiyle "Maarif Vergisi Kanunu" çıkarıldı. Kanunla vergi gelirlerinin vilâyet dahilindeki ilk mekteplerin müdür ve yardımcıları, öğretmen yardımcıları, memur, müstahdem, ilköğretim müfettişleri, Maarif müdürü emrinde istihdam edilen ve edilecek olan maarif tabipleri ile memurları ve mıntika merkezlerinde maarif eminleri emrinde çalışacak mimarların maaş ve ücretleri karşılanacaktı. Ayrıca köy, kasaba ve şehir ilkmekteplerindeki fakir çocuklarla Hususi idarelere bağlı ilkyatı mekteplerinin kitap masrafları, binaların tesisat, demirbaş eşya ve kırtasiye masrafları alınacak vergilerle karşılanacaktı.(71)

Kanunun görüşülmesi esnasında düşüncelerini açıklayan Aksaray mebusu Besim Atalay Bey, köylüden çok fazla vergi alındığını şu örnekle açıklar: "Sungurlu'nun Kamışlı köyünden Caferoğlu Mustafa bir çifti, üç davarı, bir merkebi olan altı nüfuslu bir aile. Verdiği vergiler, 7 lira tarla parası, 6 lira inekler için, 15 lira tayyare ianesi, 3 lira mektep ianesi, 3,5 lira davarlara ,25 lira yol parası olmak üzere 61,5 lira. Son düzenleme ile vergi miktarı 90 liraya çıkacaktır."(72)

70. Düstur, Tertip 3, C.8, s.650

71. TBMMZC.II/33, s.347 /18.6.1927. Cumhuriyet, 23 Haziran 1927

72. Aynı Cilt, s.350

1927 yılında çıkarılan bir başka kanun ise 22 Mayıs 1927 tarih ve 1052 sayılı kanun olup, bu kanunla ülkede açılacak bütün meslek okullarına müdür ve öğretmen tayini, bu mekteplerde çalışacak ustaların vasıflarının tesbiti Maarif Vekâleti'ne devrediliyordu.

Maarif alanındaki gelişmeleri özetleyecek olursak 1923-1924 Öğretim yılından 1927 yılına kadar geçen dört senelik devrede bilhassa ilköğretime daha çok önem verilmiştir. Çünkü ilköğretim davası Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim siyasetinin temelini teşkil etmiş, Orta ve Yüksek Öğrenimden önde mütalââ edilmiştir.(73)

Meclisteki konuşmalardan anlaşıldığı üzere ilköğretimin kısa zamanda gelişmesini sağlamak amacıyla 1923 yılından itibaren 12 erkek ve 6 kız Öğretmen Okulu'nun açılması için harekete geçilmiştir. Millî Eğitim'de ana gayeler Millîyetçi, halkçı, inkılâpçı, cumhuriyetçi ve lâik vatandaşlar yetiştirmek şeklinde ortaya konmuş ve dağda yaşayan çobana kadar bütün vatandaşlara okuyup yazma öğretmek ana gaye olmuştur.(74) Yetişen nesillerin teorik bilgiler yanında pratik yönden de yetişmelerinin temini prensip olarak kabul edilmiştir ki, bunda Kâzım Karabekir Paşa'nın ortaya koyduğu fikirler etkili olmuştur. Ayrıca Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün ifadesiyle cemiyet hayatında Dünya ve Ahiret cezaları korkusundan doğan ahlâk yerine "hürriyet" ve "nizam"ın bağdaştırılması temeline dayanan hakiki ahlâk ve fazileti hâkim kılmak esas gaye edinilmiştir.(75)

73. Nejat Göyünç, "Türkiye'de Eğitim", Türk Dünyası El Kitabı
Ankara 1976, s.1049

74. Göyünç, age. s.1049

1923-1927 devresinde Orta öğretime İlköğretim kadar önem verilmemiştir. Meselâ 1923 yılında 72 olan Ortaokul sayısı 1927 yılında bir artışla 73 olmuştur. Bu arada kız çocuklarının daha fazla okula gitmelerini temin için Kaz Ortaokulları açılmıştır. 1927 yılında ise kız v e erkek çocukların birlikte öğrenim görmelerini sağlamak gayesiyle bir kısım Orta Okullar Karma Orta Okuluna çevrilmiştir ki, sayıları 25 kadardır.

Liselerde ise 1923 yılına göre bir düşme olmuştur. 1923 yılında 23 olan Lise sayısı 1927 yılında 19'a inmiştir. Öğrenci sayısında ciddi bir artış görülmemiştir .1923-1924 Öğretim yılında Liselerde okuyan kız öğrenci sayısı 331'den 1927 yılında 389'a çıkabilmiştir. Erkek öğrenci sayısı ise 910'dan 1927 yılında 1251'e çıkmıştır.

Liselerdeki bina sayısındaki bu gerilemeye karşı Öğretmen ihtiyacını karşılamak için bu okulların sayısında artış sağlanmıştır. 1923-1924 öğretim yılında 1745 erkek ve 783 kız öğrenciye karşılık, 1927 yılında erkek öğrenci sayısı 2986, kız öğrenci sayısı 2036'ya çıkar. (76)

İmam Hatip okullarında ise ciddi bir düşme görülmektedir. 1923 yılında 29 olan sayı, 1927 yılında 2'ye düşürülmüştür. Kütahya ve İstanbul dışındaki okullar kapatılmıştır. (77)

Yüksek Okul ve Fakültelerde bir artış gözlenmektedir. 1923-1924 öğretim yılında 9 olan okul sayısı 1926 da

75. Göyünç, aynı yer. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Tarih IV, İstanbul 1934, s. 266

76. Hasan Ali Yücel, Orta Öğretim, s. 49-51

77. Yücel, aynı yer

11'e, öğrenci sayısı 2914'den 3930'a çıkmıştır.(78) İlköğretimdeki öğrenci sayısı 1923'de 341.941 iken, 1927 yılında 435.563'e çıkmıştır.(79)

Maarife ayrılan para miktarı da zamanla bir artış göstermektedir. 1923-1927 yılları arasında bütçeden ayrılan ve Özel İdarelerin verdikleri miktar şöyledir:(80)

<u>Yıl</u>	<u>Devlet Bütçesi</u>	<u>Maarif Bütçesi</u>	<u>Özel İda. Ayır.</u>
1923	105.936.911	3.033.003	2.070.000
1924	131.628.038	6.178.505	2.121.150
1925	201.449.622	7.517.999	2.121.150
1926	172.186.855	7.054.056	922.834
1927	198.951.159	7.541.727	874.335

78. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Millî Eğitim Hareketleri, Ankara 1967, s.9 . Göyünç, age. s.1051-1058

79. Millî Eğitim Hareketleri, s.9. Göyünç, aynı yer. Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı. Ankara 1973, s.457

80. Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, s.255 (Aşar vergisinin kaldırılması üzerine II Özel İdarelerinin payında bir düşme meydana gelmiştir.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNKILÂPLAR VE TEPKİLERİ

a-Muhalefetin Ortaya Çıkışı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu:

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde Muhalefetin ortaya çıkışı bir anda meydana gelmiş bir hadise değildir. Bunun evveliyatı vardır. Bu sebeple hadiseyi Lozan Barış görüşmelerinin başlaması için buraya gönderilecek heyetin seçiminden itibaren ele almak lâzımdır. Lozan'a gönderilecek heyetin başına Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın geçmesini istemiştir. Halbuki Mustafa Kemal'in ifadesine göre Vekiller Heyeti Rauf Bey başkanlığında Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Sağlık Bakanı Rıza Nur'un bulunacağı bir heyetin gönderilmesi taraftarıdır. Mustafa Kemal, Rauf (Orbay) Bey'in başarılı olacağı kaatinde değildir. (1) Mustafa Kemal Paşa Nutuk'da, Rauf Bey'in Lozan'a gitmek istediğini yazmasına rağmen, Rauf Bey Lozan'a gönderilecek heyetin başında İsmet Paşa'nın bulunmasını istemektedir. Bunu kendisinin Mustafa Kemal'e söylediğini ifade etmekte ve şunları söylemektedir: "Heyetimize benim başkanlık etmemi istiyorlardı. Ben ise, karşımıza gelecek devletlerin heyetlerine, Hariciye Vekilleri başkanlık ettiğinden, bizim de Hariciye Vekilimiz Yusuf Kemal Bey'i göndermemizi doğru buluyordum. Fakat Yusuf Kemal Bey, başkan olarak gittiğim takdirde bana refakat edeceğini ileri sürerek, bu vazifeyi kabul etmeyince Mustafa Kemal Paşa'ya ben" Mudanya Konferansını

1. Atatürk, Nutuk, C. II, Ankara 1984 (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), s. 462

feransını başarıyla idare ederek, istenen neticeye ulaştırabilirdiği için sulh müzakerelerine de onun gitmesi münasip olur" diye İsmet Paşa'yı tavsiye ettim."(2)

Herhalde Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in Mondros Mütarekesi'ni imzaladığını düşünerek, burada da başarısız bir durum yaratır endişesiyle Rauf Bey'in yerine İsmet Paşa'yı göndermeyi münasip görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal Bey'in Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmesini istedi ve onun istifası üzerine İsmet Paşa Dışişleri Bakanlığına getirildi. İsmet Paşa Başkanlığında Lozan'a gidecek heyet seçildi ve TBMM tarafından 2 Kasım 1922'de heyet üyeleri tasdik edildi.

Lozan Barış görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında anlaşmazlıkların çıktığına da şahit olmaktadır. Şöyle ki, İsmet Paşa birçok konuda hükümetin görüşünü telgrafla acele olarak istemektedir. İsmet Paşa'nın cevabını beklediği meseleleri Rauf Bey, Mustafa Kemal'e bildirmekte ve O'nunla mevzuu görüştüktan sonra ve mutabakata vardıktan sonra telgrafla İsmet Paşa'ya bildirmektedir. Telgarfların gecikmesi İsmet Paşa'da huzursuzluk yaratmış ve Rauf Bey'e sitem edici kırıcı mektup yazmıştır. Rauf Bey'in Lozan'a gönderdiği cevapların gecikmesine aslında o zaman telgraf hatlarını ellerinde bulunduran İngilizler ve Fransızlar sebep olmaktadır. Nitekim, Rauf Bey hatıralarında bu hususu şöyle açıklamaktadır: "İsviçre yani Lozan ile tek muhabere hattımız Köstence yolu ile olandı. Bu yol da, yabancıların ve dolayısıyla o günkü duruma hakim olan İngilizlerle Fran-

2. Feridun Kandemir, Hatıra ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay
İstanbul 1965, s.101

sızların ellerinde idi,Şuracıkta hemen kaydedelim ki bu yoldan yaptığımız muhabereleleri ellerine geçiren İngilizlerin, şifrelerini de hâl ederek,günü gününe sabah kahvaltı sofralarında okuduklarını,bizzat o zamanın İngiltere Hariciye Vekili Mister Çörçil,son yıllarda yayınladığı hatıralarında anlatmaktadır."(3)

Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlığa sebep olan bir başka durumda;Lozan'da harp tazminatı ve İngilizlerin parası ödenmiş olduğu halde el koydukları gemilere karşılık "Karaağaç"ın Türkiye'ye bırakılmak istenmesi ve İsmet Paşa'nın bunu kabul etmesidir.Hükümet böyle bir teklifin kabul edilmemesini istemiştir.(4)İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki uzun yazışmaları İsmet Paşa 93 Harbine benzetmiş ve "93 seferinin Saraydan idaresinden farkı yoktur" ibaresini kullanmıştır,(5)Lozan'daki heyete duyulan itimatsızlık ve kifayetsizliğin barışın yapılmasını da engelleyebileceğini mektuplarında kaydetmiştir.İsmet Paşa'nın bu sözlerini Rauf Bey "mütecaviz olarak nitelendirir.İsmet Paşa ise Ankara'dan verilen talimatlara fazlaca sinirlenmeğe başlamış ki" bırakıp döneyim" diye yazmıştır.(6)

Mehmed Asım Vakit gazetesinde kaleme aldığı "Halk Fırkası Niçin İkiye Ayrıldı" yazı dizisinde anlaşmazlığa sebep olarak Rauf Bey'in Samsun-Sivas hattının yapımını Amerikalılara vermek istemesini,bu takdirde Fransızlara tazminat ödenmesi gerektiğini ve böylece İsmet Paşa'ya Lozan'da müşkülât çıkardığını yazmaktadır.(7)

3.-Yakın Tarihimiz,C.III,S.41(6 Aralık 1962),s.53 ,Feridun Kandemir,Hatıra ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay,İstanbul 1965,s.103

4.Kandemir,Rauf Orbay,s.104

Ahmet Emin Yalman, İsmet Paşa'nın Lozan'da çetin mücadeleler esnasında Ankara Hükûmeti'nin bazı noktalarda ısrarlı davranmasını Rauf Bey'den bildiğini; Halbuki Lozan'a Gazi'nin haberi olmadan hiçbir talimat verilmediği ve her karara Gazi'nin huzuriyle Vekiller Heyeti'nde varıldığı için seciye itibarıyla çok dürüst ve hassas olan Rauf Bey'in karşılaştığı haksızlığa gücendiğini yazmaktadır.(8)

Ahmet Emin Yalman'ın bu tesbitini Mustafa Kemal'de Nutuk da doğrulamakta ve aradaki kırıngınlığı "ruhi ve duygusal olarak" değerlendirmektedir.(9)

Ahmet Emin Yalman, Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya kırıngınlığından dolayı Hükûmet Başkanlığından ayrılmasını kınar ve istifa etmekle memlekette ikilik ortaya çıktığını, halbuki Lozan'dan gönderilen mektupların haksızlığını isbat edip dargınlığı ortadan kaldırmanın mümkün olabileceğini yazmaktadır.(10)

1 Nisan 1923 'de alınan kararla seçime gidilmiş ve Mecliste bulunan "İkinci Grup" tasfiye edilmiştir. Çünkü İkinci Grup Lozan görüşmeleri sırasında Meclis'de etkili bir muhafilet yapmış, Halifelik makamının siyasî bir karakter kazanması için Meclis ve basında dol oynamışlardır.(12)

İkinci Meclis 11 Ağustos 1923 'de açıldı ve çalışmalarına başladı.(13) 23 Ağustos 1923 'de de Lozan Andlaşmasını onayladı. Yeni Meclis Mustafa Kemal'in tercih ettiği kişilerden meydana geldiği için İstanbul basını tarafından tenkit edildi.(14)

5. Kandemir, age. s. 105

6. Aynı yer

7. Mehmed Asım, "Halk Fırkası Niçin İkiye Ayrıldı", Vakit, 12 Aralık 1924

8. Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim... C. III, s. 70

9. Nutuk, C. II, s. 519

10. Yalman, age. s. 71

11. TBMMZC. Devre I, C. 29, s. 240

ileri gazetesinin sahibi Celâl Nuri(ileri) yazmış olduğu bir yazısında İkinci Büyük Millet Meclisi'ni "menfaatçilerin meclisi"(16) olarak nitelendirmektedir. Diğer taraftan Ankara'nın başkent olarak kabul edilmesi muhalif basında Halifeliğin kaldırılacağı şeklinde yazılar çıkmasına sebep olmuş ve muhalif basının Hükümet ve Meclise karşı tavır almasını daha da kuvvetlendirmiştir.

Fethi Bey Hükümetine yapılan bu baskılar üzerine Mustafa Kemal Cumhuriyetin ilânını gerçekleştirmek için bundan istifade eder ve sun'i bir hükümet buhranı yaratır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa dışında kalan Vekilleri (Bakanları) istifa ettirir. 29 Ekim de Cumhuriyet ilân edilir. Cumhuriyetin ilânını İstanbul'da öğrenen Rauf Bey, ilânı erken ve acele bulduğunu, anayasa meselesi halledilmeden Cumhuriyet ilânını doğru bulmadığını söyler.(17)

Rauf Bey'in gazetelerde çıkan beyanatı üzerine 22 Kasım 1923 de Halk Fırkası toplandı ve meseleyi görüştü. İsmet Paşa, Fırka toplantısında Rauf Bey'i şiddetli bir şekilde eleştirir. Rauf Bey, Cumhuriyete karşı olmadığını, usul hatasının yapıldığını belirtir. Ancak Fırka'dan Rauf Bey'in ihraç edilmesine gidilmez ve Fırka'da birlik, beraberlik olduğu açıklanır.(18)

-
12. Abdurrahman Çaycı, "Atatürk Maddesi", Küçük İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1981, s.220
 13. TBMM, II/1, s.2
 14. TBMMZC. II/1, s.264-291
 15. Seçil Akgün, Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik(1924-1928) Ankara 1986, s.120
 16. Mehmed Asım, Vakit, 14 Aralık 1924
 17. Tanin, 2 Teşrinisani(Kasım) 1339/1923
 18. Hakimiyet-i Milliye, 23 Kasım 1923

3 Mart 1924 de Meclis üç ayrı kanunu kabul etti. Bu kanunlar 429 sayılı "Hilâfetin ilgası ve Hanedan-ı Osmaniye'nin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına dair kanun", "430 Sayılı Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin ilgasına dair kanun", "431 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu". (19) Kanunların görüşülmesi sırasında Mecliste ciddi bir tartışma ve karşı gelme olmamış; hattâ basının büyük kısmı tarafından da desteklenmiştir. Ancak Mart ayında bir başka kanunun, "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" nun görüşülmeye başlanması üzerine tartışmalar başlamış ve bir kısım maddeler değiştirilerek kabul edilmeye başlanmıştır.

Lozan anlaşmasının yapılması sırasında ortaya çıkan huzursuzluk Cumhuriyetin ilânı ve Hilâfetin kaldırılmasıyla artık su yüzüne çıkmıştır. Mustafa Kemal Nutuk'da Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey ile Keçiören'de yaptıkları toplantıda Rauf Bey'in "Saltanat ve Hilâfet makamına vicdani ve hissi olarak bağlı" olduğunu ve Padişaha da sonuna kadar sadık kalacağını ifade ettiğini kaydetmesine rağmen (20) Rauf Bey; hatıralarında bu toplantıdan bahsetmemektedir.

Mustafa Kemal ile silâh arkadaşları Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey arasındaki anlaşmazlıklara sebebiyet veren bir diğer husus Meclise yeni seçilmiş olan Mebuslardır. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa İzmir sui-

19. Düster, Tertip 3, C. 5, s. 322-325. TBMMZC II/6, s. 17-18

20. Nutuk C. II, s. 290-291

kasdı dolayısıyla verdiği ifadesinde " Sulh ile birlikte öyle çehreler çıktı ki,artık ne Gazi ne de İsmet Paşalar nezdinde eski arkadaşları,eski yollara sevk etmek imkânı kalmadı.." (21) Karabekir Paşa;uzun ve derin tetkikler neticesinde hazırladığı Askeri Mekteplerle ilgili lâyhalarının göz gezdirilmeden bir köşeye atıldığını ve evamlı olarak geri kafalılıkla itham edildiğini ve bunları yapanların da sonradan ortaya çıkan "türeciler" olduğunu açıklamaktadır.(22)

Halk Fırkası içinde alınan kararlara karşı bazı kişilerin muhalif olması,aslında mevcut huzursuzluğun bir işaretiydi.Nafia (Bayındırlık) Vekili Ahmet Muhtar Bey'in istifası üzerine Anadolu şimendiferleri konusunda Hükümetin tutumunu onaylatmak için İsmet Paşa, 28 Ocak 1340/1924 de Halk Fırkası Meclis Grubunda güven oylaması istedi ve 11 Red oya karşılık 86 oyla güven tazeledi.Meclisin mevcudunun 287 kişi olduğu ve Mebusların tamamının da Halk Fırkasından olduğu düşünülecek olursa alınan güven ayu gerçekten yetersizdi.(23)

Cumhuriyet Halk Fırkası içinde muhalefetin ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer sebep de;yolsuzluk ve rüşvet olayıdır.Osmanlı yurttaşı olan ve mevcut sınırlarımızın dışında kalan Türklerle,azınlıklar Türkiye'ye gelmek için harekete geçmişlerdir.Bilhassa azınlıklar ve özellikle de Ermeniler eski mallarına kavuşmak için Türkiye'ye gelmek amacıyla kamu

21.Kandemir,İzmir Suikastının İçyüzü,C.2,İstanbul 1955,s.60-61

Kâzım Karabekir "Aramız Niçin Açılmıştı",Yakın Tarihimiz

C.I,Sayı 2,s.38-42.Ali Fuad Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.42

22.Karabekir,agm.

23.Mete Tunçay,Tek Parti Yönetiminin Kurulması(1923-1931)
Ankara 1981,s.95

görevlilerine para vermişlerdir. Ekrem Rize'nin ifadesine göre, firari Ermenilerin bazılarının Türkiye'ye gelmelerini temini için siyasi nüfuzunu kullananlar, emval-i metruke sui-istimalleri dedikodusu çok yapıldığı için, o zaman CHF'nin İstanbul teşkilâtını kurmak üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirilen Ekrem Rize'nin Nişantaşı'ndaki evinde yirmi kadar CHF'nin nüfuzlu mebusu ile Başvekil Fethi Bey'in başkanlığında toplantı yapılır ve durum değerlendirilir. Suçlu görülen 11 memur görevlerinden alınır. Nitekim Değirmenciyan'ın Ankara'da ve İstanbul'da polis müdüriyetinde rüşvet verdiği tesbit edilir ve Dahiliye Vekili Ferit Bey istifa etmek durumunda kalır. (24) Ali Fuad Paşa'nın verdiği bilgilere göre mesele Meclis gizli celsesinde görüşülmüş ve Ferit Bey'in "ağzımı açarsam birçokları mesul olur" (25) sözleri birçok şüpheleri de beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan Meclisin muhakemeyi men kararı vermesi de kamuoyunda şüpheleri artırmıştır. (26)

Meclisde bu görüşmeler yapılırken Eylül ayı içinde önemli bir gelişme daha olur. 9 Eylül 1924 de İzmir'in kurtuluş törenlerine katılmak için buraya gelen Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir Paşa, Konya'daki İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuad Paşa ve Rauf Bey bir toplantı yapmışlardır.

24. Ekrem Rize, Bugünkü Türkiye, İstanbul 1971, s.279. Fahrettin Altay, On Yıl Savaşı, s.379-385

25. Ali Fuad Cebesoy, Siyasî Hatıralar, C.II, s.83

26. Aynı yer.

Toplantıda görüŖülen en önemli konu Ankara'da gizliiden gizliye hafiyelik ve jurnalcilik hissedildiği, bazen gelen mektupların açıldığı (27.) üzerinde durulmuŖ ve bir durum değerlendirilmesi yapılarak Ŗu meseleler üzerinde görüŖ birliğine varılmıŖtır:

1)Ŗüphe altında ordu müfettiŖi kalınamaz.

2)Herhangi bir düŖünce ile mebusluktan istifa etmek doğru değerildir.

3)İnkılâplıların hepsine taraftar olmakla beraber bunların herhangi bir Ŗahsa veya zümreye imtiyaz vermek için değeril, bütün memlekete ve halkımıza mal edilmek emeliyle yapılmıŖ olduğu hakkında müttetik kalındı.

4)Devlet Ŗeklimiz olan Cumhuriyetin bir Ŗahıs veya zümrenin idaresine alet olmasına mani olmağa elimizden geldiği kadar çalıŖılması.

5)Mecliste toplanmanın ve orada memleketin faydasına bütün kabiliyetimizle çalıŖmanın,içinde bulunduğumuz vaziyetin en münasip bir hal çaresi olacağında mutabık kalınması.(28)

İkinci Büyük Millet Meclisi'nde muhalefetin ortaya çıkmasında bir başka sebep de;20 Ekim 1924 günü Muğla(MenteŖe) Mebusu Esad Efendi'nin Mübadele,İmar ve İskan Vekâleti hakkında verdiği gensoru önergesidir.Esad Efendi bu vekaletе vekillik eden Recep Bey' den Mübadil Mühacirlerin yerleŖtiril-

27.Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.95

28..Cebesoy,age.s.97

mesiyle ilgili olarak şu üç noktanın aydınlatılmasını istemekteydi. 1) Ne kadar mübadil ve Mühacir gelmiştir? 2) Ne kadar Mübadil ve Mühacir iskân edilmiştir? 3) Ne kadar ve nerelerde imar yapılmıştır?(29)

Önergenin görüşülmesi sırasında önemli tartışmalar yapıldı. Saruhan(Manisa) Mebusu Abidin Bey, Kozan'a Kayalar faciası diye geçen hadiseyi Recep Bey'in açıklamasını istedi. Kozan ve Kayalar mntikasına gelen 60.000 kişinin nasıl yerleştirildiğini sorduktan sonra, Yunanistan'daki Türklerin büyük baskı altında bulunduğunu ve bu durumun Lozan anlaşmasının 16.maddesine aykırı olduğunu, bu Türklerin ellerine mal ve mülklerini belirten hiç bir belge verilmeden, yalınayak gönderildiğini açıkladıktan sonra, bu Türkler hakkında ne gibi diplomatik girişimler yapıldığını sordu.(30)

Gensoru önergesinin görüşülmesi sırasında Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin çalışmaları hakkında mebuslar bilgi sahibi olmak isterlerken; Meclisteki hava birden bire değişmiş ve görünmeyen bir muhalefet-iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Recep Bey, Yunus Nadi, Mahmut Bey ve İhsan Bey ile Rauf ve Refet Bey arasında şiddetli münakaşalar başlamıştır. (31)

29. TBMMZC, II/9, s.57 vd. (27.10.1924) Nurşen Mazıcı, Atatürk Döneminde Muhalefet, İstanbul 1984, s.79-80

30. TBMMZC, II/10, s.136 (Lozan Anlaşmasının 16.Mad."Tarafeyni âliyeyni akideyn mübadele edilecek ahaliye azimetleri için tayin edilen tarihten evvel doğrudan doğruya veya dolayısıyla hiçbir tazyik icra edilmeyeceğini mütekabilen taahhüt ederler. (TBMMZC, II/10, s.136)

31. Aynı yer.

Asad Efendi'nin verdiği gensoru görüşmelerinde Mebusların şikayetleri şu noktalarda toplanmıştır:

1) Yunanistandan gelen Mübadiller çalışma şartları ve mesleklerine göre uygun yerlere yerleştirilmemişlerdir.

2) Düzensiz ve programsız yerleştirmeler hem aileleri bölmüş, hem de bir çok zayıfa sebebiyet vermiştir.

3) Özellikle Batı Anadolu'da düşmanın atılmasından sonra evleri yakılanlar Rumların evlerini işgal ederek yerleştiklerinden; mübadiller açıkta kalmışlardır.

4) Plansız yerleştirmeler gelen mübadillerin üretici olmalarını engellemiştir.

5) Reji idaresinin kaldırılması için Hükümet 5 milyon lira bulamadığını iddia ederken, Anadolu Şimendifer hattını 120 milyon liraya mübayaaya kalkmıştır; Şark demiryolu için de 65 milyon lira konmasını Meclisten istemiştir, ortada büyük bir çelişki vardır.

6) İmar, İskân Vekâleti hesabını iyi yapmamış ve yetersiz para istemiştir, niçen fazla istenmemiştir.

7) Mübadele memurları çok suistimal yapmışlardır. Su'istimal yapanlar hakkında hiç bir işlem yapılmaması dikkat çekmektedir.

8) Mübadiller için ayrılan para 5 bin mübadil için harcanmıştır. Geri kalan mübadiller kendi paralarıyla yerleşme yapmışlardır. 400.000 mübadilden 150.000 kişisi perişan edilmiş ve açıkta kalmışlardır. (32)

Gensoru önergesinin Meclisde tartışıldığı sırada Kâzım Karabekir Paşa 26 Ekim'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne verdiği dilekçe ile ordudaki görevinden istifa etti. Karabekir Paşa istifa dilekçesinde şunları yazıyordu: "Milletten rey alınmamak ve millî emeller yerine her arzunun kuvvetle tatbiki ve matbuatla efkârın hürriyetlerine riayet edilmemesi gibi fikrime ve kanaatime uymayan hallerin devam edip gidişi karşısında komutanlıktan istifa edip milletin sinesine çekildim. Hiçbir şeyden haberi olmayan ve hiçbir reyi sorulmayan bir emir zabiti gibi Ordu Müfettişliği makamında oturmakta devam edemezdim". (33)

Kâzım Karabekir Paşa Ordu Müfettişliğinden istifa ettiğine dair dilekçesinin yürürlüğe konulmasıyla ilgili durumu Meclis Başkanlığına bildirdi. Bu takdirde 26 Ekim 1340 (1924) tarihinde Ordu Müfettişliğinden istifa ettiğini ve Ordu Müfettişlerinin bağlı olduğu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin malumatı altında Meclise devama başladığını ve böylece Meclis-i Âli'nin istifasına muttali olduğunu belirttikten sonra istifanamesinin bir suretini de Müdafaa-i Milliye Vekili'ne gönderdiğini, kendisiyle Mecliste tekrar görüştüğünü ve bu görüşmelerde Müfettişlikten ayrılmasına mani bir görüş belirtilmediğini ancak istifadan beş gün sonra 31.10.1924 Cuma günü Müdafaa-i Milliye Vekili'nin Sarıkamış'tan gelecek olan

33. TBMMZC, II/10, s. 6. Vatan, 28 Ekim 1924. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, C. 3, s. 205. Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s. 228

asilin gelmesine kadar görevinden istifa etmiş sayılmayacağı ve Meclise giremeyeceği ile ilgili bir tebliğ aldığını(34) belirterek;Meclis-i Âli'den ayrı kalmaması gerektiğini kayıt ederek, durumunun görüşülmesini ister.

Başvekil İsmet Paşa Mecliste yaptığı konuşmada " üzerinde askerlik bulunan bir zatın Meclis-i Âli'ye devamı münakaşa edilecek mesele değildir"(35) diyerek Karabekir Paşa'nın devir işlemi yapılınca kadar Meclise giremeyeceğini açıkladı.Böylece,Mübadele ve İmar İskân Vekâleti hakkında açılan görüşmeden Karabekir Paşa'nın konuşması engellenmiş oldu. Nitekim Karesi(Balıkesir) Mebusu Vehbi Bey Kâzım Karabekir Paşa'nın Meclise önceden gelip oturduğunu ve rey verdiğini, Divan-ı Riyasetin bunu kabul ettiğini belirterek şunları söylediler:"Meclise iltihak eden bir arkadaşı,bir âzâyı müzakerata iştiraktan herhangi bir kuvvet alıkoyabilir mi,böyle şey olur mu?"(36)

Karabekir Paşa'nın ifadesinden anlaşıldığına göre; Ordu Müfettişleri,siyasî çevrelerin kendilerine karşı tutum ve davranışlarından rahatsızlık duymaktadırlar.Nitekim İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuad Paşa da 20 Ekim 1924 de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile görüşükten sonra 30 Ekim 1924 de istifasını verdi.Ali Fuad Paşa istifa etmesinde mektuplarının açılmasını,kontrol edilmesini,kimlerle münasebette

34. TEMMZC,II/10,s.20-21(5.11.1340/1924)

35. Aynı cilt,s.22-23

36. Aynı yer.

olduğunun araştırıldığını ve büyük bir huzursuzluk yaratıldığını ifade etmektedir.(37) Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine verdiği istifa dilekçesinde "Büyük Millet Meclisi Reisliğinden Ordu Müfettişliğine çıkan ben,Hükümet tarafından muhaberatomun kontrol edilmesi ve takip edilmem yüzünden istifaya mecbur oluyordum.Amirim bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi de bir çare bulamıyordu"(38) diyerek,içinde bulunduğu durumun vehametini belirtmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa'nın ve Ali Fuad Paşa'nın mektuplarının açılması ve takip ettirilmelerinin sorumlusu kimdir? Tuncer Baykara'nın ifadesiyle her şeye hakim olan Mustafa Kemal Paşa mı,yoksa devrin sorumlu hükümeti ve başvekil İsmet Paşa mı?(39)

Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuad Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya danışmadan istifa etmeleri, Mustafa Kemal'de bir şüphe uyandırmıştır.Bu arada Çankaya'da verilen yemekte Ali Fuad Paşa'nın katılmaması O'ndaki şüpheleri bütün kuvvetlendirmiştir.Halbuki Ali Fuad Paşa'nın verilen yemekten haberi yoktur ve kendisine yemekle ilgili hiçbir bilgi verilmemiştir.Bu mesele ile ilgili olarak Ali Fuad Paşa şu bilgileri vermektedir:"10 Ekim 1924 sabahı Ankara'ya gittim.Yaverim Süvari Yüzbaşı Ali Rıza Bey'le birlikte Saffet Bey'e misafir olduk.(Erzincan Mebusu Saffet Arıkan) İşte ben

37. Cebesoy,Siyasî Hatıralar,C.II,s.102

38. Aynı yer.

39.Tuncer Baykara,"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşunu Hazırlayan Durum ve Olaylar",H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi,Ankara 1985,s.228

onun evinde misafir bulunduğum sırada, o gece, Gazi beni aratıyor. Bulduramıyor. Halbuki o esnada Saffet Bey de Çankaya' da Gazi'nin yanında bulunuyor. Dikkat buyurun; bu durumda Gazi Ankara'da beni aratır da bulamaz, kabil mi? Ve işte bu bir muammadır. Beni o gece Gazi namına kim ve kimler aradılar da bulamadılar? Ben bulunamayınca Gazi'ye "davetinize icabet etmedi" şeklinde aksettirilmiş olmalı ki, bundan " o halde bir hareket var" manâsını çıkaran Gazi, ertesi günü bütün mebus kumandanları, mebusluktan istifaya davet ederek, politikadan uzaklaştırmak istiyor". (40)

Mustafa Kemal Paşa ise bu meseleyi " bir komplo karşısında bulunduğumuzu anlatmakta bir saniye bile şüpheye düşmedim" (41) şeklinde değerlendirmektedir.

Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fuad Paşa'nın arasını kim veya kimler açmıştır ? sorusuna Ali Fuad Paşa şöyle cevap vermektedir. "Görüldüğü gibi, anlaşmazlığın doğuşu, daha ziyade şartların zorlamasıyla olmuştur. Düşünülürse, tarihte bu halin misâlleri çoktur. Yeniler daima eskileri yadırgarlar, istemezler. Biz ne kadar dürüst hareket ederek, iptidadan beri büyük bir itimat ve samimiyetle bağlandığımız Atatürk'ten hiçbir veçhile ayrılmadıksa, bizim yeni arkadaşlarını seçmekte kendisini serbest bırakışımızdan istifade ile iltihak edenlerden bir kısmı maalesef bu hüsnü niyetimizi su'i isti-

40. Cebesoy, age, s. 99

41. Nutuk, C. II, s. 577

mal ettiler, manâlandırdılar. Ve bizi akıl ve hayalimizden geçmeyen Padişahçılık, Halifecilik gibi gericilikle malûl göstermekteki gayretleriyle -bir zaman için de olsa- Atatürk'ün hakkımızdaki hislerini dahi başka istikamete çevirdiler".(42)

Kâzım Karabekir Paşa da Ali Fuad Paşa gibi hadiseleleri değerlendirmekte. "Büyük inkılâpların hepsinde olduğu gibi bizde de, bütün varlıkları, can ve başları ile elele verip çalışmış olan rical arasında birtakım tufeyli türediler girmiştir ve bunlar, büyük zaferle hedefe varılarak tehlikelerin ortadan kalktığını görür görmez, iktidar mevkiindekilere sokulup yararlanmak için, tıpkı bir kamanın bir cismi ikiye bölüşü gibi bizi birbirimizden ayırma faaliyetinde bulunmuşlardır".(43)

Karabekir ve Ali Fuad Paşa'ya muhalif olan İsmet Paşa ise anlaşmazlığın sebebini şöyle açıklamaktadır: "Atatürk ile ihtilafa düşüp ondan ayrılan arkadaşların bir hususiyetlerine daha temas edeceğim. Onlar, işin başından beri hep beraberiz, zaferi beraber kazandık bu devleti beraber kuruyoruz, hepimiz aynı derecede söz sahibi olmalıyız, tarzında düşünüyorlar".(44) Anlaşıyor ki memleket yönetiminde Paşaların söz sahibi olması istenmemekte ve onlar dışlanmaktadır.

Ali Fuad ve Kâzım Karabekir Paşaların ifade ettikleri "türedilerin" davranışlarını Adnan (Adıvar) Bey dalkavukluk olarak nitelendirmekte ve memleketi eski günlerdeki gibi dalkavukların milleti sömürdüğü bir diktatörlük rejimine sürüklenme (45) endişesini taşımaktadır.

42. Yakın Tarihimiz, C.4, s.231. Cebesoy, Siyasî Hatıralar, s.

43. Yakın Tarihimiz, C.I, S.2, s.38

44. İsmet İnönü, Hatıralar, II, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s.173

45. Halide Edip Adıvar, Türkün Ateşle İmtihani, İstanbul 1985

Komutanların askerlik mesleğinden ayrılmaları Mustafa Kemal Paşa'da bir " Paşalar komplosu " düşüncesi meydana getirmiştir.(46)Mustafa Kemal Paşa, memleket içinde kendilerine karşı bazı gizli teşkilât kurulduğunu ve İstanbul'da Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Sontelgraf ve Adana'da Toksöz gazetelerinin muhalefet yaptıklarını ve memlekette umumi bir fikir ayrılığının ortaya çıkarıldığını ileri sürmüştür.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu iddialarına karşı Kâzım Karabekir Paşa, İzmir suikastı dolayısıyla yaptığı savunmada bir nevi cevap vermiştir.Kâzım Karabekir Paşa'nın konuşmalarından anlaşıldığına göre,kendisinin halkın gözünden düşürülmesi için yoğun bir çaba sarfedilmiştir.Meselâ,Topçu İhsan (Eryavuz)Bey başkanlığında İstanbul'a gönderilen İstiklâl Mahkemesi hakkında kendisine bilgi verilmemiştir.Halbuki,İstanbul Karabekir Paşa'nın müfettişlik alanı içindedir.1924 yılında Kâzım Karabekir Paşa başkanlığında kurulan "Ordudaki İlim ve İrfan Komisyonu" ile ilgili verdiği kanun teklifleri dikkate alınmamıştır.Askeri Mekteplerin ıslahı ile ilgili verdiği raporlar ve kanun teklifleri görüşülmemiştir.Mustafa Kemal Ankara'da kendisine görüşmek için randevu verdiği halde bir saaten fazla kapıda bekletilmiştir.Hükümet yanlısı gazeteler Kâzım Karabekir Paşa'nın İstiklâl Harbi'nde gösterdiği başarıları gölgeleyici yayınlara başlamış,Hükümet göz yummuştur. Müfettiş olarak teftis harcırahı kesilmiş,teftiş için izin alınması şeklinde kendisine emir gönderilmiştir. Ayrıca bütün bunların dışında mektupları açılmağa başlanmış ve Cumhuriyetin

yıldönümü münasebetiyle Meclisteki ziyaretinde Mustafa Kemal'in ilgi göstermemesi de Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir arasında bir soğukluk meydana getirmiş ve Millî Mücadele'nin kahramanları arasında ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ortamı hazırlayanlar ise Karabekir Paşa'nın deyimiyle "birtakım tufeylilerdi"(47)

Mustafa Kemal bir komplo karşısında bulunduğunu kabul edince; askerlik ve mebusluk görevlerini birlikte yürüten komutanlardan görevlerinden birini tercih etmelerini istedi.(48) Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteğini Cafer ve Tayyar ve Cevat Paşalar olumsuz cevap verdiler. Diğer komutanlar ise emre uydular.(49)

47. Kâzım Karabekir "Aramız Niçin Açılmıştı", Yakın Tarihimiz Sayı 2 (8 Mart 1962), s.38-42

48. Nutuk, C.II, s.1140 (TTK yay.) Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını istediği mebus komutanlar şunlardır: I.K.O. Komutanı İzzettin Paşa, II.K.O. Komutanı Ali Hikmet Paşa, 3.K.O. Komutanı Şükrü Naili Paşa, 5.Ordu K. Fahrettin Paşa, 7.Ordu K. Cafer Tayyar Paşa, 3.Ordu Komutanı Cevat Paşa. (TBMMZC, II/10, s.6 (1.11.1924) Görevinden istifa etmeyen Cevat Paşa ve Cafer Tayyar Paşaların görevlerine son verildi. Cevat Paşa'nın yerine Ferik Kâzım Paşa, Cafer Tayyar Paşa'nın yerine Mürsel Paşa tayin edildiler. (TBMMZC, II/10, s.6)

49. Nutuk, aynı yer.

Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafından sonra muhalefete geçen paşaların sayısı çoğalmaya başladı. Paşalarla Mustafa Kemal ve Hükümet arasında kırgınlık ve güvensiz ortaya çıktı. 1 Kasım 1924 de İkinci Meclisin ikinci toplantısının açılışına Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuad Paşalar ordudaki devir işlemlerini tamamlamadılar gerekçesiyle alınmadılar. Bunun üzerine Ali Fuad Paşa 4 Kasım'da Konya'ya gelerek devir-teslim işlemini yaptıktan sonra 10 Kasım'da Meclise iltihak etti.(50)Hükümetin Paşaları Meclise almama davranışı Meclis içindeki kırgınlık bir muhalefete dönüşmesinde etkili oldu. Öte yandan İstanbul'da yayınlanan gazeteler, iktidara karşı muhalif yayınlarına devam ederek; iktidara rakipsiz bir şekilde sahip olan tek fırkada huzursuzluk başladığı ve durumdan memnun olmayanların yeni bir parti kuracaklarını yazmağa başladılar.(51)

Bu gelişmeler yanında Meclis'in çalışma yılına başlaması doğayisiyle daha önceden hükümet hakkında verilen gensoru önergesi 5 Kasım 1924 de Mecliste müzakere edilmeğe başlandı. Başvekil İsmet Paşa gensorunun bir vekili değil bütün hükümeti ilgilendirdiğini ileri sürerek yeniden güven oylamasına gitti. Gensoru görüşmeleri adeta Recep Bey ile Rauf Bey ve arkadaşları arasında bir mücadeleye dönüştü. Rauf Bey

50. Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s.105

51. Rauf Orbay Hatıralarında bu neşriyatların yapıldığı sırada yeni parti kurma teşebbüslerinin bulunmadığını belirtmektedir. (Yakın Tarihimiz, C.4, S.44, s.144-149)

konuşmalarında hükümetle Meclisin karşı karşıya getirilmek istendiğini ve buna meydan verilmemesini belirterek; ilgili Vekâletin hatalarının tesbiti için teklif edilen "Tetkik Heyeti"nin kurulması ve araştırma yapmasının iyi olacağını açıklar ve şunlar söyler: "Şimdi efendim, karşısında bulunduğumuz iki vaziyet ki, biri İmar ve İskân Vekâletinden istizah, ikincisi de Vekiller Heyetinin umumi icraatının intikal şeklidir. Bu ikincisine dair maruzatta bulunmak için Vekiller Heyetinin muhterem erkânı, idare buyurdıkları daireler icraatları hakkında madde gösterip ifadelerde bulunmalı idiler ki, bu hususta tasvipkâr veya tenkidkâr bir mülâhaza arzedebileyim. Tekrar ediyorum; şîârımız, mesleğimiz, kayıtsız şartsız millî hakimiyet esasıdır". (52)

Rauf Bey'in millî hakimiyet sözüne Yunus Nadi "Cumhuriyet" diye karşılık verir. Cebelibereket Mebusu Topçu İhsan Bey ile Ali Saip Beylerde Yunus Nadi'nin fikrine iştirak ederler. Rauf Bey ise hükümetin yapması gereken hususlar hakkında bir takım sorular yöneltir. Özellikle şimendifer hatlarının yapılması için ayrılan paraların ne kadarının harcanıldığını ve karşılığında ne kadar yol yapıldığını öğrenmek ister. (53) İmar ve İskân Vekâletine vekillik eden Recep (Peker) Bey, Rauf Bey'in sorularına cevap verme yerine, ileri sürülen yolsuzluklarla ilgili bilgi verme yerine; Rauf Bey'in

)

52. Yakın Tarihimiz, C.4, S.44, s.146. TBMMZC, II/10, s.99 (6.11.1924)

53. Yakın Tarihimiz, aynı yer. TBMMZC, II/10, s.100-101

Cumhuriyetçi olup olmadığını ortaya atarak, meseleyi başka yöne çekmek ister. Konuşmasında Rauf Bey hakkında şunları söyler: "Muhterem arkadaşlar, şimdi çok mühim bir noktaya temas edeceğim. Çok dikkat ettim, buraya çıktılar, başka tarif yaptılar. Fakat Cumhuriyet kelimesini telaffuz edemediler. Lâtime etmiyoruz arkadaşlar, büyük bir inkılâptan çıktık, münevver bir istikbale gidiyoruz. İçimizde mebus sıfatıyla bulunan ve bu kadar yıllar memleketi idare etmiş olan Rauf Beyefendi, nedir bu küskünlük ki, sırası gelmişken ve arkadaşlar bilvesile fırsat vermişken, bu mukaddes ismi telaffuz etmemekte ısrar ve inat etmişlerdir". (54)

Rauf Bey, Recep Bey'in bu sözlerine verdiği cevapta "şimdi efendiler, Rauf Cumhuriyetçi midir, değil midir diye gene şüphe ediyorlarmış. Lâkin, siz her şüphelendiğiniz, her tereddüte düştüğünüz zaman da ben, tekrar yemin ve kasem etmeğe mecbur muyum? Hayır efendiler, kimsenin kimseden şüphe etmeğe hakkı yoktur. Efendiler, geçen sene sekiz saat devam eden Halk Fırkası müzakeresinde, ben milletten Halk Fırkasına mensup olarak aldığım vekâlet dairesinde ve tam manâsıyla Cumhuriyetçi olduğumu söyledim. Daha başka nasıl söylenir. Gizli defterler, gizli fikirler varsa, biz de böyle şeyler yok, sizde vardır". (55)

Rauf Bey daha sonra konuşmasına şöyle devam eder: "Rauf Cumhuriyetçi midir? Rauf, Millî Hakimiyetin tecelli ettiği bir vatanın evladıdır ve Türkiyelidir.

54. TBMMZC, II/10, s. 113. Yakın Tarihimiz, C. 4, S. 44, s. 148

55. Aynı yer.

Rauf Bey kendisinin Millî Hâkimiyet taraftarı olduğunu ve bunun tam olarak "tecelli etmesini" istediğini söyler.(56)

Kendisi hakkında suçlanan "Halifecidir" sözlerine karşı da "Efendiler,değil halifeci ve Sultancı bu makamın haklarını kendine almak istidadında olan herhangi bir makamın dahi aleyhindeyim."(57)diyerek cevap verir.

Yunus Nadi,Rauf Bey'e karşı açıkça cephe alır ve "Hüseyin Rauf Beyefendi ve demin saydığım arkadaşlar ile ben çalışmıyorum efendiler, o benden değildir" diyerek,açıkça bağları koparır.(58)Görülüyor ki,açıkça Rauf Bey'e karşı cephe alınır ve arkadaşlarıyla birlikte Fırka'dan ayrılmaları için basıncı yapılır.

Diğer taraftan Halk Fırkası içinde "şiddet yanlıları" ve "müfritler" olarak nitelendirilenlerden Yunus Nadi,Topçu İhsan,Recep Bey ve arkadaşlarını aynı suçlamaları Refet Paşa için de yapmaktadırlar.Refet Paşa'yı "askerden mürekkep bir Cumhuriyet kurmak ve Saltanatçılıkla" suçlamaktadırlar.Refet Paşa:"Tekrar ediyorum efendiler,Saltanatçı değilim,Halifeci değilim" diye cevap verir.Cebelibereket mebusu Topçu İhsan Bey,bu sefer de "İnhisarcılıkla" suçlar.Refet Paşa"-İnhisarıcı da değilim,halifeci de değilim.Padişahçı değilim,doğrudan doğruya...."Refet Paşa'nın konuşmasına fırsat vermeyerek sözlerini kesen Gaziantep Mebusu Kılıç Ali "Saltanatçılıkla beraber inhisarcılık "diye müdahale eder.(59)

56. TBMMZC,II/10,s.113(8.11.1924),Yakın Tarihimiz,C.4,Sayı 44

57. Aynı yer.

58. TBMMZC,II/10,s.131

59. TBMMZC,II/10,s.133

Refet Paşa, müdahaleler içinde "Zorla dedirtecekseniz o başka. Bir insana kırk kere deli deseler, delirir gider. Siz de bana zorla dedirtmek mi istiyorsunuz... Siz illâ bana Saltanatçı diyorsunuz, değilim be efendim... Cumhuriyetçiyem, keskin bir Cumhuriyetçiyim." (60) Refet Paşa, Saltanat idaresi tarafından üç defa idama mahkûm edildiğini, şahsi hakimiyet süren şunun bunun arkasından gitmeyeceğini, ithamların yersiz olduğunu açıklar. (61) Meclis'te oturmasının ve arkadaşlarıyla birlikte olmasının dahi "dörtler meclisi", "beşler meclisi" gibi sözlerle tenkit edildiğini ve "ben benim" diyerek kesin tavrını ortaya koyar. (62)

Refet Paşa'nın konuşmasını sık sık kesen Cebelibereket mebusu İhsan Bey, "-Türkiye'de seksen bin tane Refet Paşa, bir milyon tane Kâzım Karabekir Paşa vardır ve yetiştirir" (63) diyerek, Halk Fırkası içindeki müfritlerin uzlaşmaz tutumunu gösterir.

Gensoru görüşmelerinin sonucunda yapılan oylamada 19 red oyu karşı 147 kabul oyu ile hükûmet güven oyu alır. (64) Meclisin mevcudu 287 olduğuna göre önemli oranda bir devamsızlık görülmektedir. Red oyu veren mebuslar 9 Kasım 1924'de Halk Fırkası'ndan ayrıldılar. Partiden ayrılanlar arasında İstanbul mebusları Rauf Bey, Dr. Adnan (Adıvar), İsmail Canbolat, Refet Paşa, Erzurum mebusları Rüştü Paşa, Halit Bey, Ziyaeddin Efendi, Dersim Mebusu Feridun Fikri, Erzincan mebusu Sabit Bey

60. TBMMZC. II/10, s. 133

61. TBMMZC. II/10, s. 133-134 (8. 11. 1340/1924), Yakın Tarihimiz C. 4, S. 45, s. 177

62. Aynı yer

63. Agy.

64. TBMMZC. II/10, s. 134, Hâkimiyet-i Milliye, 9 Kasım 1924, Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara 1972, s. 79
Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s. 108

Sivas mebusu Halis Turgut, Ordu mebusu Faik Bey (65) bulunuyordu. Daha sonra 28 Kasım 1924 de Kâzım Karabekir Paşa, 7 Aralıkta Cafer Tayyar Paşa Halk Fırkasından istifa ettiler.

Hakimiyeti Milliye gazetesi 14 Kasım 1924 günkü sayısında istifa eden mebusların yeni bir muhalefet fırkası kuracaklarını yazıyordu ki, hükümetin yayın organı durumunda bulunan bir gazetenin bunu yazması Ahmet Emin Yalman'a göre muhalif mebuslara Mustafa Kemal'in parti kurmaları için bir nevi yeşil ışık yakmasıydı. (66)

İstifa eden mebuslar Ali Fuad Paşa'nın başkanlığında Erzincan mebusu Sabit (Sağiroğlu) Bey 'in evinde toplanarak kurulacak partinin program ve nizamnamesinin hazırlıklarına başladılar. Hazırlıklarını tamamlayan muhalif grup mebusları Ali Fuad Paşa'nın başkanlığında 17 Kasım 1924 de Dahiliye Vekaletine resmen başvurarak Cumhuriyetin ilk muhalif partisinin kuruluşunu ilân ettiler. (67)

65. Yakın Tarihimiz, C.4, S.45, s.177

66. Yalman, Yakın Tarihde... C.3, s.150

67. Tanin, 18 Kasım 1924. Vakit, 18 Kasım 1924 Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s.108. Cebesoy, "İlk Muhalefet Partisini Ben kurdum" Hayat Tarih Mecmuası, Şubat 1965, Sayı 1, s.89

Kandemir, Siyasî Bargınlıklar, C.3, İstanbul 1955, s.18

Falih Rifki Atay, Çankaya, s.346 .Tunaya, Siyasî Partiler, 1859-1952, İstanbul, 1952, s.606. Mahmut Goloğlu, Devrimler

ve Tepkileri (1924-1930) Ankara 1972, s.79 .Fethi Tevetoğlu

"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Türk Kültürü, TKAE, S.264 Nisan 1985, s.281-283, Cumhuriyet, 18 Kasım 1924

(Yeni partinin isminde Cumhuriyet kelimesinin olacağı

öğrenilince, Halk Fırkası 10 Kasım 1924 de başına Cumhuriyet kelimesini ilave etmiştir. Hakimiyeti Milliye, 11.11.1924)

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu sırasında parti başkanı ve umumî kâtip Ali Fuad Paşa'dır. Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın Halk Fırkasından ayrılmasından sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırka'nın başına geçtiği ve başkanlığa oturduğu görülmektedir. İdare Hey'eti, Reis: Kâzım Karabekir Paşa(68), Reisi sani: Dr. Adnan ve H. Rauf Beyler (İstanbul) Umumi Kâtip: Ali Fuad Paşa (Ankara), Azalar: Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canbolat (İstanbul), Sabit (Erzincan), Şükrü (İzmit), Muhtar (Trabzon), Halis Turgut (Sivas), Necati (Bursa), Faik (Ordu) Beyler idi. (69)

Dahiliye Vekili'nin yeni Fırkanın resmen kuruluşunu kabul etmesinden sonra (70), aynı gün basına fırkanın programı ve nizamnamesi verildi. (71)

68. Kâzım Karabekir Paşa 27 Mayıs 1924 de TPCF'nin Reisliğine seçilmiştir. Tevetoğlu, agm. s. 283

69. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına mensup mebuslar şunlardır: Ali Fuad Paşa (Ankara) Cafer Tayyar Paşa (Edirne), Sabit (Sağiroğlu) (Erzincan), Halit, Münir, Rüştü Paşa, Ziyaeddin Beyler (Erzurum), Halil (Ertuğrul/Bilecik), İhsan (Ergani), H. Rauf, Dr. Adnan (Adıvar), İsmail Canbolat, K. Karabekir Paşa, Refet (Bele) Paşa (İstanbul), Arif (Ayııcı) (Eskişehir), A. Şükrü (İzmit) O. Nuri (Bursa) Necati (Bursa), Feridun Fikri (Düşünsel) (Dersim) Ahmet Muhtar, Râhmi (Trabzon), Hoca Kamil (Karahisar-ı Sahip) Hulusi (Karesi/Balıkesir), Halit/Akmansü (Kastamonu), Zeki (Gümüşhane), Besim (Mersin), Abidin (Manisa/Saruhan) Bekir Sami (Sivas), Ömer (Kars), Necib (Mardin), Halil (Artvin) A tay, Çankaya, s. 395 , Tevetoğlu, agm. s. 282 , Tunaya, Siyasi Partiler, s. 621

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasını şahsi kıskançlıklar, rekabetler veya geçimsizlikler gibi basit sebeplere bağlamak doğru değildir diyen Falih Rifki Atay(70) böyle yorumlarda bulunmanın hadiseler üzerinde fikir yorabilecek kabiliyetleri olmayanların yakıştırmaları olarak nitelenmektedir. Bu partiyi kuranlar içinde samimi demokrasi savaşçıları vardı.(71) Bunlar şahsi veya takım tahakkümü olmaksızın, serbest seçimler, hür bir denetleme meclisi taraflısı idiler. Bunlara Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın idealistleri diyebiliriz. İçlerinde, işlerin dürüst gitmesinden tahakküm ve yolsuzluk olmamasından başka bir şey istemeyen mütevazî memleketçiler vardı.(72)

"Şahsi idareye son vermek, hakimiyet-i milliye prensiplerine göre tam bir denetleme sistemi kurmak umumi parola idi. Mustafa Kemal'e karşı hususi bir kasıtları olmayıp, yalnız otorite ve sistemden kurtulmak isteyenler de, M. Kemal'i düşürmekten başka birşey düşünmeyenler de, henüz başlayan devrimi, olduğu yerde durdurmak veya eski düzeni tekrar kurmak isteyenler de, hepsi bu parolada birlik idiler." (73) diyen Falih Rifki düşüncelerini böyle açıklamaktadır.

Millî Mücadele'de birliği koruyan insanların, iktidar hırsıyla yabancılaştığını Hüseyin Cahit bir yazısında şöyle açıklar: "O mukaddes gaye temin edildikten sonra, baş döndüren

70. Falih Rifki Atay, Çankaya, s.395

71. Atay, age. s.401

72. Atay, age. 402

73. Atay, aynı yer.

göz kamaştıran, kulakları tıkayan iktidar mevkii, millî hareketin bu fedakâr reisleri arasındaki safvet ve samimiyet bağlarını gevşetmeğe başladı. İktidar mevkii etrafında, hakiki hizmet etmiş kimselerin uzaklaşmasından mürekkep bir boşluk hasıl oldu. Artık etrafı, her devirde, her fırsattan istifade etmesini bilen açığözler aldı. Şimdi ortalıkta bunların atıp tutmalarından başka birşey işitilmiyor. Politika sahasının bu serseri ve tufeylilerden gayri, sanki memlekette hürriyetperver, vatanperver kimse yoktur. Vatani kurtaran ve halkın hâkimiyetini temin edenler, muharebe meydanlarında ölenler değil, Millî Harekete rehber olan reisler değil, ötede beride sığınmış kalmış bir pejmürde mahlûklardır". (74)

Ali Fuad Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'nın "türedi tufeyliler" dediği tiplere, Hüseyin Cahit "pejmürde mahlûklar" demektedir ki; Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılmalara ve Millî Mücadele'nin kahramanları arasında bölünmelere bunlar sebep olmuşlardır.

Yeni partinin kurulmasından kısa bir zaman sonra İsmet Paşa hükümeti 20 Kasım 1924 de istifa etti. Karaosmanoğlu İsmet Paşa'nın istifasını sağlığının bozulması yanında ülke yönetimini sıkı yönetimle idare etme teklifinin Parti Grubunda kabul etmemesine bağlamaktadır. (75) Çünkü İsmet Paşa İstanbul'da Örfi İdare uygulanmasını istemekteydi. İstifa

74. Kandemir, Siyasi Dargınlıklar, C.3, İstanbul 1955, s.21

75. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, İstanbul 1984 s.91

eden İsmet Paşa'nın yerine daha ılımlı olarak bilinen Fethi (Okyar) Bey hükümeti kurmakla görevlendirildi.(76)Fethi Bey'in kurduğu hükümet 27 Kasım 1924 de güven oyu alarak göreve başladı.(77)

Halk Fırkasından kopmaları ortalarda dolaşan muhbirlerin körüklediğini ve ayrılmaların bu yüzden ortaya çıktığını belirten Lord Kinross, bu muhbirlerin Mustafa Kemal'in kulağını kötü niyetli dedikodularla doldurduğunu ve bunun neticesinde çevresinden çekinmeye, önüne çıkanların niyetlerinden kuşkulanmaya başladığına dikkat çekmektedir.(78) Münafıkların çalışmaları sonucunda Rauf Bey ile Refet Paşa'ya hizmetlerinden dolayı küçümsediğini ve aleyhlerinde bulunduğunu işaret eden Lord Kinross; Alman tipli, sert tabiatlı bir adam olarak nitelendirdiği Dahiliye Vekili Recep Bey'in de Gazi'ye yaranmak için bir takım faaliyetler içinde bulunduğunu ve verdiği demeçlerde devrimlere karşı hareketlerin istiklâl Harbi'nde olduğu gibi cezalandırılacağını söylediğini kaydetmektedir.(79)

76. Atay, Çankaya, s.396-397. Vakit, 23 Kasım 1924

77. Fethi Bey'in kurduğu hükümet şu üyelerden meydana gelmiştir: Başvekil ve Millî Müdafaa Vekili, Ali Fethi (Okyar), Adaliye Vekili, Mahmut Esat (Bozkurt), Dahiliye Vekili-Recep (Peker) (Bu Vekalet iki ay sonra Cemil Bey getirilmiştir) Mübadele, İmar ve İskân Vekili-Recep (Peker) Bey (8.12.1924 de bu Vekalet kaldırıldı) Hariciye Vekili-Şükrü Kaya, Maliye Vekili-M. Abdülhaluk (Rende), Maarif Vekili-Saraçoğlu Şükrü, Tarım Vekili-Hasan Fehmi (Ataç), Ticaret Vekili-Ali Cenani, Nafia Vekili-Fevzi (Pirinçci), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili-DrbMazhar (Germen), Denizcilik Vekili-İhsan (Er-yavuz). TBMMZC, II/10, s.375 (27.11.1924) Yakın Tarihimiz, C.4, s.46. s.208. Atay, age. s.397. Nurhan Dağlı-Belma Aktürk,

Yeni Partinin kurulmasını Hükümetin Yayın organı durumunda olan Hakimiyeti Milliye gazetesi 14 Kasım 1924 tarihli sayısında şöyle değerlendiriyordu:"Türkiye Cumhuriyeti ,halkın egemenliği temeline dayanan bir yönetimdir.Bu nedenle Meclisde birden çok parti bulunmasını istememek,muhalefete ve denetime karşı çıkmak kimsenin hatırından geçmez.Belli temellere dayanan,inkılâp ilkelerine bağlı,meşru bir denetim yolu takip edecek yeni bir partinin kurulması bizim için şüphe konusu olmaktan çok uzaktır"(80)

. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 64 maddelik tüzüğü ve kuruluş amacı basına açıklananarak; Fırka'nın niçin kurulduğu ve neler yapmak istediği yayınlanmış oluyordu. Partinin kuruluş amacı şöyle ifade ediliyordu:"Mukadderatını bizzat tâyin ve idare etmek rüşd ve kabiliyetini gösteren milletimize,girdiği yeni sahada sarsılmadan yürüyebileceği doğru bir yol açmak emeliyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı teşkil ettik.Hakimiyet ve hükümlanlık haklarının kayıtsız şartsız istimali,seçilen bir veya iki Meclise tevdi edilmiştir. Bu Meclisler milletten aldıkları hâkimiyet kuvvetinin icraya taallük eden kısmını aralarından ayırdıkları mahdut bir heyete tevdi ederler.Bu bir zaruret olmakla beraber mahzurdan salim değildir.Mahzurun en büyüğü milleti bu hakından kâmlen

Hükümetler ve Programları(1920-1960),C.I,Ankara 1988,s.26

78. Lord Kinross,Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu,10.baskı 1988,s.468

79.Kinross,aynı yer.

80.Hakimiyeti Milliye,14.11.1924

mahrum edecek bir istibdat şeklinin teessüs edebilmesidir. İcra Heyetini hakkın dışına çıkmaktan meneyleyecek, millet ve İcra Vekillerini mütemadi murakabe altında bulunduracak vasıtalara şiddetle ihtiyaç vardır."(81)Partinin kuruluş amacının böyle bir denetlemeyi yapmak olduğu, fırkanın millî birliği korumak için çalışacağı ve milli birliğe uymayan her harekete karşı çıkılacağı belirtilerek; şahıs hürriyetinin her sahada mukaddes sayılacağı ve halkın her yönüyle hür olması gerektiği ve her türlü tahakküme karşı olunduğu açıklanıyordu.

TPCF muhafazakâr bir yapıya sahip olup, rejime bağlı, yapılan inkılâpların savunucusu ve destekleyicisi, denetlemeden mahrum kalmış olan Meclisi denetleme işini gaye edinmek için kurulmuştur.(82)

Fırkanın altmış dört maddelik bir tüzüğü vardır. Bu tüzüğün ilk üç maddesi şöyle hazırlanmıştır:

1. Milletin mukadderatına bizzat hâkim olduğu esasına istinaden Cumhuriyeti kuvvetlendirmek, kanunların herkes için müsavi surette tatbikini temin etmek için çalışmak.
2. Fırkanın, Büyük Millet Meclisinde programını müdafaa edecek bir ekseriyet istihsali için seçimde muvaffakiyet teminine çalışmak.
3. 18 yaşını geçmiş her ferdin fırkaya âza olabilmesini temin etmek.

81. Çebesoy, age. s. 111-112 ; Tevhid-i Efkâr, 23 Kasım 1924

82. Aynı yer.

TPCF'sı programında halkın hakimiyetine dayalı bir idare tarzı,yani Cumhuriyet idaresinin geçerli olduğundan hareketle şu görüşlere yer verilmiştir:"Türkiye Devleti,halkın hakimiyetine müstenit bir Cumhuriyettir.Hürriyetperverlik,yani liberalizm,halkın hakimiyeti,yani demokrasi,fırkanın esas mesleğidir.Taşkilât-ı Esasiye Kanunu,milletten sarih vekâlet alınmadıkça tadil edilemeyecektir."(83)

Programın altıncı maddesi "Fırka,efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkârdır" şeklinde düzenlenerek; Fırkanın laik olduğu ve dini inançlara müdahale etmek istemediği vurgulanıyordu.

Kanunların hazırlanmasında ve yürürlüğe konmasında halkın ihtiyaçları,menfaatleri,temayülleri,asrın icapları ve adalet prensipleri dikkate alınacak ve bunlar hakim olacaktır.Fırka umumi hürriyetlere taraftar olup,bu hürriyetlere kayıtlar konması zaruri olduğu takdirde,ancak Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile bu kısıtlamaların konmasına taraftardır.(84)

TPCF 'nı kuranlar Ali Fuad Paşa'nın ifadesine göre, Mustafa Kemal Paşa'ya cephe almamışlardır.Bunlar,daha çok İsmet Paşa yönetiminden şikâyetçidirler.(85)

19 Kasım 1924 tarihli Vakit gazetesinde çıkan bir yorumda:"Şu halde Cumhuriyet Halk Fırkasında kalanlar ile ora-

83.Tanin,18 Kasım 1924.Cebesoy,age.s.112

84.Tanin,18 Kasım 1924.Cebesoy,age.s.112-113 Vatan,18 Kasım 1924.Yakın Tarihimiz,C.4,S.45,s.178-179.Tunaya,age.s.615 Kandemir,age.s.19 .Vakit,19 Kasım 1924

85.Baykara,agy.s.197

dan ayrılarak yeni bir fırka teşkil edenler arasındaki başlıca fark nihayet bir halet-i ruhiye farkından ibarettir. Halk Fırkasında kalanlar ekseriyette Hakimiyet-i Milliye için bugün muhtemel bir tehlike görmeyenler, oradan çıkanlarda Hakimiyet-i Milliye'nin düşar olması muhtemel herhangi bir tehlikeye karşı mücadele etmek için hususi bir siyasi teşekkül meydana getirmek lüzumu addedenlerdir. Mamafih iki taraf arasında "Hakimiyet-i Milliye" mefhumu noktasından mevcut olan fark sade bundan ibaret değildir. TPCF'nin programındaki bazı maddelere nazaran bu fırka memlekette bugünkü idare tarzında Hakimiyet-i Milliye mefhumunu te'yid ve tevsif etmek için bazı tadilat yapılması lüzumuna inanmaktadır".(86) denilerek, iki fırka arasındaki fark belirtilmeye çalışılmıştır.

Yeni Fırkanın başkanı olan Kâzım Karabekir Paşa demokratik bir yapıya sahipti. Bu sebeple de memlekette birden fazla fırkanın olmasına taraftardı. İstiklâl Harbinden sonraki gelişmeleri şöyle açıklar: "Zaferden sonra bizde iki fikir şu idi. 1) Gazi Paşa Hazretlerinin etrafında otuz kırk kişinin toplanması kâfidir. Bu toplanış hâkim fırka çıkarır ve memlekette istediğini yapar. 2) Memleketin sevip sayacağı temiz nasıyelerden bir kaç zatın liderliğini kabul ve ilân ile fikir birliği yapıp ekseriyetle -yâni fırka ile- iş görmek."(87)

86. Vakit, 19 Kasım 1924

87. Siyasi Dargınlıklar, C.3, s.34

Kâzım Karabekir Paşa'nın ifadesine göre, birinci gurup içinde Peyam Sabahçılar ve İstiklâl Harbinde yüz kızartıcı işler yapanlar vardır. İstanbul Üniversitesi İktisat Profesörlerinden birinin " Bizi askerler kurtardı, bundan sonra da askerler emretmeli, biz yapmalıyız" fikrini ileri sürdüğünü ve buna karşı çıktığını; çünkü askerlikte fikir hürriyeti yerine emir ve kumanda olduğunu, halbuki iktisadî sahada kumandaya, emre değil, fikre yer vermek lâzım geldiğini; aksi takdirde iflâs edileceğini açıkladığını belirten Kâzım Karabekir Paşa sözlerine şöyle devam etmiştir: "Bizim vazifemiz, memleketin istiklâlini kurtarmaktır. Bunu yaptık. Şimdi iktisadî ve içtimai sahada vazife ilmindir, ihtisasındır. Bunu da siz yapmalısınız". (88/

Kâzım Karabekir Paşa Feridun Kandemir'in naklettiğine göre; kendisinin karşı olmasına rağmen birinci şikkın hâkim geldiğini ve "Başkumandan, Cumhurreisi olmuştur; bir cephe kumandanı Başvekil olmuştur, bir kumandan da Büyük Millet Meclisi reisi olmuştur" diyerek tepkisini ifade etmiştir. Yine Karabekir Paşa'nın söylediğine göre kendisi Mustafa Kemal Paşa'nın Başvekillik teklifini de kabul etmemiş ve muhalefete geçmiştir. Muhalefete geçmesinin sebebini de şöyle izah etmiştir: "Vatan ve Millet'in ileride maruz kalacağı zorlukları karşılamak gibi fedakârlığı müstelzim bir vazifenin zarureti idi. Ben

88. Kandemir, Siyasi Dargınlıklar, C.3, s.34

89. Kandemir, age. s.34

milletimin istikbali için hür teşkilât taraftarı bir insan olduğum için tezimi müdafaa uğrunda her şeye katlandım".(90)

Mustafa Kemal ile fırka ve seçim konusunda da anlaşmazlığa düştüğünü ileri süren Kâzım Karabekir Paşa bu konudaki düşüncelerini de şöyle açıklamıştır:"Ben fikrimde sabit kaldım ve dedim ki;evvelâ bir dereceli seçim bu milletin birinci hakkıdır.Bu asırda artık hiç kimse,başkasının vesayetine muhtaç değildir.Mahkemedeki dâvası için bir dâva vekili seçmek hakkı olan bir insan,millî işini gördürmek için vekilini doğrudan doğruya seçme hakkına sahip olmazsa Cumhuriyet normaldir,denemez.Fırkalara gelince yukarıdan aşağıya emirler veyahut aşağıdan yukarıya tazyiklere mâni olacak esaslı kademelerdir.Bugünkü ihtiyaçlar fırkalarla giderilir.Bunlar olmadıkça hakiki hürriyetler olmaz".91)

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının nüfuz yarışı şeklinde bir siyasî mücadeleye girmekten çekindiğini ifade eden Ali Fuad Paşa" sağlam kanaat ve seciye sahiplerini hakiki tecdütvehâkimiyet-i milliye bayrağı altında toplamayı"(92) amaç edindiklerini ,dar fırkacılık zihniyetinden,ihtiras ve tahakkümden uzak ,millî birliği korumayı gaye edindiklerini ve firkanın beyanmesinin bu doğrultuda hazırlandığını yazmaktadır.

90.Kandemir,aynı yer.

91.Aynı yer.

92.Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.115

Yeni Fırkanın resmen kurulmasından ve tüzük ve proğramının yayınlanmasından sonra; aleyhte yazılar da kaleme alınmağa başlamıştır.Cumhuriyet Halk Fırkasını destekleyen basın tarafından kaleme alınan bu aleyhteki yazılar karşısında Hüseyin Cahit tepkisini şöyle gösterir:" Meğer,bu Halk Fırkası ne müthiş bir fışk-ı fücür menbaı imiş.Her devre göre dönen fırlıdıklardan,siyasî dızdızcılara,siyasî tavgılara,siyasîkarmanyolacılara,hattâ vatan hainlerine kadar bütün memleket şerirleri buraya sokulmak imkânı bulmuşlar,düne gelinceye kadar hepsi de pek muhterem siyasî zevattan mürekkep bildiğimiz ve memleketin idare ve ıslahını kendilerinden beklediğimiz Halk Fırkası karşısında,doğrusu bugün ürküntü hissi ile tereddüte düştüğümüzü saklayamayacağız."(93)

Hüseyin Cahit'i böyle yazmaya sevkeden davranış ise Fırkanın resmi toplantısında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşuna karşı çıkılması ve bu fırka aleyhinde en yetkili ağızların konuşmasıydı.Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının "Cumhuriyet" kelimesini kullanması Mustafa Kemal Paşa' da da bir tepki doğurmuş ve tepkisini şöyle açıklamıştır:
"Cumhuriyet kelimesini ağızlarına almaktan bile çekinenlerin Cumhuriyeti doğduğu gün boğmak isteyenlerin,kurdukları partiye Cumhuriyet ve hem de Terakkiperver Cumhuriyet adını vermiş olmaları,nasıl ciddiye alınabilir ve ne dereceye kadar samimi sayılabilir".(94)

93."Rauf Orbay'ın Hatıraları",Yakın Tarihimiz,C.4,s.179

94.Nutuk,C.II,s.1184(TTK baskısı)

Halbuki TPCF 'nı kuranlarda Kemal Karpat'ın ifadesiyle" muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin Millet Meclisinde toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı"(95) endişesi vardı.

Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki müfritler kendi Fırkaları ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında bir fark olmadığını yayamağa çalışırlarken; Mustafa Kemal Paşa da Taymis gazetesi muhabirine "TPCF'nin programında mevcut maddelerde,Halk Fırkası umdelerinden hâriç ve münakaşa mevzuu olmağa değer esaslı bir fikir ve prensip görülüyor.Efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkâr olmak,ötedenberi tabii ve umumî bir telâkkidir.Bunun aksini düşünmek için sebep yoktur. Millî hakimiyetimiz asla tehlikeye maruz değildir.Bir istibdadın mevcudiyetine dair olan ima ve telmihler bence kabil-izah değildir"(96) diyerek düşüncelerini açıklamıştır.

Cevap

Cevap

Mustafa Kemal Paşa'nın bu demecine karşı TPCF'nin Umumî Kâtibi Ali Fuad Paşa verdiği cevapta,Halk Fırkasının yazılmış bir programının dahi bulunmadığını ve olmayan bir şeyin de mukayese edilemeyeceğini söyle.(97)Ali Fuad Paşa açıklamasında Fırkanın programını geniş bir şekilde yorumlar ve Halk Fırkasından çok farklı olduklarını belirtir.

İktidar ile muhalefet arasındaki anlaşmazlık gün geçtikçe kendini göstermeye başladı.Bütçe görüşmeleri sırasında

95.Kemal Karpat,Türk Demokrasi Tarihi,İstanbul 1967,s.45

96.Yakın Tarihimiz,C.4,S.46,s.209

97.Aynı yer.

Hükümetin bütçe açığı şiddetli tenkitlere uğradı.9 Şubat 1925 günü yapılan görüşmelerde Ardahan mebusu Halit Paşa ile Ali Çetinkaya ve arkadaşları Kozan mebusu Ali Saib,Osmaniye mebusu Avni,Gaziantep Mebusu Kılıç Ali,Elâziz mebusu Hüseyin ve Rize Mebusu Rauf Beyler arasında Meclisin giriş kapısı arasındaki koridorda çıkan tartışmada Halit Paşa yaralanmış ve Mecliste tedavi edilmiş,ancak zatürreye tutularak ölmüştür.(98)

Halit Paşa'nın öldürülmesi muhalefetin ve muhalefeti destekleyen basının hükümete karşı var olan tepkisini daha şiddetlendirdi.Bu hadisenin meydana gelmesini Lord Kinross devlete ait bir sanayi kuruluşundan Mustafa Kemal'in taraftarlarının para aldığını ve bu para ile Gazi'ye karşı olan muhalefete karşı siyasî kampanya yürütüldüğünü,Halit Paşa'nın bu durumu ortaya çıkardığı için öldürüldüğünü(99) yazmaktadır.

Goloğlu ise Bursa'da yapılan ara seçimlerde Nureddin Paşa'nın kazandığını ve Halit Paşa'nın da ilerde muhalefet partisine geçebileceği düşünülerek bu hadisenin meydana gelmesinde etkili olan CHF'daki müfritlerin tepkisini üzerine çektiğini yazmaktadır.(100)

Hangi sebepten olursa olsun ,bu hadise Halk Fırkası içindeki şiddet yanlılarının muhalefete tahammül edemediklerini göstermesi yönünden ibret vericidir.Bu olay muha-

98.Goloğlu,Devrimler ve Tepkileri,s.96-97

99.Lord Kinross,Atatürk,s.472

100.Goloğlu,age.s.95-96

le fetin Hükümete karşı saldırıya geçmesini adeta zorlamıştır. Halit Paşa olayından kısa bir zaman sonra Doğu Anadolu'da (101) Şeyh Sait isyanı patlak verdi. Hükümet başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey'in takip ettiği politikayı ılımlı bulan Halk Fırkasının içindeki şiddet yanlıları veya müfritler, Fethi Bey'e karşı cephe almakta gecikmediler. İsyanın bastırılması için hükümetin Doğu Anadolu'daki Örfi İdare uygulamasının kapsamına İstanbul'un da dahil edilmesini istediler. Amaçları İstanbul'daki muhalefet basınına susturmaktı. Fethi Bey kendisine yapılan baskılara dayanamayarak Kâzım Karabekir Paşa'dan TPCF'nin kapatılmasını istedi. Fethi Bey kendisinin büyük bir taziyik altında bulunduğunu görüşmede ifade etmiştir. Halbuki isyanın çıktığı yerde TPCF'nin şubesi mevcut değildi. (102) Fethi Bey'in isteğine karşı Karabekir Paşa olumsuz cevap verdi ve Hükümetin kapatma yetkisi olduğunu, kapatma işinin hükümet tarafından yapılabileceğini söyledi.

101. Halit Paşa, 1883 de İstanbul'da doğmuş ve Harp Okulu bitirmiştir. Üsteğmen olarak Yemen 'de savaşmış, Trablusgarp'ta Ali Çetinkaya ile anlaşmazlığa düşmüş ve Çetinkaya Halit Paşa'nın bulunduğu cepheden uzaklaştırılmıştır. 1915 de Rusları yenerek taburu ile Ardahan'a girmiştir. Ardahan Fatihî" olarak da anılan Halit Paşa; Enver Paşa'nın kurduğu Üçüncü İslâm Tümeni'nin başına getirilmiş, Ahıska'yı almıştır. Mütarekeden sonra Kâzım Karabekir Paşa'nın emrine girmiş, Ermeni hareketına katılmış ve Ardaha'nı tekrar almıştır. Goloğlu, Devrimler... s. 93-95

102. Yakın Tarihimiz, C.4, S.46, s.211

Şeyh Sait isyanının bastırılması için alınan tedbirleri yeterli bulmayan CHF'daki şiddet yanlıs mebuslar Fethi Bey'e karşı harekete geçtiler. Fırkanın 2 Mart 1925 tarihli toplantısında durum değerlendirilmesi yapıldı. Fethi Bey yapılan baskılara dayanamadı ve Başbakanlıktan istifa etti. Yeni hükümeti kurmakla İsmet Paşa görevlendirildi. İsmet Paşa isyanı bastırmak için hükümete sınırsız yetki verilmesini istedi. Bu amaçla da "Tahrir-i Sükûn Kanunu"nu Meclise sevketti. (103)

Tahrir-i Sükûn Kanunu üç maddeden oluşuyordu. Birinci madde "irtica ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl eba bilûm teşkilât ve tahrikât ve teşvikât ve teşebbüsât ve neşriyatı hükümet, Reîsicumhurun tasdikile, re'sen ve idareten men'e mezundur" şeklinde düzenlenmiştir. (104)

Kanun üzerinde konuşan TPCF mebusu Rauf Bey, isyan hadisesini bir takım türedilerin merdut ve leimâne bir maksatla ortaya çıkardıklarının anlaşıldığını" (105) söyleyerek, şiddet kanunlarıyla sükun ve huzurun büsbütün ihlâl edilebileceğini savundu.

103. TBMMZC, II/15, 4.3.1925. Goloğlu, Devrimler ... s.111-121
Yakın Tarihimiz, C.4, S.48, s.272. Tunçay, age. s.139

104. TBMMZC, II/15, s.160 (4.3.1935) Düstur, C.6, s.144, Kanun/578

105. Aynı yer.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun gereksizliğine ve Cumhuriyetin tehlikede olmadığına işaret eden Rauf Bey;bu fikrine İsmet Paşa'nın verdiği bir demeci delil gösterir.İsmet Paşa bu demecinde " Muhterem Rauf Beyefendi (Cumhuriyeti tehlikede görmüyorum,onun için bu kanuna lüzum yoktur) buyurdular. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı esasında kendileriyle beraberim.Benim mütalâam ve azimet noktam şudur ki,bu vaziyeti mütalâa eden ve vaziyete göre tedbir bulan bir Cumhuriyet,hiçbir tehlikede olamaz" diyordu.(106)

Kâzım Karabekir Paşa,İsmet Paşa'ya ıslahatı İstiklâl Mahkemelerine dayanarak mı yapacaksınız şeklinde sorunca; İsmet Paşa " Islahatı ancak güvenlik ve asayiş temeline dayanarak yapabiliriz.Güvenlik ve asayiş temelini kuvvetlendirmekte,bütün kanunlar gibi,İstiklâl Mahkemesi de bir araçtır"diyerek düşüncelerini açıklıyordu. (107)

Kâzım Karabekir Paşa,İsmet Paşa'nın kuruntularının bu kanunu doğruduğunu,ancak yirminci yüzyılda kuruntularla devlet yönetilemeyeceğini söyleyerek; bu kuruntularla basına ve muhalefete bir çok işlerin yapılabileceğini endişesini dile getirdi.(108)

Recep Bey,Karabekir Paşa'yı İstanbul basını ile aynı düşüncede olmakla suçladı.Gerektiğinde şiddetli davranmayı bilmeyen bir kuruluşun devlet olmak hakkına sahip olamayacağını söyleyen Recep Bey,şiddet yanlısı olduğunu ilân etmiş

106. TBMMZC,II/15,s.137-141(4.3.1925) Goloğlu,Devrimler..s.119
Yakın Tarihimiz,C.4,S.48,s.273

107. TBMMZC,II/15,4.3.1924.Goloğlu,aynı yer.

108. Konuşmalar için bkz.TBMMZC,II/15,s.137-166

Meclisin 4 Mart günü 22 red oyuna karşılık 122 geçerli oyla kabul ettiği 578 nolu Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte İstiklâl Mahkemeleri de kuruldu. Ankara İstiklâl Mahkemesi başkanlığına Afyon Mebusu Ali(Çetinkaya)Bey(Kel Ali) ,Savcılığına Denizli Mebusu Necip Ali Üyeliğine Gaziantep Mebusu Kılıç Ali,Rize Mebusu Ali(Zırh) Aydın mebusu Dr.Reşit Galip Beyler seçilmişlerdir.(109)

Kanunun kabulünden sonra Hükümet 6 Mart 1925 de kanunun birinci maddesine dayanarak Tevhid-i Efkâr,İstiklâl,Son Telgraf,Aydınlık,Drak Çekiç,Sebi'ül Reşat adlı gazete ve dergileri kapattı.Kapatma gerekçesi olarak zararlı ve yıkıcı yayında bulunmaları gösterildi.(110)Müstafa Kemal Paşa da vermiş olduğu bir demeçle hükümetin kararını desteklemiş ve şöyle söylemiştir:"Cumhuriyeti tahrip edecek neşriyat ve tesmimata ve Cumhuriyet'in ordusunu ve zabıtasını herhangi bir sebeple istihkâr ve istihfafa vasıta addedecek olanların en şedit ahkâm-ı kanuniye ile takip ve tenkilleri mukarrerdir".(111)

Hükümetin Muhalif basına karşı tutumu dahada sertleşecek ve Bakanlar Kurulu kararıyla Tanin gazetesi de 15 Nisan'da kapatılacaktır.Bu arada TPCF'sı irticayı desteklemek ve hadiselere sebebiyet vermekle suçlanmağa başlanır.Ali Fuad Paşa CHF'nin yaptığı suçlamalara verdiği cevapta " kanunen teşek-

109. TBMMZC,II/15,4.3.1924.Düstur,C.6,s.146.Ergün Aybars,İstiklâl Mahkemeleri,Ankara 1982,s.103-111.Goloğlu,age.s.120

110.Tanin,7 Mart 1925.TBMMZC,II/15,s.401.Yalman,Yakın Tarih de Gördüklerimiz Geçirdiklerimiz(1922-1944),İstanbul 1970, . C.3,s.163-164

111.Tanin,8 Mart 1925

kül etmiş olan Fırka'nın Büyük Millet Meclisi dahilinde ve haricindeki kanuni faaliyeti dünyanın bütün hür ve medenî memleketlerinde olduğu gibi hukukî esasiyesinin en muhkem ve sarîh gayelerè istinad eden meşru muhalefeti Türkiye Cumhuriyeti dahilinde tatbik etmekten ibarettir. Bu maksadın haricinde hiç bir hareketin fırkamızla alâkası yoktur".(112)

Muhalif basının susturulmasından sonra, sıra muhalefetin susturulmasına gelmişti. Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya'nın emriyle TPCF'nin İstanbul 'daki ve diğer şubelerdeki evraklarına el kondu. Hakimiyet-i Milliye gazetesi bu olayı "TPCF'nin İstanbul Merkezinde tahribat" başlığı ile verdi.(113) Bakanlar Kurulu kararıyla 15 Nisan 1925 de Tanin gazetesi de kapatıldı. Siird Mebusu Mahmud Bey 17 Nisan 1925 günü Cumhuriyet gazetesinde "Terakkiperverler Kıvranıyor" başlıklı yazısında; fırkanın programının nifakla dolu olduğunu eleştiriyor ve isyandan adeta sorumlu olduğunu ileri sürüyordu(115)

TPCF üyelerine karşı baskı her geçen gün artmaya başlamış ve Fırkanın İstanbul şubesi ile diğer şubelerinde aramalar başlamıştı. Nihayet Hükümet Şeyh Said isyanı ile TPCF'sı arasında bir ilişki kurarak 3 Haziran 1925 de Fırkayı kapatma kararı aldı. Partinin merkez ve şubeleri kapatılarak bir çok üyesi İstiklâl Mahkemesinde yargılandı. Hükümetin

112. İkdam, 9 Nisan 1341/1925

113. Hakimiyet-i Milliye, 14 Nisan 1341/1925

114. Yalman, Gördüklerim... s.164

115. Cumhuriyet, 17 Nisan 1925

116. Nursen Mazıcı, Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet, İstanbul 1984, s.155

kapatma kararında şü hususlara yer verilmişti:"Ankara İstiklâl Mahkemesinde cereyan eden takibat ve muhakemet esnasında TPCF'nin programında mevcut olan" Efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkâr olmak" esasını teşvişi efkâra ve tahrikatı irticakâraneye vesile ittihat ettikleri sabit olduğu ve keza Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'nin takibatı ve muhakematı esnasında dahi TPCF'nin programında mevcut yine bu "efkâr ve itikad-ı diniyeye hürmetkâr olmak" esasını memleketi dinsizlerden kurtarmak iddiayı irticakâranesine vasıta-i telkinat ittihaz ettikleri ve bu yüzden son irtica ve isyanın tezahüratı esnasında bir çok vahim hadisat vukua geldiği sarıh olduğundan...

Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde cereyan eden muhakemat Vahdettin etrafında bulunan vatan hainlerinin Avrupa'da teşkil ettikleri merkezlerde ve memleket dahilinde Hürriyet ve İtilaf devrinden kalma erbabı fesad attan mürekkep vâsi bir irtica şebekesi tesisine çalışmak gibi teşebbüsâtı ihzar eylemiş olmasına binaen bu ahval tahtında dini siyasete alet ittihaz etmeğe müstaid bir cereyanın idamesi artık mümkün olmayacağını ve bu sebepten dolayı kararnamenin tebliği tarihinden itibaren Takrir-i Sükûn Kanunu ahkâmına tevfikeyen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bilcümle şube ve merkezleri alâkadar memurini hükümet tarafından seddolunacağı..."(117)

117. İkdam, 5 Haziran 1925 "Kılıç Ali'nin Hatıraları" Milliyet,

11 Ocak 1952. Tunçay, Tek Parti... s.147. Mazıcı, age. s.155
Goloğlu, Devrimler... s.132. Füruzan Husrev Tökin, Türkiye'de Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)
 İstanbul, 1965, s.71 Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s.160-161

TPCF'nin kapatılmasından sonra İsmet Paşa Hükümeti muhalif basını da susturmuştur. Tevhid-i efkâr, Son Telgraf gazetelerinin sahip ve yazarları tutuklandılar ve Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi'ne gönderildiler. Vatan gazetesi de kapıtılarak Ahmet Emin Yalman, Ahmet Şükrü Esmer, İsmail Müştak tutuklanarak Diyarbakır İstiklâl Mahkemesine gönderildiler. Ancak Diyarbakır'da yargılamasını bitiren İstiklâl Mahkemesi Elazığ'a gittiğinden yargılanmalar burada yapılmıştır. (118) Gazeteciler burada yargılanmışlar ve affedilmeleri için Ankara'ya başvurmuşlardır. Gazetecilerin af istekleri kabul edilmiş olmalı ki, herhangi bir cezaya çarptırılmamışlar; ancak gazeteleri kapalı bırakılmıştır. (119)

Muhalefet susturulurken; iktidarı destekleyen basın muhalefet aleyhindeki hücumlarına devam ediyordu. Cumhuriyet Gazetesinde ve Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Yunus Nadi ve Siird Mebusu Mahmud (Saydam) Bey makale ve yorumlarıyla hükümete devamlı destek veriyorlardı. Hakimiyet-i Milliye'de çıkan bir yazıda " inkılâplarımızı yaşatmak, istiklâlimizi korumak, dıştan gelecek saldırıları karşılamak için güçlenmek zorundayız. Yine unutmamalıyız ki, politikada acıma yoktur. Kuvvet ve menfaat vardır, ve nihayet kuvvetin getireceği sevgi ve saygı vardır" (120) denilerek; baskılar teşvik ediliyor, hükümet destekleniyordu.

118 Yalman, Gördüklerim, s. 171

119. Goloğlu, Devrimler... s. 134 Hakimiyet-i Milliye, 14 Eylül 1925

120. Metin Tokar, Şeyh Sait ve İsyanı, Ankara 1968, s. 101

Yalman, Gördüklerim, C. 3, s. 187-189

İstiklâl Mahkemeleri'nin faaliyetleri için bkz. Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri (1923-1927) Ankara 1982..

TPCF'nin "dini siyasete alet ediyor" gerekçesiyle kapatılmasına karşı Rauf Bey şu savunmayı yapmıştır:" Halbuki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilât-ı Esasiye Kanununda "devletin dini,dini islâmdır" kaydı vardır.Biz fırka programımızdaki "edyan ve itikad-ı felsefeye hürmetkârız" ifadesiyle,vicdan hürriyetine riayetkâr olduğumuzu ilân ile,dini taassuptan ve bilhassa dini siyasete âlet etmekten uzak bulunduğumuzu tesbit etmiştik.Ve aynı zamanda,bizi itham edenlerin, bizzat kendileri,kendi sözleri ve kılık kıyafetleri ile öylesine mücessem birereri_dini siyasete âlet etme örneği idiler ki,biz bunları asla reddedilmeyecek şekilde ve vesikalarla isbat edebilecek bir vaziyet ve mevkide bulunuyorduk".(121)

TPCF'nin kapatılmasından sonra da bu partinin üyeleri ve sempatzinalarına karşı hükümetin baskısı devam etmiş ve daha sonra ortaya çıkan İzmir Suikası dolayısıyla bütün parti mebusları tutuklanmışlardır.Bu konu ile bilgi"İzmir Suikası bölümünde verilmiştir.

121.Yakın Tarihimiz,C.4,S.48,s.273

Rauf Bey'in görüşlerini Ali Fuad Cebesoy'da doğrulayıcı bilgiler vererek desteklemektedir.Cebesoy fırka üyeleri içinde "lâdinive lâahlaki gibi meselelerin" tartışıldığını,bu gibi iddiaları ve tartışmaları önlemek için parti programına ilgili maddenin konduğunu kaydetmektedir.Cebesoy,Siyasi Hatıralar,s.163

b-Şeyh Said İsyanı

13 Şubat 1925 Cuma günü Piran köyünde meydana gelen Şeyh Said ayaklanmasıyla ilgili birçok araştırma yapıldı ve mesele incelendi. Biz burada isyanı enine boyuna incelemekten ziyade; isyanın TBMM'deki yankıları ve isyanla ilgili olarak çıkarılan kanunların etkileri, mecliste meydana gelen tartışmalar üzerinde duracağız, fakat isyanın ortaya çıkmasındaki sebeplere ve isyanın dış bağlantısına meselenin bütünlüğü ve olayı kısaca hatırlatmak için eğileceğiz.

Şeyh Sait Palu'lu Şeyh Ali Efendi'nin oğlu olup, Nakşibendi tarikatının lideriydi. Etkili bir din adamı olması yanında, bölgedeki aşiretlerin de lideri durumundaydı. (1)

Otoritesinin kabul gördüğü bölgelerde medreseler veya dini okullar kurarak önemli mevkiye sahip olmuştur. Şeyh Sait bir aşiret reisi olduğu kadar aynı zamanda devlet memuruydu. Sultanın yani İstanbul Hükümeti'nin temsilcileri olarak atanan aşiret liderleri, 1919-1923 arası Mustafa Kemal tarafından çeşitli Milliyetçi teşkilâtlarda da resmi temsilcilerdi. Bu üç mevkideki hizmeti Şeyh Sait'in böyle etkili bir kimse olmasına imkân sağlamıştır. (2)

1. Robert W. Olson and William F. Tucker, "The Sheikh Sait Rebellion in Turkey (1925)", Die Welt des Islâm, XVIII, 3-4, s.195

2. Olson-Tucker, Die Welt des Islâm, s.195

İsyanın başlangıcı basit bir zabıta olayı olarak ortaya çıkmıştır.Şöyle ki,1924 Nasturi isyanını bastırma hareketi esnasında bazı subaylar ve erler,İngilizlerin telkinleriyle güneye kaçmışlar ve kaçanlardan bazıları yakalanarak mahkemeye verilmiştir.Hadise ile ilgili olarak Şeyh Said'in de ifadesi alınmıştır.Şeyh Said bu olaydan sonra şüphelenmiş ve Genç vilâyetinde dolaşarak hükümet aleyhtarı kimselerle sıkı bir münasebete girmiştir.Çünkü kendisi 1914 yılında da bir isyan çıkarmış ve isyanı bastırılınca Rus konsolosluğuna sığınmıştı.Birinci Dünya Harbi öncesinde Rusya hesabına çalıştığı daha sonra anlaşılmıştır.Asker kaçaklarının Şeyh Said'in yanında olması ve gelen hükümet kuvvetlerine bunları vermek istemeyerek jandarmalara ateş açmasıyla isyanı başlatmıştır.(3)

İsyanın çıkması üzerine Hükümet TBMM'ne bilgi verir ve isyan bölgesinde Sıkı Yönetim ilânıyla ilgili kararnameyi Meclise sunar.3/380 nolu Başvekâlet tezkeresinde şöyle deniliyordu:

"Ergani vilâyetinin bir kısmında kuvve-i müselleha devlete karşı Müsellehan vukua gelen isyan Diyarbakır,Elâziz, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari vilâyetleriyle Erzurum vilâyetinin Kığı ve Hınıs kazalarında bir ay müddetle İdare-i Örfiye ilân edilmiştir.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 86'ncı maddesi mucibince keyfiyeti Meclis-i Âli'nin tasdikine arz eylerim."(3/a)

23 Şubat 1341/1925

Başvekil Ali Fethi

24 Şubat 1341/1925 tarihinde Malatya ili de Sıkı Yönetim kapsamına alındı.25 Şubat 1925'de "Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapan kanun hazırlanır ve Meclise sunulur.Başvekil Fethi Bey isyanın ortaya çıkışı ile ilgili Meclise bilgi verir.Fethi Bey, isyanın 1924 yazında ortaya çıkan Nasturi isyanıyla ilgili olduğunu ve Bitlis Divan-ı Harbinde muhakemeleri devam eden şahıslarla Şeyh Said'in münasebeti

3.Ali Fuat Cebesoy, Siyasî Hatıralar,s.141-142

4.TBMMZC,II/14,s.288(23.2.1341/1925)

bulunduğunu belirtir. Fethi Bey'in açıklamalarına göre Şeyh Said isyanı başlatmadan önce Halep'te ve İstanbul'da bulunan iki oğlunu Hınıs'a çağırılmış ve onlarla görüşükten sonra olayı başlatmıştır. Ayaklanmayı başlatınca da telgraf hatlarını keserek haberleşmeyi engellemek istemiştir. Müridlerinden Talât, Genç hapishanesini ve jandarma dairesini basarak jandarmaları esir almış ve etkisiz hale getirmiştir. İsyân kısa zamanda genişlemiş ve Çapakçur, Genç, Hani, Lice ve Palu kazalarını içine almıştır. İsyânın bastırılması için bölgeye Üçüncü Ordu kuvvetleri gönderilmiştir.

24 Şubat 1925'de Elâziz vilâyeti de isyancıların eline geçti. Burada bulunan hükümet kuvvetleri izole köprüsüne kadar çekilir. Başvekil Fethi Bey, ayaklanmanın çıkış sebebiyle ilgili olarak ölen asilerin üzerinden çıkan belgeleri açıklar. Bu belgelerden birinde Hükümet çevreden sekiz yüz kişinin katline emir vermiş ve bunlar arasında Şeyh Said'de bulunuyormuş. İsyân şeriat için yapılmış. (4)

4. TBMMZC, II/14, s. 306-307

(Şeyh Sait üzerine araştırma yapanlardan Metin Toker, Şeyh Sait ve İsyanı (Ankara 1968) adlı eserinde; Şeyh Sait'in Kürdistan Devleti kurmaktan çok, Hilâfet ve şeriatı geri getirmek için isyan ettiğini savunur. Age. s. 83)

Bir diğ er belgede Padişahlık,Hilâfet,Şeriat Abdülhamid'in oğullarından birine verilmeli şeklinde.Fethi Bey hadisenin temelinde "Kürtçülük" olduğunu ve Kürtçü tanınan zevat tarafından teşvik edildiğini de belirtir.(5)19 Şubat 1925 'de Diyarbekir Hükümet konağı civarında bulunan iki el yazması beyannamede Mustafa Kemal,ordu,zabitan ve paşalar ile devlet memurları aleyhinde küfürler ve hakaretler yer almakta.(6)

- 5."Kürdistan Teâli Cemiyeti" 17 Aralık 1918 'de İstanbul'da kurulmuştur.Kurucusu Seyyit Abdülkadir Efendi'dir.Kendisi Şûrayı Devlet Reisliği,Âyan azalığı yapmıştır.Hakkari vilâyeti Şemdinan(Şemdinli) ilç esinden Şeyh Abdullah'ın oğludur.Binbaşı Noel ile iş birliği yaparak Malatya valisi Ali Galip ile beraber Sivas Kongresi'ni basmak ister.1925'de ortaya çıkan isyan sırasında yakalanmış ve Şark İstiklâl Mahkemesinde idama mahkûm edilmiştir.(27.5.1341/1925)(İkdam,17 Nisan 1341/1925,28 Mayıs 1341/1925.Tarık Zafer Tunaya,Türkiye'de Siyasal Partiler,C.II,Mütareke Dönemi,İstanbul 1986,s.186-189)Tunaya'ya göre Sevr Andlaşmasıyla Cemiyet tamamen İngilizlere bağlanmıştır.İngilizlere göre,kendi denetimlerindeki Kürdistan,Anadolu ile Arap bölgeleri arasında tampon işlevini görebilirdi.Petrol bölgesinde olduğu için önemliydi.(age.s.197)Behçet Cemal,Şeyh Sait İsyanı,adlı eserinde Kürt Teâli Cemiyeti resmen dağıldıktan sonra 1923'de Seyyit Abdülkadir eski mebus Yusuf Ziya ve onun tavassutu ile Şeyh Sait'in ve ailesinin "Kürt İstiklâl Komitesi"ne dahil edildiklerini yazmaktadır.(age.s.14)Şark İstiklâl Mahkemesinde Şeyh Kasım ve diğerlerinin verdiği ifadeye göre,Şeyh Sait İngilizlerle temas halindedir.(Vakit,14 Haziran 1341/1925,17 Haz,1925) Ayın Tarihi,1341/1925,Sayı 14,s.3-14 TBMMZC,II/3,s.307
- 6.Behçet Cemal,Şeyh Sait İsyanı,İstanbul 1955,s.45

Bir başka asinin üzerinde çıkan mektupta ise, Kürdistan da Hükümet teşkili için dolaşarak Piran'a gelmiş olan Şeyh Sait Efendi'nin maiyetindeki iki mahkûmun derdesti üzerine Piran hadisesinin meydana geldiği ve iki seneden beri cereyan eden fikir ve sözlerin bugün tatbikine girişildiğini belirten Fethi Bey, açıklamalarına devam ederek; Şeyh Sait'in Hani'ye taarruzu ve oradan Lice ve Genç'e hücum ile Piran'a dönüşte Piran'ın merkez yapılacağı ve aynı zamanda Bitlis, Muş, Erzurum, Hınıs'da harekâta başlanacağı ve Türk memurlarının hapis ve Kürt memurlarının güvenilir olanlarının serbest bırakılması, güvenilmeyenlerin tutuklanması, çeteler teşkili ve ahalinin malına, hayatına müdahale edilmemesi, İslâmiyetin mahvedildiği gün olduğundan, dini ihyana çalışmaya Cenab-ı Hak'ın Şeyh Sait Efendi'yi memur eylediği(7) şeklinde mektupta kayıtlar bulunduğunu açıklar.

Fethi Bey, Şeyh Said'in kendisine bir "Mehdi" süsü verdiğinin anlaşıldığına da işaret eder. Fethi Bey, Meclisteki konuşmasında meseleyi 31 Mart ve Arnavutluk isyanıyla kıyaslar. Bu hadiselerde de şeriat ve din kavramlarının istismar edildiğini, halbuki Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda devletin "Dini İslâmdır" hükmünün yer aldığını, hadisenin istismar edilmesinin elem verici olduğunu söyler.

Kâzım Karabekir Paşa, isyancıların harici teşviklerle bazı emellere nail olmak için, halkın dini hislerinin tahrik edildiğinin anlaşıldığını ve her türlü tehlike karşısında vatanın evlâtlarının yükücut olduğunu ifade eder.(8)

7. TBMMZC, II/14, s.308

8. Aynı Cilt, s.309

Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun tadili hakkındaki kanuna bir madde eklenmesi ile ilgili kanun lâyihasının hazırlanmasıyla ilgili olarak Adliye Encümeni mazbatasında gerekçe olarak tarihin her döneminde dinlerin, dinî inançların bazı kişilerce istismar edildiği, siyasete âlet edilen dinlerin insanlığın gelişmesi için yapılan inkılâplara karşı kullanıldığı İslâmiyetin de bu facialardan uzak kalamadığı; İslâmın Dört Halife devrinden sonra " cebbar hanedanların elinde on dört asır İslâm milletlerinin, istibdad-ı saltanatlarının kan döken sistemleriyle idaresine esbab-ı mucibe olarak gösterildi. O rütbe ki, Halifeler ve Sultanlar ahkâm-ı ilâhiye namına "Zı'llü'lâh fi'l-arz ve'l-âlem" unvanını takınarak milel-i islâmiye mukadderatında en kanlı tahakkümleri yaptıkları belirtilerek şöyle devam ediliyordu: "Safahatı pek canlı bir surette yaşayan Türk vatani ve Türk Milliyeti, İstiklâl muhaberatında matrûd (kovulmuş) hanedan-ı hilâfet, ahkâm-ı diniye namına mücahitlerin katline fetva çıkartacak kadar, Türk tarihinin asla affedemeyeceği hainane cüretlerde bulundu. Yılmaz ve kararları çok kat'i inkılâbımızın en müşkül günlerinde din düşmanları kârına istimal edilmiş oldu. İnkılâbımıza ve bunun en yümlü (uğurlu) eseri olan Türk Milletinin içtimî ve siyasî rüştünü" (9) isbat etmiş olan Cumhuriyetimize karşı ortaya çıkan irtica-i suikastların, mukaddes dinî inançlarla halkı kandırdıklarına dikkat çekiliyordu. Hükümetin dini bir siyaset ve menfaat vasıtası yapanlara karşı bu kanunu hazırladığı belirtilerek, kanunun kabulü isteniyordu.

Meclis tarafından kabul edilen kanuna göre:"Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasî gayelere esas veya âlet ittihazı maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur.Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunurlar.Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek,şekl-i devleti tebdil ve tağyir veya emniyet-i devleti ihlâl veya dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasında fesat venifak ilkâsı(sokması) için gerek münferiden ve gerek müstemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde v e ya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur".(10)

Kanun üzerine görüşünü açıklayan Karesi(Balıkesir) mebusu Vehbi Bey,"mukaddesat-ı diniye"den neyin kastedildiğinin zapta geçilmesini istedi.Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, mukaddesat-ı diniyeden kastın "sancağı şerif,sakalı şerif,mushafı şerif" olduğunu söyledi.(11)Kanun maddesi oylanarak kabul edildi.

İsyanının yurt çapında telini için muhtelif bölgelerden Meclis Başkanlığına telgraflar gönderilmeğe başlanmış ve olay kınanmıştır.Adana'dan Belediye ve Ziraat Odası Başkanı Ali Münif ve Müftü Hüsnü Bey ve bir çok kuruluşun üyelerinin imzasıyla gönderilen telgrafta "İnkılâp ve İstiklâlimizi tehlikeye düşürecek irticaî hareketleri,her nevi suikasdı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar aynı fedakârlık ve feragata amadeyiz"deniliyordu.(12)

10. TBMMZC, II/14, s.311

11. Aynı yer

12. TBMMZC, II/14, s.351(26.2.1341/1925)

Cizre'den çekilen telgrafta ise " Şeyh Said nam hainin avanesiyle Palu ve civarında Hükûmete karşı isyan ettiğini haber aldık.Hükûmet-i Cumhuriyetimizin her türlü adilâne idaresine karşı vaki bu tecavüzü nefretle karşılıyoruz ve bunların pek az zamanda def ve tenkil edileceklerine kuvvetle eminiz.Bu münasebetle de her türlü şaibeden ari olarak Hükûmet-i Cumhuriyetimizin bugün emirlerine muti ve âmade olduğumuzu ve hizmet-ı vataniye ifasına hazır bulunduğumuzu arz ederiz" denilerek,hadise kınanıyordu.(13)

Cizre'den çekilen telgrafta Miran Aşireti Reisi Naif, Taban Kabile Reisi Reşid,Duriye Kabile Reisi Süleyman,Ulukan Kabile Reisi İbrahim Mehmed,Varesezi Kabile Reisi Reşid,Pişri Kabile Reisi İbrahim,Musa Reşan Kabile Reisi İbrahim Husa ve Serbatan Kabile Reisi Mehmed imzaları bulunmaktaydı.Keza Malatya'dan da aynı şekilde olayı telin eden telgraflar çekilmiştir.(14)

Şeyh Said'in adamlarının Elâziz'den çıkarılmaları için kasaba halkının isyancılara karşı direndiği Kalem Reisi Binbaşı Rasim tarafından telgraf Başmemuru Sıdkı kanalıyla Dahiliye Vekâleti'ne çekilen telgrafta belirtiliyordu.Telgraf-tan anlaşıldığına göre; kasabayı basan kişilerin dört yüz kadar olduğu ve başlarında Şeyh Şerif,Şeyh Celâl ve Şeyh Mehmed bulunmaktadır.Asilerin Hükûmet konağını ve Kolorduyu ve diğer kurumları yağma ettiği ve bunlar arasında Yetimhane ve Hastahanenin de bulunduğu,silâh deposunu basarak silâhlandık-

13.TBMMZC,II/14,s.351

14.TBMMZC,II/14,s.351

ları, ahalinin cephanesinin azaldığı ve en kısa zamanda askeri birlik gönderilmesinin istendiği belirtiliyordu.(15)

Şeyh Said'in adamları 7 Mart 1341/1925 de Diyarbakir'i işgal ederek şehri almak isterlerse de halkın Silvan ve Garzan sınırında asileri durdurması üzerine şehre giremezler. İsyancıların amacı Diyarbakir'i alarak İngilizlerle bağlantı kurmayı gerçekleştirmekti.(16) Diğer taraftan Varto ilçesinden Ceyran Aşiret Reisi Kasım ve İsmail Hakkı, Muş Mebusu İlyas Sami Bey'e gönderdikleri telgrafta asileri bölgede barındırmadıklarını bildirirler ki, bu telgraflar halkın devlete destek vermesi yönünden anlamlıdır.

İsyanla ilgili Halk Fırkasında tartışmalar başlar. Sıkıyönetim ilânıyla yetinmeyen Halk Fırkası içindeki şiddet yanlıları, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'yı şiddet kullanmaya teşvik etmektedirler. Bu mebuslar İsmet Paşa'nın istirahat ettiği Heybeli Ada'dan Ankara'ya gelmesini sağlamışlar ve Mustafa Kemal'i bu yönde ikna etmişlerdir. İsmet Paşa Halk Fırkası'nın 2 Mart 1341/1925 tarihinde yaptığı toplantıya katılır. Ayaklanmanın şiddetle bastırılmasını savunan bu mebuslar, Fethi Bey'in başarılı olması halinde iktidardan uzaklaştırılmayacağı endişesini de taşımaktadırlar.(17) Tartışmalar sonunda " gereksiz şiddetle benim elimi kana boyamam"(18) diyen Fethi Bey, meselenin sosyal ve ekonomik tedbirlerle çözüleceği inancında olduğunu belirterek askeri harekete karşı olduğunu belirtir. Fethi Bey 94 öy ile düşürülür ve yeni Hükû-

15. TBMMZC, II/14, s.358

16. Goloğlu, Devrimlers.106-107

17. Falih Rifki Atay, Çankaya, s.347. Hilmi Uran, Hatıralarım, s.186

18. Atay, Çankaya, s.347. Toker, age. s.66

meti kurmakla İsmet Paşa görevlendirilir. Fethi Bey'de Paris Büyükelçiliğine tayin edilerek mebusluktan ayrılır.(19)

Fethi Bey'in istifası ve siyasî hayattan çekilmesinin menfi bir durum ortaya koyduğunu belirten Ahmet Emin Yalman, Halk Fırkası içindeki şiddet yanlılarını kınamaktaydı.(20)

Ali Fethi Bey'in Başvekillikten ayrılması üzerine yeni Hükümeti kurmakla İsmet Paşa Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirildi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal 3 Mart 1925 tarihli Meclis Başkanlığına gönderdiği tezkere ile yeni Hükümetin listesini bildirmiştir ki; yeni Hükümet şu üyelere teşekkül ediyordu:(21)

Başvekil :	İsmet Paşa (İnönü)Malatya
Dahiliye Vekili :	Cemil (Uybadın) Tekirdağ
Hariciye Vekili :	Tevfik Rüştü(Aras)İzmir
Müdafaa-i Milliye :	Recep(Peker)Kütahya
Adliye Vekili :	Mamut Esat(Bozkurt)İzmir
Nafia Vekili :	Süleyman Sırrı,İstanbul
	Behiç (Erkin)İstanbul 14,1,1926
Maliye Vekili :	Hasan(Saka)Trabzon
	Mustafa Abdülhalik(Renda)Çankırı
	13.7.1926
Ticaret Vekili :	Ali Cenani(Cenani)Gaziantep
	Mustafa Rahmi(Köken)İzmir 17.5.1926
Sıhhiye Vekili :	Refik(Saydam)İstanbul
Bahriye Vekili :	İhsan(Eryavuz)Cebelübereket
Maarif Vekili :	Hamdullah Suphi(Tanrıöver)İstanbul
	Mustafa Necati(Uğural)İzmir
	12.12.1925
Ziraat Vekili :	Sabri(Toprak) Saruhan(Manisa)

19. TBMMZC, II/15, s.126-127. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam,
İstanbul 1980, s.368-369

20. Okyar, age. s.368

21. TBMMZC, II/15, s.127 (4.3.1341/1925)

Başvekil İsmet Paşa yaptığı konuşmada umumî huzurun muhafazası ve devlet nüfuzunun yerleşmesi için etkili tedbirlerin alınmasının zürurî olduğunu açıkladı.

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Fethi Bey hükûmetine istediği yetkilerin verildiğini belirtir ve istifa etmesini anlayamadığını dile getirir. Milleti huzur ve sükûna kavuşturmadıkça refah ve gelişmenin mümkün olamayacağını söyleyen Ali Fuat Paşa; isyanlar, irticalar, tenkil ve asiler, mürteciler tedip olunmalıdır diyerek olayın bastırılmasını ister. Ancak hadisenin bastırılması sırasında millîtin tabîî hukukunun, hürriyetinin tahdit edilmemesini ve bunları ortadan kaldıracı tedbirlere başvurulmamasını hatırlatır. (22)

Ali Fuad Paşa, Fethi Bey in hükûmetten ayrılmasının sebebinin açıklanmasını, aksi takdirde İsmet Paşa Hükûmetine tahdit edilmeceğini açıkça söylemektedir. Başvekil İsmet Paşa ise isyanın bastırılması için en etkili tedbirlerin alınmakta olduğunu ve kendilerinin almış olduğu tedbirlerin desteklenmesini belirterek; Fethi Bey ile münakaşaya girmek istemediğini açıklar. İsmet Paşa, İsyanın bastırılması için "Tahrir-i Sükûn Kanunu" nun çıkarılmasının zarurî olduğunu da savunmaktadır.

Hükûmet tarafından 4 Mart 1925 tarihinde Meclise sunulan kanuna göre ; "irtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ihlâl e bas bilumum teşkilât ve tahrikât ve teşvikât ve teşebbüsât ve neşriyatı Hükûmet, Reisisicumhurur tasdikî ile resen ve idareten men'e" yetkili kılınıyor ve bu suçları işleyenleri İstiklâl Mahkemelerine gönderebiliyordu.

(23)

22. TBMMZC, II/15, s. 127 -128

23. TBMMZC, II/15, s. 131

Meclise sunulan kanun lâyihasıyla ilgili tartışma baş- lar ve mebuslar görüşlerini açıklar. Gümüşhane mebusu Zeki Bey, kanun teklifinin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na aykırı ol- duğunu savunur. Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey, kanunun Ana- yasanın 70. maddesine ters düştüğünü ileri sürer ve " hürriyet- ler, hukuk, hükûmetin eline veriliyor" diye karşı çıkar. Cum- huriyet ve hakimiyet-i milliye idaresi vatandaşların emniye- ti ve huzuru sağlamakla yükümlüdür diyen Feridun Fikri Bey, "Hukuk ve sükûn mefhumu geniş olduğundan bunun sınırlarını tesbit de zor olduğundan kanun lâyihası millî hakimiyet dü- şüncesine muhalif bulunmaktadır" diyerek görüşlerini açık- lamıştır. (24)

Kâzım Karabekir Paşa kanunun açık olmadığını ve elâs- tikiyet taşıdığını ileri sürerek; kanunun kabul edilmesiyle Teşkilât-ı Esasiye'nin ruhundan doğan siyasi faaliyetlerin tahdidi veya matbuatın tazyik edileceğini açıklayarak, kanu- nun kabul edilmesinin Cumhuriyet Tarihi için bir şeref olma- yacağını savunur. (25)

Karabekir Paşa, İstiklâl Mahkemelerinin İstiklâl Har- bimiz esnasında kurulmuş olduğunu ve bunların da kaldırıl- ması gerektiğini belirtir ve İstiklâl Mahkemelerinin yapıla- cak ıslahatlar için kullanılmasının doğru olmayacağını, İsmet Paşa'nın bu niyetinden vazgeçmesini açıklar. (26)

24. TBMMZC, II/15, s. 132-134

25. TBMMZC, II/15, s. 134

26. Aynı yer. İsmet Bozdağ, "Paşaların Kavgası", Tercüman,
1 Ekim 1991

Konya Mebusu Refik(Koraltan)Bey,"Memleketin ve Cumhuriyetin hayatına suikast etmek isteyen mürtecilerin biran evvel muhit-i vatandan ref ve izâleleri için bu kanunun kabulünü" istemekte.(27)

Sivas mebusu Halis Turgut bir kısım zavallıların "Kürtlük" peşinde koşmasından dolayı hadisenin meydana geldiğini açıklarken;Rauf(Orbay)Bey,huzuru sağlayalım diye,sükunu bozacak maddelerin konulmamasını ve Genç isyanı dolayısıyla Millî Hakimiyeti ve Millî idareyi sarsacak kanunların çıkartılmasının doğru olmayacağını savunmaktadır.(28)

Bozok(Yozgat) Mebusu Avni Bey. ise kanunun kabulünün milleti huzur ve sükûna götürmekte önemli olacağı kanaatinde dir.

Muş mebusu İlyas Sami Bey," Nasturi hadisesini tenkil ederken,bir siyasi mütefekkirin verdiği telgraf aynen şudur:vaktidir,hareket etmek zamanı gelmiştir.Şu sırada gelen telgraf neticesi Nasturileri tedip için uğraşan hama-setkâr Türk cephesinden nice zabitlerin İngiliz ordusuna geçmesine sebep olmuştur.Bunun tarih kaydetmiştir.Zannedermisiniz ki,Genç isyanı halâ Genç isyanıdır?Efendiler Genç isyanının rehberini hepiniz işittiniz.Şeyh Said deniliyor.Şeyh Said böyle bir sergüzeşte atılmayacak ve bir fikr-i siyasiye alet olmayacak kadar refaha malik bir adamdır.

27.TBMMZC,II/15,s.137

28.Aynı yer

Bu tahrikatın ocakları ve fesatları orada burada bir türlü asarı ile bilinirken, halâ burada Genç isyanı deyipte şekli-i idareye karşı irticaî mahiyette olan ve umur-u memleketin afakında görülen asıl fesadı görmemek doğru değildir. Mürtecileri telin etmek zamanı geldi". (29) diyerek, isyanın arkasında mürtecilerin bulunduğunu ileri sürer.

Karahisarışarki mebusu Mehmed Emin Bey, inkılâbın iki cephesi olduğunu ve bunlardan birinin gayrimeşru Saltanat ve Hilâfeti yıkmak, diğeri gayri dini cehalet ve taassubu imha etmektir diyerek isyanın inkılâplara karşı yapıldığını belirtir. (30)

Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey, isyanın çıkmasında bilhassa İstanbul basınının etkili olduğu düşüncesindedir. İstanbul basını devlet nüfuzu adına, devlet kuvveti adına var olan mevkileri ve makamları gayri meşru görerek maddî ve manevî yönden tahrip etmektedir. Meclisi hiçe sayan bir neşriyat yapmaktadır. Hürriyet ve matbuat memleket aleyhine kullanılmaz, matbuat kanununa uymak mecburiyeti vardır. Çıkarılmak istenen kanun Teşkilât-ı Esasiye Kanununa aykırı değildir. (31)

Başvekil İsmet Paşa, muhalif mebusların söz söylemelerinin " bir manâyı haiz " olduğunu belirtmesi üzerine; Kâzım Karabekir Paşa, kanunun istenilen şekle sokulabilecek şekilde elâstikiyet taşıdığını ve yirminci asırda zan ve vehimle millet idare edilemeyeceğini söyler. Kütahya Mebusu ve Millî Müdafaa Vekili Recep Bey, Karabekir Paşa ve arkadaşlarının is-

29. TBMMZC, II/15, s. 138

30. TBMMZC, II/15, s. 144

31. Aynı yer.

tambul basını ile aynı fikirde olduklarını ileri sürerek tartışma başlatır. Bu tartışmalardan sonra "İnkılâbın kanunu" olarak nitelendirilen(32) "Takrir-i Sükun Kanunu" kabul edildi. Kanunun ikinci maddesiyle de yürürlük süresi iki sene olarak belirtiliyordu. Mecliste bulunan 144 mebus oylamaya katılmış ve 122 mebus kabul oyu verirken; 22 mebus da red oyu kullanmıştır.(33)

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonra "Harekati askeriye mintikasında ve Ankara'da birer İstiklâl mahkemesi teşkili hakkında " Başvekâletten gelen tezkere Meclis Başkanlığına sunuldu ve kabul edildi.(34) Mecliste İstiklâl Mahkemelerinin kurulması ve üyelerinin seçilmesi için oylamaya 146 mebus katılmış ve; Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemelerinin üyeleri seçilmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesine şu mebuslar seçilmiştir:(35)

Başkan : Ali (Çetinkaya) Afyon

Savcı : Necati Bey (İzmir), Sonra 22 Mart'ta istifa etmiş ve Necip Ali (Küçüka) Denizli seçilmiştir.

Üye : Kılıç Ali, Gaziantep

Üye : Ali (Zırh) Rize

Yedek : Dr. Reşit Galip-Aydın

Şark İstiklâl Mahkemesi ise şu üyelere meydana gelmiştir:

Başkan : Mazhar Müfid (Kansu) Denizli

Savcı : Ahmet Süreyya (Örgeevren) Karesi

Üye : Ali Saip (Ursavaş) Urfa

Üye : Lütfi Müfit-Kırşehir

Yedek : Avni Doğan-Bozok

32. Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1982, s.191

33. Hakimiyet-i Milliye, 5 Mart 1341/1925. Düştur, C.6, s.144

Mahkeme üyeliklerinin seçimine TPCF mebusları katılmamışlardır. Mevcut Mebus sayısı 287 civarında olduğuna göre üyelerin yarısından fazlası oylamaya iştirak etmemiş veya seçilen üyeler yarısından az sayıda mebusun oyu ile seçilmişlerdir.

Kanunun kabulünden hemen sonra Hükümet harekete geçmiş ve İstanbul basını başta olmak üzere muhtelif yerlerdeki bir kısım gazete ve dergileri kapatmıştır. İstanbul'da yayınlanan Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl gazeteleri ile Sebilürreşad, Aydınlık, Orak Çekiç gibi dergiler ve daha sonra Tanin gazetesi kapatıldı. (36)

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, isyan dolayısıyla 8 Mart 1341/1925 tarihinde "Millet, Orduya ve Memurlara Hitaben" bir beyanatta bulundu. Bu beyanatında Mustafa Kemal, Genç'de başlayan ve Elâziz, Diyarbakir merkez ve havalisine yayılan hadisenin nüfuzlu kişilerce din maskesi altında çıkarıldığını belirterek, hadisenin bastırılması için Meclisin hususi kanun çıkardığını ve maksadın huzuru sağlamak olduğuna işaretlerle şöyle söylüyordu:

"Vatanın bir köşesinde huzur-u ammeyi ihlâl eden hadisenin yalnız oradaki vatandaşları değil en uzak yerlerdeki vatandaşların rahatını, saadetini ve hayat-ı mesaisini ve iktisadiyat istihsalatını müteessir ve muntazır rabtını

34. Düstur, Tertip 3, C.6, s.146 (4 Mart 1925, Karar No:117)

35. Ayın Tarihi, 1341 Sayı 14, s.3-4. Hakimiyet-i Milliye, 5 Mart 1341/1925. TBMMZC, II/15, s.149. Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Ankara 1981, s.142

36. Cumhuriyet, 7 Mart 1341/1925. Vatan, 7 Mart 1341/1925

37. Vakit, 17 Nisan 1341/1925

sabittir. Binaenaleyh her saadetin ve her faaliyetin ve bil-hassa iktisadî ve ticarî inkişafın ilk şartı huzur ve sükûn ile emniyet ve asayişin gayrı kabil ihlâl bir emniyet ve kuvvette bulunması ile kaimdir. Bu sebeple de Cumhuriyet polis ve jandarmasının ve Cumhuriyet ordusunun şeref ve itibarı için vatandaşlarımızın teyakkuz durumda olması gerekmektedir". (38) Mustafa Kemal basında Cumhuriyete karşı yapılan yayınların da şiddetle önleneceğini açıklamıştır.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte basının susturulması TBMM'de tartışmalara yol açtı. Cumhuriyet Halk Fırkası ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına mensup mebuslar arasında şiddetli münakaşalar başladı. Halk Fırkasından Kütahya Mebusu Recep Bey şiddetli beyanatlarda bulunarak muhalifleri susturmağa çalıştı. Kâzım Karabekir Paşa ise herkesin fikrini meclis kürsüsünden söylemesine müsaade edilmesini istedi. Karahisarısahip mebusu Ruşen Eşref, Kâzım Karabekir Paşa'yı hükûmetin "ellerini kanla mü-lammadır" şeklinde söylediği söz üzerine suçlamakta ve suçlamanın ağır olduğunu ifade etmektedir. Ancak Meclis Başkanı

38. Ayın Tarihi, 1341 Sayı 14, s. 5. Hakimiyet-i Milliye, 8 Mart

1341/1925 Cumhuriyet, 8 Mart 1341/1925

(Ergün Aybars'a göre, İstiklâl Mahkemeleri İnkılâp düşmanı her teşebbüsü, eşitlik, birlik, hürriyet ve Cumhuriyetin bölünmezliği ve Padişahlığı tekrar kurmak hedefini güden, Millî Hakimiyete karşı koyan bütün komploları yargılamak ve cezalandırmak yetki ve amacı ile kurulmuştur. Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s. 405 vd.)

Ruşen Eşref'i uyararak Karabekir Paşa'nın böyle bir söz söylemediğini hatırlatarak tartışmanın daha da ileri gitmesini önlemek istemiştir. Meclisdeki tartışmanın kaynağında yatan önemli sebep; Hükümetin meclise sunduğu "Harh ve isyan sahalarındaki idare-i Örfiye mıntıklarında müteşekkil umum Divan-ı Harplerden verilecek idam kararlarının icrası ordu veya Kolordu veyahut müstakil fıkra veya mevkii müstahkem kumandanları tarafından badettasdik derhal infaz olunur"(39) şeklindeki kanun idi.

Dersim mebusu Feridun Fikri Bey, alınan tedbirlerin bu kanun dışında kalan hususlarının daha önceden kabul edildiğini, verilecek idam hükümlerinin bu yolla infazının doğru olmayacağını, bunun Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olduğunu belirtti. Meclisteki tartışmalarda CHF'nin mebusları tenkitlerini daha çok Kâzım Karabekir Paşa üzerinde yoğunlaştırdılar. Hükümetin parça parça mevzularla ve kanunlarla meclise gelmesinin doğru olmadığını belirten Karabekir Paşa; Dahiliye Vekili Recep Bey'e Şarktaki huzursuzluğu anlattığını ve tedbir alınmasını istediğini, ancak bunun dikkate alınmadığını işaretle şunları söyler:

"Kıymetli raporlar vardı, toplayınız dedim ve kendileri de maalesef bir şey yoktur dediler ve Dahiliye Vekili'nin en mühim vazifesi, bugün vatanın hayatıyla alâkadar Şark Vilâyetleri ile meşgul olmasıdır, dedim ve aman kıymetle raporlar vardır, bunları tetkik edin, İngilizce, Rusça o kadar

eserler yazılmıştır ki, bunlar şayanı hayrettir ki, tercüme dahi edilmemiştir. Kemali samimiyetle bir çaresini gösterdim, alınız bunları tercüme ettiriniz dedim. Buradaki beyanatım da budur". (40) Karabekir Paşa'ya göre kanunun tatbikat sahası sadece isyan sahası olmayacaktır. Nerede Örfi İdare varsa o, rada kanun tatbik edilecektir. (41) Nitekim yukarda da belirttiğimiz gibi Hükümet kendisine muhalif olan basını susturmuştur. İstanbul basınıının dışında İzmir'de yayınlanan Sadayıhak, Adana'da Sayha, Trabzon'da İstikbal ve Kahkaha gazete ve dergileri de kapatılmıştır. (42)

Hükümet bu tedbirleri alırken isyan Doğuda genişlemektedir. İsyanın bastırılması için Kemaleddin Sami Paşa görevlendirilmiştir. (43) Dahiliye Vekili Cemil Bey, isyan hareketine karşı alınan tedbirlerin kısa zamanda başarıya ulaşacağını söylemekte. (44)

İsyancılar Diyarbakir'i almak için bu şehre yürümüşler. hattâ şehirde yaşayan bazı Kürt kabilelerin yardımıyla şehrin bir kısmına hakim olmuşlarsa da Hükümet kevvetlerinin gelmesi üzerine şehri terketmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu arada bazı Kürt aşiret reisleri de Hükümete müracaat ederek asilerle savaşmak istediklerini belirtmişlerdir. Mesele Nûsaybin'den Havirki Aşireti Reisi Haşî Bey telgrafında "vatanlarını namuslarını hasis menfaatlerine satan âsilerin tenkiline hareket eden fedakâr kardeşlerime iltihak etmek

40. TBMMZC, II/16, s. 309

41. Agy.

42. Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Görüp Geçirdiklerim, C.3
İstanbul 1970, s. 163-164

43. Cumhuriyet, 8, 13 Mart 1341/1925

44. Cumhuriyet, 9 Mart 1341/1925

üzere aşairimle beraber bugün Diyarbakir Kolordu emrine hareket ettim.Hükümet-i Cumhuriyemizin hainlerle son nefese kadar mücadele edeceğimizi arz eylerim".(45)diyerek mücadele arzusunu açıklamıştır.Diyarbakir'in âsilerin eline geçmesiyle isyan zaferi önlenmiş oldu.(46)

Askeri kuvvetler kısa zamanda isyan sahasında ilerleme göstermiş Çermik(47) ve Ergani(48) isyancılardan temizlenmiştir.Bersim(Tunceli) Ağaları 16 Mart'ta Diyarbakir'e gelerek Hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdir.(49)

Anadolu Ajansı 18 Mart 1341/1925 tarihinde verdiği haberde Diyarbakir'de yeniden sükûnetin sağlandığını,Siverek Vilâyetinin köylerindeki ahalinin Hükümete bağlılıklarını bildirdiğini açıklayarak,Kığı bölgesinde asilerle mücadelenin devam ettiğini söylüyorduDiğer taraftan Osmaniye halkı Kaymakam başkanlığında silâhli kuvvet oluşturarak Hükümetin emrinde olduklarını açıklayarak durumu Hükümete bildirmişlerdir.(50)

İsyanın bastırılması için gönderilen kuvvetler Mart ayının sonlarında asileri şiddetli kuşatmaya alır ve hava destekli Hükümet kuvvetleri asileri Çapakçur,Varto,Muş bölgesindeki Çarınçur'da yenilgiye uğratır.(51)

45.Ayın Tarihi,1341(1925) Sayı 14,s.3-15.

46.Olson-Tucker,Die Welt des Islams,C.18,s.203-204

47.Cumhuriyet,15 Mart 1341/1925

48.Cumhuriyet,17 Mart 1341/1925

49.Hâkimiyet-i Milliye,20 Mart 1341/1925 Toker,age.s.88,92

50.Cumhuriyet,28,30,31 Mart 1341/1925.Olson-Tucker,agm.s,204

İsyanla ilgili olarak basında haberler ve yorumlar çıkmaya devam etmektedir. Cumhuriyet gazetesinde 1 Nisan 1341 (1925) tarihinde çıkan bir yorumda isyana Kürk İsyanı denemeyeceğini, Kürtlerin kıyam etmediğini ve halkın Cumhuriyete sadık olduğu belirtilerek şu görüşlere yer verilir: "Bu kıyamın ve isyanın mânası Feodalite sahibi rüesanın Şeyh ismini taşımakta olan bir takım sefilin içini, amelini teşkil eden bir hayat ve dünyevî bir el çabukluğudur. Bir kaç sefil ve ser-serinin şekavetidir. Terbiye-i içtimaiye ve siyasesinin yükselişini bu vesile ile isbat eden asıl Kürt unsuruna gelince bugün şu vaziyet karşısında artık Hükümetin ettiği himayesine ve yükseltici yardımlara liyakat göstermişlerdir". (51)

Nitekim bazı yabancı araştırmacılar da isyanın çıkış sebebinde esas faktörün "merkezileştirme ve batılılaştırma reformaları"nın haklı olarak geleneksel imtiyaz ve yetkilerine karşı açık bir tehdit olarak görüp korkan aşiret Reis/Şeyhlerinin kızgınlığı olduğuna da dikkat çekmektedirler. (52)

Robert W. Olson ve Willam F. Tucker yukarıda belirtmiş olduğumuz makalelerinde Şeyhlerin imtiyazlarının ve yetkilerinin yavaş yavaş ellerinden alınması ve Halifeliğin kaldırılmasının önemine dikkat çekerler ve şunları ileri sürerler:

"Gittikçe Ağalar ve Şeyhlerin otoritesi merkezi idarenin eline geçti ve görevleri kontrol altına alındı. Personel atamaları merkezi Hükümet tarafından yapıldı. Yeni Türkiye'nin

51. Cumhuriyet, 1 Nisan 1341/1925

52. Olson-Tucker "The Sheik Said Rebellion in Turkey (1925)"

Die Welt des Islams, XVIII, Sayı 3-4, s. 200-201

en gazla üzerinde durduğu, düşmanca davrandığı konu, din ile devlet işlerinin ayrılması gerekiyordu ve Şeyhlerin gücü özellikle imtiyazlı bir şekilde vergi toplamaları, bir araya getirildi. (Ellerinden alındı) Onların bu imtiyazlı durumlarına olan hareketle Şeyhler ve Ağaların modası geçmişti. Bunlara rağbet azalmıştı. Buna ek olarak onlar ve diğer halk Halifeliğin ilgaası ve şeriatın kaldırılmasıyla dinin tahrip olmasına kalkışıldığı anlaşıldı. Sürpriz değildi ki isyanlar çıktığı zaman, gerçek Halifeliğin restorasyonu ve böylece İslâmiyetin kurulması sık sık ima edildi". (53)

Nisan Ayı başlarında Hani, Lice, Palu isyancılarından temizlendi. Genç ve Çapakçur istikâmetinde harekete devam edildi. (54) Silvan, Piran alındı ve asilerden temizlendi. Şeyh Said'in önemli adamlarından bir kısmı yakalandı. 12 Nisan 'da Şeyh Said ile müsademe başladı. (55) Çarpışmalar sonunda Şeyh Said ve Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Çizanlı aşiretinden Kasım, İsmail, Reşid, Mehmed ve Timur Ağalar yakalandı. (56) Nisan ayı ortalarından itibaren isyan çöktü ve Hükûmet kuvvetleri tamamen duruma hakim oldu.

İsyanın bastırıldığı sırada Hükûmet Meclisinin toplanmadığı sırada Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin de idam etme yetkisine sahip olmasını isteyen bir tavrıyla Meclise sundu. Hükûmetin bu isteğine karşı gelen Feridun Fikri Bey, Meclisin tatil de olduğu sırada İstiklâl Mahkemelerinin idam kararı veremeyeceğini ve idam etme yetkisinin bulunmadığını savundu. (57)

53. Aynı yer

54. Hâkimiyet-i Milliye, 3 Nisan 1341/1925. Cumhuriyet, 2, 4, 5, 6 Nisan 1341/1925

55. Hâkimiyet-i Milliye, 3 Nisan 1341/1925

56. Cumhuriyet, 16 Nisan 1341/1925

Kâzım Karabekir Paşa, olağanüstü bir durum olduğunda Meclisin toplanabileceğini, bu sebeple Ankara İstiklâl Mahkemesinin idam kararı vermesine gerek olmadığını belirterek; isyana katılanların veya ilgisi olanların şarktaki İstiklâl Mahkemesinde yargılanmalarının daha yerinde bir karar olacağını açıkladı.(58)

Ali Fuad Paşa, Meclisin seçtiği İstiklâl Mahkemesi üyelerinin Meclise karşı sorumlu olduklarını ve Meclis tatilde iken karar vermelerinin doğru olmayacağını ileri sürdü. Tunalı Hilmi Bey, Ankara İstiklâl Mahkemesine idam salâhiyeti verilmeyecek olursa, eski Türkiye'nin yeni Türkiye'ye galebe geleceğini savunarak, idam hükmünün İstiklâl Mahkemesine yetki olarak verilmesinden tarafa olduğunu söyledi.(59)

Ankara Meclisindeki tartışmalardan sonra Ankara İstiklâl Mahkemesine idam yetkisi veren kanun 131 oy ile kabul edildi. TPCF üyeleri kanuna ret oy verdiler.(60)

İsyana katılanların ifadelerine dayanılarak basında isyancılarla ilgili haberler yayınlanmağa başlandı. İsyanın önde gelenlerinden biri ve Aşiret Binbaşılığında emekli olan Kasım Bey ifadesinde Kürt Mebuslarından Yusuf Ziya'nın (Eski Bitlis Mebusu) Doğu vilâyetlerinde müstakil Kürdistan için çalıştığını, Kürdistan'ın kurulması için İstanbul'da teşkil edilen "Kürdistan İstihlâs Cemiyeti"ne girmeleri için Kürt mebuslarını teşvik ettiğini, cahil halkı iğfale çalıştığı, cemiyete ait olarak tevzi edilen kartlara parola konuldu-

57. TBMMZC, II/18, s. 244 (20.4.1341/1925)

58. TBMMZC, II/18, s. 244

59. Aynı Cilt, s. 246

60. Aynı yer

ğu, cemiyetin İngilizlerle münasebette bulunduğunu ve İngilizler tarafından her türlü yardımın yapılacağı hakkında Yusuf Ziya'nın Rüesaya teminat verdiği ve bu halin beş seneden beri devam ederek Kürdistan İstiklâl arzularının uyandığını açıklıyordu.(61)

Kürt Kasım'ın verdiği bu ifadeyi doğrulayıcı bilgileri Ali Fuad Paşa'nın "Siyasi Hatıralar"ında da görmekteyiz. İsyanın çıkmasında eski Ayan üyesi ve Damat Ferit Paşa Kabinetinin Şûrayı Devlet Reisi Seyyid Abdülkadir ve oğullarının önemli rolleri olmuştur. Şeyh Said arkadaşlarıyla isyanın askeri şefleriydiler. Abdülkadir İstanbul'da kalarak isyanın başarılı olması için oğlu ve Kürk Teâli Cemiyeti'nin üyesi Abdullah Sait vasıtasıyla bir yabancı devletin hımayesini temine çalışmıştır.(62) Ali Fuad Paşa'nın kaydettiğine göre, İstanbul Emniyet Müdürlüğü Baş Komiseri Nizamettin Bey, İngiliz temsilcisi Mister Templeton unvan ve sıfatıyla hadiseyi aydınlatmak için bir tuzak hazırlamıştır. Nizamettin Bey, Seyyid Abdülkadir'in mutemedi olan Kör Said'le temasa geçmiş ve üç defa görüşme yapmıştır. Kör Said, İngiliz temsilcisi olarak bildiği Emniyet Müdürü Başkomseri Nizamettin Bey'e Seyid Abdülkadir'in tekliflerini söylemiştir. Teklifler şöyle tesbit edilmiştir. İhtilâl hareketi başarıya ulaşırsa İngilizlerin Kürdistan'a yapacakları tavizler ve karşılıklı yapılacak senetler, ihtilâl sırasında silâh ve cephaneye verilmesi ve 200.000 İngiliz lirası kredi açılması üzerinde taahhütler yapılması.

61. Cumhuriyet, 21 Nisan 1341/1925. Uğur Mumcu, Kürt-İslam Ayaklanması, İstanbul 1991(2. basım), s. 150-157

62. Ali Fuad Cebesoy, Siyasi Hatıralar, C.II, s. 168

Mister Templeton yerine geçen Komiser Nizamettin Bey ile K r Said arasında yapılan ikinci görüşmede;İngilizlerle Kral Hüseyin'inkine benzer bir ittifak yapılarak Türkleri arkadan vurma üzerinde anlaşılır.Kürt Emirliğini teşkil edecek vilâyetlerde,komşu h k metler tarafından bir taarruz meydana gelmesi halinde İngiltere'nin Emirliğe yardım yapması.Kürt Emirliğinin Akdeniz'e açılması için kıyıda bir yer verilmesi.Bunların yanında İhtilâl hareketinin sonuna kadar 250.000 altın liralık kredi açılması.Bu parayı almak için Irak hududu civarında Deh k,İmadiye,Zaho noktalarında İngilizlerle temas sağlandığı anda ilk elde 20.000 liranın verilmesi.şu anda silâh yerine cephane temin edilmesi.İhtilâl başarıya ulaştıktan sonra İngilizler Kürt Emirliği'nin başına Seyid Abdülkadir'i getireceklerdir.H k met kurulurken müdahale etmeyecekler."Seyidlik" unvanı da Sultanlığa dönüşecektir. Kürt H k meti İngiliz mandasına girecek ve Kürdistan'a hudut olan devletler tarafından saldırıya uğarsa ,İngilizler tarafından yardım yapılacaktır.(63)

 c nc  görüşmede yapılacak işler arasında İstanbul'da bir H k met darbesi yapmak ve buradaki Kürtleri hücuma geçirmek;ihtilâle dinî ve irtic  bir karakter vererek umumî hale sokmak ve sonra da sil hl  Kürt kuvvetleri tarafından Babi liyi,Kolorduyu ve Emniyet Müdürlüğünü işgal etmek.İstanbulda yapılacak isyanı Bursa,Konya ve İzmir'e sirayet ettirmek; Ankara'yı bir çember içine almak.İhtilâl başarıya ulaştıktan sonra Vahidettin'i İstanbul'a getirmek.(64)

63.Ali Fuad Cebesoy,Siyasî Hatıralar,s.168

64.Cebesoy,age.s.169 Uğur Mumcu,Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925,İstanbul 1991,s.82-84

Palu'lu K r Said yukardaki görüşmelerin yapıldığını İstiklâl Mahkemesinde de itiraf etmiş ve konuştuğu kişinin Mister Templeton olduğunu zannettiğini belirterek, konuşmaları Seyid Abdülkadir'in talimatıyla yaptığını açıklamıştır.(65)

İsyana katılanların ifadelerinden anlaşıldığına göre Piran'lı Ha it hakkında şahitlik meselesinden dolayı korkan Şeyh Said bölgedeki aşiret reislerini dolaşarak onları isyana hazırlamıştır.İsyan sırasında da İngilizlerle haberleştiği söylenmiştir.Molla Emin üzerinde Şeyh Hasan imzasıyla çıkan ve Şeyh Abdullah'a yazılan mektupta Şeyh Said ile Salatlı İbrahim Paşa'nın mahdumu arasında irtibat bulunduğu,Çermuk ile Siverek işgal edilince Diyarbakir'e doğru hareket olunduğu,İngilizlerin de bu fikri destekledikleri yazılmaktadır(66)

Şeyh Said Varto'da hadise ile ilgili olarak "burası çok uzak ve karla kaplı,binaenaleyh kuvvetlerin çabuk yetişeceğini hiç zannetmiyorduk.Krallık teşkili için fırsatın zuhur ettiğini zannederek harekete geçtik.Süratle kuvvetin yetişmeyeceğinden emindik.Fakat hiç  mit etmediğimiz halde büyük kuvvetler çabuk yetiştiler ve süratli taburla bizi hırpaladılar.Bunu görünce Muş istikametinde kaçmak istedim.Biraz ilerleyince yollar buz olduğundan geçmek imkânı bulamayarak d nmeğe mecbur oldum.İşte o sırada askerler tarafından muhasara olunarak yakalandım.Ne yapalım takdir-i il hi böyle imiş.Muşa varsaydım ya cenuba yada hudud-ı İran'a kaçacaktım" diyerek fikirlerini özetlemiştir.(67)

65.Cebesoy,aynı yer,Mumcu,age.s.121-122

66.Cumhuriyet Gazetesi,21 Nisan 1341/1925

67.Cumhuriyet,21 Nisan 1341/1925

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesinde ifade verenlerden Hacı Ahti Bey, Kürt Kulübünde üç ay hizmet ettiğini söyleyerek, isyanın cehaletin sonucu ortaya çıktığını söyler.(68)

İsyanın lideri durumunda olan ve Meclis-i Âyan üyeliği yapmış bulunan Seyid Abdülkadir idama mahkûm edilir.(69) Şeyh Kasım verdiği ifade Şeyh Said'in "din için kıyam farz oldu, bir Türk öldürmek yetmiş gâvur öldürmekten eftaldir" dediğini belirttikten sonra, Kürdistan'ın istiklâlini kazanması için cemiyet kurulduğunu ve cemiyette Seyyid Abdülkadir ve oğlunun bulunduğunu duyduğunu ve kırkbiz nefer ile iki milyon liranın varlığını açıklar.(70)

İsyana katılanlardan Şeyh İsmail, Şeyh Said'in İngilizler veya Fransızlar ile birleşeceğini, İngilizlere iltica edeceğini hizmetçisi Nebi'den öğrendiğini ve Diyarbakir'i bu maksatla almak istediğini söyler ve beş altı sene evvel Diyarbakir'de bir Kürt Cemiyeti kurulduğunu, Şeyh Said'in kendisini zorla tehlikeye attığını ifade eder.(71)

Bir başka isyancı Hasan Fakih ise Şeyh Said ve diğerlerinin Diyarbakir'in alınmasından emin olduklarını ve burasını aldıktan sonra bir Halife tayin edeceklerini işittiğini, Şeyh Said'in kendisine talimat verdiğini ve yeni Hükûmet üzerine hareket ettiğini, Şeyh Said'in memurlara çorap ve elbise dağıttığını açıklar.(72)

68. Cumhuriyet, 6 Mayıs 1341/1925

69. Hâkimiyet-i Milliye, 25 Mayıs 1341/1925

70. Vakit, 14 Haziran 1341/1925

71. Aynı gazete

72. Vakit, 17 Haziran 1341/1925

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin ikibuçuk aylık çalışması hakkında bilgi veren Savcı Süreyya Bey, İsyanın senelerden beri muntazam bir plan dahilinde yapılan bir çalışmanın neticesi olduğunu; Doğuda bir çok gizli küçük hükümdar yaştan derebeylik teşkilâtının tamamen ortadan kaldırılmadan, halkın bu şahısların elinden kurtarılmadan bu gibi hadiselerin ortadan kaldırılamayacağını ve tekrar ortaya çıkabileceğini açıklar. (73)

Diğer taraftan Hükümet isyanda TPCF'nin üyelerinin bulunduğunu ileri sürerek bu partinin kapatılması için harekete geçti. Hükümet 4 Haziran 1341/1925 tarihinde partinin bütün şubelerini kapattı. Hükümetin kapatma gerekçesinde "Ceryan eden takibat ve muhaberatı esnasında TPCF'nin İstanbul civarında vezâif-i resmiyesini deruhde eden bazı eşhasın, Fırka'nın programında mevcut mevcut efkârı tahrikât-ı irticakâraneye vesile ittihaz ettikleri bais olmuş ve Fırka'nın vaziyet-i hazırası hakkında hükümetin nazar-ı dikkatini müteakiben celbe karar verildiğini natık mahkeme kararı Müddeiummilîğinden hükümete tebliğ edilmiştir. Diyarbekir İstiklâl Mahkemesinde aynı sebepten dolayı daire-i kazası dahilindeki TPCF şubelerinin kapatıldığı tebliğ edilmiştir".

Hükümetin kapatma gerekçesinde daha sonra şöyle deniliyordu: "TPCF'nin programa esas olan maddenin dini siyasete alet ittihaz etmek demek olup olmadığının tâyini gibi Müddeiummilîlere talik eden bir kanunun mütâlaaya girmeğe lüzum görülmez. Ancak programındaki maksat ne olursa olsun, hü-

kümet bunu Fırkaya mansup bazı efrat tarafından irticaa vasıta olarak kullanıldığını, Cumhuriyet mahkemelerinin muhakemat ve kararı sarahaten müşahade ve tesbit eylemiştir. Gerek telkin eden, gerek telkine maruz kalan vatandaşları teşvik ve tahrike karşı muhafaza etmek için TPCF'nin şubeleri kapatılmıştır".(74)

Diyarbakir İstiklâl Mahkemesi Reisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey, "tertip edilen isyan tahrikat-ı ecnebiyeye istinaden bir Kürdistan Kraliyeti teşkilini" amaç ediyordu diyerek, meselenin arkasında İngiltere'nin olduğuna dikkat çekiyor ve asilerin liderlerinin itirafta bulduklarını açıklıyordu.(75)

Mazhar Müfit Bey'in açıklamasına göre, mutaassıp bazı meşayih din perdesi altında ortaya atılmış ve bu suretle Yusuf Ziya, Cıranlı Halit, Seyyid Abdülkadir ve hempaları da siyasî bir yoldan ilerlemeğe başlamışlar ve devamlı din propagandası yapan Şeyh Said Piran'da siyasî ihtiras ve ecnebi tahriki sonunda isyan etmiştir. Çevredeki Ağaların, beğlerin ve meşayihin halkı tahrik ederek isyanı çıkardıklarını ifade eden Mazhar Müfit Bey, halkın derebeğlerin elinden kurtarılmasına dikkat çekmiştir. Duruşmalar ve ifadelerin alınmasından sonra Şeyh Said ve 46 arkadaşı Diyarbakir İstiklâl mahkemesince 29 Haziran 1341/1925 'de idam edilirler.(76)

74. Cumhuriyet, 5 Haziran 1341/1925

75. Cumhuriyet, 12 Haziran 1341/1925

76. Cumhuriyet, 30 Haziran 1341/1925

Şeyh Sait isyanı ile ilgili olarak araştırma yapan yabancı bilim adamlarından Robert W.Olson ve William F.Tucker "The Sheikh Sait Rebellion in Turkey(1925)" adlı makalede isyanın ortaya çıkışı ile ilgili olarak muhtelif yorumlarda bulunmuşlardır.Bu arada İngiliz basınının hadise ile ilgili görüşlerine de yer vermişlerdir. 28 Nisan 1925 tarihli The Times gazetesi isyanın çıkışında dört sebep ileri sürmüştür.Bunlardan birincisi coğrafi durumun kanun kaçaklarının sığınmasına elverişli olması,ikincisi Büyük Millet Meclisine seçilemeyen Şeyhlerin hoşnutsuzluğu,üçüncüsü bir bağımsız Kürt Devleti kurma isteği ve dördüncüsü de âşar vergisinin kaldırılmasına bölgede bazı ileri gelenlerin kızgınlıkları.(77)

Araştırmacılar Olson ve Tucker, isyanın çıkış sebebini Ankara'nın merkezileştirme ve batılılaştırma reformlarına bağlayarak,Şeyhlerin ellerinden imtiyazlarının alınmasının etkili olduğunu savunurlar.Halifelîğin kaldırılmasının isyanda önemli payı bulunduğunu belirten araştırmacılar;İngilizlerin isyanda rol oynadıklarına dair belge olmadığını ileri sürmektedirler.

Ergün Aybars'da isyanın çıkışında feodal düzeni devam ettirmek isteyenlerin,Hilâfetin yeniden kurulmasını ve Saltanatın getirilmesini savunanların,arzulayanların önemli rol oynadığını ileri sürerek; bunların yanında bağımsız bir Kürdistan devleti kurmayı da amaç edindiklerini belirtmektedir.(78)

77.Olson-Tucker,agm.s,198

78.Ergün Aybars,Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay.İstanbul 1988,s.20

5 Ağustos 1925 tarihli Vakit gazetesinde çıkan bir yorumda; Şark köylerinde değil Kürtlük, herhangi bir milliyet mekûresi, millî vicdan ve hatta salim bir din hissi bile yoktur denilerek şu görüşlere yer veriliyordu: "Şark köylüsü ömründe insanlık namına Beğ ve Şeyh tanımıştır. Bunlardan başka insanların fikr-i muhakeme kabiliyetleri gelişmiş değildir. Şark'da devlet demek Derebeyinin emrine itaat demektir. Derebeyinin emriyle adam öldürmek cürm değildir. Fakat Derebeyinin en adi bir meselede sözünü dinlememek en büyük cinayettir." (79)

Dindarlığın Şeyh ve Derebeyine mutlak itaat olarak telkin edildiği, İslâmın şartının yalnız Derebeyine ve Şeyhe çalışmak şeklinde öğretildiği ileri sürülen yazıda "Kürt kavminin hakiki vaziyeti budur. Bugüne kadar bir Kürt köylüsü Türkiye'den ayrılmak veya istiklâl elde etmek işini ne düşünmüş ne de zihninden geçirmiştir. Mektepsiz ve medresesiz asırlardan beri cehl içinde bir hayat yaşayan Şark köylüsünü Derebeyler ve Şeyhler bu halde bırakarak soyup soğana çevirmişler ve onlar da ne millî bir his, ne de bir insanlık hissi bile tesisine mani olmuşlardır" denilerek, sade vatandaşın kandırıldığına ve Doğu insanının Şeyhler ve Derebeyler tarafından kullanıldığına dikkat çekilmiştir. (80)

79. Vakit, 5 Ağustos 1341/1925

80. Vakit, 5 Ağustos, 1341/1925

İsyanla ilgili olarak yerli ve yabancı araştırmacılar görüşlerini belirtmişler ve değerlendirmeler yapmışlardır. Olson ve Tucker yukarıda belirtmiş olduğumuz makalelerinde isyanın sonunda TPCF'nin kapatılmasını ve Türkiye'nin yeniden "hilesiz, eğilmez, bükülmez tek parti devleti" olduğunu vurgulayarak şöyle yazmaktadırlar: "Sonrada Kemal için kendi rejimini ve niyetlerini demokratik olarak tanımlamak daha zor idi!"(81)Şeyh Said isyanının reformların hızlandırılmasında bir katalizör olduğunu ileri süren araştırmacılar; bu isyanın bastırılması ve sindirilmesinin Türk Hükûmetine karşı Kürt muhalefetinin, Kürt hoşnutsuzluğunun artmasına sebep olduğunu ve açıkça Kürt milliyetçiliğinin ifade edilmesine ortam hazırladığını ileri sürmektedirler.(82)Yine araştırmacılara göre; Şeyh Said isyan etmekle iki milliyet arasında yabancılaşmayı artırmış ve Doğu bölgesinin az gelişmişliğine sebebiyet vermiştir.

Şeyh Said isyanıyla ilgili olarak Berthe Georges-Gaulis; Birinci Dünya Harbi sırasında İngilizlerin Kürtlerle temas kurduğunu ve 1917 yılında Bağdat'ın düşmesiyle İngilizlerin bu konuya önem verdiklerini ve Kürtlerle temasa geçtiklerini, ancak İngilizlerin bu bölgede bozguna uğramalarının acısını Musul'u işgal ederek aldıklarını yazmaktadır.(83)

Rauf Orbay, isyanın görünüşte "din elden gidiyor" kandırmacasına dayandığını, ancak gerçekte Şeyh Said'in müstakil bir devlet kurma gayesini taşıdığını belirterek şunları

81. Olson ve Tucker, agm. s. 209

82. agm. s. 211

83. Berthe Geoges-Gaulis, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği, (Çev: Cenap Yazansoy) İstanbul 1981, s. 48-49

söylemiştir:"Gerçekte ise Şeyh Sait'in müstakil bir devlet kurma gayesini taşıdığı anlaşılmaktadır.Sonradan elde edilen belgeler ile ayaklananların üzerinde bulunan yabancı silâh ve askerî malzeme,dışardan yardım alındığını,hareketin İngiliz Hükümeti'nin kışkırtması ve malzeme sağlaması sayesinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur".(84)

M.M.Van Bruinessen,araştırmasında şunları kaydetmektedir:

"Şeyh Sait isyanında İngiliz faktörü tam olarak ortaya konulmamışsa da isyandan,ancak hoşnut olacak millet İngilizlerdir.Irak'ta,Kürtler arasında,Türkler lehine ve İngilizler aleyhine güçlü Türk propagandasından bizar olmuşlardı.Londra'da Şeyh Sait isyanından dolayı kötü niyetli bir memnuniyet vardı.İsyan,Musul olayında büyük bir rol oynayan "Türler ve Kürtler ırkî ve politik olarak ayrılmaz bir bütündürler" gibi Türk iddialarına karşı bir cevap olmuştur.Bu yüzden İngilizlerin isyanı kışkırtmalarından Türklerin şüphelenmesi,hatta açıkça suçlamalarda bulunmaları hiç de şaşırtıcı değildi.Üçüncü Enternasyonel de İngiliz Emperyalizminin isyanın arkasında olduğunu rahatlıkla kabul etmişti."(85)

B.Lewis isyanın dinî karakterli olduğunu ve isyan sonunda tekkelerin kapatıldığına dikkat çekerek şunları yazmaktadır:

"Kürt ayaklanmasını,müritleri Allahsız Cumhuriyeti devirmeyi ve Halife'yi geri getirmeyi isteyen derviş Şeyhler yönetmişti.Bunun üzerine Mustafa Kemal,tekkelerini kapatarak birliklerini dağıtarak ve toplantılarını,âyinlerini ve özel kıyafetlerini yasaklayarak,dervişlere karşı harekete geçti." (86)

84.Erol Şadi,"Rauf Orbay'ın Hatıraları",Tercüman,21 Ekim 1986

85.M.M.Van Bruinessen,age.s.395

86.Bernard Lewis,Modern Türkiye'nin Doğuşu,Ankara 1984,s.266

Metin Toker, İsyanda İngiliz kışkırtmasının bulunduğunu, ancak dinî karakterli bir isyan olduğunu vurgulayarak şöyle yazmaktadır:

"Şeyh Sait bir Kürt lideri gibi davranmaktan ziyade bir "karşı ihtilâl" in ilk darbecisi gibi hareket ediyordu ve açtığı bayrak, hilâfet bayrağıydı, şeriat bayrağıydı." (87)

Mahmut Goloğlu ise, isyanın Nakşibendi tarikatının en çok etkili olduğu doğu bölgesinde; halkın dinî inançlarının istismar edilmesiyle ortaya çıktığını, milletin hükümet tarafından dinsizliğe götürüldüğü, dinin kaybolmakta olduğu propagandasının yapıldığını, ancak gerçekte hadisenin özünde Kürtçülük yattığını kaydetmektedir. (88)

Lord Kinross, Kürtlerin başına buyruk, Derebeyliğe bağlı, sofu ve hırçın karakterli olduklarını ve zaman zaman Osmanlı Hükümetlerine de dert açtiklerini kaydederek; özellikle Birinci Dünya Harbi'nden sonra Barış Konferansı'nda İtilâf Devletleri'nin bağımsız Kürt devleti kurmak istemelerinin Kürtlerde özgürlük heveslerini kamçıldığını ve İngilizlerin Musul meselesinden dolayı Kürtlerden ustaca yararlandığını; Şeyh Sait'in nüfuzunu dağlarda yaşayan zengin ailelere yaydığını belirterek şunları yazmaktadır:

"Ancak şimdi Ankara'nın yeni "Türkleşmiş" Hükümeti bu derebeylik gücünü tehdit edeceğe benziyordu. Bu gücünü, muhtar bir Kürdistan içerisinde sürdürmek isteyen Şeyh Sait, aşiretini, Halifeliğin kaldırılmasını ve Kemalist Hükümetin "kâfirce" siyasetine karşı ayaklanmaya çağırdı. 13 Şubat 1925'te, birkaç haftalık sürekli bir propagandanın sonra "Allahın Emriyle" isyan ilân etti. Yeşil Müslüman Sancağı altındaki kuvvetleri, şeriatı geri getirmek amacıyla, bölgeye yayılarak hükümet binalarını ele geçirdiler." (89)

87. Metin Toker, Şeyh Sait ve İsyanı, s.17

88. Goloğlu, Devrimler ve... s.101-104

89. Lord Kinross, Atatürk.....s.473

Paul Gentizon "Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu" adlı eserinde olayı 1830 yılında İstanbul'da meydana gelen harekete benzetir ve o zamanda "Gâvur Padişah" dendiğini; şimdi de şapka inkılâbına karşı bu kelimenin kullanılmaya başlandığını ve Kemalist Rejim hakkında tekrarlandığını, Sivas'da, Maraş'da, Rize'de, Erzurum'da bazı olayların meydana geldiğini; isyanın yeniliklere karşı meydana geldiğini, dinî otoritelerin isyanı dinî duyguları kullanarak başlattıklarını belirterek görüşlerine açıklamaya şöyle devam eder:

"Uzun süreden beri, sessizce ve gizlice, yeni rejimin Türk halkını dinsiz duruma getirmeyi amaçladığı fikrini yaymaya çalışıyorlardı. Şapkanın kokusu ise bardağı taşıran son damla oldu. Halkı yığınlar halinde hükümet konağının pencere-leri önüne sürükleyerek yüzlerce kez "gâvurlar" diye haykırışlarla Cumhuriyet memurlarını aşağılamaları işte bu sıradadır.

Ama Şeyh Sait isyanından beri, bu türden olaylarla karşılaşan Ankara yöneticileri soğukkanlılıklarını kaybetmemişlerdi. Millet için tehlikeli duruma geldiği görülen davranışlar, başladığı yerde hemen söndürüldü." (90)

Türkiye'de Marksizmi savunanlardan "Aydınlık Grubu" isyanı "Gerici" olarak nitelendirmekte ve şunları savunmaktadır:

"İngiliz emperyalizmi, hâlâ işgalinde bulunan Irak Kürdistanı'nı ve Musul Petrollerini elinde tutmak istiyordu. Bu yüzden Türkiye'yi baskı altında olarak Musul Meselesini kendi lehine sonuçlandırmak için Türkiye halklarını bölme-ye çalıştı. Türk-Kürt çatışmasını körükledi. 1924'de Nesturi isyanını kışkırttı.

İngiliz işbirlikçisi ve padişah taraftarı Kürt Teali mensupları, Şeyh Sait gibi dinî liderler, aşiret reisleri ve

toprak ağalarıyla da birleştiler.1925 de Şeyh Sait isyanını çıkarttılar.

Türkiye proleteryanının öncü müfrezesi TKP ve Komünlerin emperyalizme hizmet eden gerici niteliğinden dolayı Şeyh Sait isyanını desteklememekle beraber....."(91)

Ayaklanmada dinî liderler ve toprak ağaları öncülük yapmış ve İngiliz emperyalizmine hizmet etmiştir.İngiliz emperyalizmi sömürsünü devam ettirmek ve tam hakimiyet kurmak için Türk-Kürt çatışması meydana getirmiş ve bunu körüklemiştir.

Aydınlık Grubu,"Aydınlık Yayınları" arasında yayınladığı "Kürt Millî Meselesi" adlı eserde Şeyh Sait isyanını İngiliz manevrası olarak değerlendirir ve İngilizlerin bu isyan sayesinde Musul üzerindeki taleplerini Türklere kabul ettireceklerini yazarak şunları ileri sürmektedir:

"Komüntern belgeleri,Şeyh Sait İsyanının emperyalizme yarayan karakterini açıkça ortaya koymaktadır.Aslında bu isyandan İngiltere'nin bekledikleri Türkiye'ye boyun eğdirmekten ibaret de değildi.İngiliz emperyalizmi Doğu Anadolu'da kurulacak kukla bir Kürt Devleti'ni Sovyetler Birliği'ne karşı bir üs olarak kullanma planları içindeydi.

Şeyh Sait isyanı sırasında Kürtlerin millî haklarını savunan talepler de ileri sürüldü.Ama bizzat ayaklanmanın kendisi Kürt Millî Mücadelesine zarar veriyordu.Şeyh Sait isyanı ortaya çıktığında,İrak'da Kürtler emperyalizmin sömürgeci hakimiyetine karşı devrimci bir millî mücadele veriyorlardı.Şeyh Sait isyanı Irak'da sömürgeciliğe karşı mücadele veren Kürt Millî Hareketinin zayıf düşmesine yol açtı.Bu ayaklanmanın yöneticileri,İrak Kürtleri üzerindeki İngiliz sömürgeci hakimiyetinin,genişleyerek Türkiye Kürdistanını da kapsamasına hizmet ediyordu."(92)

91.Türkiye İhtilâlcî İşçi Köylü Partisi Davası,Savunmada Millî Mesele,İstanbul 1974.s.25-27

Aydınlık grubu isyandan yararlanmak isteyenlerin komprodor burjuvazi ve toprak ağaları yanında, padişah taraftarları ile gerici Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olduğunu ileri sürmektedir. Görüşlerinde Komüntern ve Türkiye Komünistlerinin bundan dolayı isyanı desteklemediklerini kaydeden Aydınlık Grubuna göre, isyanın temelinde İngiliz emperyalizmi ve gericilik yatmaktadır.

Ömer Kürkçüoğlu "Türk-İngiliz İlişkileri" adlı eserinde isyanın çıkmasında Musul Meselesinin devam ettiği sırada "Hilâfetin "kaldırılmasının rol oynadığını ve hilâfetin kaldırılmasının İngilizlerin işine yaradığını; Musul meselesinden dolayı İngilizlerin isyanı dolaylı olarak desteklediğini ifade ederek; Türk Hükümeti'nin de "dinsel sloganların gerisinde bağımsız bir Kürdistan fikrinin yattığı" düşüncesine sahip olduğunu ileri sürerek; İngiliz elçisi Lindsay'ın raporlarından örnekler vermektedir. Kürkçüoğlu açıklamalarında şunları belirtmektedir:

"Ayaklanmanın dinsel sloganlara dayanması, Halifeliğin kaldırılmasının Kürtlerde böyle bir tepki için elverişli ortam yarattığını ortaya koyar. Ayaklanmanın önderi Şeyh Sait'in, "İslâm'ın Türkler'le Kürtler arasındaki tek bağ olduğu; Türkler ise şimdi bunu kirdiğine göre Kürtler de kendi geleceklerini düşünmek zorundadır" biçiminde söylediği bildirilen sözleri, bu kanıyı güçlendirmektedir. Fakat dinsel sloganların gerisinde "Bağımsız Kürdistan" fikrinin yattığı da anlaşılmaktadır.

Halifeliğin kaldırılması, Kürtler'in ayaklanmasında önemli rol oynadığı gibi, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını da zayıflatmıştır. Milliyet-

çi düşünceye yabancı olan Musul Kürtleri'nin Türkiye'yi Irak'a tercih ettikleri söylenebiliyorsa, bunun başlıca nedeni, Halife'ye yani İslam'a olan bağlılıklarıydı... Halifeliğin kaldırılması Türkiye'nin Musul tezine manevî bir darbe indirmişti*(93)

Kürkçüoğlu isyanın çıkmasında kesin olarak İngilizlerin etkili olduğunu gösteren bir belgeye rastlayamadığını, ancak Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinde İngiltere'nin Kürtleri desteklediğini; Musul meselesinin kendi lehine halledilmesini sağlamak için de isyanı desteklemesinin doğal olacağını belirterek düşüncelerini açıklamaya şöyle devam eder:

"İngiltere'nin daha ayaklanma öncesinden, Doğu Anadolu'daki Kürtler arasında bir takım huzursuzluklar olduğunu bildiği Mac-Donald'a yolladığı 23 Temmuz 1924 tarihli raporda, Doğuda'ki Kürtlerin bütün mahalli komitelerinin harekete geçmeye hazır oldukları ve İstanbul'daki Kürt ilerigelenleriyle görüşmelerde bulunmak üzere tam yetkili bir temsilcinin İstanbul'a gönderildiği bildiriliyordu..."

Raporda, bu Kürt temsilcisinin, Elçilikde görevli Mr. Ryan'la görüşmek istediği, Mr. Ryan'ın ise "tabii bunu reddettiği" duyuruluyordu."(94)

Turhan Aytul Milliyet Gazetesinde yayınladığı araştırma yazısında isyanın çıkmasında önemli rolü Şeyh Seyyid Abdülkadir'in oynadığını ve maksadının Abdülhamid'in oğlu Selim'in Halife olarak başa geçirilmek olduğu; isyancıların Ankara Hükümeti'nin dinsizliği körüklediğini, kadınları fuhuşa özendirdiğini halka propaganda yaptığını ve halkı böylece kandırdığını; bazı basın organlarının bu yolda yaptığı

93. Ömer Kürkçüoğlu, Türk -İngiliz İlişkileri (1919-1926),

Ankara 1978, s.290 vd.

94. Kürkçüoğlu, aynı yer.

yayınların etkili olduğu ve Şeyh Sait'in mahkemede verdiği ifadesinde bunları açıkladığını kaydederek şunları açıklamaktadır:

"Şeyh Sait, duruşmasında şöyle konuşuyordu: -Alın yazım beni bu ayaklanmanın içine soktu. Sebil-ür Reşat ve Tevhid-i Efkâr gazetelerini okudukça, dinsizlere karşı nefretim artıyordu. Şeriat uğruna ölürsük, öteki dünyaya dinsiz gitmeyeceğiz inancı içindeydik." (95)

Kürkçüoğlu, isyanın çıkmasında İngilizlerin, Padişah yanlılarının ve bazı basının etkili olduğunu belirterek; olayı gerici bir hareket olarak niteler.

Son yıllarda Türkiye'de gelişme gösteren "Kürtçülük" hareketi 1984 yılından itibaren hızlanmıştır. Şeyh Sait isyanının Kürt devleti'nin kurulmasında önemli bir merhale olarak nitelendiren Yılmaz Odabaşı, daha önceden yurt dışında yayımlanmış olan eserini; Hükümetin son olarak çıkarmış olduğu "Kürtçenin serbest olması" şeklindeki kanundan istifade ile, Türkiye'de ikinci baskısını yapmış ve Şeyh Sait isyanını tam anlamıyla bir "Kürt hareketi" olarak nitelendirmiştir. Yazar, isyanı bir destan havası içinde kaleme almış ve düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Dha önce yurt dışında yayınlanan bu kitabımı mutlaka ülke topraklarına da ulaştırmayı bir sorumluluk saydım. Şeyh Said isyanı, bir diğer adıyla 1925 Kürt ayaklanması, kısa sürede yaygınlaşması ve örgütlülüğü açısından Kürt halkının ulusal mücadelesindeki isyanlar tarihinde çok ayrıcalıklı bir yer tutmaktadır." (96)

95. Kürkçüoğlu, aynı yer.

96. Yılmaz Odabaşı, Şeyh Said İsyanı (1925 Kürt Ayaklanması) Destan, Zilan Yay. 1991, İstanbul, s. 10-11

Olayı bir soykırım olarak nitelendiren yazarın fikirlerini ve niyetlerini belirtmek açısından kitabından bir parçayı almayı uygun buldum.Yılmaz Odabaşı(Rojvane Civan) isyan hakkında şunları yazmaktadır:

"1924 yaz ayları Xınıs'ta Yusuf Ziya
Görüşmek için Azadi Cemiyetini
Vardı Şeyh Said'in kapısına
Ve Kürdistan'da ayaklanmanın eli kulağında
Artık hem bıçak dayanmış kemiğe
Hem de kemik bıçağa
Ama bıçak kınında daha
Kürt Aşiretleri toplandılar Palu'da
Başladılar gerili tetik yürek
Bağımsızlık aşkıyla silâhlanmaya"(97)

Görüldüğü gibi Şeyh Said isyanı tamamen bir "Kürt isyanı" olarak değerlendirilmektedir.Türkiye'de Kürtçülük hareketiyle ilgilenme aslında yeni bir hareket değildir.Avrupa devletlerinin "Şark Meselesi" olarak adlandırdıkları proje her zaman ve her şart altında yürürlüğe konmak istenmiş,zaman zaman başarılı olunmuştur.Bu sebeple hadisenin geçmişine kısaca da olsa bir göz atmamız lâzımdır.

Rusya,İngiltere,Fransa ve Amerika gibi devletler Osmanlı devletinin yıkılması için yaptıkları çalışmalarda Rumları ve Ermenileri kullanmışlardır.1878 yılından itibaren canlandırılan Ermeni faaliyetleri Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerinin kurdurulmasıyla hızlanmış ve İmparatorluğun birçok yerinde olaylar çıkarılmıştır.İkinci Meşrutiyet'ten sonra Ermeni faaliyetleri daha da hız kazanır.Balkan Harplerinden yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin bu durumundan istifade eden

Balkan harplerinden yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin bu durumundan istifade eden Taşnak Komitesi 5 Mart 1913 tarihli bildirisinde büyük devletlerin kendilerine destek verdiğini beyanla şöyle deniliyordu:" Petersburg'dan, buraya, İstanbul Ermeni hücreleri ile görüşmek üzere iki Ermeni delegesi geldi. Yeteri kadar bilgiyi aldıktan sonra, geri döndüler. Van'da "Müdafaa-yı Şahsiye" çetelerimiz Kürtler üzerinde epeyce tesir yaptığı ve valinin de bi zvat siyâsetinden dönerek bizim oradaki heyetlerimize yaklaşmaya çalıştığı yazılıyor."(98)

Rusya'nın desteklediği Taşnak Komitesinin çalışması ve Bitlis'teki Rus Konsolosunun yardımı ile 1912 yılında Şeyh Salim 500 kişilik bir çete kurar, Ermenilerle işbirliği yaparak isyan eder. Ayaklanma bastırılınca Şeyh Salim ve adamları Rus Konsoloslukuna sığınır. Birinci Dünya Harbinin çıkması ile Konsolosluk basılır, elebaşılar yakalanır.(99)

Birinci Dünya Harbi'nden önce Bedirhanî aşiretinden Abdürrezzak, Petersburg(Leningrad)'a giderek, ayda 300 ruble (37 altın) maaşla Kürtçülüğün projesini hazırlayan Rus Dışişlerine hizmet eder.(100) Harbin devamı sırasında Ruslar Kürt meselesine özel bir gayret sarfetmişler ve Ermenilerle Kürtleri birlikte harekete sevk etmek için çalışmışlardır. Vladimir Minorsky "Kürtler" adlı eseri yazmış ve eser Rus Genel Kurmayınca basılarak orduda dağıtılmıştır.(101) Erivan'daki Ermeni Üniversitesi Kürdoloji Enstitüsünde görev alan Bazil Nikitin ise "Kürtler ve Ülkeleri" adlı eseri kaleme almıştır.(102)

98. Ermeni Komitelerinin Âmâl-ı Harekât-ı İhtilâliyesi, İstanbul, 1332, s.277

99. Şadillili Vedat, Türkiye de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Ankara 1980, s.35; M. Emin Zeki, Kürdistan Tarihi,

Minorsky eserinde Kürtler ve Ermenileri ortak bir vatanında, bir bayrak altında toplamanın mümkün olduğunu savunmuş ve Kürtlerle Ermenileri birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etmiştir.(103)

Ermenilerin sinsice yaptığı bir çalışmaya daha şahit oluyoruz ki, o da bir çok Ermeninin kendilerini Kürt olarak tanıtmalarıdır. Kürtçe konuşan ve Ermeni kilisesiyle bağlarını koparmamış Ermeniler bilhassa Muş ve Bitlis bölgesinde daha çok Kürtçe konuşuyorlardı. Minorsky bu hususu gayet açık bir şekilde tesbit etmiş ve bazı Ermenilerin kendi dillerini bırakarak Kürtçe konuştuklarına şahid olmuştur.(104/

Rusların Ermenilerle Kürtleri birlikte hareket etmeye yönelik çalışmaları sonunda Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı Ordusunda komutan olan Kürt Mustafa Vefa taburuyla Erzincan cephesinden Ruslara katılmıştır.(105) Dersim(Tunceli) bölgesindeki Rus ve Ermeni faaliyetleri sonucunda Dersimli-lerden özellikle Kürt Koçgirili aşiretleriyle işbirliğine girdiğini ve Ruslarla yapılan görüşme ve anlaşmalardan sonra Dersim bölgesinin müstakil hale gelmeğe başladığına M.Nuri Dersimî eserinde yazmaktadır. Hattâ Hamidiye Alaylarını soysuzluk olarak nitelendirmekte ve bunların Ermeni ve Rus ordularına karşı yaptığı mücadeleyi tenkit etmekte, ihanet olarak değerlendirmektedir.(106)

-
- İstanbul 1977, s.159, Edgar Granwille, Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları, Çev.Orhan Arıman, Ankara 1967, s.57
 100. Hayri Başbuğ, Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri Ankara 1984, s.14
 101. Viladimir Minorsky, Kürtler, İstanbul 1977, s.75
 102. Bazil Nikitin, Kürtler ve Ulkeleri, İstanbul 1978
 103. Minorsky, age, s.76
 104. Minorsky, s.77
 105. Hayri Başbuğ, age, s.21

Rusya'nın Birinci Dünya Harbi'nden çekilmesinden sonra boşluğu hemen İngilizler doldurmuş ,Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çalışmalarını hızlandırmışlardır.Bu amaçla da Binbaşı Edward Noel(Novel)'i bölgeye göndermişlerdir.Noel,Mardin,Urfa Siverek,Viranşehir,Malatya bölgelerinde çalışmış ve özellikle Bedirhanilerden Kâmrân,Celâdet ve Cemil Beylerle birlikte Malatya'ya gider ve Malatya Mutasarrıfı Bedirhanî Halil Bey tarafından karşılanır.(107)Halil Bey bölgede "Kürt Klübü" kurmak için çalışmakta ve Ermeni Patriği ile de işbirliği yapmaktadır.(108)

Öte yandan Paris Konferansı'nda bir Ermeni ve Kürt devleti kurulması için Bogos Nubar Paşa ve Kürt Şerif Paşa birlikte hareket etmişler ve Konferansa bir muhtıra vermişlerdir.Şerif Paşa yaptığı açıklamalarda Osmanlı Devleti'nin parçalanmakta olduğunu ve Kürtlerin ayrılmasının tabii olduğunu belirtmektedir.(109)

Şeyh Said İsyanının çıkmasında önemli rol oynayan ve bu işin organizatörlüğünü yapan Seyid Abdülkadir 9 Aralık 1919 da İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliğine başvurarak bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan devletleri kurulmasını istemiş ve bu konuda Paris Konferansı'na verilen muhtıranın bir suretini vermiştir.(110)

106.Mehmet Nuri Dersimi,Dersim Tarihi,İstanbul 1979,s.103

107.Nutuk,C.II,s.156-157(TTK Yay.)Mim Kemal Öke,İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.Noel'in Faaliyetleri(1919),Ankara 1988,s.74,Göyünç,Atatürk ve....s.102

108.Harp Tarihi Vesikaları,Sayı 10,Belge 233

109.Öke,age.s.74 vd. Selâhattin Tansel,Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,C.I,s.Ankara 1977,s.131,Hilmi Göktürk,Kürtlerin Soykütüğü ve Boy Tarihi,İstanbul 1978,s.33 vd.

Ermenici ve Kürtçü çalışmalar bu şekilde devam etmiş, ancak halkı kendi saflarına çekememişler ve Doğuda yaşayan Kürt vatandaşlarımız bu olayları kınayarak Türklüğün bir bütün olduğunu telgraflarla telin etmişler, devlete bağlılıklarını belirtmişlerdir.(111) Aynı şekilde Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine başta Erzurum olmak üzere birçok yerde olayı protesto mitingleri düzenlenmiş ve telgraflar çekilmiştir ki, bu da Anadolu'da Türk-Kürt akrabalık ve kader birliğinin, yakınlık ve kardeşliğinin bir başka göstergesidir. (112)

Millî Mücadele'de bu vatan üzerinde yaşayan bütün Türk ve İslâm unsur birlikte düşmana karşı savaşmış ve düşmanı topraklardan atmıştır. Dışardan yapılan tahrikler Kürtçü-Ermenici çalışmalara belirli kişiler dışında geniş halk kitlesi itibar etmemiş ve oyuna gelmemiştir. Böylece oynanmak istenen oyun da bozulmuştur.

Lozan Andlaşması'nda Türkiye Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler dışında hiçbir azınlık kabul etmemiş ve Kürtler de bu memleketin öz vatandaşı, öz sahibi olarak kabul edilmişlerdir. Hal böyle iken memleketin parçalanması için dış devletlerin yaptığı çalışmalar durmaksızın devam etmiştir. Bunun sonucu olarak da izah etmeye çalıştığımız gibi Şeyh Sait isyanı çıkarılmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra da dış güçlerin çalışmaları durmamış ve Ermenilerle Kürtçülerin birlikte faaliyet halinde bulunmaları dikkat çekmiştir. İsyan sırasında Türkiye'den kaçanlar Irak'ın Revanduz şehrinde bir araya gel-

110. Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı
Ankara 1970, s.33

111. Bkz. Mahmut Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970

112. Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1969, s.27

mişler ve bunları İngiliz istihbarat örgütü organize etmiştir. Ermenilerle Kürtçüleri birleştiren ve Büyük Ermenistan için Kürtçüleri kullanan Ermeniler Kürtlere "Hoybun" adlı cemiyeti kurdurmuşlardır ki, bu kelime Ermenice'de vatan demek olan "Haypun" kelimesinin kamufle edilmiş şeklidir. (113)

1927 yılında kurulan Hoybun Cemiyeti hakkında Fransız Lucien Rambout, Kürdistan (1918-1946) adlı eserinde geniş bilgi vermektedir. Cemiyetin Kürt topraklarında bir tek Türk kalmayana kadar mücadele etmeyi hedeflediğini ve Ermenilerle de anlaşmazlıkları ortadan kaldırmayı amaçladığını kaydetmektedir.

Adı geçen örgütün 5 "kim 1927 de, Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilât-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası, Kürt İstiklâl Komitesi gibi adlarla kurulmuş olan örgütlerin birleşmesiyle meydana geldiğini yazmaktadır. (114)

Mehmet Nuri Dersimî'de Hoybun Cemiyetinin gayesini açıklarken "Kürdistan'ın Türkler elinde bulunan parçasını Türk idaresinden kurtarmayı hedef ittihaz etmiş, fakat bazı zaruretler karşısında kalmıştı. Bu zaruretlerin telâfisi için Ermeni Taşnak Cemiyeti ile işbirliği yapmayı zaruri görmüştü" (115)

Türkiye'ye karşı yıkıcı çalışmalar Suriye'de de devam etmiş ve Bedirhanî kardeşlerden Süreyya Ali Bedirhan Türkiye'ye karşı Ermenilerle işbirliğini savunmuş, Ermenileri yiğit olarak nitelendirmiş ve Ermeni halkına duyduğu sempatiyi dile getirmiştir.

Diğer taraftan 1926 yılında Ağrı'da çıkarılan isyan fasılaları 1930 yılına kadar devam etmiştir. Bu isyan sırasında da Ermeniler isyancılara yardım etmiştir.

113. Hayri Başbuğ, age. s. 52

114. Lucian Rambout, Kürdistan (1918-1946), İstanbul 1978, s. 38

115. M. Nuri Dersimî, age. s. 211

Halbuki, II. Abdülhamid zamanında İran tahtına Muzafferüddin-Şah'ın geçmesi üzerine tebrik için Tahran'a gönderilen Mehmet Reşif Paşa'ya, Şah Ermenilerin Kürt köylerini bastıklarından birbirine düşman olduklarını söyler. Mehmet Reşif Paşa, Şah'a "Bunlar Kürtlerin teaddiyatından değil, belki malûm-i şâhîleri buyurulduğu üzere, Hristiyan hükümetlerinin teşvikat ve ilkâtlarından ve hatta muavenât-ı nakdiyye ve maddiyye ve maneviyyelerinden ilerü gelmektedir" diyerek düşüncelerini belirtmiştir. (116)

Ağrı isyanı ile ilgili olarak "Feth-El-Arap" gazetesini, isyanda yabancı parmağını dile getiriyor ve iki din kardeşinin ezilmesinin yabancılar tarafından planlandığına dikkat çekiliyor ve Ermenilerin isyanda rol aldıklarını ve Kürtlerin Ermenileri aralarına almalarının şaşılacak bir durum olduğunu kaydedilerek şunlar yazılıyordu: "Onlar, geride durarak saf insanları ezdirir ve sonrada mezarlarını üstünde dans ederler. Bize bir kuvvet lâzımsa bunu ecnebilere değil, kendi aramızda bulmalıyız. Meselâ bir "Doğulular Birliği-Doğu Milletleri Cemiyeti" kurmalıyız. Ermeniler daima Avrupa'nın elinde oynanacak olmuşlardır. Bunları aramıza almamalıyız. Kürtler unutmamalıdır ki, şerefli ve mefahirle dolu Türk tâbiyetinden ayrılarak ecnebi boyunduruğuna girmek, çok çeci bir gaflet olur." (117)

İkinci Dünya Harbi arefesinde Hatay meselesinin gündeme gelmesiyle birlikte bu sefer de Dersim (Tunceli)'de isyan çıkarıldı. İsyanın bastırılmasından sonra Suriye'deki Ermeni ve Kürtçü çalışmalar ortak cemiyet kurma halinde devam etmiştir. (118)

116. Nejat Göyünç, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, MEB Yay. İstanbul 1971, s. 145

İran ve Irak'taki Kürtçülük çalışmaları yanında 1965 li yıllardan itibaren Türkiye'de Kürtçülük hareketine hız verilir. Bu çalışmaları özellikle Marksist-Leninist doğrultuda olmak üzere Sovyet Rusya destekler. Türkiye İşçi Partisi (TİP) çatısı altında Kürtçülük faaliyetleri gelişme gösterir ve Doğu illerinde mitingler düzenlenir. Kürtçülük çalışmaları sol faaliyetler içinde zaman zaman kamufle edilmeğe çalışılır. 5 Mayıs 1969 da Marksist-Leninist çizgide Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) kurulur. Marksist Kürtçüler arasında Ermenilerin bulunması dikkat çekmektedir. Yıllar öncesinde olduğu sahnede tekrar Ermenileri görmekteyiz. DDKO üyesi Mehmet Canteğin Ermeni asıllı olup, Adıyaman'daki "Gırbo" ailesindendi. 1974 yılından itibaren Doğu Bölgesinde faaliyet gösteren ama Türkiye'nin diğer yerlerinde de çalışmalarını sürdüren TIKKO KAWA, RIZGARI (KURTULUŞ), ÖZGÜRLÜK YOLU, PKK (Kürdistan İşçi Partisi), KUK (Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları) gibi örgütler kuruldu. Bu örgütlerden TIKKO'nun kurucusu Orhan Bakır da bir Ermeni idi ve adı Ohannes Bakıryan'dı. Proleter Devrimci Aydın-
lık (PDA) teşkilâtının içinde bulunan Ardeşez Markoz da Diyarbakırlı bir Ermenidir. Yine bu teşkilâtın kurucularından Garbis Altınoğlu da Amasya'lı bir Ermenidir.

Ermeni terör örgütü ASALA da Türkiye'ye karşı bütün Marksist-Leninist örgütlerle işbirliğine girmiş ve bu cümle-

117. Hayri Başbuğ, age. s. 211

118. Ahmet Hulki Saral, Ermeni Meselesi, Ankara 1970, s. 326
(Ayrıca bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi Ankara 1950, Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan beri Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1970)

den olarak Kürtçü teşekküllerle de temasa geçmiş ve birlikte mücadele etmeyi şöyle açıklamıştır:"Sovyet Ermenistanı topraklarını, Türkiye'deki yönetime karşı mücadelemizde üs olarak kullanmak istiyoruz.Bunu temin etmek için geçerli yerlerden izin talep edeceğiz.Gayemiz,bütün dünyadaki Ermeniler arasında ideolojik ve taktik birliği ile Kürtler ve devrimci Türkler'le Ankara'daki askeri hükümete karşı işbirliği sağlamaktır."(119)

Diğer taraftan 12 Eylül 1980 hareketinden sonra yurt dışına kaçan Komünist ve Kürtçü örgüt elemanlarına Almanya, Fransa, İsveç ve diğer Avrupa devletlerinde birçok kuruluş ve makamlar sahip çıkmış ve Türkiye'nin bölünmesini amaçlayan çalışmalara hakların özgürlüğü tutkusu ile destek vermişlerdir.

1925'de çıkan Şeyh Said isyanını da bazı dış tahriklerin sonucu ve cahillikten kaynaklanan bir hareket olarak görmek,meselenin "Şark Meselesi"nin günümüze kadar uzanan bir tarih parçası olduğunu görerek bu hareketlere Batı'nın neden buna millî uyanış gözü ile baktığını iyi anlamak lâzımdır.

(120)

119.Claire Sterling," The Terror Network"(Terör Ağı),Tercüman Gazetesi,24 Şubat 1981.Tokay Gözütok,"Ermeni Terör Örgütlerinin Analizi",Tercüman ,2 Şubat 1982

120.Robert Olson(Giriş:Willam F.Tucker),The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880-1925 Umu.ot.Texas Press,Austin 1989

c-Kılık Kıyafet-Şapka İnkılâbı

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1925 yılı Nisan ayı sonlarında tatile girince, Mustafa Kemal'de yurt gezilerine çıktı. Kastamonu'ya geldiğinde vatandaşlarla muhtelif meseleleri görüşerek onların dertlerini dinledi. Millet'in her bakımdan medeni olması gerektiğini ve dünya şartlarına ayak uydurmamızı, Türk ve İslâm dünyasının medeniyetin emrettiği zihniyet değişikliğine girememesi yüzünden geri kaldığını ifade ederek şunları söylemiştir: "Millet açıkça bilmelidir; medeniyet öyle güçlü bir ateştir ki, ona ilgisiz kalanları yakar, yok eder. İçinde bulunduğumuz medeni ailede lâıyk olduğumuz yeri bulacak, onu koruyacak ve yükselteceğiz. Kolay geçim, mutluluk ve insanlık bundadır". (1)

Mustafa Kemal 25 Ağustos'da İnebolu'ya hareket etti ve halkın sevgi gösterileri arasında şehre geldi. (2) 26.8.1925 günü sivil elbise ve elinde panama şapka ile şehirde dolaştı. Akşam denizciler ve kayıkçılar Mustafa Kemal'in kaldığı evin önünde sevgi gösterilerinde bulununca; Mustafa Kemal bir konuşma yaptı ve " Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, inkılâplar yapmış isem hep böyle hal-kımızla temas ederek, onların alâka ve muhabbetlerinden, gösterdikleri samimiyetten kuvvet ve ilham alarak yaptım" diyerek inkılâpların yapılmasında halkın desteğini dile getirmiştir. (3)

1. Atatürk, Söylev ve Demeçler, C.II, s.206. Mustafa Selim İmce, Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925), 1959, s.18 Cumhuriyet, 24 Ağustos 1341/1925

Mustafa Kemal 27 Ağustos 1925 günü Türk Ocağını ziyaret etti ve bu sırada Hukuk Fakültesi öğrencisi Mustafa Selim(İmece) yaptığı konuşmada "Ey sevgili Gazimiz, siz bizden ne isterseniz isteyiniz, ona hazırız. Eğer gösterdiğiniz yol üzerinde biran tereddüt eder ve geriye gidersek milletimizin günahı üzerimize olsun. Siz bizim temsilcimizsiniz. Başkanımızsınız, kahraman ve asil, çalışkan milletimizin kurtarıcısı ve yol göstericisiniz" diyerek duygularını ifade eder.(4)

Mustafa Kemal Türk Ocağında yaptığı konuşmada Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Türk halkının medeni olduğunu, halkın baştan aşağı dış görünüşüyle de medeni ve ileri olduğunu göstermesi lâzım geldiğini, eski Turan kılığını da araştırıp canlandırmanın gereksizliğini belirterek düşüncelerini şöyle açıklamıştır: "Medeni ve milletlerarası kılık bizim için, çok cevherli milletimiz için lâyık bir kılıktır. Onu giyineceğiz. Ayakta iskarpin yaua fotin, bacakta pantolon, vücutta yelek, gömlek, kıravat, yakalık, ceket ve bunların tabii tamamlayıcısı olarak başta güneşten koruyucu kenarlı başlık (siperi şemsi serpuş). Acık söylemek isterim, bu başlığın adına "şapka" denir.(5)

Mustafa Kemal İnebolu'dan sonra tekrar 29.8.1925'de Kastamonu'ya gitti ve burada Türk Ocağını ziyaret ederek bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında da kılık ve kıyafet üzerinde durdu. Devlet memurlarının milletin kıyafetini düzeltmede önemli görevlerinin bulunduğunu hatırlatarak; fen bakımından sağlıklı bakımından pratik, her bakımdan denenmiş bir medeni kılık giyinileceğini vurguladı.

2. İmece, Atatürk'ün Şapkas.19-22, Cumhuriyet, 27. Ağustos. 1925

3. İmece, age.s.36-39. Mahmut Goloğlu, Devrimler ves.140

4. Goloğlu, Devrimler ves.140

5. İmece, age.s.40 vd. Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, C.I, İstanbul 1973, s.266. Goloğlu, age.s.141, Cumhuriyet

29 Ağustos 1925

Mustafa Kemal, Kastamonu' seyahati sırasında kadınlarla ilgili olarak da " Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez yada bir peştimal veya bunlar gibi şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir? Uygur bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi duruma girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir görünüştür. Derhal düzeltilmesi gerekir." (6)

Mustafa Kemal Halk Fırkası merkezinde yaptığı konuşmada da "Efendiler ve ey millet biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhyer, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakikî tarikat, tarikat-ı medeniyedir" diyerek tarikatların kaldırılmasıyla ilk işareti vermiş oluyordu. (7) Mustafa Kemal bu gezisi sırasında kılık kıyafet inkılabıyla ilgili bir kanuna gerek olmadığını, milletin kendisinin karar vererek bunu yapacağını, memurların ve mebusların millete rehber olmasının yeteceğini belirtir (8)

Mustafa Kemal 1 Eylül 1925'de Ankara'ya döndü. 2 Eylül 1925'de çıkarılan 2431 sayılı "Kararname" ile, halkın kendiliğinden giydiği şapkayı memurların giymesi mecburi tutuldu. (9)

2 Eylül 1925 de çıkarılan Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılmasına, din görevlilerinin giyecekleri kıyafetlerin düzenlenmesine ve memurların şapka giymelerine karar verildi. Bu kararnameden sonra Meclisin açılmasıyla durum Meclise gelecek ve ilfili kanunlar çıkarılıacaktır.

6. İmece, age. s.55 vd.

7. Atatürk, Söylev ve Demeçler, C. II, s. 213. İmece, age. s. 56

Aydemir, Tek Adam, C. 3, s. 253. Lord Kinnross, Atatürk. . . . s. 489

8. İmece, age. s. 68

9. Goloğlu, Devrimler ve . . . s. 145

Mustafa Kemal Eylül ayındaki gezisinin ilk durağında Bursa'ya gitti ve Bursalılar tarafından şapkalı olarak karşılandı. 28 Eylül 1925 tarihinde yaptığı konuşmada, Osmanlı tarihine değinerek fes giydirilmesi için Şeyhülislâmların değiştirildiğini, fetvaların verildiğini hatırlatarak "milletin artık duygusuz, mantıksız araçlara ihtiyacının olmadığını, bizim aracılığımız, milletten aldığımız ilhamdan başka birşey değildir" diyerek, inkılâpların millete dayandığını belirtmek istemiştir. 8 Ekim 1925'de Balıkesir'de, 10 Ekim'de Akhisar'da incelemelerine devam etti. Akhisar Türk Ocağında yaptığı konuşmada de "...Şapka giyelim mi, giymeyelim mi gibi sözler mânasızdır. Şapka da giyeceğiz, batının her türlü âsar-ı medeniyesini de alacağız. Efendiler, medeni olmayan insanlar medeni olanların ayakları altında kalmağa maruzdurlar" diyerek medeniyetin önemini açıklamıştır. (10)

Manisa'dan sonra İzmir'e gelen Mustafa Kemal Paşa, burada yaptığı konuşmada ise Cumhuriyet idaresinin erdeminden bahsederek; Saltanat idarelerinin korkutma ve ürkütmeye dayanan idareler olduğunu, Türk kadınının dünyanın en erdemli, en ahlâklı kadın olduğunu, kadının erdemli olması halinde görevini yapacağını söyler. (11)

Konya ve Afyon gezilerini de tamamlayan Mustafa Kemal 1 Kasım 1925'de Meclisin açılışı münasebetiyle memleket dahilinde yaptığı gezilerle ilgili izlenimlerini açıklar ve duygularını şöyle açıklar: "Millet, muasır medeniyetin alelumum milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek karar-ı kat'isini

10. Atatürk, S.D.II, s. 223

11. Atatürk, S.D.II, s. 228 vd.

vermiştir. Millet teceddüt ve ıslahat sahasında gösterdiği gayretlerin asırlardan beri olduğu gibi günagün tesvilât (aldatma) yüzünden biran dahi tevâkufa (uygun gelme) düçar olmasına müsaade etmemek azmindedir" (12) diyerek yapılacak inkılâpların millet tarafından istendiğini beyan etmiştir.

Meclisin çalışmaya başlamasıyla birlikte Konya mebusu Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşları "Şapka İktisası" (Şapka Giyilmesi) hakkındaki kanun tekliflerini Meclis Başkanlığına verdiler. Teklif Komisyonlardan geçtikten sonra Genel Kurulla geldi ve görüşülmeye başlandı. Teklifin gerekçesinde şöyle deniliyordu: "Hattı zatında hiçbir ehemmiyet-i mahsusayı haiz olmayan serpuş mes'elesi asrî ve medenî milletler ailesi içine girmeğe azmetmiş olan Türkiye için hususi bir kıymeti haizdir. Şimdiye kadar Türkler ile siar medenî ve asrî milletlerin arasında bir alâmeti farika mahiyetinde telâkki edilmekte olan mevcut serpuşun tebdili ve yerine medenî ve asrî milletlerin kâffesinin müşterek serpuşu olan şapkanın ikamesi lüzumu taayyün etmiş ve muhterem milletimiz bu asrî ve medenî infisâl (ayrılma) teşkil etmiş olduğundan merbuten (ilişik) takdim kılınan kanunun kabulünü Hey'et-i Umumiye'ye arz ve teklif eyleriz". (13)

25 Kasım tarihinde Adalet Encümeni tarafından hazırlanan mazbatada da; "medeniyetin bütün icabat ve zaruriyatını idrak ve kabul etmiş olan Türk Milleti'nin medenî milletlerin müşterek kisvelerinin bariz vasfı olan şapkayı iktisa (giyme) hususunda gösterdiği tezahürü tesbit ve bunu ifade eden bir müeyyide kuvvetinin kanunlarımız arasında bulunan Encümenimizce zaruri ad ve telâkki olunmuştur" denilerek resmi sıfatı olan herkesin şapka giymesinin mecburi olması be-

12. TBMMZC.II/19, s.7

13. TBMMZC.II/19, s.247

lirtilmiştir.(14)

Dahiliye Encümeni mazbatasında ise; " Medeni milletlerin ötedenberi giymekte oldukları şapkanın Türkiye Cumhuriyeti halkınca da kabul ve iktisası lâzım görülmüş ve esasen muhterem milletimiz bu gerçeği anlayıp, takdir edip genellikle şapka giymekte olduğundan adı geçen kanunun kabulünün" uygun olduğu ve kabulü için Heyet-i Umumiye'ye arz olunduğu ifade edilmiştir.(15)

Hazırlanan kanunun birinci maddesi şöyle düzenlenmiştir:Türkiye Büyük Millet Meclisi âzaları ile İdare-i Umumiye ve Hususiye ve mahalliye-veya müessesata mensup bilumum eşhas ve müstahdemin (ve sıfat-ı resmîyeyi haiz herkes) Türk Milleti'nin iktisâ etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir.

Kanun üzerindeki görüşmeler 25 Kasım 1925'de başladı. Bursa mebusu Nureddin Paşa Meclis Başkanlığına bir önerge vererek görüş ve düşüncelerini belirtmiştir.Nureddin Paşa,Hükümetin 2 Eylül 1925 tarihinde şapka giyme ile ilgili kararname çıkardığını ve kanuni yetkilerini aştığını;şapka giymenin bir kanun meselesi olmadığı şeklinde bir düşünce hakimse,kanun teklifinin dikkate alınmasının bir anlamı olmayacağını mebusların memur olmadıklarını,yasama dokunulmazlıklarının bulunduğu ve öteki milletlerin parlamentolarında böyle bir kaydın bulunmadığını ve bu sebeple de kabul edilemeyeceğini belirttikten sonra,Anayasa'nın 103.maddesinin kanunların Anayasaya aykırı olamayacağı kaydını getirdiğini,halbuki bu

14. TBMMZC.II/19, s.145

15. TBMMZC.II/19, s.165

kanunun Anayasaya aykırı olduğunu, kanunun Anayasanın 3. maddesi, 68. maddesi ve 70. maddesine aykırı olduğu ve bu maddelerin de Türklerin hür doğup, hür yaşadığı, söz, düşünce, mal sahibi olma gibi tabii haklara sahip olduğunu, 74. maddeye göre de hiç kimsenin hiç bir fedakârlık yapmaya zorlanamayacağı şeklinde hükümler getirdiğine dikkat çekerek teklifin reddedilmesini; 2-9-1925'de çıkarılan 2413 sayılı kararnamein kaldırılmasını ve anayasaya aykırı işlemin halka uygulanmamasını açıklamıştır.(16)

Kanun teklifini hazırlayan Adliye Encümeni Başkanı Refik Bey, Nureddin Paşa'nın bu önergesine karşı yaptığı konuşmada Nureddin Paşa'yı suçlayarak şunları söylemiştir: "Siz milleti ruh ve vicdan bakımından, maddî ve manevî bakımından temsil ediyorsanız böyle bir takriri vermekte tereddüt edecettiniz ve vermeyecektiniz. Sizin temsil ettiğiniz seçim çevresi adına kuvvetle iddia ediyorum ki milleti asrî ve medeni ilerleme yolundan alakoymak üzere bazı müfsit ve münafıkların birçok tezviratlarına rağmen Bursa'nın asil halkı bu hususta önyak olmuştur"(17) Refik, Bey, kanunların milletin menfaati düşünülerek yapıldığını, halkın hiçbir telkine tâbi olmadan şapkayı giydiğini, bunu milletin başından alacak elin kırılacağını belirtir.

Adliye Vekili Mahmut Esat(Bozkurt) Bey ise hür ve medenî milletlerin kıyafetini almak hürriyetsizlik midir diye sorar ve Hâkimiyetin Millete ait olduğunu ve bunun da Meclis tarafından temsil edildiğini, medeni milletlerin kıyafetini almanın Türk Milletini esarete sevkemeyeceğini savu-

16. TBMMZC.II/19, s.247

17. TBMMZC.II/19, s.247 vd.

narak;Türk Milleti'nin yüksek menfaatleri neyi gerektiriyorsa onun yapılacağını belirtir ve şunları söyler:"Hürriyetin nasibi irticanın elinde oyuncak olmak demek değildir. En büyük kanun Türk Milleti'nin menfaatidir. Memleketin menfaatine olan şeyler Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na muhalif olmaz".(18)

Kars Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey'de giyim ve kuşamda tam bir serbestlik olduğu zaman Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun tekevvün edeceğini(var olduğunu)ileri sürerek,kılık ve kıyafete karşı gelen zihinlerle her zaman mücadele edilmesinin bir vazife olduğunu savunur.(19)

Muş mebusu İlyas Sami Bey Meclisteki hukukçuların da şapka giydiğini,inkılâbın engel tanımayacağını ve çağdaş bir kıyafetin bir Paşa tarafından söz konusu edilmesini tenkit eder.Antalya mebusu Rasih Efendi,Hz.Peygamberin bir hareketini örnek gösterir.Rasih Bey'in ifadesine göre;Roma İmparatoru'nun Şam Valisi Peygamberimize bir elbise armağan etmiş ve Peygamberimiz de elbise de hiç değişiklik yapmadan giymiş.Elbise Hristiyanlar tarafından gönderildi diye giymezlik etmemiş.Pantolon,gömlek,kıravat giyiliyorda niçin şapka giyilmesin diye soran Rasih Efendi; dince yasaklanmış şeylerin dine dayanarak çeşitli yorumların yapılmasının memleket için büyük zararlar meydana getireceğini ifade eder ve Yahudilerin şapka giymekle Hristiyan olmadıklarını açıklar.(20)

18.TBMMZC.II/19,s.247

19.Aynı cilt

20.Aynı Cilt,s.262

Muğla Mebusu Şükrü Kaya Bey, kılık meselesinin üç safhada incelenmesini beyanla; birincisinin din safhası olduğunu, ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin din ile dünyayı ayırdığını ve bunun bir dünya işi olduğunu söyler. İkincisinin millî bir kıyafet konusu olduğu, ancak bunun da tarihlerde ve müzelerde kaldığını ve bugün millî bir kıyafet kalmadığını açıkladıktan sonra; üçüncü olarak Anayasaya aykırılığı meselesidir ki, Türk Milleti'nin menfaatine, gelişmesine engel olacaklar Anayasaya aykırıdır diyerek, kanunun Anayasaya aykırı olmadığını savunur.

Kütahya mebusu Ragıp Bey de kanunun Anayasaya aykırı olmadığını ifade eder. İzmir Mebusu Necati Bey, Nureddin Paşa'yı dağa ağır dille suçlar. Önergeyi Türk Milleti'nin verdiği karara karşı bir isyan, bir ayaklanma olarak niteler. Türk Milleti'nin kendi isteğiyle şapkayı giydiğini, temsilciler olarak Meclisin bu isteği kanunlaştırmak olduğunu ileri sürer. (21)

Görüşmelerden sonra Nureddin Paşa'nın verdiği önerge reddedildi ve 671 sayılı Şapka İktisası kanunu kabul edildi. Kanun 28.11.1925 de Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. (22)

21. TBMMZC. II/19, s. 262

22. Aynı yer. Düstur, Tertip 3, C. 7, s. 108. Neşet Halil, Büyük Millet Meclisi ve İnkılâp, 1933, s. 49 . Genel Kurmay Başkanlığı, Türk Devrim Tarihi, 1971, s. 168. Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, Atatürk İnkılâbı, Ankara 1984, s. 99-111

d-Tekkeler ve Zaviyelerin Kapatılması

Şapka inkılâbında belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal Kastamonu gezisi sırasında yaptığı konuşmada tarikatların durumuna değinmiş ve "Bugün mevcut tarikatların amacı-kendilerine bağlı olanları, dünya hayatı ile manevî hayatta mutluluğa kavuşturmaktan başka ne olabilir? " diye sormuş ve cevabını da kendisi vererek, konuşmasına şöyle devam etmiştir: "Bugün ilmin, fennin, tüm kapsamıyla uygarlığın saçtığı ışık önünde filan ya da falan şeyhin yol göstermesiyle maddi ve manevî mutluluk arayacak kadar ilkel insanların Türkiye uygar topluluğunda varlığını kesinlikle kabul etmiyorum. Ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek tarkat, uygarlık tarikatıdır, Uygarlığın emir ve isteklerini yapmak, insan olmak için yeterlidir".(23)

Mustafa Kemal 31 Ağustos 1925 tarihinde Çankırı'da vatandaşlarla yaptığı sohbetlerde kıyafet ve tarikat meselelerine de temas etmiş ve Tekkelerin kesinlikle kapatılması gerektiğini, hiç kimsenin tekkelerin yol göstermesine muhtaç olmadığını ve güç kaynağının bilim olduğunu söylemiştir.(24)

Mustafa Kemal konuşmalarında Tekkelerin kaldırılacağını açıklamaktaydı. Şapka kanununun çıkarılmasından sonra yine Konya Mebusu Refik Bey ve arkadaşlarınca Tekkelerin, Zaviyelerin ve Türbelerin kaldırılmasıyla ilgili olarak bir kanun teklifi hazırlanarak 15 Kasım 1925 tarihinde Meclis Başkanlığına verilir. Kanunun hazırlanmasını gerektiren sebep

23. İmece, Kastamonu ve Inebolu Seyahatleri.....s.56 vd.

Atatürk, Ş.D.II, s.213. Aydemir, Tek Adam C.3, s.253. Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938, Ankara 1983, s.440

belirtilirken; Tekke ve Zaviyelerin İslâm dininin zaruriyetinden olmadığı, bir takım yoldan çıkmış kişilerin şahsi ve siyasi amaçlarını gerçekleştirme için bunların kullanıldığı ve son olarak ortaya çıkan olayların da bunu ispatladığı ve Şark İstiklâl Mahkemesinin kendi bölgesinde bunları yasakladığı, Ankara İstiklâl Mahkemesinin de yasaklama hususunda Hükümetin dikkatini çektiği açıklanır. Gerekçede Tekkelerin samimi olarak çalışmadıkları ve zararlı siyasi düşüncelerini gerçekleştirmek için birer araç haline getirildiği; ulema kisi-
vesi altında bir takım kimselerin halkın iyi duygularını istismar ettikleri ve bu gibi suistimallerin Türk tarihinde zaman görüldüğü hatırlatılarak, Türkiye Cumhuriyetinde bu durumun devam edemeyeceği vurgulandıktan sonra; medeni ve asri çevrelerde artık bunlara tahammül edilemeyeceğinden, bu kurumların kaldırılması gerektiği açıklanır.(25)

Refik Bey ve arkadaşlarınınca hazırlanan kanun şöyle düzenlenmiştir: "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suver-i aharla(başka şekilde) tesis edilmiş bulunan bil-
umum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde hakk-ı temellük ve tasarrufları bakî kalmak üzere kâmilan seddedilmiştir. Bunlardan usul-ü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir.

Bilûmum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve

murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık gibi ünvan ve sıfatların istimaliyle bu ünvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kısıve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde selâtime ait veya bir tarika veyahut cerri menfaate müstenit olanlarla bilûmum sair türbeler mesdut ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke ve zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki ünvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyağat iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdi ile cezalandırılır".(26)

Kanun teklifi üzerinde görüşmeler 28 Kasım 1925 günü başlamış ve teklif sahibi olan Konya Mebusu Refik Bey bir konuşma yapmıştır. Refik Bey , konuşmasında Şapka Kanununun Meclise gelmesiyle Nureddin Paşa'nın kanuna karşı teklif vermesinin memleketin muhtelif yerlerinde bazı irtica hareketlerinin meydana gelmesine sebep olduğunu ve Erzurum'da, Sivas'da olaylar olduğunu, bir çok kişinin cezalandırıldığını ve hattâ idam edildiğini söyleyerek; Nureddin Paşa'yı suçlar. Bu kanun teklifinin de irtica maksadına uygun olduğunu ve Nureddin Paşa'nın kürsüden konuşmasını ister.(27)

Rize mebusu Ekrem Bey de Refik Bey gibi Nureddin Paşa'yı suçlayıcı bir konuşma yaptı. Bundan böyle Tekke ve Şeyh

26. TBMMZC.II/19, s.145. Kanunlar Dergisi, C.4, s.21

27. TBMMZC.II/19, s.165. Goloğlu, Devrimler ve..... s.161-162

isminin kalmayacağını, bunların memleketin en buhranlı zamanlarda siyasî tahribat yaptığını ifade ederek, kaldırılmalarının iyi olacağını savunur.

Nureddin Paşa'ya yapılan aşırı suçlamalar karşısında Muş Mebusu İlyas Sami Bey, Refik Bey ve Ekrem Rize'ye karşı şöyle konuşmuştur: "Bir arkadaş vatana ihanetle suçlanmaktadır. Çok rica ederim, Meclisin dürüstlüğünü koruyalım. Kendini savunma için konuşmıyor. Yüksek Meclis için tutulacak bir yol kalmıştır. Ya kolundan tutup dışarı atılmalıdır ya da savunulmalıdır. Doğru ve mertçe hareket budur". (28)

Yapılan konuşmalardan sonra teklif 30 Kasım 1925 de kabul edilerek kanunlaştı. 677 sayılı kanun 13.12.1925 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi. (29)

Meclisin aynı gün kabul ettiği Ceza Kanununun 131. maddesi şu şekilde değiştirildi: "Türkiye Devleti tarafından naiil ve bezun olmadığı nişan takan ve kendi rütbesinin mafevkinde elbise-i resmiye giyen veyahut hiçbir rütbe ve memuriyeti olmadığı halde üniforma teşebbüs eyleyen ve Diyanet İşleri Riyasetine merbut dini memurlara hükümetçe tesbit edilen kıyafeti hilâfı salâhiyet ve mezuniyet iktisa eden eşhas üç aydan bir seneye kadar hapsolünür". (29)

28. TBMMZC. II/19, s. 312-322 . Düstur, Tartip 3, C.7, s. 113

Neşet Halil, Büyük Millet Meclisi ve İnkılâp, s. 48

29. Düstur, C.7, s. 112 (Kanun No: 676)

e-Günün Yirmi Dört Saate Taksimi

Günün yirmi dört saate taksimi hususunda Başvekâlet tarafından hazırlanan kanun teklifi ve gerekçesi 11 Kasım 1925'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına verildi. Kanun teklifinin gerekçesinde Hicri takvimin malî ve dinî işlerde, resmî muamelelerde hatalara yol açtığı; Cumhuriyet Hükûmeti'nin inkılâplarına ters düştüğü ve bu sebeple Keâdaniler'den beri kullanılan saatlerde değişiklik yapılmasının gerektiği hatırlatılarak, 16 Şubat 1332 (1916) tarihinde Greguvar takvimine göre 13 gün ilave edilerek 1 Mart denilmesi suretiyle yapılan düzeltmenin de 36 senelik "Hicri Kameri" farkının kaldırılmadığını ve hatalı takvimin kullanılmasına devam edildiği açıklandıktan sonra; Milâdi takvimin kullanılması ve "1914 yılında Paris'de toplanan beynelmilel ilmi kongrede kabul edilen ve elyevm memaliki mütemeddinede ve Türkiye dahilindeki şömendifer ve Posta Telgraf İdareleri gibi müessesatta istimal olunan yirmi dörde münkasım saatin kabulü hareketi askeriyede ve diğer muamelatta önemli mazarratlar tevhit eden ve bazan da telâfisi mümkün olmayan yanlışlıklara meydan veren "Zevalen evvel" ve "Zevalden sonra" gibi tâbirlerin terkine imkân bırakacağından Paris Kongresi mucibince takriben İzmit civarından geçen otuzuncu derecede nisfın nehar dairesi esas itibariyle taayyün edecek saatin bütün Türkiye Cumhuriyeti için esas olarak kabulü suretiyle saatlerin yirmi dörde taksimi münasip görülecek bu bapta merbut iki kıt'a

lâyiha-i kanuniye tanzim ve hususat-ı mezkureyi tetkik etmek üzere tesekkül eden komisyonun olbaptaki raporuyla birlikte takdim kılındığı" belirtiliyordu.(30)

Saatlerin yirmi dörde taksimi hakkındaki kanun teklifi üzerine konuşan Malatya Mebusu Nedim Bey, 1914'de Avrupa'da beynelmilel bir kongre toplandığını ve bu kongrede bütün milletlerin saatlerini Greenwich rasathanesine göre ayarlamayı kabul ettiğini;Almanya'nın doğusu ile batısı arasında 32 dakika fark olduğunu belirttikten sonra,Türkiye de iki saatin kullanılamayacağını ileri sürerek şunları söylediler:"Türkiye'de iki saat kullanılamaz.Ahali şimendifere binecek,malını götürecekt,vaktinde saatinde yetişemezse kendi işini,intizamını şaşırırtır".(31)

Trabzon mebusu Muhtar Bey,halkın tek saat kullanılmasına mecbur edilemeyeceğini ve Doğu ve Batıda iki ayrı saatin kullanılabileceğini savunur.(32)

İstanbul Mebusu Yusuf Akçura Bey" Erkân-ı Harbiye Müdafaa-i memleket nokta-i nazarından lâzım gelen hususatı nazarı itibara almıştır.Harekât-ı askeriye ile saatlerin çok alâkası vardır" diyerek tek saat uygulamasını istedi.(33)

Çorum Mebusu Ziya Bey de kanun teklifinin lehinde bir konuşma yaptı.Trabzon mebusu Muhtar Bey yeniden söz alarak Meclisin yaz ve kış saat uygulama meselesini halletmesi gerektiğini belirtti.Fransa ve İngiltere'de yaz ve kış saat

30. TBMMZC.II/20,s.267 (26.12.1925).Kanunlar Dergisi,C.4,s.58

31. TBMMZC.II/20,s.267

32. TBMMZC.II/20,s.268

33. TBMMZC.II/20,s.268

uygulamasının bulunmadığını; fakat Türkiye'de bunun uygulan-
dığını, işgal kuvvetlerinin Türkiye'de bulunduğu sırada bu
uygulamanın işgal kuvvetlerince gerçekleştirildiğini; ondan
sonra bizim de bu yanlış uygulamayı tatbik ettiğimizi açık-
layarak uygulamada vazgeçilmesini savundu.(34) Konuşmalardan
sonra kanun maddeleri oylamaya kondu ve kabul edildi.

26 Aralık 1925 tarih ve 697 sayılı kanunla günün yir-
mi dört saate taksimi kabul edilmiş oldu. Kanunun birinci mad-
desi Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gün, gece yarısından başlar
ve saatler sıfırdan yirmi dörde kadar sayılır, şeklinde düzen-
lenirken; ikinci madde, İzmit civarından geçip Greenwich'e
nazaran 30'ncü derecede bulunan nisfinnehar dairesi bütün Tür-
kiye' Cumhuriyeti saatleri için esaslı şeklindeydi.(35)

Aynı gün "Takvimde tarih mebdenin tebdili hakkında
698 sayılı kanun da kabul edildi ve beynelmilel takvim kabul
edilmiş oldu. Takvim değiştiren kanunun birinci maddesi "Türki-
ye Cumhuriyeti dahilinde resmi devlet takviminde tarih mebde-i
olarak beynelmilel takvim mebde-i kabul edilmiştir" hükmünü
getirirken; ikinci madde "1341/1925 senesi Aralık'ının 31'nci
günü takip eden gün, 1926 senesi Ocak'ının birinci günüdür",
Üçüncü madde ise "Kameri takvim ötedenberi olduğu gibi ah-
val-i mahsusada kullanılır. Hicri Kameri ayların mebdeini ra-
sathane resmen tesbit eder" şeklinde düzenlenmiştir.(36)

Hükûmetin 11 Kasım 1925 tarihinde Büyük Millet Mecli-
si Başkanlığına vermiş olduğu Rumi takvimin kullanılmasını
yasaklayan kanun lâyihası 26 Aralık 1925 günü kanunlaştı ve
Türkiye Cumhuriyetinde milâdi takvim kullanılmaya başlandı.

34. TBMMZC. II/20, s. 275

35. TBMMZC. aynı yer. Düstur, Tertip 3 C.7, s. 158

36. TBMM Kanunlar Dergisi, C.4, s. 58. Düstur, C.7, s. 159

f-Hukuk'ta İnkılâp/Medeni Kanununun Kabulü

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin gerçekleştirdiği önemli inkılâp hareketlerinden birisi de "Medeni Kanunun" kabulüdür. Bütün fertler için her zaman söz konusu olabilen onların özel veya günlük hayatlarına ait ilişkilerine, günlük iktisadî işlerine veya işlemlerine ait kuralların meydana getirdiği hukuk olarak tanımlanan Medeni Hukuk, 1876 da tamamlanan Mecelle içinde yer alıyordu.(37) Ancak Mecelle, Medeni Hukukun önemli bölümlerinden olan Aile Hukuku, Miras Hukuku'na yer vermemiştir. Bu meseleler "Fıkıh Esaslar" içinde yer almıştır. Evlenme, boşanma, vesayet, miras işleri Şer'ita bağlı olarak yorumlanıyor ve toplu bir kanuna bağlanmaksızın devam ettirililiyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda Modern kanunlaştırma hareketleri Tanzimat Fermanı(1839) ile başlar. Ergun Özsunay-kanunlaştırma hareketlerinin başlamasını iki sebebe bağlamaktadır.(38) Bunlardan biri ekonomik sebep olup. Avrupa'da ortaya çıkan endüstri inkılâbı Batı Avrupa'nın ekonomik ve ticari hayatında köklü bir değişiklikten etkilenerek hukuk alanında değişiklik yapmayı hissetmiştir. İkinci önemli bir sebep ise siyasî baskılardır! "Düvel-i Muazzama" olarak nitelenen 19. Yy. Avrupa Devletleri; Osmanlı Devleti'ne baskı ya-

37. Selâhattin Sulhi Tekinay, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul 1984, s.23

38. Ergun Özsunay, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul 1981, s.162 Tekinay, age. s.27

parak Gayr-i Müslimlere daha fazla hakların verilmesini istiyorlardı. Aslında bu baskılar Tanzimat Fermanı'nı ilân ettirmişti.

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra da birçok kanunlar Avrupa'dan alınmaya başlandı. 1850 yılında "Kanunname-i Ticaret", 1858 de "Ceza Kararnamesi", 1864 de Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi", 1880 de "Üsul-u Muhakemât-ı Hukukiye Kanunu" gibi kanunlar Fransız, İtalyan, Belçika ve İspanya kanunlarından alınarak yürürlüğe konulmuştur. (39)

Osmanlı Devleti'nde "Özel Hukuk" alanındaki önemli gelişme Mecelle ile ortaya çıktı. Âli Paşa, Özel Hukukun da Avrupa Devletleri hukukundan tercüme edilerek alınmasını isterken; Cevdet Paşa, Fıkıh İlkelerini yansıtan ve yerli köklere dayanan bir kanun hazırlanmasını savunuyordu. (40) Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurulmuş ve 1869 dan 1876'ya kadar çalışarak "Mecelle-i Ahkâm-ı Adiliyya" meydana getirilmiştir. (41)

Hukukçular Mecelle'yi dil ve sistem bakımından mükemmel olarak kabul ederken; kanunlaştırma yönünden başarılı bulmazlar. (42) Yukarıda belirttiğimiz gibi aile hukuk, kişi hukuku, miras hukuku ile ilgili kurallar Mecelle'ye alınmamıştır. Mecelle'deki eksikliklerin giderilmesi amacıyla 1916 yılında bir Encümen kurulmuş ve Encümen çalışmalarını 1922 yılına kadar sürdürmüştür. 1851 maddeden 126'sı değiştirilmiştir. Fakat Birinci Dünya Harbi sonunda Osmanlı Devleti yıkılınca bu çalışma da dikkate alınmamış ve boşlukta kalmıştır.

39. Özsunay, age. s. 162, Tekinay, age. s. 27

40. Özsunay, age. s. 164

41. Aynı yer

42. Aynı yer

Lozan Konferansı devam ederken İtilâf Devletleri Türkiye'deki Hristiyan azınlıkların haklarını gündeme getirdiler ve andlaşmanın 42.maddesini koydurdular.Bu maddeye göre;" Türkiye Hükümeti Gayr-i Müslim ekalliye tlerin hukuku aile veya ahkâm-ı şahsiyeleri bahsinde bu mesailin mezkûr ekalliye tlerin örf ve adetlerince hal ve fasledilmesine müsaait her türlü ahkâm vaz'ına muvafakat" edecektir.B öylece Ermeni ve Museviler aile ve miras hukuku sahasında Türk Hukukuna bağlı kalmıyorlardı.

Sulhi Tekinay Medeni Kanunun alınmasının sebeplerini açıklarken;eski hukukun zamanın ihtiyaçlarına cevap veremez oluşunu ve Mecelle dışında kalan hükümlerin Fıkıh ilminin dağışık ve anlaşılması güç kaynaklar içinde bulunması ve Mecellenin kendisinde modern kanunların tekniğinden uzak olmasına ve memlekette hukuk birliğinin sağlanmasına bağlar.(43)⁴³

Mustafa Kemal Paşa TBMM'nin 1 Mart 1924 tarihli toplantısında yaptığı konuşmada;adli düşüncede ve kanunlarımızda değişiklik yapılacağını belirterek şunları söylemiştir:"Millet, her medeni memlekette olan adli ilerlemeyi memleketin ihtiyacına uyan esasatını istiyor.Milletin arzu ve ihtiyacına tâbi olarak adliyemizde her güne tesirattan silkinmek ve seri ilerlemeye atılmakla aslâ teraddüt olunmamak lâzımdır.Hukuk-ı medeniyede,hukuk-ı ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır.Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere bağlılık milletleri uyanmaktan meneden en ağır bir kâbustur.Türk Milleti üzerinde kâbus bulunduramaz".(44)

43 -Tekinay, age.s.30

44 -TBMMZC,C.7(1.3.1340/1924),s.3-6

3 Mart 1340/1924 tarih, 429 sayılı kanunla Şer'îye ve Avkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırıldı.(45)
 4 Nisan 1924 tarihinde Muhamat(Avukatlık) kanunu kabul edildi. Aynı gün hakimlerin ve avukatların mahkemede giyecekleri resmi kıyafeti belirleyen kanun taslağı Hükümet tarafından meclise sunuldu. Meclise sunulan diğer kanun teklifi ise, Şer'î Mahkemelerin kaldırılmasını öngörüyordu. Şer'î Mahkemelerin "kavaid-i hukukiye ile kabil-i telif olmadığı, hidemat-ı umumiye-i devletin daha asri esasata"(46) uygun olarak yeniden tanzim edildiği bir zamanda bu ad altındaki mahkemelerin kaldırılarak yerine "Hakimler Teşkilâtı Kanunu" hazırlandı. Başvekil İsmet Paşa tarafından TBMM'ne sunulan kanun teklifinde Türkiye Cumhuriyeti arazi dahilinde mevcut bütün şer'î mahkemelerin ve temyiz dairesinin kaldırıldığı belirtilerek; "Muhakiminin Teşkilâtına Mütedair Ahkâm-ı Muaddil Kanun" ile her kazada mevaddı dinaiyeden maada bilumum davayı rüye ile bir "Bidayet" mahkemeleri kurulması bir veya daha fazla Sulh Hakimi bulunacağı hükmü getiriliyordu.

Kanun teklifi üzerinde görüşünü açıklayan mebuslardan Mersin Mebusu Besim Bey; Şer'î Mahkemelerin baktığı mevzulara bakacak bir teşkilât kurulmadan, bu mahkemelerin kaldırılmasının aceleci bir davranış olduğunu belirtir. Kaldırılan İstinaf Mahkemelerinin yerine getirilecek olan Bidayet Mahkemelerinin aynı işi göremeyeceğini de konuşmasında açıklar.(47)

45-TBMMZC, C.7, s.23-26. Düstur, C.5, s.665

46-TBMMZC, C.8, s.308-325(3.4.1924) Düstur, C.5, s.794

47-TBMMZC, C.8, s.432,490-505

Adliye Vekili İzmir Mebusu Necati Bey, Şer'i mahkemelerin kaldırılmasındaki amacın, adli teşkilâtı daha mükemmel hale getirmek olduğunu; Türkiye Cumhuriyeti'nde mahkemelerin bir olduğunu ve bunu kabul etmenin elzem ve zaruri olduğunu söyler. Necati Bey'e göre Şeriye Mahkemeleri Asliye Mahkemeleri ile birleştirilmiştir. İstinaf Mahkemelerinin de faydalı olmadığına işaret eden Necati Bey, Şer'i Mahkemelerin kaldırılmasının önemini belirtir. 8 Nisan 1924 tarihine Şer'i Mahkemelerin kaldırılması ve Hakimler Teşkilâtı Kanunu 469 sayılı kanunla kabul edildi. (48)

Adliye Vekilliğine getirilen Mahmut Esat (Bozkurt) 15 Haziran 1925 tarihinde yaptığı bir konuşmada Türk İnkılâbının amacının lâik devlet, lâik Cumhuriyet olduğunu ve bunu kanunlarla takviye ve müdafaa ettiğini açıklayarak şunları söyler: "Dinlerle, ahkâm-ı diniye ile bir milletin siyasî mukadderatını, dünya işlerini devlet eliyle idare dâvası bütün bir tarihimizde tek mil bir dünya tarihinde tahakküm, tagallüb ve tassallut daiyesi yaşayanların elveht (yücelik) dâvasında bulunacak kadar o azamet ve zulümlerine müntehi olmuştur. Türk inkılâbının bu babdaki kararı; dinî yalnız Allah ile fert arasında mukaddes bir vasıta telâkki tanımaktan ve her ferdin bu babdaki vicdan kanaatlerini her türlü müdahaleden azade bulundurmaktan ibarettir". (49)

Hakimler Teşkilâtı Kanunu'ndan önce 27 Nisan 1924 tarih ve 460 sayılı Avukatlık Kanunu ile ferdi ve umumî hakların himaye ve korunması sağlanmak istenmiştir. Bu sahadaki boşlukta giderilmiş oldu. Hukukta atılan bu adımlar yavaş yavaş yeni bir sistemin gelmesinin işaretiydi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa

48. Düstur, Tertip 3, C.5, s.794

49. Cumhuriyet, 16 Haziran 1341/1925

5 Kasım 1925'de Ankara Hukuk Mektebi'nin açılışında yapmış olduğu konuşmada "Cumhuriyet Türkiyesinde eski hayat kuralları'nın olmayacağına işaretle şunları söylüyordu:".....eski hukuk yerine kavaid-i hayatın ve yeni hukukun kaim olmuş bulunması bugün gayri tabii tereddüt bir emr-i vâkidir...Bütün yeni kanunlar getirerek eski esasat-ı hukukiyeyi temelden hal etmek teşebbüsündeyiz".(50)

Mustafa Kemal'in de direktifleri doğrultusunda hukukta yeni arayışlar devam eder ve İsviçre Medeni Hukuku tercüme edilmeye başlanır. Adalet Vekili Mahmut Esat Bey, İsviçre'de hukuk tahsili görmüş olduğundan bu ülkenin kanununu almak için tereddüt etmemiş ve bu durumu şöyle açıklamıştır:"Fransız medeni kanunu çok ihtiyardı. Bugün kanunun adı var. Fakat gerçek şudur ki, onu cenaze halinde tutan hakçılarla, mahkeme kararlarıdır. Şurası inkâr edilemez ki, Fransız Medeni Kanunu, batı milletlerini, medeni bir aile haline getirmekte büyük rol oynadı. Çünkü, bütün batı milletleri bunu kendilerine mal ettiler. Albert Sorel (Avrupa ve Fransız İhtilâli'nde) der ki; Şüphesiz yok ki medeni kanun Napoleon savaşlarının, fetihlerinin, hepsinin üstünde bir fetihtir. Fetihlerden yalnız o kaldı, o kalacaktır. Doğru, fakat rolünü yapmış, bitirmiş ihtiyarlar gibi o da çağ yapmış, sayın bir ihtiyardır o kadar". Mahmut Esat Bey, Alman Medeni kanununun alınmamasını da şöyle izah eder:"Alman Medeni kanunu çok soyut(absrait)ve karakteri bakımından çok filozofik idi. Pratik değildi". İsviçre Medeni Kanununun dünya medeni kanunları içinde en yenisi, anlaşılması en kolay olanı ve en demokratik olduğunu işaret eden Mahmut Esat Bey, İsviçre kanununun medeni kanunlar içinde en yüksek ve en büyük hukukçular tarafından meydana getirildiğini ve kabul edildiğini

ni, kanunun Türk Milleti'nin yapısına da uygun bulunduğunu savunur.(51)

Mahmut Esat Bey konuşmasında bu kanunları inkılâbın büyük liderinin ilhamından aldığı büyük bir güç ve çalışma ile teklif ettiğini, bu kanunların inkılâbın anlam ve kavramını belirteceğini, Türk halkının inkılâptan ve inkılâbın verimliliğinden faydalanacağını; kabul edilecek kanunun büyük hukukçular tarafından tercüme edildiğini söyler ve konuşmasını şöyle sürdürür: "Dokuz yüzden çok maddeyi içine alan Medeni Kanunumuzun en önemli bölümlerini özellikle aile, hukukî kuruluşlar, miras meseleleri ve mallarla ilgili haklar meydana getirmektedir. Türk tarihinin, benim anlayışıma göre, en acındırıcı insanı Türk kadınıdır. Yeni tasarının aile kuruluşu ve miras hükümleri şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir tutsak gibi yerden yere vurulan fakat dünya kurulalı beri hanım olan Türk annesini gereken saygılı yerine getirecektir". Mahmut Esat Bey konuşmasında kanunun Türk Milletini de en güçlü millet haline getireceğini ileri sürer ve konuşmasını tamamlar.(52)

Mahmut Esat Bey'den sonra söz alan Menteşe mebusu ve Komisyon sözcüsü Şükrü Kaya Bey, insanların çevrelerindeki diğer insanlarla her gün aralıksız ilişki içinde bulduklarını, medeni ülkelerde bu şahsî münasebetlerin yazılı kanunlara bağlandığını, ama bizde böyle bir kanun olmadığını açıklar ve

51-TBMMZC.II/24(17.2.1926), Goloğlu, Devrimler ve....s.172

Tekinay, age.s.32

52.Goloğlu, Devrimler ve ...s.173-(Şükrü Kaya Bey başkanlığındaki komisyon Mecelle ve İsviçre Borçlar Kanununu birleştirmiştir. Ancak Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, komisyonların çalışmalarına son verir ve İsviçre Medeni Kanununun alınmasını Hükûmete teklif eder. Teklif kabul edilir. 26 kişilik bir komisyon İsviçre Medeni Kanununu Fransızca met-

şunları söyler:"Şimdiye kadar,bu gibi durumlar ve ilişkiler, türlü mezheplere,düşüncelere,söylentilere,özel görüş ve anlayışlara bağlı idi.Türk Milleti,kendi doğru düşüncesi ve tecrübeleriyle bu kuralları aldırma kararına varmıştır.Zâten toplumun ihtiyaçlarını karşılamayan,medeni davranışlarına engel olan kanunlar kendiliklerinden ortadan kalkarlar veya kanun yapıcılar tarafından kaldırılırlar.Her devrin kendi kanunu vardır.Memleketin esenliğini üstüne alan Cumhuriyeti güçlendirmek istiyorsanız ona lââyık kanunlar yapınız ve gerici-liği besleyen kanunları kaldırınız.Gerici kanunlar bir yanda yürürlükte iken inkılâpta öte yanda kendini kendi yolundan savunma zorunda kalır.Eski kuralların çok kötü bir yanı da, kadınlarımızı bir çok haklardan yoksun etmesi idi,Artık bu eşitsizlikleri düzeltmenin zamanı gelmiştir.Bu kanun doğru-dan doğruya İsviçre kanunundan alınmış,harfi harfine aktarılmıştır".(53)

Bazı mebusların övücü konuşmalarından sonra Meclis kanunu 17 Şubat 1926 tarihinde kabul etmiştir.(54)743 sayılı Medeni Kanunun kabul edilmesinden sonra İsviçre Borçlar Kanunu da 22 Nisan 1926'da TBMM tarafından kabul edildi.(55)Her iki kanun 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girdi.(56)

Tekinay,İsviçreliler için muhafazakâr ve geleneklere bağlı olan bu kanunun Türk halkı için bir devrim olduğunu belirtirken;bu iddiasını kanunun demokrat olmasına ve belli bir sınıfın üstünlüğünü taşımasına bağlar.(57)

53.TBMMZC.II/22,s.334,Goloğlu,Devrimler ve...s.174

54.TBMMZC.II/22,s.334

55.TBMMZC.II/24,s.181

56.Düster,Tertip 3,C.7,s.238.Cumhuriyet,4 Ekim 1926

57.Tekinay,age.s.37

(ni(Code civil Suisse). Türkçeye çevirdi.Kanun maddeleri TBMM'nde tek tek görüşülmeden tamamı oylanmış ve kabul edilmiştir.TBMMZC.II/22,s.334.Hıfzı Veldet Velidedeoğlu Türk Medeni Hukuku,C.I,s.84-85)

743 sayılı Medeni Kanun başlangıç ve dört kitaptan meydana gelmiştir. Birinci kitap "Şahsın Hukuku"(8-81.mad.) İkinci kitap "Aile Hukuku"(82-438.mad.) Üçüncü kitap "Miras Hukuku"(439-617.mad.), Dördüncü kitap "Aynı Haklar-Eşya Hukuku" (618-965.mad.) Beşinci kitap ise Medeni kanuna ilave edilen "Borçlar Kanunu"dur.

Medeni kanunla tek evlilik sistemi kabul edilmiş olup, evlenme resmi esaslara bağlanmıştır. Halbuki daha önce uygulanan Şer'i Hukuk'da baba ve dede tarafından cebr hakkı kullanılarak evlendirilen kişiler kural olarak bu akti iptal ettiremezlerdi. (58) Medeni kanunla cebr hakkı kaldırılmış ve kişi evlenmeye zorlanamaz hale getirilmiştir.

Medeni kanunun kabul edilmesinden sonra Türkiye'de basına intikal eden ilk nikah 19 Ekim 1926 günü Beyoğlu evlendirme dairesinde gerçekleşmiştir. Evlenme memuru Abdullah Efendi yaptığı konuşmada "evlenmek; kavim, kabile, aşiret, millet, ümmet gibi insan kümelerinde-ki biz bunlara hey'et-i içtimaiye namını veriyoruz-bunlarda ve bütün dinlerde, âdetlerde, ananelerde kanunlarda bir kadınla bir erkeğin birlikte hiç bir cebr hiç bir zor altına girmeyerek sırf kendi arzuları ile, kendi âzaâ istekleriyle birleşmelerine, bir birlik teşkil etmelerine derler. Demekki evlenmek her millete, her dine, her kavme göre eski tabirimizle rızayı tarafeynden ibarettir. Şu halde bu مراسم nedir? Milletler fertlerden değil ailelerden teşekkül eder. Evlenmek isteyen çift kendisini mensup olduğu hey'et-i içtimaiyenin aile olarak kabul etmesini ister. Demek o cemiyet bu çifti mühim ve mümtaz bir mevkide görmek istiyor." Abdullah Efendi konuşmasında milletin birliği için medeni kanunun gerekli olduğuna konuşmasında işaret eder ve kanunun gerekliliğini vurgular. (59)

58. Halil Cin, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara 1974, s.80

59. Cumhuriyet, 20 Ekim 1926

g-Ceza Kanununun Kabulü

Medeni Kanunun kabulünden sonra Ceza konusuna da eğilen Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, ceza kanununun hazırlanmasının gerekçesinde şunları ileri sürer: "İnkılâbın ve Cumhuriyetin koyduğu esaslar, persipler ve vücuda getirdiği eserler, başka bir deyimle inkılâbın dâvası, Türk Milleti'nin hak dâvası bugünkü Ceza Kanunumuzda yeteri kadar müyyidelerle kuvvetlendirilmiş değildir. Milletimizin varlığı bu eserin en büyük müeyyidesidir ama milletimizin yılmaz iradesinin, bir kanun çerçevesi halinde belirmesi de Cumhuriyetin ve insanlık haklarının savunulması için savsaklanması mümkün olmayan bir mecburiyettir... Yürüklükteki Ceza Kanunumuz bundan seksen yıl kadar önce yapılmıştır, Saltanat döneminde hazırlanmıştır. Tamamen geçmişe karışan Saltanat döneminin sadece kişisel çıkarları savunmak için yaptığı bir kanundur" (60)

Hazırlanan kanunun Fransız Ceza Kanunundan istifade ederek ve bir kısım bölümlerinin aynen alındığını ifade eden Mahmut Esat Bey; Yeni Ceza Kanunu tasarısının çağın erileri esaslarına dayandığını, Türk Milleti'nin ve Türk inkılâbının ihtiyaçlarına göre yapıldığını açıklar. Medeni Kanunun, Ceza Kanunu ile silâhlandırılmış olacağını savunan Adliye Vekili kanunun kabul edilmesini istedi. (61)

Adalet Komisyonu sözcüsü Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey 1858 tarihli Ceza Kanununun ihtiyaca cevap vermediğini; mevcut kanunun birinci maddesine göre suçlamanın derecelerinin takdirinin Sultana ait olduğunu, Türk Milleti'nin hâkimiyetini

60. TBMMZC. II/23, s.4, Goloğlu, Devrimler ve... s.175-176

61. Aynı yer

eline aldığı ve bütün esasları değiştirdiğini, milletin kendi menfaatlerini kendisinin koruyacağını ifade ederek yeni kanunun milletin menfaatine uygun bulunduğunu savunur. 1858 de alınan kanun Fransızların 1810 tarihli Ceza Kanununa dayandığını ve mevcut kanunda cezaların ıslah edici özellik taşımadığını, yeni kanunla suçlunun uslandırılmasının da amaçlandığını açıklar ve kaynak olarak da İtalyan Ceza Kanununun alındığını ancak, bir çok noktada memleketin ihtiyaç ve özelliklerinin göz önünde tutulduğunu ifadeyle "açık alınla dünyanın karşısına çıkılacak derecede tam bir tasarıyı önünüze getirdik" der.(62)

İtalyan Ceza Kanunundan alınan Türk Ceza Kanunu 1930 yılında İtalyan Ceza Kanunundaki değişikliği kendisine yansıtması ve yeni İtalyan Ceza Kanunu gözönünde bulundurularak yeni düzenlemeler yapılmıştır.(63) 1 Mart 1926'da (64) kabul edilen 765 sayılı Ceza Kanunundan iki gün sonra 3 Mart 1926'da 766 sayılı "Hakimler Kanunu" kabul edildi.(65) Böylece bu alandaki bir başka boşluk doldurulmuş ve hakimler Muhakeme Hakimleri ve Temyiz Mahkemesi Hakimleri olarak ikiye ayrılmıştır. Hakim olacak kişilerin Türk olması üzerinde durulmuştur.

Hukuk sahasında çıkarılan bir diğer kanun da Temyiz Mahkemelerinin genişletilmesine dair 10 Mayıs 1926 tarih ve 834 sayılı kanun olmuştur.(66)

62. TBMMZC.II/23, s.4. Goloğlu, Devrimler ve ... s.176-177

63. Sulhi Dönmezer-Sahir Erman, Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku C.I, İstanbul 1985, s.122-123

64. Düster, Tertip 3, C.7, s.519-526

65. Düster, Tertip 3, C.7, s.626

66. TBMMZC.II/25, s.68, Düster, C.7, s.892

h-İzmir Suikasti

Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir seyahati sırasında ortaya çıkan suikast hadisesinin meydana gelmesinde eski İttihatçıların büyük rol oynadığı daha sonraki duruşmalar da ortaya çıkmıştır. Balıkesir ve İzmir bölgelerinde seyahat düzenleyen ve vatandaşlarla görüşmek, konuşmak ve onları dinlemek isteyen Mustafa Kemal'in 17 Haziran 1926 'da İzmir'de olacağı düşünülerek suikastçılar planlarını yapmışlardır. Mesele niçin suikast düzenlenecek kadar ileriye götürülmüştür. Bu konu üzerinde şimdiye kadar yapılan çeşitli çalışmalar ve hatıralar, Meclis zabıtları meselenin 1926 yılında ortaya çıkmadığını ve bunun daha önceden bir geçmişi olduğunu göstermektedir.

Suikasti hazırlayanlardan Ziya Hürşit ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir dargınlık ve hatta bir husumet olduğu ortaya çıkmıştır. Lozan görüşmeleri ve Musul meselesinde Ziya Hürşit, Mustafa Kemal'i ve İsmet Paşa'yı ağır bir dille suçlamış; hatta Musul'u satmakla itham etmişti. (1) Diğer taraftan Topal Osman'ın Ali Şükrü'yü öldürmesinde de Mustafa Kemal'e karşı bir husumet duymuştur. (2) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması Hükûmete karşı bir tepki meydana getirmiş ve Goloğlu'nun ifadesiyle "gerek iktidarın şiddet politikasına karşı muhalefetteki bu tepkinin, gerekse mu-

1. TBMMGCZ.C.4, s.175-178 (6.3.1339/1923)

2. Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s.134

muhalefetteki tepkiye karşı iktidardakilerle doğan karşı tepkinin ve kuşkunun derecesi hakkında göze batan belirtiler yoktu. Fakat olaylar göstermiştir ki, her iki kanattaki tepki için için gelişip yoğunlaşmış ve ilk fırsatta patlak verecek duruma gelmiştir."(3)

Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeleri başta Kılıç Ali olmak üzere Eskişehir Mebusu Arif Bey'in evine habersizce gelerek şaka yollu da olsa " Şimdi doğru söyle bakalım, son toplantınızda kimler vardı ve nelere karar verdiniz" diyerek eski Maraş mebusu Nureddin Bey'in evine gitmişlerdir.(4) Kılıç Ali'nin ifadesine göre İstiklâl Mahkemesinin savcı ve üyeleri Nureddin Bey'in evinde bulunduğu sırada Başvekil İsmet Paşa'dan gelen haber üzerine İçişleri Bakanlığına giderler ve İsmet Paşa kendilerine İzmir Valisi Kâzım(Dirik) Paşa'nın gönderdiği Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenlendiğine dair telgrafını gösterir. Telgrafta suikastçı Ziya Hürşit'in silâh ve bomba ile yakalandığı ve suçunu itiraf ettiği kaydediliyordu.(5)

Suikasti düzenleyen Ziya Hürşit kimdir. Kısaca hayatına bakmak lâzımdır. Ziya Hürşit, Erzurum Kongresi'nin toplandığı sırada Erzurum'da Vali vekili ve Kadı olan Kadı Hürşit'in oğludur. Kadı Hürşit Efendi, İstanbul Hükümetinin gönderdiği Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının tutuklanmasına dair emri uygulamamış ve Mustafa Kemal'e bağlı kalarak çalışmalarına destek olmuştur.(6) Kadı Hürşit'in oğlu Ziya Hürşit Al-

3. Goloşlu, Devrimler ve... s.190

4. Kılıç Ali, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, s.37

5. Kılıç Ali, İstiklâls.39

6. Goloşlu, Erzurum Kongresi, s....

manya'da deniz araçları üzerine mühendislik tahsili yapmış ve yurda dönüncede Eskişehir Lisesinde Almanca öğretmenliğine başlamıştır. Birinci Büyük Millet Meclisine Mustafa Kemal tarafından mebus adayı olarak gösterilmiş ve seçilmiştir. Kendisi son derecede vatansever, inançlarına çok fazla bağlı, lafını esirgemeyen ve hatta Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya zaferinden sonra yapılan karşılama töreninde yapılan aşırı sevgi üzerine Meclisteki toplantı salonunda bulunan kara tah-
taya " Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar"(7) diye yazacak kadar düşündüklerini söylemekten çekinmeyen birisidir. Birinci Büyük Millet Meclisinde "İkinci Grup" safında yer almış ve Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in tesirinde kalmıştır.(8) Kendisi mebus iken cepheye gitmiş ve düşmanla savaşmıştır.(9)

Ali Şükrü Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın muhafız komutanı Giresun'lu Topal Osman tarafından öldürülmesi Ziya Hürşit'de büyük bir hıncı ve öfke yaratmış; Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinin Mustafa Kemal'in emriyle olduğu düşüncesine kapılmıştır.

Diğer taraftan İkinci Büyük Millet Meclisi seçimlerine Mustafa Kemal tarafından aday gösterilmemesi ve yerine kardeşi Faik(Günday) Bey'in Ordu mebusu olarak seçilmesi Ziya Hürşit'de yeni bir kırgınlık daha ortaya çıkarmıştır. Bir başka durum ise İstiklâl Harbi'ne cephede katılan Ziya Hürşit'e madalya verilmesine Halk Fırkası'na mensup mebusların karşı çıkması olmuştur ki; bu durum onda yeni bir düşmanlık ve kin duygusu daha oluşturmuştur.(10)

7. Kılıç Ali, age. s. 64, Azmi Nihat Ertan, İzmir Suikası ve İstiklâl Mahkemeleri, İstanbul 1971, s. 104

8. Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s. 134

İsmet Paşa, İstiklâl Mahkemesi üyelerinin hemen İzmir'e gitmesini emredince; özel bir trenle Ankara İstiklâl Mahkemesi İzmir'e hareket etmiştir. Ankara İstiklâl Mahkemesi şu üyelere meydana geliyordu: Afyon mebusu Kel Ali (Çetinkaya) Başkanlık görevini üstlenmişti. Savcı: Denizli Mebusu Necip Ali (Küçük), Üyeler: Gaziantep Mebusu Kılınç Ali, Rize Mebusu İzzet Ali (Zırh), Aydın Mebusu Dr. Reşit Galip (11)

İstiklâl Mahkemesi İzmir'e gitmeden önce Ankara'da ön çalışmalarına başlamış ve ilk iş olarak da TPCF'nin üyelerini tutuklama kararı almıştı. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa tutuklanmış; ancak İsmet Paşa'nın Emniyet Müdürüne emir vermesi üzerine serbest bırakılmıştır. (12)

İzmir'e gelen İstiklâl Mahkemesi üyelerine suikastla ilgili bilgi verilmiştir. Verilen bilgiye göre, 17 Haziran 1926'da Balıkesir'den İzmir'e gelecek olan Mustafa Kemal'e karşı suikast düzenlendiği, ancak yolculuğun bir gün gecikmesiyle, suikastı yapacak olanları kaçırarak Giritli Şevki'nin İzmir valiliğine ihbarda bulunduğu ve böylece suikastçıların kaldıkları otelde yakalandıkları ifade edilmiştir. (13) Ziya Hürşit Gaffarzâde otelinde gece baskını sonucunda; İzzet İsmail ve Çopur Hilmi Ragıp Paşa otelinde yakalanmışlardır. (14)

Mustafa Kemal Paşa 18 Haziran 1926'da İzmir'e gelmiş ve Naim Palas oteline yerleşmiştir. Mustafa Kemal, Ziya Hürşit

9. Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti, s. 169

10. Feridun Kandemir, İzmir Suikadının İç Yüzü, s. 18, Goloğlu, Devrimler ve... s. 192

11. Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1982, s. 329

12. Falih Rifki Atay, Çankaya, s. 403, Goloğlu, Devrimler ve... s. 194

ve suç ortaklarını çağırarak bir süre görüşmüştür. Ziya Hürşit'in isteği ile yapılan ikinci görüşmede Ziya Hürşit suçunu açıkça itiraf etmiştir. Bu görüşmede İzmit Mebusu Şükür Bey ve Ankara Valisi Abdülkadir Bey Ziya Hürşit tarafından ele verilmiştir. (16) Bu arada Abdülkadir Bey ve Kara Kemal kaçmışlardır. Mustafa Kemal Paşa hadise üzerine Konya'da 2. Ordu Komutanı Fahrettin (Altay) Paşa'yı İzmir'e çağırması ve Naim Palas otelinde görüşmüşlerdir. Fahreddin Paşa "On Yıl Savaşı" adlı eserinde bu görüşme hakkında bilgi verirken Mustafa Kemal'in tutuklanan Kâzım Karabekir'in İsmet Paşa tarafından serbest bırakılmasına sinirlendiğini ve tenkit ettiğini, İsmet Paşa'nın olaya gereken önemi vermediğinden yakındığını yazmaktadır. (17)

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düzenlenen suikastın öğrenilmesi üzerine halk Naim Palas önünde toplanmış ve Mustafa Kemal'e sevgi gösterilerinde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada kendisinin öldürülmesi halinde milletin intikamını alacağını ve milletin yürüdüğü yoldan ayrılmayacağını belirterek "şunları söylemiştir: " Cumhuriyet Hükümetimizin demir pençesi ve İstiklâl Mahkeme-i Âliyesi'nin yedd-i adaleti vaziyete tamamen hâkim bulunuyor. Muhterem halka, onların âdilane icraatı neticelerine sükunetle intizar buyurmalarını tavsiye ederim. " (18)

13. Azmi Nihat Erman, İzmir Suikastı, s. 14-15, Mete Tunçay, Tek Parti... s. 161, Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s. 329 vd.

14. Aybars, age, s. 332

15. Aybars, aynı yer, Lord Kinross, Atatürk, s. 507

16. Cumhuriyet, 19 Haziran 1926

17. Fahreddin Altay, On Yıl Savaşı ve Sonrası, İstanbul 1970, s. 418

Mustafa Kemal Paşa bu olay üzerine 19 Haziran 1926 'da yaptığı bir başka konuşmada da " Benim nâçiz vücudum bir- gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilele- bed pâyidar kalacaktır. Ve Türk Milleti emniyet ve saadetini zâmin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürümeye devam edecektir." diyerek düşüncelerini açıklamıştır. (19)

İzmir'de çalışmalarına başlayan İstiklâl Mahkemesi' nin başkanı Ali (Çetinkaya) Bey "suikast tertibatı, İstanbul'da sabık Terakkiperverlerden Şükrü Bey'in iştirakiyle hazırlanmıştır" (20) demecini vererek; suikastın TPCF mensuplarınca düzenlendiğini açıklıyordu. Suikastın düzenleyicisi olarak ileri sürülen İzmit Mebusu Şükrü Bey, Halk Fırkası'nın İl Yönetim Kurulu üyesi, Trabzon Valisi ve ikinci Devre İzmit Mebusudur. Daha sonra TPCF'na girmiştir. İddiaya göre İttihatçı Kara Kemal ile ilişki kurmuş ve İttihatçıların Terakkiperverlerle birleşmesine çalışmıştır. (21) Diğer taraftan eski Maliye Bakanı Cavit Bey, Albay Kara Vasıf Bey'in de işin içinde olduğunu ve olayları Kara Kemal ve Şükrü Bey'le planladıkları hakkında bilgiler olduğunu İsmet Paşa'ya bilidirmişti.

Yukarda belirtmiş olduğumuz gibi İstiklâl Mahkemesi Ankara'da ilk iş olarak Kâzım Karabekir Paşa'yı tutuklamış ve İsmet Paşa'nın emriyle serbest bırakılmıştı. Ankara Emniyet Müdürlüğü durumu İzmir'deki İstiklâl Mahkemesi'ne bildirdince; Mahkeme İsmet Paşa'nın Mahkemenin verdiği emre engel olamayacağını, gerekirse Başbakan'ın da tutuklanabileceğini,

18. Atatürk, Söylev ve Demeçler, C. III (İkinci Baskı), Ankara 1961 s. 79, Erman, İzmir Suikastı, s. 25

19. Hakimiyet-i Milliye, 19 Haziran 1926, Erman age. s. 25

Nasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, C. I, İstanbul 1973, s. 369

ve durumun Meclisebildirilmesi üzerinde dururken;Kâzım Karabekir Paşa'nın da yeniden tutuklanması için emir verdi.(22) Kılıç Ali Bey'den gelişmeler hakkında bilgi alan Mustafa Kemal Paşa,Ankara'da bulunan İsmet Paşa'nın bu davranışının İstiklâl Mahkemeleri Kanununa aykırı olduğunu bildirmesi(23) ve İzmir'e gelmesini istemesi üzerine İsmet Paşa İzmir'e gitmiştir.İzmir'e gelen Başvekil İsmet Paşa,İstiklâl Mahkemesini ziyaret etmiş ve soruşturmaları takip etmiş;Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklanmasını uygun görmüştür.Olayla ilgili olarak Mersin'li Cemal Paşa,Harız Mehmed,İsmail Canbolat,Ferit Bey, Abidin Bey,Arif bey,Şükrü Bey,Osman Nuri,Necati Bey,Refet Paşa,Feridun Fikri,Muhtar Bey tutuklanırlar.(24)

İzmir'den Ankara'ya dönen Başvekil İsmet Paşa 23 Haziran 1926'da basın mensuplarına şu bilgiyi vermiştir:"Sikast teşebbüsü üzerine İstiklâl Mahkemesi'nin mebuslardan tevki-fata başladığını görür görmez dernal Müdde-i umumi ile temassa geldim.Savcılıktan aldığım malûmat benim için dehşeti ve derin elemi mucip oldu.Hükûmete karşı muhalefeti sanat ittihaz etmiş olan bazı mebus efendilerin ve bazı vatandaşların arasında suikast teşebbüsü ile mevki-i iktidara tebdil etmek fikirlerinin ötedenberi mevzu-i bahs edilmekte olduğu anlaşılıyor...Haziran ortasında İzmir'de icraat başında yakalanmış olan Ziya Hurşit Bey,kânun aylarında Terakkiperver mebuslardan bir kısım arkadaşlarla beraber Ankara'da çalışmıştır. (25)

İsmet Paşa bu konuşmasında Ziya Hurşit'in Mustafa Kemal Paşa'ya karşı Ankara'da düzenlemek istediği suikast teşeb-

20.Milliyet,19 Haziran 1926

21.Goloğlu,Devrimler ve...s.196

22.Aybars,age.s.335

23.Kılıç Ali,İstiklâl Mahkemesi Hâtıraları,s.44

24.Cumhuriyet,20/21 Haziran 1926

25.Hâkimiyet-i Milliye,26 Haziran 1926

büsüne Ordu mebusu kardeşi Faik Bey'in engel olduğunu ve kendisine burkonda Faik Bey'in bilgi verdiğini, hatta Fırka'nın diğer üyelerini de haberdar ettiğini ifadeyle, daha sonra meydana gelen çalışmalar hakkında bilgisinin olmadığını kendisine açıkladığını izah ederek; suikast teşebbüsüne karşı milletin gösterdiği hassasiyete dikkati çekmiştir.

İstiklâl Mahkemesinin verdiği emir üzerine Ankara'da Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'da Ali Fuad Paşa tutuklanmış ve bu suikasttan tamamen TPCF'sı sorumlu tutulmuştur.(26)

İstiklâl Mahkemesi yaptığı açıklamada 26 Haziran 1926 gününe kadar 49 kişiyi tutuklamıştır.(27) Bunlar içinde Sarı Edip Efe, Rize eski mebusu Ziya Hurşit, Lâz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Rize eski mebusu Necati, İzmit mebusu Şükrü, Ordu mebusu Faik (Ziya Hurşit'in kardeşi), Saruhan mebusu Abidin, Eskişehir mebusu Arif, Çolak Selâhaddin, Trabzon eski mebusu Rahmi, Erzurum mebusu Câzım (Duru), Mersin mebusu Besim, Afyon mebusu Kâmil, Bursa mebusu Necati, Osman Nuri, Erzurum mebusu Rüştü Paşa, İstanbul mebusu İsmail Canbolat, Trabzon mebusu Muhtar, Erzurum mebusu Münir Hüsrev (Göle), İstanbul mebusu Refet Paşa, Edirne mebusu Cafer Tayyar Paşa, Erzincan mebusu Sabit (Sağiroğlu), Ergani mebusu İhsan, Karşıyaka'da bahçıvan İdris, Şahin Çavuş, İhtiyat subaylarından Bahaddin, Baytar Albay Rasim, eski Maliye Vekili Cavid, Diş Dr. Şevket, Kara Vasıf, Kadı adıyla tanınan Hüseyin Avni, Rize eski mebusu Necati'nin kardeşi Hasan Tahsin, Kayınbiraderi Hasan Rıza, Trabzonlu Nimet Naciye Hanım da vardı.(28)

26. Ali Fuad Cebesoy, Siyasi Hatıralar, C. II, İstanbul 1960, s. 203

27. Hâkimiyet-i Milliye, 26 Haziran 1926, Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1988, s. 274-275

İzmir suikastı dâvasının duruşması 26 Haziran 1926 günü başlamış ve Mahkeme Savcısı Necip Ali iddianamesinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek isteyen Ziya Hurşit'in 1925 yılı ortalarından itibaren çalıştığını, eski mebus Ankara Valisi Abdülkadir Bey'in kendisine yardım ettiğini, İzmit mebusu Şükrü Bey ile de anlaşmış olduğunu, İâz İsmail ve Gürcü Yusuf'un da işe karışmış olduğunu ve Ankara'da Albay Arif Bey ile görüşmelerini, Bursa'da suikastın uygun görülmemesi üzerine İzmir'de yapmak istediklerini, bu arada Sarı Edip'in de işin içine girdiğini; Mustafa Kemal'in İzmir'e gelmesini beklediklerini söyleyerek, Anayasa'nın 17.maddesine göre olayda ilgisi görülenlerin ve kapatılmış TPCF'sı üyelerinin tutuklandığını ve suçluluklarının belli olduğunu Ceza Kanunu'nun 57.maddesine göre yargılanacaklarını açıklamıştır.(29)

Duruşmada suikast hakkında bilgi veren Ziya Hurşit suçunu itiraf ederek suikast teşebbüsünü şöyle açıklamıştır:

" Abdülkadir, TPCF'nın bu teşkilâtla bir şey yapamayacağını mütemadiyen söyleyip duruyordu. Ben de baştakilerin tamamen müttehit (birleşmiş) olmadıklarını, kiminin bezgin, kiminin bir garaz şevkiyle birleşmiş olduğunu, bu fırkanın ihtiras şevki ile açıldığını, bunların memlekete faydalı olmayacaklarını ve karşılarındaki fırkayı yıkabilecek vaziyette olmadıklarını söylüyordum. Bu şekilde çalışmak kabil olmadığından bir hükümet darbesi yapmak lâzım geldiği hususunda Abdülkadirle mutabık kalmıştık." (30) Ziya Hurşit, Mahkemenin kendilerini destekleyen siyasi bir komite olduğunu ileri sürmesini ise devamlı reddetmiştir.

28. Aybars, age. s. 343-345, Goloğlu, Devrimler ve.. s. 201, Tunçay,

Tek Parti... s. 163, İsmet Bozdağ, Tercüman, 6 Ekim 1991

29. Aybars, age. s. 345, Cebesoy, Siyasi Hatıralar, s. 207

30. Cebesoy, age. s. 211, Azmi Nihat Erman, İzmir Suikastı, s. 82. vd

Ziya Hürşit İzmit Mebusu Şükrü Bey ile de temas halinde bulunduğunu ileri sürmüş, ancak Şükrü Bey bunu reddetmiştir. Avukat tutmak isteyen Şükrü Bey'in isteği de mahkemece kabul edilmemiştir. Eskişehir mebusu Arif Bey de suikastla ilgisinin olmadığını ileri sürerek suçlamaları reddetmiştir.

Duruşmaların devam ettiği sırada olaylarla ilgili bir demeç veren Mustafa Kemal Paşa 26 Haziran 1926 da şunları söylemiştir: "İnsanlar daima yüksek, temiz ve kutsal hedeflere yürümelidirler. Böyle davranışlardır ki, insan olanın vicdanını dimağını ve bütün insanca kavramlarını sağlar. Böyle yürüyenler, ne kadar büyük fedakârlık yaparlarsa o kadar yükselirler ve böyle davranışlar kesinlikle açık olur. Çünkü alını açık, dimağı açık, kalp ve vicdanı açık insanlarca yönetilebilen sosyal topluluklar ancak bu anlamda davranışlarının takipçisi olabilirler." (31)

Suikastçılardan Çopur Hilmi, Gürcü Yusuf suikastı nasıl gerçekleştireceklerini anlatmışlar, suçlarını itiraf etmişlerdir. (32) Bu arada 2 Temmuz 1926 günü Kâzım Karabekir Paşa'nın sorgulaması başlamış ve Mahkeme Başkanı Ali Bey'in niçin muhalefete geçtiniz sorusuna şöyle cevap vermiştir:

"-Lozan Sulh Konferansı sırasında Başvekil Rauf Bey ile başmurahtasımız İsmet Paşa arasında vahim bir suitefehhüm başlamıştı. Ben o sırada Şark Cephesi Kumandı olarak, Ankara'da izinli bulunuyordum. Bu vaziyeti haber alınca kat'i zaferimizin daha başlangıcında, Rauf Bey ve İsmet Paşa gibi İstiklâl mücahedemizin temel taşını teşkil eden iki devlet recülü arasındaki anlaşmazlığı gidermek için, evvela Rauf Bey ve dönüşlerinde İsmet Paşa ile nihayet Gazi Paşa nezaretinde durmaksızın uğraştım. Maalesef müsbet bir netice elde etmeğe muvafak olamadım." (33) Kâzım Karabekir Paşa Cumhuriyetin ilânı

31. Söylev ve Demeçler, C. III, s. 79

32. Milliyet, 28 Haziran 1926

33. Kâzım Karabekir, "Aramız Niçin Açılmıştı?", Yakın Tarihimiz Sayı 2, (8 Mart 1962), s. 38-42

nı Şarktan dönüşünde Trabzon'da öğrendiğini, Birinci Ordu Kumandanı olarak İstanbul'a hareket ettiğini; İstanbul'da Cumhuriyetin ilânı münasebetiyle gazetelerde yorumlar çıktığını, Rauf Bey ile Ankara arasında çekişmelerin ortaya çıktığını gördüğünü belirterek konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"Maalesef pek açık olarak görülüyordu ki, büyük inkılapların hepsinde olduğu gibi, bizde de, bütün varlıkları, can ve başlarıyla elele verip çalışmış olan rical arasında bir takım tufeyleli türediler girmiştir ve bunlar, büyük zaferle hedefe varılarak tehlikelerin ortadan kalktığını görür görmez, iktidar mevkiindekilere sokulup yaranmak için, tıpkı bir kamanın bir cismi ikiye bölüşü gibi bizi birbirimizden ayırma faaliyeti içinde bulunmuşlardır. Askeri vazifede bulunduğum halde, benim şahsımdan da imalarla bahse cüret edenleri görmekle pek müteessir oluyordum." (34)

Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'da Birinci Ordu Kumandanı olarak sorumlu olmasına rağmen İstanbul'a gönderilen İstiklâl Mahkemesinden kendisinin haberdar edilmemesini ve durumu Ankara'ya gelerek İsmet Paşa'ya şikayet ettiğini ve bu arada Rauf Bey ile İsmet Paşa arasındaki soğukluğu gidermek için yeniden uğraştığını, ancak bazı basın da Rauf Bey'i yeniden parti kurmak için teşvik ettiğini ifade ederek; kendisinin Millî Savunma ile ilgili verdiği raporların dikkate alınmadığını, Gazi Paşa'nın verdiği randevuya rağmen bir saat-ten fazla kendisini beklettiğini belirterek şöyle konuşur:

"Eğer Gazi Paşa eski samimiyeti yenilemek arzusunda bulunsalardı, ben Meclise geldikten sonra birleşmek veyahut herhangi bir fikir ayrılığı dolayısıyla muayyen bir muhalefet fırkası teşkilini tahakkuk ettirmek, siyasi tarihimiz için büyük bir başarı ve Gazi Paşa Hazretleri için de, daha büyük bir şeref saflanmış olurdu. O zaman Gazi Paşa: "Ben millet babasıyım" de-

yip o makamda cihana karşı samimiyetle hepimizi teshîr ederdi(bağlardı)."(35)

K.Karabekir, savunmasında Meclis içindeki faaliyetlerden de bahseder ve Meclise geldiğinde Rauf Bey'in yanına oturmasının yadırgandığını ve kendisine hücumlar edildiğini, bazı basın organlarının kendisini halifeci, mutaassıp ve geri fikirli olarak tenkit ettiğini;bu gibi yazıları yazanlara fırsat vermemesi için İsmet Paşa'yı uyardığını da hatırlatarak suikastla ilgili olarak şunları söyler:" Kan dökmek suretiyle bir iktidar mevkiini elde etmek hakkındaki mütalâayı hayretle karşılarım.Maâzallah,Gazi Paşa Hazretlerine karşı bir suikast vaki olsaydı,iktidar mevkiine kim gelecekti anlamadım.Ziya Hurşit'in,Terakkiperver Fırka âzasından birinin kardeşi ve onun Ankara'da Terakkiperverlerle temas etmiş olması,suikastın(def'aten)Gazi Paşa Hazretleriyle,Terakkiperverlere tevcih olunduğunu gösteriyor.Yani aynı zamanda,hepimiz mahvolacaktık.Baştan nihayete kadar pek adice bir şekilde tersim olunmak istenilen bu melun hadisenin,hangi menfur istikâmetten geldiğinin açıklanması,bütün cihana ve bilhassa Türk Cumhuriyeti'nin şerefle başlayan tarihine karşı hakikaten borçtur."(36)

Kâzım Karabekir Paşa karşılıklı sorular üzerine Mahkemeye verdiği cevaplarda;yeni bir parti kurmaya karşı tarafın(Halk Fırkası) sebep olduğunu işaretle,Mahkeme Başkanının "böyle partilere memleketin tahammülü yoktur" sözüne karşılık "-Ben ters düşüncedeyim.Memleket demokrasiye lâyıktır.Millet anlayışlıdır.Parti kurdurmamak hükümetin elinde idi.Oysa ki kurulurken cesaret verenlerin başında hükümet vardı" cevabını verir.(37)

35.Karabekir,Yakın Tarihimiz,S.2,s.41

36.Aynı yer.

37.Goloğlu,Devrimler ve.....s.204

Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği bu cevaplara Mustafa Kemal Paşa'nın kızdığını, hatta buna müsaade ettiği için İstiklâl Mahkemesi üyelerine de kızdığını Mahmut Goloğlu kaydetmektedir. Belirtildiğine göre Mustafa Kemal Paşa Mahkeme Kurulu'nun Çeşme'ye gelmesini emretmiş ve Kurul braya gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından azarlanan Mahkeme Heyeti, pence-
reden atlayarak dışarıya çıkmışlar ve İzmir'e dönmüşlerdir. (38)

Eski İttihatçılardan Cavid Bey'in sorgulamasında da Millî Mücadele'den sonra Kara Kemal'in evinde yapılan toplantılarla Cavid Bey'in evinde yapılan toplantılar üzerinde durularak kurulan "Kara Çete" örgütü hakkında açıklamalarda bulunması istenmiştir. Bu duruşma sırasında Cavit Bey'in elini cebine sokmasına kızan Başkan Ali Bey hakarete bulunmuş ve Falih Rifki Atay'ın yazdığına göre kendisi bu durumu Çeşme'de bulunan Mustafa Kemal'e bildir ve Mustafa Kemal'de Falih Rifki'nin şikayetini ziyafete gelen Mahkeme üyelerine açıklamıştır. (39)

Mahkeme İzmir'deki duruşmasını 13 Temmuz 1926 tarihinde tamamlamıştır, Ergün Aybars, Mahkemenin sorgulamaları hakkında şunları yazmaktadır: "Görülüyor ki, suikastı tertip eden birinci derecede suçlu olanlar yanında eski İttihatçıların da iktidarı ele geçirmeye çalışmış olduğu gerekçesiye yargılanmalarına karar verilirken, hemen bütün Terakkiperver Parti Mebusları da, özellikle İttihatçılarla ilişki kurmaları ve içlerinden bir kısmının suikast girişimine katılmış olması dolayısıyla yargılanıyorlardı." (40)

38. Goloğlu, Devrimler ve... s. 204

39. Kandemir, age. s. 85, Fahrettin Altay, On Yıl Savaşı ... s. 420
Goloğlu, age. s. 204, Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s. 352

40. Atay, Çankaya, s. 404, Aybars, age. s. 354

41. Aybars, age. s. 356

İstiklâl Mahkemesi 13 Temmuz 1926 'da verdiği kararla; Erzurum mebusu Rüşti Paşa, İzmit Mebusu Şükrü Bey, Manisa Mebusu Abidin Bey, İstanbul Mebusu İsmail Canbulat, Eskişehir Mebusu Arif Bey, Sivas Mebusu Halis Turgut, eski mebus Ziya Hurşit, eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmed, eski Subay Veteriner Rasim, eski subay Sarı Efe Edip, eski Subay Çopur Hilmi, eski Ankara Valisi Abdülkadir, eski Kuvayı Milliyeci Kurmay Albay Kara Kemal, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'u idam cezasına çarptırmıştır.(42)

Firari halinde bulunan Kara Kemal yakalanacağını anda tabancasıyla intihar etmiş, Abdülkadir Bey sınırı geçerken yakalanmış ve Ankara'da idam edilmiştir. Mahkeme kararında Ordu Mebusu Faik, Erzincan Mebusu Sabit, Erzurum Mebusu Halit, Derişim Mebusu Feridun Fikri, Afyon Mebusu Kâmil, Gümüşhane Mebusu Zeki, Tokat Mebusu Bekir Sami, Mersin Mebusu Besim, Bursa Mebusu Necati, Erzurum Mebusu Münir Hüsrev, İstanbul Mebusları Kâzım Karabekir Paşa, Refet Paşa, Ankara Mebusu Ali Fuad Paşa, Edirne Mebusu Cafer Täyyar Paşa, Isparta eski Mebusu Mersinli Cemal Paşa, Erzurum eski Mebusu Necati, Canik Mebusu Ahmet Nafiz, Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmed, Bahçıvan İdris, Şahin Çavuş, Bahaeddin Efendi, Giritli Lâtif beraat etmişlerdir.(43) İdama mahkûm olan 13 kişi 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece idam edilmişler ve Kokluca mezarlığına defnedilmişlerdir.(44)

42. Cumhuriyet, 14 Temmuz 1926, Sayı 782, Goloğlu, Devrimler, s.205

43. Aybars, age. s.363, Muzaffer Gökman, 50 Yıllın Tutanağı, 1973 s.47.

43. Aybars, ages.364-364

44. Aybars, age, s.365

İzmir suikastı davasının ikinci kısmı Ankara'da devam etmiştir. Ankara'da devam eden bu kısım "İttihatçılar Dâvası" olarak da adlandırılır. Feridun Kandemir, Ankara'da başlayan bu dâvayı şöyle değerlendirir: " Amaç, gerçekten İzmir suikas- tını düzenleyenlerle uzaktan yakından ortaklıkları bulundu- ğundan kuşkulanan perde arkasındaki İttihatçı kodamanları- nı meydana çıkarmak ve lâıyk oldukları cezalara çarptırılmak olsaydı mesele basitleşirdi, ama işin içinde, suikast olayı ile ilgili gösterilmek suretiyle Halk Partisi'ne zarar vermele- ri ve dolayısıyla dört elle sarılıp iktidarı kapmaları ihti- mali olan Rauf ve Adnan Beyler gibi, memleketin seçkin çocuk- larını ve özellikle tanınmış İttihatçıları ortadan kaldırmak niyeti ve kararını da içine alınca, bunu milletin gözü önünde kitaba uydurarak yapmak kolay değildi." (45)

Savcılık iddianamesinde İttihat Terakki Partisi'nin yeniden diriltilmek üzere Kara Kemal'in eski Maliye Nazırı Cavit, İzmit mebusu Şükrü, İstanbul mebusu İsmail Canbolat, Dr. Nazım Beylerle toplantılar yaptığı; Cavit, Cahit ve Şükrü Bey- lerin kışkırtmasıyla Kara Kemal'in suikast tertibine bağla- dığı, Terakkiperver Partisi'ni de Kara Kemal'in kurdurduğu ve belli olmaması için kendisinin partiye girmediği, parti kapa- tılınca çalışmalarını gizli yaptığını ve toplantılara genel- likle Cavit Bey'in evinde devam edildiği ve bu toplantılara katılan Cavit, Dr. Nazım, Kör Ali İhsan, Eski Ardahan mebusu Hil- mi, Küçük Talat, Eski Polis Müdürü Azmi, Eski mebus Kara Vasıf, Erzurum mebusu Hüseyin Avni, eski Mersin mebusu Selâhaddin, Nail, İhsan, Tanin gazetesi sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit Rauf Bey, Dr. Adnan, eski İzmir Valisi Rahmi ve diğer bir çok kişi hakkında idama varana kadar cezalar istedi. (46)

45. Kandemir, İzmir Suikastının İç Yüzü, C.2, s.3, Goloğlu, Devrimler ve... s.206

46. Goloğlu, age. s.207, Aybars, age. s.380

Mahkeme heyeti suikast hadisesinde ve Mustafa Kemal'e karşı meydana gelen hareketlerin başında Rauf Bey'in olduğunu ileri sürmüştür. Rauf Bey Mecliste İttihatçı mebusları birleştirmek ve Mustafa Kemal Paşa'nın dokuz umdesine karşı dokuz maddelik bir programla karşılık verilmesinde de etkili olduğunu ileri sürmüştür.(47) İddiaya göre gizli işleri yapan cemiyetin başı da eski Maliye Nazırı Cavit Bey'dir. Mahkeme duruşmalar sonunda şu karara varmıştır: Eski Maliye Nazırı Cavit, Dr. Nâzım, eski Ardahan Mebusu Hilmi, İttihat ve Terakki Partisi'nin sorumlu sekreteri Nail Bey Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 55. maddesine göre Ahayasayı ortadan kaldırmak suçundan idama mahkûm edildiler.(48) Rauf Bey ve eski İzmir Valisi Rahmi Bey on yıl sürgün cezasına çarptırıldılar. Hüseyin Cahit, Dr. Adnan Adıvar beraat etti. 26 Ağustos 1926 da mahkeme sona erdi.(49)

Meclisin 1 Kasım 1926'da açılışı münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada suikastla ilgili olarak "naçiz şahsıma taalluku, itibariyle değil, fakat, Türk Milleti'nin merdane evsafına yaraşmayan ve Millet Vekâleti gibi yüksek bir mertebe-i itibarı vasıta-i tecavuz kılmağı düşünecek kadar tereddidi eden irticaî bir zihniyet göstermek itibariyle mucibi teessür olmuştur."(50) diyerek, hadiseye kısada olsa değinmiştir. Mustafa Kemal bu konuşmasında Takrir-i Sükun Kanunu'nun sükun ve istikrarın sağlanmasında, devlet nüfuz ve haysiyetimin yerleşmesinde faydalı olduğunu; halkın hürri-

47. Goloşlu, Devrimler s. 212, Tunçay, Tek Parti . . . s. 165-166 Erman, İzmir Suikastı, s. 184

48. Cumhuriyet, 27 Ağustos 1926, Sayı 826

49. Goloşlu, age. s. 212, Aydemir, Tek Adam, C. 3, s. 295

50. TBMMZC. II/27, s. 2-6 (1.11.1926)

yet fikrine ve matbuata dokunmadığını savunmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında Takrir-i Sükun Kanununun bir müddet daha uzatılmasını da istemiştir.

Başvekil İsmet Paşa 6.11.1926 tarihinde TBMM'nde yaptığı konuşmada suikastla ilgili şu kısa bilgiyi vermiştir: "Son senenin dahili hadisatı meyanında suikast irticadan bahsetmek mecburiyetindeyim. Vukuat ve netice malumunuzdur. Bu zeminde teessüratınızı tekrar tahrik edecek değilim. BMM'nin ekseriyetinin tasvip ettiği hatt-ı hareketi nokta-i nazarlarına muvafık görmeyenlerin musip yolu, çıkar yolu, ancak intihabatta milletin vekâletini istihsale çalışmak ve her mülâhazanın en geniş serbesti ile teşrih olunabildiği bu kürsüden nokta-i nazarlarını Büyük Meclisin ekseriyetine kabul ettirmek olmalıdır. Yegâne yol bundan ibarettir." (51)

İzmir suikastı hadisesi dolayısıyla İstiklâl Mahkemelerinin çalışmaları ve âdil olup olmadıkları hakkında muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Feridun Kandemir duruşmalardan örnekler vererek duruşmaların âdil olmadığını belirtirken; Falih Rıfki Atay, Cavit Bey'in suikasta katılmadığı inancı ile İsmet Paşa'ya baskı yaparak Cavit Bey'in kurtulmasına çalışmıştır. (52) Ali Fuad (Cebesoy) Paşa daha önceki İstiklâl Mahkemelerinin bir baskı unsuru olarak kullanıldığını ve Birinci Mecliste ne kadar muhalif varsa hepsinin birer bahane ile İstiklâl Mahkemelerine getirildiğini ve bunların ekserisinin de cezalandırıldığını, muhalefet ve matbuatı susturduğunu, ortadan kaldırdığını yazmaktadır. (54) Mete Tunçay

51. TBMMZC. II/27, s. 226 (6.11.1926)

52. Kandemir, İzmir İstiklâl Mahkemeleri Adil Değil miydi?

Suikastten Haberleri Var mıydı?, Ankara 1956

53. Atay, Çankaya, s. 405

54. Cebesoy, Siyasî Hatıralar, s. 181

İstiklâl Mahkemelerinin kararlarını bir yabancı yazardan da naklederek " siyasi-adli terör hükümleri"(55) olarak nitelendirmektedir. M. Philips Price, "A History of Turkey" adlı eserinde Takrir-i Sükun Kanunu^{mu} eleştirir ve "Mustafa Kemal başka bir çıkış yolu görmediği için tiranlaştı. Türkiye'nin doğru yola girmek için bir süre bir diktatöre ihtiyacı olduğu iddia edilebilirdi. Fakat, tarihinin bir dönemini kirleten bu gibi kişisel öçalma eylemlerine gereksinimi yoktu. Mustafa Kemal burada en kötü sultanlardan bazılarının yöntemlerine dönmüştü" görüşünü ileri sürer.

Muhmut Goloğlu ise şu yargıya varır: "Bütün bunlardan sonra memlekette meydana getirilen durum şu idi: Uygulanabilmesi mümkün usullerin hemen hepsi istenildiği gibi uygulanarak, Doğu gericilik ayaklanması bastırılırken ya da bastırıldıktan sonra, muhalefet partisi ile muhalif gazetelerin hepsi kapatılmıştı. İzmir suikastının birinci ve ikinci dâvalarında uygulanan yargılama usulü ile, gerçek suçluların tecziyesiyle birlikte partileri kapatılmış olan muhalifler de sindirilmiş ve sindirilmekten korkmayacakları düşünülen eski İttihatçılar ortadan kaldırılmıştı. Böylece Halk Partisi Köktencilerinin şiddet politikası gerçek amacına varmış, muhalefet görevini yapacak tek kuruluş ve tek kişi bırakılmadan tek partili sistem kurulmuştu." (56)

Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemelerinin kararlarını " ...birer inkılâp mahkemesi olan İstiklâl Mahkemeleri'nin Meclis'in kendisine vermiş olduğu olağanüstü yetkileri, diğer inkılâplarla kıyaslarsak, yumuşak kullandığı sonucuna varabiliriz" diyerek değerlendirmektedir. (57)

55. Tunçay, Tek Parti... s.166 ve 63 nolu dipnot.

56. Goloğlu, Devrimler v e... s.213

57. Aybars, İstiklâl Mahkemeleri, s.389

Erik Jan Zürcher, "Millî Mücadele'de İttihatçılık" adlı eserinde suikastla ilgili şu yorumu yapmaktadır: "Sanırım, İzmir duruşmalarında (26 Haziran-13 Temmuz 1926) en önemli sanıkların ifadeleri, böyle bir suikastın gerçekten planlandığını bütünüyle hükümet tarafından bu amaç için yaratılmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bence, temizliklerin planlandığını, ama idamların kısmen birdenbire ortaya çıkan durumla ilgili olduğunu düşünmemiz doğru olur. Belki de 1926 temizlik hareketi, kamuoyunun ilgisini ülke sorunlarından uzaklaştırmak için bir yol olarak düşünülmüştü." (58)

Zücher, mahkemenin 1-Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 2-İttihat Terakki Cemiyeti Liderlerini, 3-1921'de Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönmesi için çaba harcayan İttihatçıları temizlediğini; ama Mustafa Kemal'in de önceden İttihatçı olduğunu vurgulamaktadır. (59)

Falih Rıfki Atay ise suikastın çok geniş tutulduğunu ve bu olaydan faydalanmak isteyenler için bir sömürü aracı olarak kullanıldığını, Atatürk'ü kuruntuya düşürdüğünü yazmaktadır. (60)

58. Erik Jan Zürcher, Millî Mücadele'de İttihatçılık (Çev. Nüzhet Salihoğlu) İstanbul 1987, s. 253

59. Zürcher, age, s. 278, 284 (Mustafa Kemal 15 Nisan 1923 tarihinde İttihatçılık hikayesini iyi bir şekilde neticeye başlamak için " Hepimiz İttihat Terakki Cemiyeti azası idik. O Teceddüt Fırkasına inkılâbetti. Mezkûr Cemiyetin mensupları ile, sonra teşekkül eden Teceddüt Fırkası mensuplarının kısm-ı küllisi milletimizin büyük azminden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak ve iltihak etmişler ve bu cemiyetin programını kabul etmişlerdir" diyerek duruma açıklık getirmiştir.)

60. Atay, Çankaya, s. 551.

(Lord Kinross, Atatürk adlı eserinde İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılmasını " artık terör devri sona ermiş, Gazi'nin başka şiddet gösterilerine ihtiyacı kalmamıştı" şeklinde yorumlar ve Takrir-i Sükûn dönemini şiddet devri olarak nitelendirir. s. 514)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ VE TİCARİ FAALİYETLER

A-İKTİSADİ FAALİYETLER

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ekonomi(iktisadî) faaliyetlerinde İzmir İktisat Kongresi'nin önemli rolü olmuştur. 17 Şubat 1923/ 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan kongrede konuşan İktisat Vekili Mahmut Esat(Bozkurt) Bey, Ekonomide takip edilen yolun Liberal ve Komünist sistemlerden ayrı olduğunu açıklıyordu. Takip ettikleri yolun Türkiye'ye has bir yol olduğunu ifade etmekteydi. Kredi ve sınıfl kuruluşlarının devlet tarafından idare edileceğini vurguluyordu.(1) Kongrenin sonunda "İktisadî Misak" başlığı altında önemli tesbitler yapılır.(2)

Kongrede tesbit edilen ekonomi politikasının 19.yüzyıl liberalizmi çerçevesinde olduğu ileri sürülmüştür.(3) Mustafa Kemal Paşa da yaptığı konuşmada " tarihimizi dolduran zaferler, yahut izmihlâllerin kâffesi ahval-ı iktisadiyemizle münasebattar ve alâkadardır" diyerek, meselenin önemini belirtmiştir.(4) Kongrede devletin iktisadî hayata fiilen girmesi ve kalkınmada rol almasının bahis konusu olmadığı da ileri sürülmektedir.(5)

-
1. A. Afet İnan, İzmir İktisat Kongresi, Ankara 1982, s. 20
(Kongrenin yorumu hakkında bkz. Ülken, Yüksel, "İzmir İktisat Kongresi'nin Anlamı ve Değerlendirilmesi" Atatürk Dönemi Ekonomi Semineri 8-9 Haziran 1981, İstanbul)
 2. Geniş bilgi için bkz. A. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir, Ankara 1981

Kongrede hükûmetin millî sanayiî teşvikini sağlayacak kanunların çıkarılmasını gerçekleştirmesi ve sanayicilere kredi verilmesi, teknik eğitimin geliştirilmesi için tedbirler alması dile getirilmiştir.(6) Kongrede anlaşmaya varılan ilkelere ise şöyle tesbit edilmiştir:

- 1-Millî sanayii teşvik edecek kanunların çıkarılması.
- 2-Sanayicilere kredi verilmesi.
- 3-Yerli ürünlerin ulaşım tarifelerinde indirim yapılması
- 4-Sanayiciler için teknik eleman yetiştirilmesi ve teknik eğitimin geliştirilmesi.(7)

İkinci Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra okunan Hükümet programında İktisat Vekâleti'nin gayelerinden birinin iktisadî dengeyi sağlamak olduğu, ham madde üretiminin çoğaltılması gerektiği, ziraatin himayesi; bu maksatla "Çiftçi Sandıkları ve "Köy Bankaları"nın kurulmasının lüzumu, Ziraat Bankası kredilerinin genişletilmesi, Bankacılığın gelişmesi için bir okul açılması ve Avrupa'ya kurs görmeleri için memurlar gönderilmesi yer alıyordu. Ticaretin gelişmesi amacıyla da bir ticaret bankası kurulması, Ormanların fenni usulle işlenmesi programda belirtilen hususlardı.(8)

Mustafa Kemal 1.3.1340/1924 'de Meclis'te yaptığı konuşmada iktisadın gelişmesi için faydalı kanunların çıkarılmasını ve ameli tedbirlerin alınmasını dile getirmiştir.(9)

3. Reşat Aktan, Türkiye İktisadı, Ankara 1978, s.42

4. Ökçün, age, s.244-256

5. Aktan, age, s.43

6. Memduh Yaşa, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978) İstanbul 1980, s.180

7. Yaşa, age, s.180, Avni Zarakolu, "Atatürk Devrimleri ve İktisadî Kalkınma", A.Ü.H.F. Ellinci Yıl Armağanı, Ankara 1977

8. TBMMZC, II/1, s.424-425 (5.9.1340/1924)

9. TBMMZC. II/7, s.3 (1.3.1340/1924)

a-Madenler ve Şeker Sanayii

İktisadî gelişmede madenlerin önemli rol oynadığının bilinci içinde bulunan Cumhuriyet Hükümeti; Zonguldak maden kömürünün en iyi şekilde işletilmesi ve diğer madenlerin verimli hale getirilebilmesi için mevcut maden nizamnamesinin değiştirileceğini hükümet programında açıklıyordu.(10) Madencilik alanında ihtiyaç duyulan teknik elemanın karşılanması için de Zonguldak'da "Yüksek Maadin ve Sanayii Mühendis Mektebi" açılmasına karar verdi.12 Nisan 1925 tarihinde 608 sayılı kanun çıkarılarak İmparatorluktan kalma "Maadin Nizamnamesi" değiştirildi.(11)

Değişen nizamnameye göre; terk edilmiş veya yeni bulunacak madenler devlet tarafından veya devlet ile birlikte Türk tüzel kişilerin katılmasıyla kurulacak ortaklıklar veya sermayesinin % 51'i Türklere ait şirketler tarafından işletilebilecektir. Madenlerde yabancı olarak sadece Türk vatandaşları arasında bulunmayan teknisyenler çalıştırılabilir ve her yabancı teknisyene karşılık bir Türk genci yetiştirilecektir.

Sinaî, ticarî ve iktisadî gelişmede halk arasında meydana gelen temayülleri desteklemek ve halkın meydana getirmek istediği sanayii müesseselerini desteklemek amacıyla bir ban-

10. TBMMZC, II/1, s.424-425(5.9.1923)

11. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 50.Yıl, s.27

kanın kurulmasını zaruri gören Hükümet "Türkiye Sanayi ve Maden Bankası'nın kurulmasıyla ilgili kanun teklifini Meclise sundu.(12)Aslında bu ve benzeri bankaların kuruluşu halkın isteklerini desteklemekten ziyade devletin sanayiye bizzat iştirakına yönelik girişimlerdir.(13)

Ülkede sanayiın gelişmesi ve ilerlemesi için alınacak tedbirlerin en önemlisinin sermaye birikimi olduğu ve halkı iktisadî teşebbüslere hazırlamak,halk arasında millî sanayimizin, millî kuruluşlarımızın ortaya çıkmasının bir mecburiyet haline geldiği vurgulanarak; bu maksatla bir bankanın kurulması belirtilmiştir.Kurulan Sanayi ve Maadin Bankası bizzat veya iştirak suretiyle sanayii tesisleri kurabilecek ve işletebilecektir.Banka kredisi veya Türk Anonim Şirketleriyle beraber maden işletebilecek ve bu maksatla da lâzım olan araç ve makineleri dışardan getirtebilecektir.Ayrıca Türk Sanayii Maden Şirketlerine,Maden Mültezimlerine borç verecektir.12 Nisan 1925 de kurulan Banka,Ticaret Vekâleti'nin tahtı nezaretinde olup; hükmü şahsiyete haizdir.Bankaya mebuslardan, maden ve fabrika sahiplerinden üye seçilemeyecektir.(14)

12. TBMMZC, II/18, s.1-5, 210-219

13. Mustafa Aysan, Atatürk'ün Ekonomi Politikası, İstanbul 1980
İlhan Tekeli-Selim İlkin, 1929 Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları, Ankara 1977. Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1940

14. Düstur, C.6, s.56

Mustafa Kemal ,30.8.1924 tarihinde Dumlupınar'da Büyük Taarruzun ikinci yıl dönümü münasebetiyle yaptığı konuşmada memleketin iktisadî meselesihe değinmiş ve şöyle konuşmuştur:"Efendiler,milletimiz bir zafer peşindedir.O zaferin idraki milletimizin iktisat sahasındaki muvaffakiyetleriyle mümkün olacaktır.Bilirsiniz ki,iktisaden zayıf bir bünye fakr ü sefaletten kurtulamaz,kuvvetli bir medeniyete,refah ve saadete kavuşamaz.İçtimaî ve siyasî felaketlerden yakasını kurtaramaz.Memleketin idaresindeki muvaffakiyet de iktisadiyatındaki müktesebat derecesiyle mütenasip olur.Hiç bir mededi devlet yoktur ki ordu ve donanmasından evvel iktisadiyatını düşünmüş olmasın.Memleket ve istiklâl müdafaası için vücudu lâzım olan bütün kuvvetler ve vasıtalar iktisadiyatın inkişafıyla mükemmel olabilir".(15)

19 Nisan 1925 tarihinde 633 sayılı kanunla Ticaret Ve-kâleti tarafından kurulan Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası 1 Mayıs 1925 tarihinde çalışmalarına başladı.1926 yılı başında bankanın sermayesi 6.147.137 liradır.(16)Banka,özellikle "Teşvik-i Sanayi Kanunu"nun çıkarılmasından sonra bir çok fabrika ve şirketlere ortak olmuştur.

İktisadî gelişmemize önemli ölçüde engel teşkil eden kömür ithalinin durdurulması için mesele Meclise getirildi.İzmir mebusu Rahmi Bey,Türkiye'deki kömürlerin işletilmesi

15.Kemal Arıburnu,Atatürk'ün Millî Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri,Ankara 1973,s.48

16.Gündüz Ökçün,"1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket olarak Kurulan Bankalar",Türkiye İktisat Tarihi Semineri H.Ü.Yay.C.13,Ankara 1975,s.442-443

için kanun teklifinde bulundu.Karadeniz'de Ereğli bölgesinin doğuya doğru 150 millik bir alanda büyük kömür rezervine sahip olduğunu ve İngiltere'den kömür ithaline gerek kalmadığına işaret etti.Memlekete İngiliz kömürlerinin ton başına 100 kuruş gibi hafif bir resim alınarak girdiği ve bunun ekonomiye çok büyük zarar verdiği anlatıldıktan sonra;İstanbul kömür ticaretiyle uğraşan gayr-i müslim ve ecnebi unsurların çalışmaları sonunda yerli ocaklarımızın kömürlerinin satılmadığı;bu ocakların büyük kısmının kapandığının açıklandığı kanun lâyihasında,memleket ekonomisine zarar veren bu durumun önlenmesi amacıyla yabancı kömür ithalinin yasaklanması isteniyordu.(17)

Meselenin önemini kavrayan Cumhuriyet Hükûmeti,Zonguldak bölgesindeki kömürlerin çıkarılması vee ekonominin hizmetine verilmesi için harekete geçti.Bu çalışmalardan en önemlisi de Türkiye İş Bankası'nın devreye sokulması olmuştur.

Zonguldak maden kömürü havzasının işletilmesinde(18) Türkiye İş Bankası önemli rol oynadı.Banka tarafından kurulan "Maden İşleri Türk Anonim Şirketi","Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi ","Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi" adlı kuruluşlar maden kömürünün işletilmesinde etkili oldular.

17. TBMMZC,II/3,s.51-52(27.10.1339/1923)

18.Zonguldak-Ereğli kömür havzasında bilfiil maden istihsalâtı yapılmağa başlandığı tarih 1848 senesidir.Abdülmecit, Ereğli havzasının "hazine-i hassa"tarafından idare edilmesini irade etmiş ve bu suretle Ereğli havzası 1848 ile 1865 senesi arasında 17 sene "hazine-i hassa" tarafından idare edilmiştir.Bu devrede Rum müteahhitleri ve Galata'

1 Temmuz 1926 yılında kurulan "Maden Kömürü İşleri Türk Anonim Şirketi"nin sermayesi bir milyon lira olup, 99 sene yetkiye sahipti. Bu şirketin faaliyete geçmesiyle üretimde kullanılan malzemeler de günün şartlarına göre yenilenmeğe başlamıştır. Yine İş Bankası'nın öncülüğünde kurulan "Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi" 3 Haziran 1926 tarihinde 400.000 lira sermaye ile faaliyete başlamıştır. 1 Mart 1926 tarihinde kurulan "Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi"nin sermayesi ise 400.000 liradır. Kömür madenlerinin işle-

daki İngiliz sarraflarının istismar ettiği saha haline gelmiş Ereğli Kömür havzası. "Kömür Kumpanyası" adını alan İngiliz sarraflarına seneliği 30.000 kuruş yani 300 altına iltizam edilir. Ucuz bir şekilde havzayı iltizama alan İngiliz sarrafları iptidai şekilde üretim yaparak kömür havzasını harabe-ye çevirirler ve senede 50.000 ton civarında kömür üretirler. Kırım Harbi sırasında İngiliz ve Fransız donanmaları Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduklarından kömür ihtiyaçlarını buradan karşılarlar. Kırım Harbi müddetince Ereğli Havzası İngiltere hükümetine iltizam olunur. Kırım Harbi sonundan sonra üç yıl daha havza "hazine-i hassa" emanet idaresi olarak Rum müteahhide verilir. Üç yıl sonra tekrar İngiliz sarraflara iltizam edilir. Ancak İngiliz Kumpanyası yeterli kömür çıkarmayarak Osmanlı Devleti'ni İngiltere'den kömür almaya terkeder. Bu durum 1865 yılına kadar devam etti. Bu tarihte "Tersane-i Âmire" idaresine geçti.

Ereğli Havzasındaki Bahriye İdaresi 43 sene sürdü. Bahriye İdaresi yaptığı nizamname ile istihsal edilen kömürün Mirî İdarelerden başkasına satılamayacağı hükmünü koyduğundan kömür havzasına sermaye girmedi. 1882 yılında bazı nüfuzlu madencilerin teşebbüsü ile yasak kaldırılır ve çıkarılan kömürün % 40'ı dışarıya satılır. Böylece sermaye girişi başlar. Bu arada Ereğli şirketi kuruldu. Bu şirketin kurucuları Uncu Ahmet Efendi ile Eseyan ve Karamanyan adlı Ermenilerdir. Sonra Mabeynci Ragıp Paşa "Saricazademer" şirketini kurdu ise de, bir müddet sonra Abacioğlu adlı bir Rum'a devretti. Belçikalılarla Abacioğlu işbirliğine girdi. Diğer taraftan Alman kömür kralı Hugostines, Belçika grubunun hissesinin büyük kısmını satın aldı ve 50 sene müddetle Saricazade ocaklarının işletme hakkına sahip oldu. Alman ve Rum sermayesi bölgeye tamamen yerleşmeye başladı. Çünkü küçük sermayeli Türk madencilerin parayı Bahriye İdaresi zamanında ödemez. İkinci Meşrutiyetin (1909) ilânından sonra da Ereğli Havzası Nafia

tilmesi için kurulan bir başka kuruluş da Türk Kömür Madenleri Anonim Şirketi" olup;merkezi İstanbul'daydı. Şirketin Zonguldak ve Ereğli'de büroları vardı.Kozlu ve Kandilli-Alacağzı bölgelerinde üretim yapıyordu.Şirket 21 Temmuz 1926 yılında kurulmuştur.Bir yıl sonra kurulan "Kireçli Maden Şirketi" ise adı geçen bölgede üretime başladı.(18)

Ereğli -Zonguldak havzasında kömür üretimi 1865 yılından 1928 yılına kadar şöyle bir sayı takip etmiştir(19):

<u>Yıl</u>	<u>Ton</u>	<u>Yıl</u>	<u>Ton</u>
1865	61.145	1919	380.901
1875	112.321	1920	569.370
1885	79.221	1922	410.944
1895	150.944	1923	597.410
1910	764.397	1924	769.032
1915	420.326	1925	969.370
1916	208.202	1926	1.350.833
1917	158.056	1927	1.323.833
1918	186.203	1928	1.350.639

İdaresine devredildi.Birinci Dünya Harbiyle birlikte bölgede Alman nüfuzu hakim oldu ve savaş boyunca gemilerin ve mühimmat fabrikalarının kömür ihtiyacı buradan karşılandı.Cumhuriyetten önce havzadaki maden ocaklarının sahipleri genellikle gayrimüslim unsurdur.Ermeni ve Rumların işlettiği ocak sayısı 90 civarındadır.Buna karşılık Türklerin işlettiği ocak miktarı 45 adettir.(Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası,s.120-132)

19.Mazhar,Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası,1933,s.133

20. Mazhar,age.s.172

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Cumhuriyet Hükümeti kömür üretimini İmparatorluk zamanına göre hayli artırmıştır. Hattâ kömür ihracatına dahi başlanmıştır.1927 yılında 65.000 ton kömür ihraç edilirken; bu rakam 1928 yılında 101.000 ton olmuştur.Çünkü Cumhuriyet Hükümeti'nin prensibi "Türk topraklarında Türk bayrağı, Türk sularında Türk bayrağı ve Türk göklerinde Türk bayrağı"(21)olmuştur.

Zonguldak maden kömürlerinin işletilmeye başlamasından sonra Ergani bakır madenlerinin işletilmesi için de bir Türk Anonim Şirketi kuruldu.(22) Daha önceden de belirtmiş olduğumuz gibi İmparatorluk döneminde hazırlanan maden kanunnamesi ihtiyaca cevap vermediğinden;Maden Nizamnamesinde değişiklik yapıldı.Ticaret Encümeni Reisi Rahmi Bey'in ifadesine göre,hükümet 3000 kişiye maden işletilmesi için ruhsat vermiş; ancak bunlardan üç yüz tanesine imtiyaz alınmış ve bunlardan üç tanesi fiilen çalışmaya konulmuştur.Maden işletmeciliği için müracaat edenlerden sermaye durumu hakkında bilgi alınmadığı gibi,milliyet durumları da araştırılmamıştır.Müracaat eden herkese daha önceden ruhsat verilmiş, ancak hiç birisi fiiliyata geçmemiştir.En faydalı yol " millî ellerde maden inkişafını istilzam etmektir".(23)

Yeni hazırlanan kanuna göre maden işletmek için ruhsat alan şahıs veya şahıslar iki sene müddetle madeni işletmezse maden elinden alınacak ve işletmek isteyenlere verile-

21.Mazhar,age.s.174

22 .TBMMZC,II/12,s.254(22.1.1341/1925).Düstur,C.5,s.759

23.TBMMZC,II/17,s.101-102

cektir.Madenlerin verimli işletilmesi ve telefatin önlenmesi gayesiyle Hükûmet işletme işletme yerlerinde "Komiser" bulduracaktır.Diğer taraftan İl Özel İdareleri de madenleri işletebilecek ve ihtiyaçlarının bir kısmını bu yolla giderebileceklerdir.(24)

17 Mart 1926 tarih ve 786 sayılı kanunla " Demir Sanayinin kurulması kararlaştırıldı.Bu amaçla Karadeniz bölgesinde madenlerin araştırılması,kurulması ve işletilmesi için dört senede sarfedilmek üzere 18 milyon lira ayrılması kabul edildi.Ticaret Bakanlığı da Hükûmet tarafından taahhütlere girmeye yetkili kılındı.(25)

Petrol üretiminin sınırlı olması ve ithalinin de bir iki şirket tarafından yapılması ;petrol satışlarında serbest rekabetin olmaması halka büyük zarar veriyordu.İthal edilen petrol miktarının maliyece kontrolünün sağlanamaması da büyük vergi kaybına sebep olduğundan,petrolün ithalinin Hükûmetçe yapılması uygun görüldü ve "Petrol İnhisarı Kanunu" hazırlandı.Kanuna göre petrol araması ve ithali hükûmete ait olup, gerektiğinde bir şirkete devredilebilir.Petrol İnhisar İdaresi satışa tavassut eden tüccara % 8 oranında tenzilât yapacak,memleket dahilinde kaçak petrol v e benzin ithali halinde mal müsadere edildiği gibi,kilo başına beş katına kadar vergi alınacaktı.Kanunla hem kaçakçılık önlenmek istenmiş hem de ithalatının hükümet eliyle yapılması sebebiyle vergi kaçırılması engellenmek istenmiştir.(26)

24. TBMMZC,II/17,s.102

25. Düstur,C.7,s.66

26. TBMMZC,II/21,s.15-16(25.1.1926)

25.1.1926 tarihinde çıkarılan 739 sayılı "Petrol ve Benzin İnhisarı Hakkında Kanun" ile petrol inhisarının yönetim şekli 724 sayılı "Şeker İnhisarı Kanununa" paralel tutulmuş ve Maliye Vekâleti'ne iki inhisarı birleştirme yetkisi verilmiştir.

Petrol İnhisarı Kanunundan sonra çıkarılan 24.3.1926 tarih ve 792 sayılı "Petrol Kanunu" ile de petrol araştırma ve işletme hakkı esasta devlete verilmiş; ancak fertlerin petrol arama hakkı saklı tutulmuştur.(27)

Petrol İnhisarı Kanununun hazırlanmasında bütçenin masrafinin karşılanmasının amaç olduğunu belirten Maliye Vekili Hasan(Saka)Bey,ülkede 50 bin ton petrol kullanıldığını,bu sebeple petrolun "taht-ı inhisara" alınması gerektiğini açıklayarak hazinenin önemli bir gelir elde edeceğini savunmuştur.(28)

İktisadî gelişmede üç beyazlar olarak bilinen şeker, pamuk ve un'un üretimlerinin artırılması için hükümet tarafından çalışmalar yapılmıştır.Bu çalışmalardan birisi de şeker ihtiyacının karşılanması için yapılanı olmuştur ki, Hükümet 606 sayılı kanun teklifini Meclise sunmuştur.Başvekil Ali Fethi(Okyar) Bey tarafından sunulan kanun teklifinde gerekçe olarak;şekerin beşeriyetin önemli bir gıdası olduğu ve memleketimizde nüfus başına düşen senelik şeker tüketiminin az olduğu,halbuki şeker tüketiminin halkın refah derecesini gösterdiği,Türkiye'deki şeker tüketiminin yıllık 100 bin ton ol-

27.Düstur,C.7,s.691-695

28.TBMMZC,II/21,(25.1.1926)

duğu ve 30 milyon liranın dışarıya döviz olarak gittiği, iktisadî gelişmenin gerçekleşmesi için şeker fabrikalarının kurulmasının şart olduğu vurgulanarak; pancar ziraatinin gelişmesiyle pancar posasından temin edilecek küsbenin de ucuz ve verimli bir hayvan yemi olacağı belirtiliyordu.(29)

Türkiye'de şeker fabrikaları tesisi için Rumi 1308 (1892)yılından itibaren çalışmalara başlanmış olmasına rağmen müsbet bir gelişme kaydedilmemiştir. Hükümet tarafından hazırlanan ve Meclisçe kabul edilen kanun ile; fabrikanın ihtiyacı olan pancar üretimini gerçekleştirebilecek arazilerin bulunduğu illerde Ticaret Vekâleti'nin tayin eyleyeceği mıntıklar dahilinde yirmibeş sene müddetle şeker fabrikaları tesis ve işletme hakkında imtiyaz verilecek, şeker fabrikaları, imtiyazın devam ettiği müddetçe "Teşvik-i Sanayi Kanununun" dan istifade edecektir. Fabrikada üretilen şekerlerden sekiz sene müddetle "mahsulât-ı araziye" vergisi alınmayacaktır. Fabrikaların ihtiyacı olan maden kömürü, linyit ve kireç ocaklarından da imtiyaz müddetince "rüsüm" alınmayacak ve böylece fabrikaların enerji ihtiyacı karşılanmış olacaktır.(30)

5 Nisan 1341(1925) de çıkarılan 601 sayılı "Şeker Fabrikalarına bahş olunan imtiyazat ve muafiyet hakkında kanun" ile fabrikalarda çalışan memur, müstahdem ve amelelerde fabrikanın açılış tarihinden itibaren on sene temettü vergisinden muaf tutuluyordu.(31)

29. TBMMZC, II/17, s.37

30. TBMMZC, II/17, s.41, 112-115

31. Düstur, C.6, s.193

Çıkarılan şeker farikaları kanunu Cumhuriyet tarihinde ilk teşvik kanunlarından biridir.Çünkü,Ticaret Vekâleti'nin tayin ettiği bölgelerde kurulmak kaydıyla hükümet müsaadesi 25 yıldır.Hükümetin verdiği özel müsaadeler yanında 1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun imtiyazından da yararlanacaktır.Kanunun maddeleri incelendiğinde bu imtiyazlar açıkça görülmektedir.Fabrikaların kurulması için gerekli olan arazi devlet tarafından verildiği gibi,istimlâk yolu ile ilgili kolaylıklar da sağlanmakta, bu yolla da arazi verilmektedir.Fabrikanın ihtiyacı olan malzemelerin taşımalarında kolaylık sağlanmakta ve 1/3 oranında bir ücret alınmaktadır.Yine fabrikalarda çalışanlar on sene müddetle kazanç vergisinden muaf tutulmaktadırlar.

Şeker Fabrikaları kanununun çıkarılmasından bir yıl sonra da 25.1.1926 tarihinde 724 sayılı "Şeker İhtisarı Kanunu" çıkarıldı.Bu kanunla şeker ithali devlete verildi.Yine bu kanunla kurulmuş olan şeker fabrikalarının ürettiği şekerlerin devlet tarafından alınması mecburiyeti getirildi.Fabrikaların şeker satış fiyatları da kanunla tesbit edilmiştir.Buna göre satış fiyatında, ithal edilen şekerin fiyatı esas alınmakta ve bu fiyata gümrük, istihlâk resimleri, alım ve nakliye masrafları eklendikten sonra yeni fiyat tesbit edilmektedir.Devlet tesbiti yapılan bu fiyata kilo başına 8 kuruş ekleyerek bayilere satacak ve bundan sonra iç ticaretteki gelişmelere karışmayacaktır.Kanunla her türlü şekerli maddelerin dışardan getirilmesi çikolata dahil yasaklanıyordu.

bu ürünlerin ithali de devlet tarafından yapılacak ve fiyatı inhisar idaresince belirlenecekti.(32)

26 Kasım 1926 da Alpullu Şeker Fabrikası(33),17 Aralık 1926 da Uşak Şeker Fabrikası(34) üretime geçti.Uşak fabrikasını Sanayi ve Maadin Bankası % 30 hisse ile,Alpullu Şeker Fabrikasını ise % 10 hisse ile Giraat Bankası destekledi.Fabrikanın hissesinin büyük kısmı İş Bankası'na aitti. Bu iki fabrikanın 1927 yılı şeker üretimi 5 bin tona çıkarıldı.

32. TBMMZC.II/21 (25.1.1926)

33. Hüsamettin Toros, Türkiye Sanayi ve Devlet İşletmeleri, C.I s.275

34. Ayın Tarihi, Kasım 1926, Sayı, 32, s.1759. Toros, age. s.278

b-Dokuma Sanayii

Dokuma sanayiinde tarihin çok eski devirlerinden itibaren kilim ve halı başta olmak üzere ,mutelif kumaş imalatı önemli bir yer tutmuştur.Anadolunun köy ve kasabalarında çok büyük bir aile kitlesi tarafından gerçekleştirilen el sanatları ekonomimize de büyük katkı yapmıştır.İşti bu cümleden olarak Türk halıcılığının geliştirilmesi için de çeşitli tedbirler alınmıştır.Dış ülkelerde Türk halıcılığının rekabet edebilmesini gerçekleştirmek için,ham madde olan ip,eriş,ar-gaç ve yünün yurt dışına çıkarılmasını önlemek maksadiyle Aksaray mebusu Besim Atalay Bey tarafından Meclise bir ka-nun teklifi sunuldu.Besim Atalay,ham madde yerine dokunmuş halı ihracının memlekete daha fazla gelir getireceğini ve baş-ta Yunanistan olmak üzere diğer ülkelere giden ipliğin önlen-mesini istiyordu.

Kütahya mebusu Ragıp Bey de Anadolu'daki halı imalatı-na İzmir'deki "Oryantal Karpel Kumpanyası'nın büyük zarar ver-diğini ve aynı kumpanyanın Bandırma'da da bir fabrikasının bulunduğunu,halı ipliğini de elinde bulunduran kumpanyanın Türk halıcılığını olumsuz etkilediğini açıklayarak;mutlaka bir halı ipliği fabrikasının kurulması gerektiğini belirtti. Ragıp Bey,Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele sırasında bü-yük zarar gören Uşak halı fabrikalarının yeniden kurulmasıyle rekâbetin doğacağını,meselenin ele alınmasını istedi.(35)

35. TBMMZC.II/8, s.196-197(1.4.1340/1924)

Halıcılığın Anadolu'da millî bir sanat olduğunu söyleyen Kayseri mebusu Ahmet Hilmi Bey de, Kayseri, Kırşehir, Isparta, Uşak gibi şehirlerimizin dışında da bir çok halı tezgahlarının bulunduğunu, bu tezgahların ip ve iplik ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini savundu.

Diğer taraftan pamuk üretiminin artırılması ve standart meselesinin halledilmesi; pamukların cins itibarıyla seçilmesi, kaliteli üretim yapılması maksadıyla alınması gereken tedbirlerin konuşulduğu "Adana Pamuk Kongresi" toplandı. Kongrede konuşan Ticaret Vekli Ali Cenani Bey, pamuk üretiminin Adana ve İzmir dışına da kaydırılmasını ve üretimin şuurlu bir şekilde yapılmasının gereğini açıkladı. Pamuğun değer kazanması için Adana, İstanbul ve İzmir borsalarının açılmasına kongrede karar verildi.(36)

1923 yılından 1927 yılına kadar geçen dört yıllık dönem incelendiğinde pamuklu dokumadaki durum şöyle bir seyir takip etmektedir: 1923 yılında memlekete giren pamuklu mensucat 20.500.000 kilo. Memleket içinde gerçekleştirilen üretim ise 3.700.000 kilo. 1927 de ithalatta geçmişe göre biraz düşme olmuş ve 19.300.000 kiloda kalmıştır.(37)

Yünlü dokumada ithalat 1923 yılı için 1.242.000 kilo olarak gerçekleşirken; yerli üretim 400.000 kiloda kalmıştır. 1927 de ithalatta bir artış gözlenmektedir. 1.840.000 kilo olan ithalata karşılık, iç üretim miktarı 176.000 kilo artışla 576.700 kiloya çıkarılmıştır.(38)

36. Ayın Tarihi, Ekim 1341/1925, Sayı 19, s. 634-636

37. Cumhuriyetin On Yılı, 1933 Ankara, s. 82

38. Cumhuriyetin Onyılı, s. 82. Memduh Yaşa, age, s. 179

İpekli dokumada ithalat 1923 yılında 17.000 kilo iken; iç üretim 2000 kilo civarındadır. 1927 de ithalat 173.600 kiloya çıkmış, buna mukabil iç üretim 9.300 kilo olarak gerçekleşmiştir.

Yerli üretimin artırılması ve yerli malı kullanılması için Meclisin örnek davranış içinde bulunmasını isteyen Besim Atalay Bey, Türkleri silâhla yıkamayan düşmanların iktisaden yıkmak için büyük çaba içinde bulduklarını, siyasî istiklâlin ancak iktisadî istiklâl ile mümkün olacağını belirterek yerli malı kullanılmasını savunarak; turşunun bile avrupadan getirilmesini tenkit eder. (39)

Zabıtlardan anladığımız kadariyle Millî Mücadele'den çıkan ülkemizin aydınlarının manzarası iç açıcı değildir. Birbirleriyle yarışircasına Avrupa malı kullanmaktadırlar. Bunun sonucu olarak tabii ki yerli üretim gelişmemektedir. Yerli kumaş imalathaneleri zor durumda kalmaktadır. Meselâ beş yüz ipek tezgâhının bulunduğu Maraş vilâyetimizde bugün beş dükkan bile kalmamıştır. Gediz, Bor ve diğer bölgelerde dokunan yerli kumaşlar satılmadığı için tezgahlar birbir kapanmaktadır. İnsanlarımız aç, sefil hale düşmüştür. (40)

Mondros Mütarkesi'nin imzalandığı sırada bir İngiliz lirasının Türk lirası karşısında kur farkı daha az iken, 1924 de 872 kuruş, 1925 de 890 kuruşa çıkmıştır. Yani barış zamanın-

39. TBMMZC. II/20, s. 64

40. Aynı cilt, s. 65. T.C. Ticaret Vekâleti Konjoktür, Şubat 1940
Seri A, No, 2. İstatistik Yıllığı, 1935, 1936

da Türk parasının değeri daha da düşmüştür. Bunun sebebi de münevver kesimin her malı avrupadan getirmeğe başlamasıdır.

İktisadî gelişmenin sağlanabilmesi için sermayenin korunması gerektiğini açıklayan Besim Atalay, ancak böylece tezgahların işleyebileceğini ve bugün 2,5 milyon metre olan kumaş üretiminin adaha da artacağını açıklar(41)

Türkiye'nin kısa zamanda kalkınmasının iktisadî seferberliğe bağlı bulunduğunu savunan Besim Atalay konuşmasını şöyle sürdürür: "memlekete on para nasıl fazla girer, memlekette nasıl bir avuç fazla zahire istihsal edilir, bir koyun nasıl fazla büyütülebilir. Bunları düşünmek mecburiyetindediriz. Memlekete hariçten para celbine ihtiyacımız vardır".(42)

Yerli kumaşın kullanılmaması veya yeteri kadar önem verilmemesi sonucunda Manisa, Diyarbakır, Trabzon ve Rize'de yapılmış olan dokumahanelerin bugün kalmadığı ve bunun da sebebinin takip edilen "mirasyedi siyaseti"nin olduğunu ileri süren Besim Atalay, yabancı mal kullanmanın ekonomiye verdiği zararı belirtmek için de şu örneği verir. Avurpa mallarına günde 60 para verildiği takdirde bu senede 87 milyon lira tutmaktadır. Yerli sanayinin durması ve işsizliğin artmasında yabancı malı kullanma hastalığı yatmaktadır.(43)

41. TBMMZC. II/29 , s. 65

42. TBMMZC, II/15 (16.3.1341/1925)

43. Aynı cilt

Kumaş üretiminde Karamürsel,Hereke ve Peshane fabrikaları ihtiyacımızı karşılarken;bugün çalışamaz hale gelmiştir. Avrupa'da kullanılan Flator Makineleri yurdumuza getirilmediğinden Avrupa malları ile üretim ve kalitede rekabet yapılamamaktadır.Yine trikotajda iplik bükme makineleri bulunmadığından Avrupa'dan sarılmış iplikler alınmakta ve önemli miktarda para dışarıya gitmektedir.

Kumaş fabrikalarının kapanmasında hükûmetin üreticileri desteklemediği ve hattâ İstiklâl Harbi sırasında Ordunun ihtiyacı olan kumaşları dokutturduğu fabrika sahiplerine halâ paralarını ödemediği de gündeme getirilir.Malatya mebusu Reşid Ağa,Malatya'da 30 yıllık üretimde bulunan Mehmed Efendi'nin Millî Mücadele sırasında ordunun ihtiyacı olan kumaşların dokunması için elindeki son sermayesi beş bin lirayı da sarfettiğini,fakat hükûmetin ilgisizliği yüzünden bugüne kadar kumaş bedelini alamadığı açıklayarak;fabrikanın çalışır hale getirilmesi için 20 bin lira ödeneğin bütçeye konulmasını teklif etti.(44)

İzmit Mebusu Süreyya Bey de İstiklâl Mücadelesi sırasında Yunanlılar tarafından tahrip edilen Karamürsel Şayak fabrikasının çalıştırılması ve bölge halkının sefaletten kurtarılması maksadiyle 50 bin lira ödenek ayrılmasını teklif etti.(45)

44. TBMMZC.II/20,s.64-66(9.12.1341/1925)

45.Aynı yer.

Gümüşhane Mebusu Cemal Hüsnü Bey, iktisadî kalkınmada devlet himayesinin şart olduğunu ve Almanya'nın bu yolla kalkındığını izah eder. Zeki Bey ise küçük sermayelerin birleştirilerek ekonominin hizmetine verilmesini teklif etti.(46)

Meclistedi görüşmeler sonunda "Yerli kumaş kullanımı" ile ilgili kanun teklifi kabul edildi. Kanuna göre genel ve katma bütçeden, İl Özel İdareleri ve Belediyelerden yapılan harcamalarda memur ve müstahdemler için alınacak her türlü kumaş, elbise ve yatak levazımı yerli üretimden karşılanacaktır.(47)

10 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen 805 sayılı kanunla da iktisadî kuruluşlarda Türkçe kullanma mecburiyeti getirildi. Türk tabiiyetindeki bütün şirketler ve kuruluşlar Türkiye içindeki her türlü yazışmalarını Türkçe ile yapacaklardır.(48)

Yerli sanayiinin geliştirilmesi maksadıyla alınan bu tedbirlerin yanında bir başka önemli karar daha alındı ki o da "Teşvik-i Sanayi Kanunu"dür.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında 1329(1913) yılında çıkarılan kanundan(49) istifade eden kuruluşların sayısı Cumhuriyetin ilânına kadar 239 olmuştur. 1923 den 1927 yılına kadar kanundan istifade eden şirket sayısı çoğalmış ve 470 e çıkmıştır.(50) Mevcut kanun günün ihtiyaçlarına cevap vermediğinden yeniden düzenlenmiş ve millî sanayiinin teşviki ve hi-

46. Aynı cilt, s. 68

47. aynı yer. Düştur, C. 7, s. 131 (Kanun no: 688)

48. Düştur, C. 7, s. 719 (Kanun no: 805)

49. Düştur 2. Tertip, C. 6, s. 108-114

50. TBMMZC. II/32, s. 621 (28.5.1927). TBMM Teşvik-i Sanayi Hakkın

mayesi, ihracat yapan kuruluşların desteklenmesi, yerli ve yabancı sermaye ile sanayii kuruluşları meydana getirecek halkın teşebbüslerinin desteklenmesini sağlamak gayesiyle 27 Mayıs 1927 tarihinde kanun çıkarılmıştır. (51) Kanun 15 sene yürürlükte kalacak ve müteşebbüslere şu kolaylıkları sağlayacaktır:

1-Belediye hudutları dışındaki hazine arazisinden 10 hektara kadar (şeker fabrikalarına 50 hektara kadar) bedava olarak, Belediye hudutları içindeki hazine arsa ve binaları ise bedelleri 10 yılda ödenmek üzere, Bakanlar Kurulu kararı ile özel şirketlere verilebilecekti.

2-Şirketlerin özel telgraf ve telefon hatları yapmalarına resim alınmadan izin verilecek, bunlar ve elektrik enerjisi taşıyan hatlar için gerekli direkleri devlet bedava verecektir.

3-Sanayi kuruluşları, bina, arazi, kazanç ve maktu zam vergilerinden, belediyelere ait inşaat, buhar kazanları, motor ve imbik (alkollü içki) ruhsat resimlerinden, pay senetleri ve tahviller üstündeki damga resimlerinden muaf tutulacaktır.

4-Sanayi kuruluşları için kullanılan her türlü yapı malzemesi, makine alet ve parçaları, taşıma ve boşaltma işle-

da 1095 Numaralı kanun Lâyihası ve Ticaret ve Bütçe Encümenleri Mazbataları, Ankara 1927

51. Düştur, 3 Tertip C.8, s.655-660 Kanun No:1055. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul 1983, s.462. İsmail Türk, "Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri", Sanayileşme Semineri, Ankara 1975, s.655. Faik Uçok, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Ankara 1938

rinde kullanılan her türlü araçlar ve ham madde gümrük vergisi ve resimlerinden muaf tutulacaktır.

5-Devlet demir ve deniz yolları, kuruluşlara ait her türlü malzemeyi % 30 daha ucuz taşıyacaktı. Kuruluşların ham madde ve mamul maddeleri de Bakanlar Kurulu kararıyla ucuz tarifeye tabi tutulabilecektir.

6-Kanundan istifade eden kuruluşlar Ticaret Vekâleti'nin teklifi ile yıllık üretim değerlerinin % 10 u kadar pirim alabileceklerdir. (Memleket içinde üretilen mallar dışardan getirtilen mallardan % 10 daha pahalı olsa da kullanmaya zorlanacaktı.)

7-Tuz, alkol, patlayıcı madde tekelleri, kanundan faydalanan şirketlere özel indirimli tarifeler uygulanacaktır.

8-Merkez bütçeye bağlı bakanlık ve kuruluşlar, İl Özel İdareleri, Belediyeler ve bunlara bağlı kuruluşlar, imtiyazlı şirketler ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanacak sanayi şirketleri, ihtiyaçlarını karşılamak için yapacakları satın almalarda "memleket dahilindeki yeterli miktarda istihsal veya imal olunup da mümassillerinin gördükleri işi görebileceği fennen mütehakkik bulunanları, hariçten gelenlerden % 10 pahalı da olsa tercihan dahilden" satın almaya mecbur tutulacaklardır.

9-Memlekette mevcut olmayan sanayii tesis ederek, mal üretmeyi taahhüt edenlere Ticaret Vekâletince belirlenecek bölgelerde kuranlara Bakanlar Kurulu kararı ile 25 yıla ka-

dar imtiyaz verebilecekti. İmtiyaz verilecek mıntıkanın genişliği 8 vilâyeti geçemeyecektir.(52)

Kanun maden ocaklarını da iki sınıfa ayırmıştır. Maden ocaklarındaki çevirici kuvvet, çalıştırılan işçi sayısı, sermaye ve bazı tesislerin varlığı gibi teknolojik ölçülere göre sınıflanmış olan sınaî teşebbüsleri ve maden ocakları büyüklük durumuna ve teknik gelişmesine göre faydalanacaktır.(53)

Kanunun çıkmasından sonra 1927-1929 yılları arasında 435 firma teşvik belgesi almıştır.(54) Türkiye'deki sanayileşme hamlesi 1927 yılından itibaren daha da canlanmıştır. Nitekim her geçen sene teşvik belgesi alanların sayısında önemli artışlar meydana gelmiş ve 1930 yılında sayı 1857 ye çıkmıştır.(55)

İktisadî gelişmeyi hızlandırmak ve ortaya çıkan güçlükleri çözmek maksadıyla ve danışma niteliğinde olmak üzere "Ali İktisat Meclisi" 1927 yılında kuruldu.(56) 24 üyeden meydana gelen meclis altı ayda bir toplanacak ve iktisatla ilgili kanun ve kararnameler hakkında, hükûmetin istediği iktisadî konularla ilgili görüşler bildirecektir. Ayrıca dünyadaki iktisadî akımları inceleyerek bunların Türk ekonomisiyle ilgili taraflarını ve Türkiye'ye etkilerini rapor edecekti.

İzmir İktisat Kongresinin yapıldığı 23 Şubat 1923 tarihinden 1927 yılı nüfus sayımına kadar geçen zaman içinde

52. Yahya Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950) s. 248-249

53. TBMMZC. II/32, s. 615 (28.5.1927). Faik Uçok, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Ankara 1938, s. 11

54. Devlet İstatistik Enstitüsü (1973), s. 166. Tezel, age. s. 249

55. Tezel, age. s. 249. İsmail Türk, Sanayileşme Semineri, s. 655

56. Düstur, C. 7, s. 1015-1017. Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, s. 91

memleketimizde toplam 65.245 işyeri olduğu tesbit edilmiştir. Bu işyerlerinin % 79 unun dört kişiden az işçi çalıştırdığı; diğer bir ifade ile % 21'inde 4 kişi ve daha fazla insan çalıştırıldığı ortaya çıkmıştır. İşletme başına çalışan insan sayısı % 2,5 dur. 100 kişinin üzerinde çalışan sanayi kuruluşu sayısı 155 dir. Bunlardan 33 tanesi madencilik sahasında olup, 22 tanesi Zonguldak'ta bulunmaktadır. Diğer kuruluşlardan 74 tanesi de İstanbul, İzmir, Bursa ve Kayseri'dedir. (57) Sanayi kuruluşlarının % 70'i gıda ve dokuma maddeleri üretmektedir. Ülkenin 94 önemli kuruluşu yabancı sermayenin denetimindedir. (58) Bunlardan 7 si demiryolu şirketi, 6 sı maden işletmesi, 23 ü banka, 12 si sanayi kuruluşu, 35 i ticaret şirketi 11 tanesi de belediyelerden imtiyaz almış şirketlerdir. Yabancı şirketlerin toplam sermayesi de 600 milyon liradır. (58)

Sanayi tesislerinden 2822 sinde makine kullanılmaktadır. Yani % 4,5 dolayındaki tesisde motor gücü vardır. % 95,5 sanayi ve imalathanede insan gücü çalışmaktadır. Çalışanların % 84 ü madenlerde, orman ürünlerinde, tarımda ve dokuma sanayisinde toplanmıştır. Bu kuruluşlar içinde tarımın payı % 43.60 dır. Sanayi kuruluşlarının büyük kısmı 1925 yılında kurulmuş bulunan Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir. (59)

57. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Sanayi Sayımı 1927

Ankara 1969, s. 56

58. Sadun Tanju, İktisat Kongresi İlgili Mecmuası, İstanbul, 1981

Sayı 31, s. 15-16

59. Tanju, aynı yer.

60. Halûk Cillov, "50 Yıllık İktisadî Gelişme", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 30, Sayı 1-4, s. 30. Kemalettin Apak-Cevdet

Aydınelli-Mehmet Akın, Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri, İzmit 1952, s. 17 vd.

Türkiye'de 1929 yılına kadar sanayi alanında istenilen gelişmenin olmamasında Lozan andlaşmasının ilgili maddesi etkili olmuştur. Lozan andlaşmasında malî ve iktisadî alanlardaki kapitülasyonlar kaldırılmasına rağmen, ticarî sahadaki kapitülasyon hemen kaldırılmadı. Türkiye 28.8.1928 tarihine kadar Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya 1916 tarihli " ağırlık esasına dayanan spesifik tarifinin emsallerle çarpılmış şeklini" uygulamayı kabul ediyordu. (61) Savaş döneminde Türkiye'nin parasının değeri düştüğü için, tarifedeki bazı maddeler 5, diğerleri 12 ile çarpılarak uygulanacaktı. Bu emsaller kambiyo fiyatı esas alınarak düzenlenmişti. Türkiye'nin bu süre içinde bir gümrük vergisi niteliğinde olan "oktruva vergisi" ile istihlâk vergisinin ülke içinde üretilen mallar ile ithal edilen mallara ayrı ayrı oranlarda uygulaması esası getiriliyordu. (62) Lozan'da kabul edilen Ticaret Andlaşması'na göre Türkiye'nin yeni gümrük düzenine geçişi 6 Ağustos 1929 tarihinden itibaren olacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden kalan bir kısım borçların da ödenmesi Türkiye'nin iktisadî gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen 1923 yılından 1930 yılına kadar geçen zaman içinde Hükümetin bilhassa özel sektörü destekleyici kararlar aldığını da görmekteyiz. 1923 yılından itibaren kurulan Anonim şirketlerin hisselerindeki

61. M. Cemil (Bilsen), Lozan, C. II, İstanbul 1932, s. 166-169

62. Tekeli-İlkin, a. g. e. s. 68

sermaye oranı 1930 yılına kadar % 75 e çıkmıştır.Yabancı sermaye bilhassa madenler,çimento,gıda,dokuma ve tekel maddelerine yatırılmıştır.(63)Almanya,Fransa,İngiltere,İtalya ve Hollanda sermaye girişinde önde gelen ülkelerdir.

63.Erol Manisalı,"Cumhuriyetin Ellinci Yılında Dış Ekonomik İlişkiler".i.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası,C.30,S.1-4
İstanbul 1974,s.100

C-Tarım ve Hayvancılık

İktisadî kalkınmada diğer sahalarda olduğu gibi Tarım ve Hayvancılık alanında da takip edilecek yolun ana-hatları İzmir İktisat Kongresinde çizilmiştir. Kongrede "Çiftçi Grubu" tarafından ziraatin durumu bir raporla açıklanmıştır. Raporda, öncelikle "Reji İdaresi"nin kaldırılması(64) bütün ziraatinin ve ticaretinin serbest olması, köylülere ziraatin muhtelif şubelerinin pratik olarak öğretilmesini sağlayacak kitap ve dergilerin bastırılarak parasız verilmesi, bütün ilk mekteplerde ve talî mekteplerde gelişmiş ülkelerde olduğu gibi sanayi ve ziraatin pratik olarak öğretilmesi; her vilâyette birbirine yakın köyler için yeterli arazisi olan yatılı ilkokulların açılması ve bu okullarda teorik ve pratik bilgilerin verilmesi, uygun görülecek nahiyelerde örnek çiftlikler oluşturulması istenirken; yüksek öğrenim için bir ziraat okulunun Anadolu'da açılması, Halkalı'daki ziraat okulunun Anadolu'daki açılacak okula taşınması belirtiliyordu.

Çiftçi Grubu'nun hazırladığı raporda dağınık köylerin birleştirilmesi üzerinde de durulmuş; böylece asayişin sağlanabileceğine dikkat çekilmiştir. Maarif faaliyetlerinin yaygınlaştırılması da üzerinde durulan konu olmuştur.

64. Afet İnan, I. İzmir İktisat Kongresi, s. 21-32

Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923 -İzmir, Ankara 1981, s. 390-403

Kongreye sunulan raporda "âşar vergisi"nin kaldırılması ve herkese uygun vergilerin konulması vurgulanırken; Ziraat Bankası'nın çiftçiye kredi vermesinin sağlanması ve seferberlik sırasında köylüden alınmış olan hayvanların,iaşe zahire beedellerinin ve her türlü nakliye ücretinin çiftçilere ödenmesi veya kurulacak bir şirketin hisse senetlerinin alacaklılara verilmesi isteniyordu.

Raporda üzerinde durulan bir diğen konu da köy yollarının yapılması ve böylece ürünün ilgili yerlere daha çabuk gönderilmesinin temini,ormanların muhafazası ve köylülere, çiftçilere ve çiftlik sahiplerine muhtaç oldukları kerestelerin parasız olarak verilmesi,memleketin her tarafına ağaç dikimini teşvik için ağaç bayramları yapılması;İpekçiliğin geliştirilmesi amacıyla da dut ağaçlarının kesilmesinin önlenmesi,hayvancılığın geliştirilmesini sağlamak için damızlık hayvan dağıtımı yapılması ve gerekli eğitimin verilmesi, hayvan hastalıkları ile mücadele yapılması,hayvan aşılmasının gerçekleştirilmesi ve köylünün bu yönde eğitilmesi üzerinde duruluyordu.

Raporun diğen bölümlerinde ölçü ve tartıdaki farklılıkların kaldırılması,balıkçılığın geliştirilmesi için göllerde ve hususi havuzlarda balık yetiştirilmesinin teşvik edilmesi, seyyar yaşayan aşiretlerin yerleştirilmesi ve böylece köylülere verdikleri zararın önlenmesi;pancar üretiminin gerçekleştirilmesi,zeytinliklerin aşılama ve çuval fabrikaları-

nın kurulması isteniyordu.Ziraatte makineleşmeye geçilmesi, petrol,benzin ve motor yağlarından gümrük alınmaması da üzerinde durulan konulardandı.

5.9.1923 de Meclise sunulan "Hükümet Programında" Başvekil Fethi Bey Ziraatin geliştirilmesiyle ilgili olarak şunları söylüyordu:

"Memleketimizin en mühim şube-i iktisadiyesinin ziraat olduğu bedihi bir keyfiyettir.Ziraatin himaye ve inkişafını temin için ihtisas ziraat mektepleri açılacaktır.Memleket sekiz ziraat mıntikasına taksim edilmiş olup her mıntıkada tedricen umumî ziraat mektepleri,alât ve edevat-ı ziraiye tamirhaneleri ve saire açılacaktır".(65)

Ziraat mıntıklarındaki çiftçilere asrın ziraat vasıtaları hakkında bilgi verilmekle kalmayıp,çiftçilere bu vasıtalarından verileceğini söyleyen Ali Fethi Bey;ziraatin dışarıya tanıtılması maksadıyla milletlerarası sergilerin düzenleneceğini ve bunun ilk örneğinin de Adana'da 1924 senesinde verileceğini belirtiyordu.Çiftçilere ve sanayi ile uğraşanlara yardım gayesiyle çiftçi sandıkları ve köy bankalarının kurulacağını ve bu sandıklara Ziraat Bankası kanalıyla yardımda bulunulacağını işaret eden Ali Fethi Bey,ayrıca çiftçiler arasındaki alım-satım ortaklıkları,şirketlerin,kooperatiflerin kurulmasına yardım etmek ve muhtaç çiftçilere tohumluk

65.TBMMZC.II/1,s.425(5.9.1923).Nuran Dağlı-Belma Aktürk,Hükümetler ve Programları (1920-1960),T.B.M.M.Yay.Ankara 1988,s.18

ve ziraat aletleri dağıtmak, hayvan sayısının çoğaltılmasını temin etmek ve hastalıklarla mücadele etmek için İktisat Vekâleti'nin çaba sarfedeceğini açıklıyordu.

Orman işletmeciliğinin eski kayıt ve şartlardan kurtarılacağını ve halkın ormanlardan istifade edeceğini bu maksatla bir "Orman Manunnamesi" lâyihasının Meclise verildiğini hatırlatan Başbakan, bu konudaki yapılacakları şöyle açıklamaktaydı: "Ormanlardan istifadeyi teshil ve ihtiyacı dahilimizi dahilden temin etmekle beraber bilhassa ihracat hususuna atf-ı ehemmiyet olunacaktır".(66)

Hükümet programında belirtilen hususların gerçekleşmesini sağlamak için Başvekil Fethi Bey 6.9 .1923 günü Meclis toplantısında (muhtaç çiftçilerin tohumluk, çift hayvanı ve ziraat aletleri almalarını gerçekleştirmek maksadiyle) İktisat Vekâleti bütçesine 500.000 lira ödenek konmasını teklif etti. İzmir Mebusu Mustafa Bey, çiftçinin ihtiyacı tesbit edilmeden geliş güzel şekilde para istendiğini ve bunun bir vilâyete dahi yetmeyeceğini belirterek; İktisat Vekâleti'ni ciddiyetsizlikle suçladı. Mustafa Bey, devletin elinde bulunan hayvanların da bir an önce çiftçiye dağıtılmasını, on beş liraya kadar satılan beygirlerin niçin köylüye verilmediğini sordu(67)

66. TBMMZC. II/1, s.425

67. aynı yer.

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, köylünün ihtiyacıyla ilgili ellerinde vesikalar bulunduğunu, ancak bu paralel acil ihtiyaçların karşılanması hedeflendiğini, hayvan hastalıklarıyla mücadele edildiğini ve 1922 yılında 700 köyün hayvanlarına aşı yapıldığını; 1924 yılında hastalıklı köy sayısının 55 e indirildiğini açıklar.(68)

İstanbul mebusu Ali Rıza Bey, çiftçinin hayvan ihtiyacının karşılanmasında ordunun elindeki hayvanların bedeli taksitle ödenmek üzere köylüye verilmesinde etkili olacağına dikkat çeker.(69) Bu maksatla da kanun teklifi verir.

İhtiyaç sahibi çiftçiye tohumluk, çift hayvanı ve ziraat aletleri alması maksadıyla 17 Eylül 1923 ve 10 Kasım 1923, tarihlerinde çıkarılan kanunlarla verilmesi gereken 2.900.000 liranın 800.000 lirası tohumluk olarak, 100.000 lirası ziraat aletleri alımı ve 900.000 lirası da çift hayvanı olarak, 200.000 lirası da yemelik buğday alımı için Ziraat Bankası hesabına yatırıldığı İktisat Vekili Hasan(Saka) Bey tarafından açıklanmıştır.(70)

Meclisin 5.1.1340/1924 tarihli toplantısında Kastamonu mebusu Halit Bey, İktisat Vekilinden tohumlukların köylüye niçin verilmediğini sorar.(71) İktisat Vekili Hasan Bey Rusya ile temas halinde olduğunu ve 5 bin ton buğday alımı bağlantısı yapıldığını açıklar.(72)

68. TBMMZC. II/2, s. 84 (13.9.1339/1923), T.C.S.B.

69. TBMMZC. II/4, s. 360-361 (20.12.1339/1923)

70. Aynı cilt, s. 580-581

71. Aynı cilt, s. 666-667

72. Aynı cilt, s. 668-669

Rize Mebusu Esad Bey, bölgede halkın çok zor şartlar içinde bulunduğunu, halkın yoksulluktan kurtulması için portakal, limon, çay, fındık ve dut yetiştirilmesi için hükümetin halka yardım yapmasını isteyerek; hazırladığı kanun teklifini Meclise sundu.(73) İktisat Encümenince hazırlanan mazbatada iklimin müsait olduğu ve Rusların Batum'da çay ürettikleri ayrıca limon ve bamya üretimi de yaptıkları hatırlatılarak; kanun teklifinin kabul edilmesi doğrultusunda görüş bildirilir. 28.1.1340/1924 de teklif Meclis Genel Kuruluna sunulur.(74)

Rahmi Bey'in açıklamalarına göre, Ruslar ihtilâlden önce 1895 yıllarında "Cakoy" denilen tarlalar meydana getirmişler ve bu tarlalarda çay ekimine başlamışlardır. Japonya'dan mandalin getirmişler, yabani ağaçlara, portakal, limon ve mandalin aşlamışlardır. Türkiye'nin de tıpkı Ruslar gibi Rize bölgesinde çay, portakal, limon ve mandalin üretimi yapabileceğini; böylece halkın geçim sıkıntısının asgariye ineceğini ve memleket ekonomisinin de kazançlı çıkacağını savunur.(75)

6 Şubat 1340/1924 tarihinde kabul edilen 407 sayılı kanunla Rize ili, Borçka kazasında Fındık, portakal, limon, mandalina ve çay yetiştirilmesine karar verildi.

73. TBMMZC. II/5, s.423(28.1.1340/1924)

74. Aynı cilt, s.423-425

75. Aynı cilt, s.432-433 Düster, Tertip 3, C.5, s.611

Diğer taraftan Çorum mebusu İsmail Kemal Bey, askere gelmiş erlere ziraat aletlerinin öğretilmesi ve köylerine döndüklerinde verimli üretim yapmalarını sağlamak amacıyla hazırlanmış olduğu kanun teklifini Meclise sundu. Teklif Müdafaa-i Milliye Encümenince incelendikten sonra görüşülmek üzere Meclise sunuldu. Encümenin ve teklifin gerekçesinde;

" Vatanımızın vüs'atı ve milletimizin ekseriyet-i âzimesinin ziraatle melûf bulunması hasebiyle memleketimizde ~~iftidai~~ bir halde bulunan usul-ı ziraatin terakki ve inkişafıyla vatanın feyuzat-ı tabiiyesinden lâyük olduğu derecede istifa- de temin edilebilmesine hadim ve nafi olacak olan ameli ziraat tedrisatının efrad-ı askeriye mümkün mertebe öğretilmesi ve bu suretle her sene takriben kırk bin raddesinde terhis edilecek efrad-ı askeriye vasıtasıyla usul-ı ziraatin memlekette serian inkişafının temini mümkün ve menafi-i milliyeye muvafık olacağı..."(76) belirtiliyordu.

Adana mebusu Zamir(Damar)Bey, Ziraat Bankasının çiftçiye yeterli desteği vermediğini ve İzmir'de ortaya çıkan incir bühranı dolayısıyla üreticiye yardımda bulunmadığını, Adana'da batmanı(8 kilo)600 kuruş olan pamuğun 200-300 kuruştan satıldığını ileri sürerek; Hükümetin çiftçiye yeterli desteğini vermediğini açıklar.(77) Çorum Mebusu İsmet Bey, Ziraat Bankasının " iktisadî zirai meselesi üzerinde müessir ve âmil olma-

76. TBMMZC.II/5, s.512. Düstur, Târtip 3, C.5, s.292

77. TBMMZC.II/7, s.446(15.3.1340/1924)

dıkça şahıslar üzerinde ikrazatın"(78) faydalı olamayacağını savundu.Kastamonu mebusu Mehmed Fuad Bey ise ,Bankanın çiftçinin parasıyla kurulduğunu; fakat bugüne kadar çiftçinin bankadan menfaat yerine "mazarrat" gördüğünü ileri sürerek, hükümeti tenkit eder.(79)

Mehmed Fuad'dan sonra söz alan bir diğer Kastamonu mebusu Halit Bey, ziraatin gelişmesini sağlamak için ayrı bir Ziraat Vekâleti'nin kurulmasının yerinde olacağını açıklayarak bu konudaki hazırladığı kanun teklifini Meclise sundu. Hükümet tenkitleri de dikkate alarak ayrı Vekâletler teşekkül etmesi için ileri sürülen teklifi benimsemiş ve İktisat Vekâletinden ayrı olarak Ziraat Vekâleti ve Ticaret Vekâleti kurulmasını Meclisin onayına sunmuştur.Mart 1924 tarihinde Ziraat ve Ticaret Vekâletleri kurulmuş oldu.(80)

1 Nisan 1340(1924) tarihinde Ziraat bütçesinin görüşülmesi sırasında konuşan Gümüşhane mebusu Zeki Bey, bir ziraat memleketi olan Türkiye'de köylünün aç ve perişan olduğunu, ekmeçlik buğday almak için hayvanlarını Ankara'nın Samanpazarı na satmaya getirdiğini bir örnekle açıklar.Ziraat Bankası'nın çiftçiye ziraat aletleri vermediğini, tüccarların ziraat aletlerini depolayarak köylüye fahiş fiatla sattıklarını açıklar.

(81)

78.TBMMZC.II/7,s.446

79.Aynı cilt,s.448-455

80.Düştur,Tertip 3,C.5,s.670(Kanun no:432)

81.TBMMZC.II/8,s.200-203

İktisadî gelişmenin ve servetin temelini "sapan" olduğunu söyleyen Kastamonu mebusu Çiftçi Mehmed Bey, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın " Memleketimizin kesbi servet etmesi yolunu, her şeyden evvel, ziraat ve sanayide arıyoruz "sözünü hatırlatarak; zirai hayata hizmet edilmesi için Ziraat Vekâleti'nin kurulduğunu, ancak Ziraat Vekili'nin plansız, programsız bir çalışma içinde olduğunu ve Meclise de böyle geldiğini ileri sürerek Ziraat Encümenine bütçenin gitmediğini ve incelenmeden Meclis Genel Kuruluna getirilmesini tenkit ederek; vekâleti ilgisizlikle suçlar.(82) Mehmed Bey, çiftçinin ferahlaması için âşar vergisinin kaldırılmasının şart olduğunu söyler ve mültezim belâsından köylünün kurtarılmasını ve Anadolu'da ziraat okullarının açılmasının gereğini vurgular.

Karesi (Balıkesir) mebusu Ali Şuuri Bey, Reji idaresinin zulüm ve vahşetin bir sembolü olduğunu bu sebeple bir an evvel kalkması gerektiğini dile getirir.(83) Reji idaresinin tütün ekimine müsaade etmediği takdirde halkın isyan edeceğini söyleyen Edirne mebusu Faik Bey, duruma çare bulunmasını belirtir. Saruhan mebusu Reşat Bey, tütün ziraatine elverişli bölgelerde tütün ekimine müsaade edilmesini; bu maksatla Maliye ve Ziraat Vekillerine tebliğ çıkarılmasını ister.(84)

Erzurum Mebusu Rüştü Paşa ve arkadaşları, önceden var olan, ancak harpler dolayısıyla kapatılan Erzurum Ziraat Oku-

82. TBMMZC. II/8, s. 201-203 (1.4, 134/1924)

83. Aynı cilt, s. 217

84. Aynı cilt, s. 218 vd.

lunun açılmasını teklif ederler.Yapılan görüşmelerden sonra Ziraat Vekâleti Encümeninin hazırladığı bütçe kabul edildi. Encümen görüşünü belirtirken memleketin içinde bulunduğu durumu özetlemiş ve iktisadî kalkınmanın temelini ziraatin oluşturduğunu,halkın en basit ziraat aletleriye ziraat yaptığı ve dışardan buğday alındığı,sadece İstanbul şehrinin yabancı ülkelere 20 milyon lira buğday parası ödediği hatırlatılarak;ziraat mekteplerinin açılması gerektiği savunulmuştur. 1923 yılında 2.312.757 lira olan Ziraat Vekâleti bütçesi 1924 yılında 5.343.757 lira olarak kabul edilmiştir.(85)

Ziraatin gelişmesine faydalı olacağı düşüncesiyle daha önceden TBMM Başkanlığına verilen "İtibari Ziraat Cemiyetleri" kanun teklifi üzerinde görüşmeler başlar.Kanun teklifine göre birliklere üye olmayanlara Ziraat Bankası kredi vermeyecek ve birlikler bankanın denetiminde bulunacaktı.Birliğe üye olan çiftçiye menkul ve gayrimenkulüne göre kredi verilecekti.Teklif üzerinde konuşan Dersim mebusu Feridun Fikri Bey,"birlikleri" tabirinin açıklanmasını ister.Ziraat Bankası Müdür Yardımcısı ve Ziraat Vekâleti Encümeni üyesi Cemal Hüsnü Bey, kelimenin kooperatif anlamında kullanıldığını işaret eder.Tunalı Hilmi Bey,teklifin dilini tenkit eder ve köylünün anlayacağı Türkçe ile hazırlanmamasını kınar. Eskişehir mebusu Emin(Sazak)Bey,birliğe üye olmayan ve birlik kurmayan çiftçiye kredi verilmemesini tenkit ederek;

çiftçinin sermayesi ile kurulan Ziraat Bankasının her çiftçiye kredi vermesini ister.(86)

Yusuf Akçura, Ziraat Bankasının zenginlerle iş yapmasını kınar ve fakir kimselere kredi verilmemesinin anayasaya aykırı bir davranış olduğunu savunur.(87)

Konya mebusu Mustafa Fevzi, köylünün şirket ve kooperatifin ne olduğunu bilmediğini, bunların hesaplarını yapamayacağını, birlik kurulmayan yerlere kredi verilmemesini kınar. Bankanın parasının belirli kişilerin eline geçeceğini söyleyen Mustafa Fevzi Bey, böyle birliklerin kurulmamasının daha iyi olacağını ileri sürer.(88) Yapılan görüşmeler sonunda "İtibari Ziraat Birlikleri" kurulması kanunu kabul edildi.(89)

Tarımın geliştirilmesi için Hükümet Macarlarla anlaşır ve Akşehir'de 7 bin dönüm arazinin fenni usullerle ekimi sağlanır. 1923 yılında 7 bin dönüm olan saha 1924 yılında iki katına çıkarılır. Köylünün ihtiyacı olan ziraat makineleri ve aletleri Macaristan'dan ithal edilmeye başlandı. Aynı zamanda çiftçilerin yeni usullerle ekim yapmalarını temin için eğitilmelerine başlandı. Akşehir'e gelen Macarlar burada 16 adet han inşaa ederler. Hanlarla birlikte ufak bir sinema yapmayı da ihmal etmezler.(90)

Diğer taraftan tohumların ıslahı ve iklim şartlarına uydurulması maksadiyle 1924 yılından itibaren Ankara, Eskişehir, Adapazarı, Adana ve Yeşilköy'de ıslah istasyonları kurul-

86. TBMMZC.II/8-1, s.1003(21.4.1924)

87. Aynı cilt, s.1006

88. Aynı cilt, s.1007

89. Aynı cilt, s.1007, Düştur , Tertip 3, C.5, s.1090(Kanun No:498)

90. Vakit, 27 Aralık 1924

du. Adana da bozulmuş olan pamuk cinsi yerine Amerikan tohumu ekilmeye başlandı.(91) Bölgede ortaya çıkan ve pamuklara büyük oranda zarar veren haşaratla mücadele için Başvekil Ali Fethi Bey tarafından hazırlanan kanun teklifi Meclise sunuldu. Kanunla haşaratla mücadelede kişi ve kuruluşlar sorumlu tutuluyordu.(92)

Diğer taraftan âşar vergisinin kaldırılarak (93) yerine konulacak vergi hakkında Maliye Vekâleti'nce tanzim edilen ve 20 Ekim 1924 tarihinde Meclise sunulmuş olan kanun teklifi Ziraat Encümenince benimsenir ve meselenin önemi izah edilerek şöyle denilir: "Hiç bir ilmi esasa ve iktisadiyeye istinat etmeyip, kadimden beri ziraatimizin inkişafına ve kudreti istihsalimiz artmasına en büyük engel olan "Âşar Vergisi"nin izale maksadıyla hükümet tarafından tanzim ve Kavanini Maliye ve Muvazene-i Maliye Encümenlerince cüzi tadilatla Heyeti Umumiye'ye sevkolunan kanun layihasını Encümenimiz de şayarı teşekkür bir hatve-i halâs ve tarakki addetmiş ise de, gaye-i asliye daha cezri adımlarla vüsul imkânını düşünerek lâyhada mühim bazı tadilat icra eylemiştir".(94)

Ziraat Encümeni mazbatasında esas gayenin çiftçinin kazancı nisbetinde bir arazi vergisi hazırlamak olduğu, ancak bunun yapılırken arazinin gelir durumu, kıymetini, coğrafi ve

91. Cumhuriyetin Onuncu Yılı, s.108

92. TBMMZC.II/12, s.120-121 (12.1.1341/1925)

93. Süleyman Yaşar, "Türk Maliyesinde Devrim...Âşarın Kaldırılması", Maliye Dergisi Atatürk Özel Sayısı ,Ankara 1981

94. TBMMZC.II/14, s.28 vd.(Ek.s.1-4)

iktisadî önemini iyi belirlemenin esas olduğu üzerinde durulmuş, öncelikle iltizam usulünün tevlit ettiği tahakkümü halkın üzerinden kaldırmak ve bir çok suistimale mani olmak. Geliri çok az olan ve ancak nafakasını karşılayabilecek miktarda mahkaldıran Anadolu ve Doğu Anadolu çiftçisinden hiç öşür almak, arazi vergisini tedricen makul bir seviyede tutmak.(95)

Başvekil Ali Fethi Bey, âşar vergisinin ve arazilerin ürünlerinden alınan vergilerin yavaş yavaş tamamen arazi vergisine dönüştürüleceğini ve bunun ilk adımının da âşarın kaldırılmasıyla gerçekleşeceğini işaretleyerek, dünya üzerinde bu verginin alındığı hiçbir ülke kalmadığını ve bu verginin alınmadığı ülkelerin ziraaatte geliştiğini söyleyerek; verginin kaldırılmasını istedi.(96) Meclis 17 Şubat 1925 tarihinde 152 oy ile âşar vergisini kaldıran kanunu kabul etti.(97)

Âşar vergisinin kaldırılmasıyla 1924 yılına göre çiftçinin ödediği vergi önemli miktarda azaldı. 1924 yılında mültezimlerin topladığı vergi, toplam hükümet gelirlerinin % 22 sini, dolaysız vergilerin de % 63 ünü meydana getiriyordu.(98) Mültezimlerin büyük kâr kazandığı ve devletin % 20 daha az vergi alarak büyük kayba uğradığı âşarın kaldırılmasıyla yerine konan arazi vergisi, çiftçiye binde 6 oranında bir vergi yükü getiriyordu.(99)

95. TBMMZC. II/14, s. 11 (15.2.1341/1925)

96. Aynı yer.

97. Düştur, Tertip 3, C. 6, s. 99. Kanun no: 552. Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, Ankara 1984, s. 90

98. Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929) Ankara 1982, s. 53-54. Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Malî Kaynakları, Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yay. Ankara 1974, s. 338

99. Sarç, age, s. 357

Hükümet hayvancılığın geliştirilmesi için de bazı tedbirler almıştır. İlk etapta hastalıklı hayvanların bir başka yere nakli yasaklandı. Hastalıklı hayvanları ihbar edenlere 5 liradan 10 liraya kadar mükafat verilmesini öngören kanun teklifi Ziraat Encümenince görüşülerek 7.4.1925 tarihinde Meclise sunuldu. Kanuna göre, her türlü hayvan hastalığının en kısa zamanda hükümete bildirilmesi, ruam, veba, keçi zatüryesi vd. hastalıkların başka yerlere geçmesini önlemek maksadıyla hastalıklı hayvanların başka yerlere nakli yasaklanıyordu.

Hükümet 23 Ağustos 1341(1925) tarih ve 2373 sayılı kararname ile satılacak hayvanların sağlıklı olduğunu gösteren veteriner raporunun hayvan satıcısında bulunmasını mecbur tuttu. (100) Bir başka kararname ile de Bursa Karacabey "Hara Staj Mektebi"nde Baytar ve Ziraat Yüksek Okullarından mezun olanların 8 ay öğrenim görmeleri, damızlık hayvanların burada üretilmesi ve hayvan ıslahının sağlanması amaçlanıyordu. (101)

1925 yılı sonlarında çıkarılan bir kanunla da her belediye teşkilâtının bulunduğu yerlerde hayvan kesimlerinin mezbahada yapılması mecburiyeti getirildi. Hasta hayvanların derilerini satanlara da ceza verilmesi hükmü getirildi. (102) Hayvan zayıflığını asgariye indirmek için, hasta hayvanlarını öldürenlere tazminat verilmesi kararlaştırıldı.

100. Düstur, Tertip 3, C.6, s.748

101. Düstur, C.6, s.770 (30.8.1341/1925, 2421 nolu kararname)

102. TBMMZC. II/20, s.14 (2.12.1341)

Tarımın gelişmesinde yararlı olduğuna inanılarak atılan bir başka adım da "Ziraat Odaları"nın kurulması için kanun teklifi hazırlanması olmuştur. Başbakanlık tarafından hazırlanan kanun teklifi Ziraat Encümeni tarafından benimsenir ve hazırlanan mazbatada Ziraat Odalarının kurulmasının lüzumlu olduğu ve Avrupada bu odalardan çok istifade edildiği hatırlatılarak; bu odaların çiftçiler arasında bir cemiyet hayatı uyandırmak, kooperatifler, sendikalar kurmak, ziraat birliklerini teşvik etmek, konferanslar, gece dersleri vermek gibi çok faydalı hizmetler vereceği belirtilerek; bunun sonucunda üretimin artacağı savunularak şöyle deniliyordu: "Zirai üretimin artması ve bilhassa nebatat ve tohumların ve toprağın ıslâhı, konservecilik, ipekçilik, sütçülük, peynircilik, tereyağcılık, tavukculuk, arıcılık, gülyağcılık, ve saire sanayi ziraiyenin tesis ve ıslâhına hizmet etmekle beraber zirai kooperatif, sendika cemiyet veya birlikler veya sigortalar ihdasına. Tabii ve kimyevi gübre veya alât-ı cedideyi ziraiye istimali celp ve tamirhaneler küşadına gayret ve itina eylemek". (103)

Ziraat Odalarının görevleri arasında zararlı haşaratla mücadele etmek, hayvanların hastalıklarıyla mücadele etmek, ziraatin fennî usullerle yapılmasında halkı aydınlatmak ve bunun için yayınlarda bulunmak da vardı. Bunların gerçekleştirilmesi için vilâyet, kaza ve lüzum görülen nahiye merkezlerinde Ziraat Odalarının kurulması uygun görüldü.

103. TBMMZC. II/25, s. 109 (Ek. s. 7-9. 13. 5. 1926)

1926 yılı bütçe görüşmelerinde konuşan Karəsi (Balıkesir) mebusu Vehbi Bey, Ziraatin gelişmesinde ziraat mekteplerinin önemli olduğunu ve hükümetin aksi bir davranış içinde bulunarak tasarruf adı altında altı okulu kapattığını tenkit ederek; bu mekteplere gidecek 180.000 liranın büyük bir meblağ olmadığını açıklar.(104)

Eskişehir mebusu Emin Bey ,veteriner olarak çalışanların hayvan hastalıklarından anlamadığına dikkat çekerek şunları söyler:"Tiftik keçilerinin % 60 ı ölür.Bendeniz Baytar Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gittim.Biz ötürük deriz.Dizanteri denilen hastalık hayvanlarda vardır.Bunun çaresi nedir dedim.Hayvanları telef ediyor,buna ne yapacağız dedim.-Bizim kitap bunu yazmaz dedi.Avrupa'da bir şey bulursa yazar dedi.Bu hastalık ya Avrupa'da yoksa?....Avrupa'nın kitabında tetebbuatını yapacak,ohndan sonra bana geleck...Bu efendileri burada böyle oturtacağımıza bir ağılda oturtsak,bunları bellerler de ve fiilen hiç olmazsa bir şey yapmış olur ve Türklerin kıymetli evlatları bu gençler heder olup gitmezler".(105)Emin Bey,Baytar olan gençlerin heder olup gitmemeleri için belirli yerlerde pratik eğitim görmeleri ve tatbikat yapmalarını,böylece hastalıkları öğrenebileceklerini açıklar.Emin Bey,ziraat memurlarının da bilgisiz olduğunu ve bunların valiye gidip "Allah Ömürler versin" demek suretiyle sorulan sorulara cevap kişiler olduğunu,bunların da eğitilmelerinin şart olduğunu tavsiye eder.

104.TBMMZC.II/25,s.214(17.5.1927)

105.Aynı cilt,s.220

Hayvancılığın geliştirilmesi ve ıslahını öngören kanun 2 Haziran 1926 tarihinde kabul edildi.(106) Kanun vilâyet ve kazalarda baytar ve ziraat müdürlerinin köylerdeki hayvanların ıslahını gerçekleştirmek amacıyla boğaların,koç ve tekelilerin temin edilmesini,kontrolünün yapılmasını getiriyordu.

Tarım ürünlerine büyük zarar veren çekirge sürüleriyle Ziraat Vekâleti 1926 yılında ciddi mücadelede bulunmuş ve bu hususta "Çekirge ile Mücadele Kanunu"nu çıkartmıştır.(107) 1927 yılında da aynı ciddiyetle mücadeleye başlanmış ve Irak, Suriye ve Mısır Hükûmetleriyle işbirliği yapılarak Şam'da bir toplantı düzenlenmiştir.(108)

Diğer taraftan Şarbon ve Ruam hastalıklarıyla mücadele için Pendik'te serum üretimine geçildi.Doğu Anadolu'daki hastalıkların önlenmesi için de Erzincan'da bir serum ünitesi kurulur.1926 yılında hayvan hastalıkları için kullanılan on bir bin kilo serumun ancak 400 kilosu iç üretimle karşılanabilmıştır.Hayvan hastalıklarıyla mücadele sonunda ölüm oranlarında önemli azalma olmuştur.1922 yılında 27 bin,1923 de 24 bin,1924 de 10 bin hayvan telef olurken; 1925 yılında bu rakam 8 bine düşmüştür.(109)Doğudaki hastalıkların önlenmesi için Rusya ile müşterek hareket edilmesi de kararlaştırılmış ve kurulan seyyar baytar ekipleri memleketi gezerek hayvan hastalıklarıyla mücadele etmişlerdir.

106. TBMMZC.II/26, s.8-10.Düster, Tertip 3, C.7, s.1472

107. Düster, C.7, s.1196

108. TBMMZC.II/31, s.152-155(14.4.1927)

109. Aynı yer.

Ziraî üretimin artmasında "Ziraat Enstitüleri"nin önemini kavrayan Cumhuriyet Hükümeti, enstitülerin kurulması için hazırladığı 1119 sayılı kanun lâyihasını Meclise verdi. Lâyiha'nın hazırlanış gerekçesinde; ziraatin 40-50 senedir bocaladığı ve ilmi çalışmalar yapılmadığı, toprak çeşitleri ve üretilcek bitkiler, ürünler hakkında çiftçilerin aydınlatılmadığı zararlı haşaratla mücadele yollarının çiftçiler tarafından bilinmediği, ziraat aletlerinin kullanılmasının yeterli şekilde öğrenilmediği, meyva ağaçları hakkında bilgi sahibi olunmadığı, bölgelere ve iklimlere göre ağaç çeşitlerinin yetiştirilmesi ve hayvan ıslahının yapılması gibi konuların araştırılması; bunların ilmi ve genni bir şekilde yapılması için Enstitülerin önemli olduğu açıklanır.

Alman Ziraat ilimcisi Prof. Dr. Şuht'un "Enstitüsüz âli ziraat olmaz" sözü hatırlatılarak; Alman ilim adamlarının tavsiyesi üzerine Ziraat Enstitülerinin kurulması gerektiği belirtilmiş ve kurulacak Enstitüler şöyle sıralanmıştır: Ziraat-i Umumiye ve Hususiye Enstitüsü, Bitkileri Islah, Hayvanları Islah ve Sütçülük, Hayvan sağlığı, Kimyayı Zirai ve Bakteriyoloji, Tarım bitkileri, Tarım ürünleri haşereleri, Ziraat alet ve makineleri, Bahçivanlık, Bağcılık ve şarapçılık, Arazi ağaçlandırma, Arıcılık, Meteoroloji Enstitüleri. (110)

110. TBMMZC. II/33, s. 250-251 (19.6.1927)

Bu çalışmaların devamı olarak 1928 yılında Ankara'da Ziraat Enstitüsü kurulacaktır. Afet İnan, Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933. Ankara 1972, s. 104

Ziraat Encümeni mazbatasından anlaşıldığına göre, mevcut ziraat mektepleri istenilen şekilde faydalı olamamaktadır. En önemli ziraat mektebi Halkalı Ziraat Mektebi olup, o da şehirden uzak bulunmaktadır. Öğretmen sayısı mevcut okullarda 72 dir. Bu öğretmenlerin 29 u talf ziraat mektebi, 43 ü de Halkalı Ziraat Mektebi mezunudur. Yüksek tahsil görmüş ziraat öğretmeni yoktur. Mevcut öğretmenler de öğretmenlik vasfını yitirmişlerdir. Yatılı ve parasız olan bu okullardan mezun olanlar, ziraatçilikle uğraşmıyorlar ; memur olmak için uğraşıyorlar. Bu mekteplerden mezun olanlar çiftçiyi aydınlatacak bilgiye sahip değildirler. Bu mekteplerdeki bir talebe devlette 1925 bütçesine göre 75-85 liraya, Halkalı mektebindeki bir talebe ise 162-170 liraya mal olmaktadır. (111)

Mevcut ziraat mekteplerinin ıslahı ve enstitülerin kurulması için 1.500.000 liraya ihtiyaç olduğu ve üç yıllık bir süre içinde bu paranın bütçeden ayrılması gerektiği mazbatada belirtilmektedir. Mazbatadan öğreniyoruz ki, fenni usullerle ziraat Fransa'da 1876, Almanya'da 1847 de, Belçika'da 1890 da başlamıştır. Mekteplerin ıslahı ve yeni ziraat mekteplerinin açılmasını öngören kanun teklifi 154 oyla kabul edildi. (112) Kanunun kabulünden sonra Ankara ve diğer illerde Ziraat ve Veteriner okulları açılmağa başladı. (113)

111. TBMMZC. II/33, s. 249-255 (19.6.1927)

112. Aynı cilt, s. 255, 324 (20.6.1927)

113. Shaw, age. s. 461 . İnan, Devletçilik... s. 58-59

1927 yılında köylerde ziraatle uğraşanların bir sayımı yapılmış ve bunların sayısının 1.751.239 aile olduğu tesbit edilmiştir.(114)Bu sayım sırasında 1.187.004 karasaban,210.794 pulluk ve 15.711 ziraat makinasının bulunduğu tesbit edilmiştir.

Araştırmalar tarım işletmelerinin çok küçük olduğunu göstermiştir.Ortalama işletme alanı Almanya'da 1925 istatistiklerine göre,7,2 hektar iken,Türkiye'de bu miktar 2,5 hektardır.Türkiye'de işletme alanları da bölgelere göre değişiklik arz etmektedir.Adana bölgesinde 4 hektar olan işletme alanı,Karadenizin kıyı bölgelerinde 1,5 hektardır.(115)

1927 yılında yapılan nüfus sayımında mesleki durumda genel hatlarıyla tesbit edilmiştir.Buna göre nüfusun % 78.2 sini çiftçiler meydana getirmektedir.(116)G.S.M.H.nın % 44'ü tarımdan sağlanmaktadır.(117)Tarım alanında yapılan iyileştirme çalışmaları istenilen seviyede olmamış ve çiftçi ailelerin yıllık geliri 129 lirada kalmıştır.(118)Halbuki 1927 yılında sanayici ailenin geliri 1000 lira civarındadır.(119) Tarımda çalışan kesimin gelirinin düşük olmasında hava şartlarının büyük rolü vardır.Yağmurun yağmadığı seneler çiftçi ailesinin gelir düzeyi daha da aşağı inmektedir.Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa 1929 yılından itibaren tarımda sulamayı gündeme getirecektir.

114.İ.G.Müdürlüğü,İstatistik Yıllığı,Ankara 1934-35,s.309

115.D.İ.E.Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı

Memduh Yaşa,Cumhuriyet Dönemi....s.11

Hayvancılığa büyük zarar veren ruam, çiçek, veba, şarbon ve antraks hastalıklarının yıllara göre verdiği kayıp şöyle tesbit edilmiştir:

<u>Yıl</u>	<u>TL.Zarar</u>	<u>Hastalıklı Köy</u>	<u>Ölen Hayvan</u>
1922	1.351.000	1951	27.022
1923	1.377.000	993	27.542
1924	508.000	402	10.176
1925	595.000	583	11.901
1926	843.000	644	16.872
1927	176.000	193	3.572

Hayvan hastalıkları ile mücadele için daha önceden Pendik ve Erzincan'da açılan serum üretim tesisleri dışında Mardin, Etlik ve İstanbul'da hayvan sağlık kurumları kuruldu. Bu sağlık enstitülerinde 30 çeşit serum ve aşı üretilmeye başlandı.(120)

-
- 116.Yaşa, Cumhuriyet Dönemi....s.8.Ömer Celâl Sarç, "Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları ", Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yay.İstanbul 1983, s.352
- 117.Sarç, age.s.344, İnan, Devletçilik...s.59-68
- 118.Yaşar Semiz, "Atatürk'ün İktisadi Politikası", Erdem Atatürk Özel Sayısı, C.4, S.12, 1988, s.746
- 119.Sarç, age.s.351, Semiz, agm.s, 746
- 120.Cumhuriyetin On Yılı, s.118

B-TİCARİ FAALİYETLER

Ticari faaliyetlerin gelişmesi ve belli bir düzene konulması için İzmir İktisat Kongresinde "Tüccar Grubu" tarafından bir rapor verilmiştir. Bu raporda bir ticaret bankası kurulması, hisse senetleri çıkarılması ve bunların Türk teb'asına ve Türk Anonim şirketlerine tahsisi, hükümetin de kurulacak bankaya hissedar olması ve hisse senetlerinin her türlü vergiden muaf tutulması belirtiliyordu. Raporun "Kambiyo ve Borsa" bölümünde şu görüşlere yer verilmiştir:

Madde 1-Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahvilât borsalarının millileşmesi ve buralara Türk'e düşman siyâsî entrikaların girmesine mümânaat edilmesi ve binaenaleyh borsaların ıslahı.

Madde 2-İstanbul'dan maada büyük ticaret merkezlerinde esham ve tahvilât borsaları küşadı.

Madde 3-Ecnebi kambiyo sununun anî tereffü ve tenezzülünden mütevellit aksülamellerden piyasayı vikaye edecek tedabir ittihazı.

Madde 4-Borsayı bankaların altüst etmesine ve lüzumsuz hava oyunlarına mani olmak üzere büyük sermayeli millî bankalar marifetiyle müsmir müdahalâtın icrası.

Madde 5-Borsayı kabul edilen eshamın maliyece müntehab bir heyet tarafından tasdikiyle ve şirket hisse senedatı ise Maliye ve İktisat Vekâletlerinin muvaffakat-ı müşterekesinden sonra ithali.

Madde 6-Bu maddeler ile beraber daha ziyade ihtisasa taallük eden diğer mevad hakkında lâzım gelen tedabiri müzakere ve kambiyo muamelâtını murakabe eylemek üzere salâhiyatar erbab-ı ihtisastan mürekkep bir Kambiyo Komisyonu'nun serian teşekkülü.(121)

İzmir İktisat Kongresine "Millî Türk Ticaret Birliği" nin verdiği raporda ticaretin serbest olması ve "yed-i vahit usulünden(tekellükten)" vazgeçilmesi ve tütün rejisinin kaldırılması istenmekteydi.(122)

Kongrede ziraat ,sanayi ve ticaretin muhtaç olduğu maddelerin yurt içinden karşılanamaması halinde dışardan ithal edilmesi ve gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiş ve kabul edilmiştir.Lokum ve helva gibi malların ihracı halinde bunların ham maddesi olan şekerden alınan verginin iadesi oybirliği ile kabul edilmiştir.(123)

İktisat Kongresinde ticaretin geliştirilmesi amacıyla yapılan tavsiyeler ;şüphesiz bundan böyle kurulan hükümetler tarafından dikkate alınmıştır.Nitekim Ali Fethi Bey,

121.Afet İnan,İzmir İktisat Kongresi,Ankara 1989,s.32-33

122.Gündüz Ökçün,Türkiye İktisat Kongresi(1923-İzmir),Ankara 1981,s.90-92

123.Ökçün,Türkiye İktisat...s.145-146

5.9.1923 tarihinde okuduğu Hükümet programında "Ticaret" mevzuunda şu görüşleri açıklamıştır:

"Trabzon'da bir Ticaret Mektebi açılacak ve ileride bu mekteplerin adedi teksir olunacaktır. Ticaret Mekteb-i Âlisi dahi bugünkü talep ve ihtiyaca göre ıslâh ve tensik olunacaktır. Bundan maada her nevi şirketlerin teşekkülüne suhulet gösterilecek ve tüccarlarımızın doğrudan doğruya Avrupa ile temas yolları aranacaktır. Ticaret-i bahriyemizin inkişafı esbabı mütalâa ve tetkik edilmektedir. Bazı yerlerde yeniden ticaret borsaları açmak üzere icabeden nizamname ihzar edilmekte olduğu gibi limited ve kooperatif şirketlerin tanınması için Ticaret Kanununa bir madde-i kanuniye ilâvesi teklif edilecektir. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odalarının daha faal ve muntazam bir hale ifrağı ile ticaret hayatımızda müsmir olmalarını teminen nizamnamesi tadil ve ıslah edilecektir". (124)

Hükümet programı üzerinde görüşlerini açıklayan Mebuslar, özellikle ticarete önemli bir engel teşkil eden "Kambiyο" meselesinin halledilmesini istemişlerdir. Aksaray Mebusu Besim Atalay Bey, kambiyoda ecnebilere hakim olduğunu, Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin hakim olduğu bir memleket-
te İktisadî gelişmenin mümkün olmadığına dikkat çeker. (125)
Hükümetin düşündüğü çareleri açıklamasını isteyen Besim

124. TBMMZC. II/1, s. 425

125. TBMMZC. II/8, s. 146 (31.3.1924)

Atalay Bey ürünün yetiştiği yerde "Borsa" kurulmasının faydalı olacağını savunarak şunları söyler:" Efendiler, köylü tiftiğini getirir. Daha şehre girmezden evvel dört, beş Ermeni onun peşine takılırlar, bin türlü dil dökerek malını alırlar. Yok kuru imiş, bu yaş imiş diye güneşin altında saatlerce orada kalır. En kuru mal bile güneşin altında kaldığı zaman lüzde on eksiliyor. Sonra kantarcı getiriliyor. Kantarcı ile zaten uzlaşmışlardır. Şimdiye kadar Belediyeler de kantarlara bakmıyorlardı. (Ben kantarcıyı mahkemeye kadar verdim) Sakızlık namıyla yüzde kaçı kantarcıya, bilmem kaçı tüccara mahsus olmak üzere bir ihtikâr başladı. İşte arkadaşlar köycülük, halkçılık böyle olur. Halkın üzerinden bu belâyı kaldırabiliyor musunuz? Bir borsa tesis ederek malını oraya getirsin. Buğdayını, yağını, tiftiğini oraya getirsin". (126)

Türk tüccarlarının yabancı ve azınlık tüccarlarla rekabet edebilmelerini temini maksadıyla devletin kredi vermesini tavsiye eden Besim Atalay, bunun için de bir Devlet Bankasının kurulmasını tavsiye eder. (127) Ticaretin gelişmesinde memlekete yabancı sermayenin girmesinin gereğine de işaret ederek; yabancı sermayenin teşvikinin gerekli olduğunu belirtir.

126. TBMMZC. II/8, s. 146

127. Devlet (Merkez) Bankası hakkında bkz. Selim İlkin "Türkiye' de Merkez Bankası Fikrinin Gelişmesi", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ankara 1975. İbrahim Ülken "Türkiye İş Bankası ve Merkez Bankasının Kurulmasında Atatürk'ün Rolü", İ.Ü. İşletme Fakültesi, Nisan 1981

İmparatorluk döneminde para birliği memleketin her tarafında aynı oranda sağlanamamıştır. Meselâ, İzmir'de metelik on üç para ve on sekiz para, mecidiye yirmi üç, on dokuz, otuz üç, yirmi kuruş olarak uygulanmıştır. Bunları Yahudi tüccarları uygulamış ve kendi menfaatleri açısından paranın değeriy-le oynamışlardır.

Tartıda, metro, kilo, kile kullanılmaktadır. Kile olarak kullanılan ölçü memleketin muhtelif yerlerinde değişik oranlarda kullanılmaktadır. Meselâ, Konya'da 12 kilo bir kile olduğu halde; İstanbul'da 2 kilo bir kile olarak değerlendirilmektedir. Balıkesir'de 4 kilo bir kile, Sivas'da 14 kilo bir kile olarak kabul edilmekte.

Kayseri'de ikiyüz dirhem bir okka, başka bir yerde altıyüz dirhem bir okka! Nereye varsan okka dörtyüz dirhem sözü de geçerli değildir. (128) Bazı yerlerde uzunluk ölçüsü olarak arşın kullanılmakta, bazı yerlerde mimar arşını, bir başka yerde metro, bir başka yerde yarda kullanılmakta. Böyle olunca uzunluk ölçü birimlerinde birlik sağlanamamakta. Bunların düzeltilmesi ticarî ve iktisadî yönden çok önemlidir. Ticaretde terazi, kile, kantar ihtilâfı sıkça görülüyordu. Meselâ, bir mal Konya'ya götürülüyor % 3 eksik geliyor. İzmir'e götürülüyor % 5 fazla geliyor. Bunun da sebebi kantarlarda kontrolün olmayışındı. Kilo yerine taş kullanılması da köylünün malının

128. TBMMZC.II/13-1, s. 71 (2.2.1341/1925)

fire vermesine ve birtakım haksız kazançlara yol açıyordu. İç ticarete dengenin kurulması ve vatandaşın aldatılmaması için ölçü ve tartıda birliğin sağlanmasını isteyen Besim Atalay Bey; ihracatın gelişmesinde aracı ve gayri-müslim unsurların ortadan kalkmasını ve malın doğrudan ihraç edilmesini, bunu sağlamak için de "Ticaret Odaları Kanunu" nun bir an önce çıkarılmasını istedi.(129) Ticaretin gelişmesi ve devamı için " emval-i eytam" ve "terek" meselesinin de halledilmesini tavsiye eden Besim Atalay konuşmasını şöyle sürdürür: "Bir tüccar ölünce Eytam Müdürü koşuyor, terekesini yazacağız diye ticarethanesi mühürlüyor. Bitti. O adam iflas etti. Artık onun ticarethanesi eski işini muhafaza edemiyor. Bunun için emval-i eytam ve tereke meselesi bir an önce halledilmeli".(130)

Ticaretin bir ilim olduğunu ve bu sebeple Ticaret Mekteplerinin açılmasını, büyük şehirlerde gece derslerinin düzenlenmesini ve tüccarlara kambiyo, mübadele, rekabet konularında bilgi verilmesini , gümrük memurlarının dolgun ücretle çalıştırılarak suistimallerin önlenmesinin gereği üzerinde duran Besim Atalay Bey, bunlar yapılırsa ticaretin gelişeceği inancında olduğunu açıklar.(131)

129. TBMMZC.II/8, s.147

130. Aynı yer.

131. Dış ticaretin artması ve Ecnebi sermayesi için bkz.

Osman Okyar; "Dış Ticaret ve Ecnebi Sermaye Meseleleri", Yeni Türkiye, İstanbul 1959, s.253-286

Türk tüccarların para yönünden desteklenmesi amacıyla emlakı üzerinden kredi verebilecek bir bankanın kurulması da üzerinde durulan konulardan biri olmuştur. Dış ticarete ait istihbarat örgütlerinin kurulmasının yerinde olacağına işaret edilerek tüccarın kazanmasının "Türklüğün, memleketin kazanması" olacağı vurgulanır. İhracatın artması için tütün, halı, ipekli kumaşlar, zirai ürünler teşhir edilmeli ve tanıtılmalıdır diyen Besim Atalay; küçük sanayinin gelişmesi için de kredi verilmesi ve kooperatif şirketlerinin kurulmasının iyi olacağını söyler. Dış ticaretin gelişmesinde yabancı ülkelerde "Ticaret Odaları"nın açılmasını öğütleyen Besim Atalay Bey, Amerika'da halı, İngiltere'de halı ve tiftik, Cava'da şeker, kahve, Hindistan'da ve Kahire'de de muhtelif alanlarda ticaret odalarının açılmasının faydalı sonuçlar vereceğini söyleyerek; buralarda bu odaların açılmasını tavsiye eder.

Eskişehir mebusu Arif Bey, bölgede bulunan "lüle taşı"nın önceden ihraç edildiğini ve bu taşın bir metre mikabından yüz İngiliz lirası gelir getirdiğine dikkat çekerek, yenden ihraç imkanlarının aranmasını belirtir. (132)

Halıcılığın önemli ham maddesi ipliğin ihraç edilmesini tenkit eden mebuslara karşı cevap veren Ticaret Vekili Hasan(Saka) Bey, halı sanayinin gelişmesi için yabancılara Isparta, Kırşehir ve Kayseri'de üç iplik fabrikasının kurdu-

rulacağını, boyama işinin fenni usullerle yapılacağını ve çalışanlara gezici öğretmenlerce dersler verileceğini söyler. Ticari hayatın gelişmesinde "Ticaret Odaları"nın rolünün büyük olduğunu ve bu fikre katıldığını belirten Hasan Bey, bu kurumların kurulmasına taraftar olduğunu açıklar.(133)

Ticaret Vekili Vekili Hasan Bey, ticaretin gelişmesinde rol oynayacak elemanların yetişmesi amacıyla İstanbul ve Trabzon'da bulunan okulların dışında yeni okulların açılmasının gerektiğini; ayrıca "Ataşe Komersiyallar"ın açılmasını Trieste, Marsilya, Hamburg, Liverpool, Newyork, Romanya, Yunanistan, Mısır ve Karadeniz Rus limanlarında ticaret ataşelikleri kurulması için Meclisten tahsisat ister. Avrupa pirinçleriyle rekabet edecek pirinçlerin yetiştirilmesi ve kırıksız pirinç temini için yeni çeltik fabrikalarının kurulmasını savunan Ticaret Vekili Hasan Bey'in bu amaçla istediği 500.000 lira ödenek Meclis tarafından kabul edilerek; Maraş, Bursa ve Tosya'da çeltik fabrikaları kurması kararlaştırılır(134)

Ticaretin gelişmesinde önemli rolü olan bankaların eleman ihtiyacını karşılamak için Konya, Samsun, Antalya ve Mersin'de "Ticaret Mektepleri" kurulması amacıyla Şarkikarahisar mebusu İsmail Bey ve arkadaşlarının bütçeden altı bin lira ayrılmasını öngören kanun teklifi Maliye Encümenince kabul edildi.(135)

133. TBMMZC.II/8, s.148-149(31.3.1340/1924)

134. TBMMZC.II/8, s.162(1.4.1924) Ayrıca bkz. 1931, I. Ziraat Kongresi Raporları, C.I-II, Ankara 1932

135. TBMMZC.II/8, s.180

Halı ticaretinin gelişmesine büyük engel teşkil eden Oryantal Karpet Kumpanyası'nın İzmir'de halıcılığı tekeline aldığı belirden Kütahya Mebusu Ragıp Bey, bu fabrikaya karşı rekabet edebilecek bir halı ipi fabrikası kurulmasını, çünkü Birinci Dünya Harbi ve İstiklâl Harbi sırasında Uşak halı ipi fabrikasının tahrip edildiğini belirtir.(136)

Maden ihracatının önemi üzerinde duran Diyarbekir mebusu Fevzi Bey, Ergani bakır madenlerinin işletmeye açılmasını ve üretilen madenlerin sevki için Arada-Diyarbekir-Ergani tren hattının yapılmasını teklif etti.(137)

Diğer taraftan İzmir İktisat Kongresinde tekelleşmeye gidilmemesi dile getirilirken; Hükûmetin "Kibrit İnhisarı"nın hisselerin çoğunluğunu elinde bulunduran Belçika Grubunun ortak olduğu "Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi"ne(138) vermesi basında tenkitlere sebep olmuştur. 12 Temmuz 1924 tarihinde Tanin gazetesi inhisarların kaldırılması için yapılan mücadelenin unutulmamasını hatırlatarak şunları yazıyordu: "Eğer hükûmet memlekette kibrit imalini teşvik maksadıyla inhisar usulünü ihdas ediyorsa bugün tutulan yol maalesef bunun tamamen zıddına bir gayeye vasıl olacaktır. Filhakika bugün açılan müzayedede, kibrit imali sanatının ihdasına nokta-i şerait kâmilan ihlâl eylediği gibi memleket dahilinde

136-TBMMZC.II/8, s.196

137-Aynı yer

138-Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Ankara 1982, s.85

kibrit imali hakkı münhasıran ecnebi müteşebbislere terk olunmaktadır.İran'da bile hususi sanayii erbabı tarafından birkaç kibrit fabrikası inşa olunduğu halde burada öyle şartlar vaz'olunuyor ki,bundan sonra Türkiye'de kibritçilik sanatı millî sanayinin zararına olarak ecnebi müteşebbislerin elinde kalacaktır.Şurası da kayda şayandır ki,hükümet bir taraftan millî sanayiın her nevi teşebbüsâtı cismiyyeye iştirak esasını müdafaa ederken bu kibrit imalini alelittlak ecnebi sermayenin inhisarı altına bırakıyor".(139)

Tanın'de yapılan yorumda kibrit satışlarının inhisar usulüne tabi olmasıyla daha fazla gelir elde edilemeyeceği ve aksine mahalli sanayiın zarara uğrayacağı,hususi sanayiın teşvik edilmesi gerektiği dile getiriliyordu.

Ticaretin gelişmesine yardımcı olmak üzere Türkiye Cumhuriyetini haiz şirketler ile şahıslar tarafından alınacak gemilerin gümrük resminden muaf tutulması için İstanbul mebusları Ali Rıza ve Ahmed Hamdi tarafından Meclise kanun teklifi verilmiştir.Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbatada Türkler ve Türk Şirketleri tarafından iştirak olunan ve millî bayrak altına alınan buharlı gemiler 1345(1929) yılı sonuna kadar gümrük vergisinden muaf tutuluyordu.

139.Tanın,12 Temmuz 1340/1924

(Daha sonra 8.6.1929 yılında çıkarılan kanunla kibrit ve çakmak taşlarının imali,ithali ve satışı devlet tekeline verilmiş ve çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine,alet ve edevatın şahıslarca ithali,imali,nakli,alım ve satımı yasaklanmıştır.)

140.TBMMZC.II/6,s.146(19.2.1340/1924)

Özel sermaye birikimine sağlanan desteklerin belli kişilere meşruiyet görüntüsü içinde çıkar sağladığını belirten Yahya Tezel, görüşlerini şöyle açıklar:

"Yönetici kadro tarafından yeğlenmiş olan kapitalist toplumsal gelişme düzeni, Türkiye nüfusunun içinden bir iş adamları sınıfının yaratılmasını gerektirmekteydi. Bu da bazı Türklerin zenginleşmesine bağlıydı. Yönetici kadro içindeki bir çok insanın, ellerindeki siyasal nüfuzu, kendilerine, yakınlarına ve "iş ortaklarına" çıkar sağlamak için kullanılması Cumhuriyetin "yeni zenginleri" nin yaratılmasında önemli rol oynadı".(141)

Deniz ticaretindeki gelişmede önemli olan "Kabotaj" hakkının alınmasıyla Türk müteşebbislerinin bu alanda gelişeceği üzerinde duruldu. Gümüşhane mebusu Zeki Bey, iktisadî hayatın gelişmesinde en büyük vasıtanın "Kabotaj" meselesi olduğunu ve bunun halledilmesiyle Türk ticaretinin önemli mesafe alacağını vurguladı.(142) 20 Şubat 1340(1924) tarihinde kabul edilen 418 sayılı kanunla Türkler ve Türk Şirketleri tarafından iştirak olunacak Buharlı gemilerin gümrük resminden muaf tutulması kabul edildi.(143)

19 Ekim 1924 tarih ve 994 sayılı kararname ile de merkezi İstanbul'da olmak üzere bir "Ticaret-i Bahriye Odası" kurulması kararlaştırıldı. Oda, memleketin bütün deniz ticare-

141. Yahya Tezel, Cumhuriyet Döneminin.....s.203

142. TBMMZC. II/6, s.146

143. Düstur, Tertip 3, C.5, s.637

tinin ihtiyaçlarını tetkik ederek, hükûmete bilgi verecek, denizlerde, göllerde ve nehirlerde gemilerin işletilmesi, kaptan ve makinistlerin yetiştirilmesinde görev alacaktır.(144)

20 Ekim 1924 tarihinde Ticaret Vekili Hasan Bey tarafından sunulan "Ticaret Sicili Kanunu Lâyihası" ile memleketimizdeki ticaretin hükûmetin denetimine tabi tutulması, yabancı şirketlerin denetlenmesi hükmü getiriliyordu./145)

Diğer taraftan İstanbul'da toplanan "Millî Türk Ticaret Birliği"nin senelik kongresinde; İstanbul'un büyük bir ticaret şehri olması ve şehrin ticari yönden geliştirilmesi için tedbirler alınması, yabancı seyyahların rağbet etmelerinin temini, Türkiye üretiminin ve ihracatının arttırılması, dış ticaret, kredi ve kambiyo meselelerinin çözümlenmesi itibarı Millî Bankası'nın Ticaret Bankası haline dönüştürülmesiyle ihracatın himaye edilmesi, Ziraat Bankası'nın hizmetinin genişletilerek ticarî ve sınaî kuruluşlara da kredi vermesinin sağlanması ve Türk gemiciliğinin gelişmesi için tedbirler alınması gibi konular üzerinde durulmuştur.

Kongrede İdare heyetinin raporu üzerinde durulmuş ve Ticaret Birliği'nin memleketimizde kapitülasyonlarla, himayelerle ve nüfuzlarla kurulmuş olan iktisadî hakimiyete karşı mücadele etmek amacıyla meydana getirildiğine dikkat çekilmiştir.(146)

144. Düstur, Tertip 3, C.5, s.1237

145. TBMMZC.II/9, s.28(20.10.1340/1924)

146. Tanin, 19 Kasım 1924

Tütün üretiminin ve ticaretinin en büyük engeli olan Reji idaresinin kaldırılması Meclisin aldığı önemli kararlardan biridir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi için 1881 de imzalanan Muharrem Kararnamesi ile Duyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştu. (147) Borçlarımıza karşılık belirli devlet gelirleri bu idare tarafından toplanacaktı. Devlet içinde ikinci bir bakanlık gibi idi. Bu idarenin yetkisine bırakılmış olan vergiler arasında "temettü vergisi, Anadolu ipek âşarı, Anadolu ağnamı, tuz tekeli, damga resmi, alkollü içkiler ve tütün vergisi" bulunuyordu. Bu idare devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini toplamaktaydı. (148) Lozan Andlaşmasıyla Duyun-u Umumiye İdaresi kaldırılmış, ancak Reji İdaresi devam etmekteydi. Reji idaresi tütünün dışarıya satımı ve içerdeki tüketimini kontrol ediyordu.

Reji İdaresi tütün istihlâk vergisi kâr hissesini devlete vermekte; ancak, bu vergi ve kâr oranını kendi gösterdiğinden, ne derecede kazanç temin ettiği devletçe kontrol edilememekteydi. İzmir İktisat Kongresine sunulan raporda Reji idaresinin zararları ve kaldırılması üzerinde durulmuş (149) ve tütün ziraatinin serbest olması halinde hem çiftçinin ve hem de devletin gelirinin artacağı açıklanmıştı. (150) Reji idaresinin zararları dile getirilirken şu görüşler ileri sürülmüştür:

147. Blaisdell Donald, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi, Duyun-u Umumiye (Çev. Ali İhsan Dalgıç), İstanbul 1979

148. Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Ankara 1974, s. 338. Yaşa, Cumhuriyet Dönemi... s. 596

149. Ökçün, age. s. 91-93

150. Vakit, 24 Şubat 1339/1923

"Reji şirketinden şikâyeti olmayan bir kimse var mıdır? Tütün zürrâı, tütün ihracatı tüccarı, tütün içen ahali, hülâsa her sınıf halk ve halktan başka Hükümet Reji 'den mutazarrırdır ve müştekidir. Çünkü, Reji İdaresi altında ziraat bin türlü kayıtlara tabi olduktan başka dahilde rekabet yokluğundan dolayı mahsûl düşük fiyatla satılır. İhracat yapan tüccar Reji'ye esir olur. Hükümet kaçakçılığın men'i için bir takım usandırıcı külfetler altına girer ve bu yüzden memlekette birçok fenalıklar meydana gelir. Bu fenalıklarla beraber tütün istihlâk (tüketim) rûsûmundan elde edilen hasılat ahalinin cebinden çıkan paralara nisbetle hiçtir". (151)

İzmir İktisat Kongresinden iki yıl sonra tütün üreticisinin sırtındaki yük kaldırılır ve Reji İdaresi 4 milyon liraya satın alınır. 558 sayılı "Tütün İdaresi Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun" hazırlanır. Kanunun görüşülmesi sırasında Reji idaresinin zararları tekrar dile getirilir; ancak bu idarenin yerine kurulacak "Hükümet tekelinin de meseleyi çözmeyeceği üzerinde durulur. (152)

Kırklareli mebusu Şevket Bey, Reji İdaresinin kaldırılmasındaki amaçtan sapıldığını ve hükümet tekelinin kurulmasının yanlış olduğunu belirterek; kanunun bu haliyle çıkmasını tenkit eder. Mevcut kanun ve nizamların değiştirilmesi halinde, tütün üreticisinin zor durumda kalacağına dik-

151. İkdâm, 3 Mart 1339/1923

152. TBMMZC. II/14, s. 312-319 (25.2.1341/1925)

(26 Şubat 1925 tarihinde TBMM, Fransız idaresindeki Tütün Rejisi'nin 1 Mart 1925 de kaldırıldığına dair kanun kabul etti. TBMMZC. II/14, s. 471)

kat çekerek, bunların üretici lehinde değiştirilmesini savunur. On dokuz madde ve bir geçici maddeden oluşan kanunla tütün alımı, işletilmesi, sigara imali ve satılması, sigara kâğıdı ithali, beyaz defter kâğıdı ithali ve ticareti devlet tarafından yapılacaktı. 1926 yılının Şubat ayına kadar geçerli olacak kanun; 8.2.1926 tarihinde çıkarılan 734 sayılı kanunla 1930 mali yılı sonuna kadar uzatıldı. (153)

1925 yılı bütçe görüşmeleri sırasında görüşlerini açıklayan mebuslardan Sivas mebusu Muammer Bey, ihracatın ithalat karşısında % 58 açık verdiğiine dikkat çeker. (154) Türkiye'nin ihracatında tütünün önemli yer tuttuğunu ve tüm ihracat içindeki payının 1/4 olduğunu açıklayarak; bundan sonra gelen ihraç ürünleri arasında meyveler, yün, tiftik, afyon, palamut ve pamuğun geldiğini belirtir.

Türkiye'nin dışardan aldığı mallar arasında pamuklu dokuma ve hububat başta gelmektedir. Şeker ve mamul madeni eşya da önemli yer tutmaktadır. Bundan sonra nebati yağ, hayvanı yağ, madeni yağ, çay, kahve gelmektedir. 1923 yılında pamuklu mensucata ödediğimiz para 46 milyon liradır. Dışarıya ham olarak sattığımız pamuğun kilosu 5 kuruştur. Ancak bunu mamul halde dışardan aldığımız zaman kilosuna 14,5 kuruş ödemekteyiz. Türkiye'nin pamuk ihracatı 1923 yılında 10 milyon kilo iken, 1924 yılında 20 milyon kiloyu geçmiştir. (15)

153. TBMMZC.II/14, s.319. Düstur, Tertip 3, C.6, s.110

Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s.67.

154. TBMMZC.II/18, 18.3.1341/1925

155. İthalatta buğday, şeker, un, yünlü ve pamuklu dokumanın toplam ithalat içindeki payı % 55 dir. Demir-çelik ve tarım aletlerinin payı 1923 de % 6,6 iken 1924 de % 12 olmuştur. Sarç, agm.s.100

Pamuk ithalatına ödenen paranın asgariye indirilmesi için üretimin teşvikini ve Adana, İzmir, Menderes ovalarının ıslah edilmesini isteyen Ferit Bey, böylece dışarıya ödenen 60 milyon liranın memleket içinde kalacağını ileri sürer.

Türkiye 'nin dışarıya ham madde satıp, mamul madde alması ticari yönden büyük kayıplara sebep olmaktadır. 1923 yılında ihraç edilen ham madde yün ve tiftiğin kilosu 123 kuruş iken; ithal edilen yünlü mamulun kilosu 342 kuruştur. Bu açığın kapatılması için mevcut üretimin üç katına çıkması gerekmektedir. Bu sebeple Türkiye 'nin ham madde ihracı yerine kendi tesislerini kurarak mamul madde üretmesi gereklidir. Diğer taraftan 1925 yılında dışardan alınan buğdaya 11 milyon lira ödenmiş ve karşılığında 161 milyon kilo buğday alınmıştır. Bunu karşılamak için 35 bin çift hayvana ve bir buçuk milyon kilo tohuma, bir buçuk milyon dönüm ekilebilecek araziye ihtiyaç vardır. Bütün bunlara gidecek masraf 10 milyon liradır. Ayrıca bu yatırımlar gerçekleştirildiğinde devamlı bir gelir sağlanacaktır. Memleketin dışardan buğday almakla büyük kaybı vardır. Bu kaybın önlenmesi de ancak çiftçiye kredi, ziraat aletleri ve çift hayvanı vermekle mümkündür. Hükümetin bu konularda çiftçiyi desteklemesi mebusların üzerinde durduğu konular olmuştur.

Meclisin 18 Mart 1925 tarihli oturumunda ithalatta önemli yer tutan şeker üzerinde de durulmuştur. 1923 yılında Türkiye 'nin dışardan ithal ettiği şeker 54 milyon kilodur.

Yıllık ihtiyaç 60 milyon kilodur. Bunun karşılanması için pancar üretimine geçilmesi ve fabrikaların kurulmasına dikkat çeken Kütahya mebusu Ferit Bey, ticarî ve malî ıslahatın gerçekleşmesi için; ticarî dengenin, bütçenin denkliliğinin memlekette kullanılmakta olan nakit para dengesinin bulunması gerektiğini açıklar. (156)

Türk kültürünün tanıtılmasında kullanılmak üzere 1925 yılı bütçesine 5700 lira konurken; Londra 'da açılacak tütün sergisine katılmak için İstanbul Ticaret Odası ile diğer şehirlerimizden katılacak tüccarlara iki pavyon tutulur. Yine Paris'de açılacak sanayi sergisine iştirak için de bir Türk Pavyonu yaptırılır. (157) Bu sergilerde ihraç ürünleri yanında Kütahya Çinileri, Gaziantep el işleri, bakırcılık ve halıcılık faaliyetleri sergilenmekle tanıtım amaçlanmıştır. Lozan, Leipzig panayırılarına (fuar) katılmak için tedbirler alınması, ayrıca Deniz İşletmeciliğinden alınacak gemi ile gezici sergiler düzenlenerek Türk mallarının tanıtılması ve ticaret hacminin genişletilmesi amacıyla çalışmalar yapılır. Ticaret Vekili Ali Cenani Bey bu işlerin yapımı için ayrılan paranın yetersiz olduğunu ve 60 bin liraya ihtiyaç duyulduğunu belirterek; bütçeden ödenek ayrılmasını istedi.

Ticaretin gelişmesinde atılan önemli adımlardan birisi "Ticaret ve Sanayi Odaları"nın kurulması amacıyla kanun teklifi hazırlanması olmuştur. 22 Nisan 1341 (1925) de

156. TBMMZC.II/ 18, 18.3.1341/1925

157. Bu konuda bkz. Yaşar Semiz, 1929-1938 Döneminde Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1991

Meclise sunuldu.Kanun teklifin "Esnaf Kethüdalıkları" kaldırılıyor ve yerine "Ticaret Odaları" kuruluyordu.Kanunla esnafların ayrı ayrı cemiyet kurmaları da mümkün olacaktı.

(158)

27 Mayıs 1341/1925 tarih ve 1959 sayılı kararname ile "İspirto İnhisarı" kuruldu.1 Haziran 1925 tarihinden itibaren ispirto imali,ithalı ve değişimi İnhisar İdaresi tarafından ve İdarenin belirleyeceği fiyattan yapılacaktı.(159)

Bu kararname daha sonra 22.3.1926 tarihinde kanun haline getirildi.790 sayılı kanunla Türkiye içinde ispirto ve her nevi alkollü içkinin imalı ve ithalı devlet inhisarına verildi. Yeni fabrika açmak ve gerekli araç gereçleri ithal etmek de hükümetin müsaadesine bağlandı.Özel fabrikaların ürettiği mallar İnhisar İdaresi'ne % 5-15 arasında bir kâr ile verilecekti.(160)

15 Kasım 1341/1925 tarih ve 2786 sayılı kararname ile millî iktisadın korunması amacıyla 12 Ağustos 1317(1901) tarihli "Âlamet-i farika" nizamnamesiyle ilgili kararname düzenlenerek yürürlüğe kondu.Kararname ile,bütün tüccar ve fabrikatörler tarafından Türkiye dışına satılan üzüm,incir, halı,tütün,sabun,ipek böceği tohumu ve gül yağlarının kutu, şişe vebütün ambalajları üzerine ticaret ve fabrika ve ticarî kurumlar tarafından âlameti farika konulacaktır".(161)

158.TBMMZC.II/ 18, s.626(22.4.1925).

159.Düstur,Tertip 3,C.6,s.701 .TBMMZC.II/23,s.356

160.Boratav,Türkiye'de Devletçilik,s.84

161.Düstur,Tertip 3,C.7,s.77

25.1.1926 tarih ve 725 sayılı "Petrol ve Benzin İnhisarı Hakkında Kanun" ile petrol ve petrol ürünlerinin ithali devlete veriliyordu.(162)Keza,yine aynı tarihte kabul edilen "Şeker İnhisarı Kanunu" ile hertürlü şeker ve şekerli mamullerin ithali de devlet tarafından yapılacaktı.(163)

Ticari hayatın günün şartlarına uydurulması amacıyla hazırlanan "Ticaret-i Berriye Kanunu Lâyihası" 30 Ocak 1926 tarihinde Meclise sunuldu.Kanun lâyihasının gerekçesinde şöyle denilmekteydi :

"1276/1726 tarihinde Fransa'nın 1087 sayılı kanunundan aynen tercüme ve iktibas edilmiş olan halihazırdaki Ticaret kanunumuz Türkiye Cumhuriyeti'nin ticaret ihtiyacat-ı hazırasını ifade ve tatmin edemeyecek haldedir.Bu kanun Fransa'da mevki meriyete vaz'ından bugünü kadar 112 sene gibi bir asırı mütecaviz bir zaman geçmiştir.Bizde 58 sene-den beri tatbik olunuyor".

Medeni olaylar içinde ticaretin önemli değişikliklere uğradığının hatırlatıldığı Ticaret Encümeni Mazbatasında,ticaret kanununun bugün tatbik kabiliyetini yitirdiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de ticaretin gündem güne geliştiği belirtilerek;ticaret kanununun değişmesi gerektiği savunuluyordu.Meclis tarafından 29 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen : kanun 4 Ekim'de yürürlüğe girdi.(164)

162.TBMMZC. II/21,s.305-306(25.1.1926) Ayrıca bkz.Fevzi Altuğ,Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye İstanbul 1983

163.TBMMZC. II/21,s.306

164.TBMMZC. II/25,s.634.Neşet Halil,Büyük Meclis ve İnkılâp, 1933,s.51.Düstur,Tertip 3,C.7,s.1217

Öte yandan 1927 yılından itibaren dünyada yavaş yavaş kendini gösteren ekonomik buhran, Türk Hükümetini de harekete geçirdi. Hükümet, yabancı sermayeyi ülkemize çekebilmek için İstanbul'da bir serbest bölge kurulmasına karar verdi. İstanbul'un Doğu ile Batı arasında önemli bir transit merkezi olması, deniz ve kara yolları ulaşımına uygun olması göz önünde bulundurularak; burada kurulacak bir serbest bölgenin Türkiye'nin dış ticaretine olumlu katkıları da bulunacağı düşünülmüş ve bu konuda hazırlanan kanun teklifi 21. Haziran 1927 tarihinde Meclise sunulmuştur. (165)

Kanunla ticaret mallarının serbest bölgede satılması depolanması, dışarıya veya memleket içine sevkedilmesi imkânı getiriliyor ve bölgede yapılacak alışverişlerde vergi kanunlarının uygulanmayacağı, pasaport kanunu ile seyrisefer talimatnamesinin tatbik edilmeyeceği hükümleri getiriliyordu. (166)

Ticaret Vekili Rahmi Bey tarafından sunulan bir başka kanun da "Ali İktisat Meclisi Kurulmasını Öngörüyordu. Meclis tarafından 26 Haziran 1926 tarihinde 1170 sayılı ile kabul edilerek yürürlüğe giren kanuna göre; meclisin yirmi dört üyesi bulunacak ve bunlardan biri Silâhlı Kuvvetler, on biri iktisat, on ikisi de yine iktisatla ilgili muhtelif kurumların uzmanlarından seçilecektir. Meclisin fahri başkanı Başvekil'dir. Çünkü Meclis Başvekâlete bağlı olacaktı. (167)

165. TBMMZC. II/33, s. 438-441 (22.6.1927)

166. Aynı yer.

167. TBMMZC. II/33, s. 482

Âli İktisat Meclisi'nin görevleri şöyle tesbit edilmiştir:

1-Memleketin iktisadiyatıyla alâkadar olmak üzere hükümetçe hazırlanacak kanun ve nizamname lâyihaları ile hükümetden tevdi olunacak iktisadî mesa'il hakkında beyan mütalâa etmek.

2-Mevcut kavanin ve nizamatin iktisadla alâkadar olanlarını memleket ihtiyacına, derece-i tevafıkını ve bunlar arasındaki aheng-i irtibatı teklif eylemek.

3-İktisadî ihtiyaçlarımızın icap ettirdiği usul ve sistemler hakkında takibat icra eylemek.

4- Umumî iktisadî cereyanlarını takip ederek memleket iktisadiyatına tesir derecesini ve münasebetlerini tetkik etmek ve bu husustaki araştırma sonuçlarını hükûmete bildirmek.(168)

Âli İktisat Meclisi'nin kurulmasından sonra yapılan bir diğer önemli çalışma da "Millî Sigorta Şirketi" teşkili olmuştur. Bilhassa deniz nakliyeciliği için sigorta şirketleri önem arz ediyordu. Sigorta şirketimiz olmadığında 1926 yılına kadar deniz ticareti yabancı gemiler tarafından yapılmaktaydı. 1920 yılında kurulan sigorta şirketlerinin altısı yabancı sermaye ile kurulmuşken; iki firmada Türklerin ortaklığı mevcuttu. Yunanistan ve İtalya'ya yapılan ihracatın tamamına yakını Yunan gemilerince yapılıyordu. Türk gemileri sadece Pire ve İskenderun limanlarına gidebiliyorlardı. Deniz

168. TBMMZC. II/33, s.482. Düstur, Tertip 3, C.7, s.1015-1017

Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, s.73

ticaretindeki bu yabancı hakimiyetini kırmak için "Milli Sigorta Şirketi Teşkilî Hakkındaki Kanun" kabul edildi ve yabancı gemilerin Türk limanları arasındaki yük ve yolcu taşımaları yasaklandı. 1 Temmuz 1926 da yürürlüğe giren "Türk Kabotaj Kanunu" ile Türk karasularında nakliye ve yolcu taşıma işini bundan böyle Türk gemileri yapacaktır.(169)

Kabotaj Kanunu'nun kabulünden sonra, Türk sermayedarları eski de olsa bir çok gemi alarak filolarını büyüttüler ve yük taşımacılığını arttırdılar. 1923 de Türk gemilerinin taşıdığı yük tonajı 28.125 ton iken, 1928 de bu rakam 86.867 tona çıktı. İthalatta yük taşımacılığı % 22 ile İtalyanlara aitti. Onları % 18 ile İngiltere, % 14 ile Yunanlılar takip ediyordu. Türk gemilerinin toplam navlun içindeki payı ise %14,5 civarındaydı. Türk teknelerinin kapasitesi 170 ton gibi küçük bir rakam ifade ederken; İtalyan gemileri 2200, İngiliz gemileri 2130 ve Yunan gemileri de 1250 ton kapasiteydi.(170)

Yapılan ithalatın % 16 sını buğday, un, şeker teşkil ederken, çay ve kahve % 2 ile 2,5 arasında değişiyordu. Pamuklu ve yünlü dokuma % 39 larda seyrederken, keten % 5, makine % 4,3 petrol ve türevleri % 4,4 metaller, demir ve çelik % 9,4 ulaşım araçları % 2, cam eşya % 2,6 kürk ve deri % 2,8 di.(171)

Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeler arasında İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, ABD ve Avusturya vardı. 1924-1929 arasında Türkiye'nin ticaretinde İtalya ön plandadır. Almanya'da ithalatta önemli bir yer alıyordu. Makine ve elektrik ihtiyaçlarının büyük kısmı bu ülkeden karşılanıyordu.(172)

169. TBMMZC. II/25, s. 793. Keyder, age. s. 129

170. Keyder, aynı yer.

171. 1928 Dış Ticaret İstatistikleri, s. 1-79. Keyder, age. s. 105

172. Tezel, Cumhuriyet Dönemi.... s. 144

Türkiye'de yerli üretim arttıkça, üretim artışına paralel olarak ithalatta da bir azalma görülmektedir. Ancak bazı ürünlerdeki ithalatın azalması, ithalatın azalmasından ziyade, ithal edilen mal cinsinin değişmesinden kaynaklanmaktadır. Pamuklu malların 1924 de ithalattaki payı % 33 iken, 1926 da % 30.6 ve 1928 de % 23.5 civarındadır. Tekstil ve gıda mallarının toplam ithalattaki payı 1923 de % 74, 1925 de % 67 ve 1927 de % 52 olarak gerçekleşmiştir. Ancak genel ithalat 1927 de 211 milyon lira iken, ihracat 158 milyon lirada kalmıştır. (173) Demek ki ithalatta devamlı bir artış söz konusudur.

Ihracat malları arasında ilk sırayı alan tütün üretimi 1923 yılında 21 milyon kilo iken, 1924 de 51 milyon, 1925 de 56 milyon, 1926 da 54 milyon ve 1927 de 69 milyon kiloya çıkmıştır. Üretimdeki artışa paralel olarak ihracattaki artış da her geçen sene yükselmiştir. 1923 de 19 milyon kilo 1924 de 30 , 1925 de 50, 1926 da 44 ve 1927 de 35 milyon kilo olarak gerçekleşmiştir. (174)

1923-1927 yılları arasındaki ticaret şöyle gerçekleşmiştir: (175)

<u>Yıl</u>	<u>ithalat(milyon tl)</u>	<u>ihracat</u>	<u>fark</u>
1923	144.8	84.7	-60.1
1924	193.6	158.9	-34.7
1925	241.6	192.4	-49.2
1926	234.7	186.4	-48.3
1927	211.4	158.4	-53.0

173. Keyder, age. s. 108

174. Cumhuriyetin On Yılı, s. 255

175. Sarç, agm. s. 5. Okyar, Yeni Türkiye, s. 259. Keyder, age. s. 109

1920-1927 yılları arasında Amerikan dolarının Türk lirası olarak değeri:(176)

1920	1.16	1923	1.68	1926	1.91
1921	1.53	1924	1.88	1927	1.94
1922	1.62	1925	1.83		

Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeler ve ithalat-ihracatın % olarak değeri:(177)

Yıl	Almanya		İtalya		İngiltere		Fransa		ABD		Rusya	
	Ihr.	Ith.	Ihr.	Ith.	Ihr.	Ith.	Ihr.	Ith.	Ihr.	Ith.	Ihr.	Ith.
1924	13	11	22	11	15	18	12	9	10	6	1	3
1925	14	13	26	18	9	16	12	9	13	8	3	3
1926	13	16	28	16	11	14	12	14	13	3	3	4
1927	10	17	23	12	11	14	11	14	16	4	4	3

Bu ülkelere yapılan ihracat 1924 de % 73, 1925 % 77, 1926 da % 80, 1927 de % 75. Yapılan ithalat ise % 68, % 72, % 71, % 64 olarak gerçekleşmiştir.

Ticaret Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl, Ankara 1973
s.48. Ülken, age. s.97

176. Ömer Celâl Sarç, "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Değişmeler", İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C.30, S.1-4, s.5
Aziz Köklü, Türkiye'de Para Meseleleri; (1915-1946) Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti, Ankara 1947

177. DİE, Dış Ticaret Yıllıkları. Tezel, Cumhuriyet Dönemi.. s.144

Türkiye'nin ihrac ettiği tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı:(178)(Rakamlar % olarak verilmiştir)

<u>Malın Cinsi</u>	<u>Yıl</u>			
	<u>1924</u>	<u>1925</u>	<u>1926</u>	<u>1927</u>
Tütün	29.3	31.4	36.6	27.7
Kuru Üzüm	11.4	5.7	6.7	4.7
Pamuk	7.3	7.0	8.0	6.0
İncir	7	4.2	3.3	2.7
Fındık	4.7	7.3	6.0	6.5
Yün	5.1	2.7	4.7	5.8
Afyon	3.8	3.8	4.5	3.0
Yumurta	2.3	2.4	2.4	3.4
	<u>71</u>	<u>64.5</u>	<u>72</u>	<u>58</u>

İhraç edilen bu ürünlerin dışında palamut, koyun ve keçi, tiftik, ipek, halı, kilim, kömür ve zeytinyağı gibi kalemler de dışarıya satılan mallar arasındaydı.

178. TC. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı (1930-1931), C.4, s.319-320 .Ayrıca değişik rakamlar için bkz. D.İ.E. Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973, s.313-314. Memduh Yaşa, Cumhuriyet Dönemi..s.14 Dış Ticaretle ilgili bkz. Nahit Töre, Atatürk Döneminin (1923-1928) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1982

C-DEMİRYOLLARI VE KARAYOLLARI FAALİYETİ

İkinci Büyük Millet Meclisi'nin ilk Hükûmeti olan Fethi (Okyar) Bey'in kurduğu hükûmet 14 Ağustos 1923 de göreve başlamış ve hükûmet programını Meclise sunmuştur. Meclise sunulan programda "Nafia" hakkında yapılacak işler ve düşünceler şöyle dile getirilmiştir:

"Efendiler, Harp senelerinde umur-u nafia'ya, bilmeceburiye pek az masraf edebildik. Yollarımız, köprülerimiz tamire muhtaç olduğu gibi bir çok limanlarımız henüz inşa olunmamış ve birçok nehirlerimiz mecralarına müsadif arazi için servet kaynağı olacak yerde bakımsızlık yüzünden o arazi için mucib-i felâket bulunmuştur. Birçok yerlerde öyle bataklıklar, vardır ki, masraf edilip kurutulsa civar ahali için aynı feyiz ve bereket olacaktır.

Halbuki bu halleriyle ırkımızın sıhhatine ve nüfusunun tezayüdüne düşman olan mikropların yatağıdır. Yaşamak için ve iktisadî inkişafımızı temin için umur-u nafiaya dört elle sarılmak mecburiyetindeyiz. Ancak bu bütün bu ihtiyacın bütçeden teminine bu gün için imkân yoktur. Bu gün yapabileceğimiz azami fedakârlık umur-u nafia için 1338(1922) senesinde mevzu tahsisatı 6,7 misline iblâğ etmek olacaktır. Bununla şoseler ve umûî köprüler tamir olunacak, liman ve nehirler hakkında tetkikat-ı fenniye de bulunulacak ve projeler ihzar olunacaktır.

Şarkî Anadolu'da dört bin küsur kilometre uzunluğunda demiryolu inşası için geçen sene bir Amerikalı kumpanyaya imtiyaz verilmişti. Bu demiryolunun inşaatına karîben mübaşeret olunacağına dair son günlerde malûmat alınmıştır. Şurasını sarahaten söylemek isterim ki; bütçü açığını kapatmak için hariçten istikraza kat'î surette taraftar olmayan Heyeti Vekileniz muayyen bir nafia işi için ve meselâ nehirlerimizden birini tathir veya her hangi bir bataklıkçı nâfi şeraitle kurutmak için istikraz akdetmeye mütemayildir. Ve memlekete umur-u nafia için girecek olan sermayelere âzami teshilât-ı iraeve hazırdır.

Demiryollarının tarifelerini ihtiyacat-ı iktisadiyemiz nazar-ı dikkate alınarak tadil etmeye çalışacağız ve şimendifer müstahdemini yetiştirmek için açılan mektep gibi adetleri ihtiyaca gayrikâfi olan küçük fen memurları dahi yetiştirmek için İzmir'de ve Elâziz'de birer mektep açılacaktır".(1)

İktisadî gelişmede demiryollarının önemli olduğunu belirten Hükûmet " Tarik Bedeli Nakdîsi Kanununa Müzeyyel Kanun Tâyihası"nı(2) hazırlayarak Meclise sundu. Kanunun görüşülmesine 19 Eylül 1923 tarihinde başlandı. Hazırlanan kanun teklifine göre Vilâyet ve Livaların yol bedelleri kendi

1. TBMMZC.II/1, s.424 (5.9.1339/1923). Nuran Dağlı-Belma Aktürk,

Hükûmetler ve Programları, Cilt I (1920-1960), TBMM Yay.

Ankara 1988, s.16-17

2. TBMMZC.II/2, s.193 vd.(19.9.1923)

hususî yol yapımı ve tamiratında kullanılacaktır.Yol bedellerini yukarıdaki şekilde harcayanlar sorumlu tutulacaklar; fakat İl Özel İdare bütçelerinin umumi meclisi ve encümenlerinin üyelerinin yevmiyesi, memurların maaşı, kırtasiye masrafları, Özel İdare bütçelerinde karşılığı olmayan sağlık, hayır, sanayi, baytariye ve ziraat gibi zaruri masrafların karşılanması için bütçedeki "Nafia" gelirinden % 25'i geçmemek üzere bir hisse ayrılacaktır.Yine kanun göre Vilâlet ve Livaların yollarının yapımı beş senelik programlar dahilinde yürütülecektir.Yol bedelleri hususî tahsildarlar ve maliye tahsildarları tarafından tahsil edilecek ve Ziraat Bankası ve Mal Sandıkları'nda toplanacaktır.Nafia(Bayındırlık) işleri gelirinden Maarif için verilecek para % 5'i geçmeyecektir.(3)

Teklifle ilgili düşüncelerini açıklayan Kastamonu mebusu Mehmed Fuad Bey, kanunun yürümeyeceğini ileri sürmektedir.Çünkü şimdiye kadar millettten alınan para ile yol yapılmamıştır, bundan sonra da yapılmayacaktır.(4)

Niğde Mebusu Ebubekir Hazım(Tepeyiran) Bey ,Livalardan yol yapımı için az para ayrıldığını tenkit eder.Yol ve mektep çok acil ihtiyaçtır.Yol yapımı " amele-i mükellefe bedel-i nakdi"nin çare olmadığını söyler.(5)

Karesi(Balıkesir) Mebusu Vehbi Bey,yol parasının yola harcanmasını ve diğer sağlık,hayır(Dârüleytam,Darülaceze

3.TBMMZC.II/2,s.110

4.TBMMZC.II/2,s.193

5.Aynı cilt,s.210

hastahane), sanayi işleri, sanayi mektepleri vd. işler için genel bütçeden para ayrılmasını teklif eder.(6)

Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi de ilmin, irfanın, iktisadî vaziyetin gelişmesinin umumî gelirlerin artmasına bağlı olduğunu ve bunun da yollarla mümkün olacağını hatırlatır. Para olmazsa yol olmaz, yol yapılmaz. Yol olmayınca iktisadî durum gelişmez. Yol parası olarak yıllarca alınan para yol yapımı için kullanılmamıştır. Bugünkü durumun sebebi de budur. Yol yapımı için alınan paralar başka maksatlarla kullanıldığından, halkta bir yeis meydana gelmiştir. Bunun için de halk artık yol parasını vermek istemiyor. İlköğretim için ayrılan % 25 lik kısım yol vergisinden düşmeli ve doğrudan doğruya halktan bu oranda bu ad altında vergi alınmalıdır.(7)

Maarif Vekili İsmail Safa Bey, bütün işlerin merkezden yapılmasının zor olduğunu ve mahalli idarelere bir kısım görevlerin devredilmesinin yerinde olacağını, mahalli idarelerin vergilerinin de maliye tahsildarlarınca yıllarca toplanmasının yanlış bir uygulama olduğunu, gelirlerin mahalli idarelerce toplanmasının iyi olacağını, maliyenin mahalli idarelerin gelirlerine el uzatmaması gerektiğini ifade eder. Memlekette bir halk hükûmeti kurmak istediklerini ve bunun için de bütün müesseselerin baştan başa değiştirilmesi gerektiğini söyleyen İsmail Safa Bey konuşmasını şöyle devam et-

6. TBMMZC.II/2, s.810-813(20.10.1339/1923)

7. Aynı yer.

tirir:" Yoksa böyle merkeze halkçıları toplamak,ümid edilen şeyi meydana getiremez.Memleketin her noktasında harekete mecburuz.Kabiliyetli ve işleyebilir bir takım makinelere ihtiyaç vardır.Bu makineyi kurmak için buradan kanunlar vaz' etmek,idare-i hususiyelerin harekâtını bir takım kayıt ve şartlara bağlamak,bu makineleri felce uğratmak demektir".(8)

Trabzon mebusu Muhtar Bey,memlekette Nafia işlerinin yapılamadığını,Nafia işlerinin memleketin tamamına ait olduğunu,öncelikle yol yapılmasını,yol yapmakla Maarifin ve iktisadî vaziyetin yükseleceğini açıklar.Yol parasının başka yerlere harcanmamasını ister.(9)

Nafia Vekili Diyarbekir Mebusu Fevzi Bey'in açıklamasına göre; valilerin raporlarından anlaşıldığı gibi"yol bedeli"adı altında alınan paraların % 20 si zaruri yollara sarfedilmiyor.Maarif için tahsisatı Maliye vermiyor.Bu sebeple yol vergisinden kesilen para Maarife gidiyor.(10)Yapılan konuşmalardan sonra kanun teklifi encümenine havale edilir.

Memleketin iktisaden kalkınmasında demiryollarının önemli olduğunu kabul eden Cumhuriyet Hükümeti,bu hat-tın geliştirilmesi için ciddi bir çalışma içine girmiştir.Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiyesi'ne intikal eden demiryolu uzunluğu 4083 km'dir.(11)Bu yolların çalıştırılması ise yabancılar tarafından yapılmaktaydı. Yabancı şirket-

8.TBMMZC.II/2,s.813

9.TBMMZC.II/2,s.814

10.Aynı Cilt,s.815

11.Cumhuriyetin On Yılı,s.245

ler içinde % 67,5 ile Almanlar ilk sırayı alırken, bunu % 15,3 ile Fransızlar,% 11,7 ile İngilizler takip etmektedir. Diğer yabancı şirketlerin payı % 5,2 dir.Mevcut yolların büyük kısmı harplerde tahrip edilmişti.Lokomotif,vagon, köprü ve binalar büyük zarar görmüştür.1923 yılında çalışır vaziyetteki lokomotif sayısı altı tanedir.(12)Mevcut yollardan 2352 km si yabancılar,1734 km'si devlet tarafından işletilmektedir.(13)

Türkiye'deki demiryollarına İngilizlerin hakim olmak istediğini ve bu maksatla da Zirih Bankası'nın elinde bulunan hisse senetlerini 20 İngiliz lirasından aldıklarını görmekteyiz.(14)Hüseyin Cahit,Tanın gazetesinde yazdığı "Anadolu Şimendiferleri" yazısında,meseleyi dile getirmiş ve İngilizler gibi tasarrufa düşkün bir milletin piyasada daha ucuz olan hisse senetlerini dolgun fiatla almalarına dikkat çekmiştir.İngilizlerin Anadolu hattına sahip olmak için yüksek fiatla hisse senetlerini topladığını yazmaktadır.(15) İngilizlerin Anadolu üzerinde "vasi bir plan takip ettikleri"ne işaret eden Hüseyin Cahit,meseleye ciddiyetle eğilmesini belirtmektedir.(16)

12.Aynı yer.

13.Ömer Celâl Sarç,"Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları",Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, İstanbul 1983,s.352.Ayrıca bkz.H.Sami Güven,Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolu Ulaştırma Kooperatifleri, Ankara 1982.Hilmi Uran,Hatıralarım,Ankara 1959.S.Atık,"Türkiye'de Demiryollarının Tarihi ve Gelişim Süreci"Birinci Ulusal Demiryolu Kongresi,Ankara 1979 .T.M.M,O,B. İnşaat Müh.Od,Türkiye'de Ulaşım Politikası,Ankara 1977

Mustafa Kemal 1 Mart 1340/1924 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada demiryolları ile ilgili olarak düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Memleketin muhtaç olduğu şimendüferler hiç bir an nazarımızdan dun olmayacaktır.Sivas şimendüferlerinin derhal inşasına başlanması kararını esaslı bir inkişaf tedbiri ad ediyoruz. Memlekete her vasıta ile bir karış fazla şimendüfer vücuda getirmek, fakat vaziyet her ne olursa olsun bir gün geri kalmamak düsturu milletin hakiki ihtiyacına tamamen mutabık olduğu kanaatindeyim".(17)

22 Mart 1340/1924 tarihinde çıkarılan 448 sayılı kanunla iki yıl içinde Adana-Diyarbakir-Ergani demiryolu hattının yapılması kabul edildi.(18) 23 Mart 1340/1924 tarihinde kabul edilen 449 sayılı kanunla da Samsun-Sivas ve Ankara-Musaköy hatlarının azami beş yıl içinde tamamlanması hükmü getirildi.(19)

Trabzon mebusu Muhtar Bey, Nafia bütçesinin geçen yıla göre iyi olduğu ve memleketin iktisadî geleceğinin demiryollarına bağlı bulunduğunu; Anadolu'dan İstanbul'a giden demiryolunun Adana ve Mersin limanlarını, Doğu Anadolu'nun güney kısımlarını da İstanbul'a bağlaması yönünden önemli bulun-

14. Hüseyin Cahit, "Anadolu Şimendiferleri", Tanin, 13 Ekim 1923

15. Tanin, 13 Ekim 1923

16. Tanin, 13 Ekim 1923

17. TBMMZC.II/7, s.4 (1.3.1340/1924)

18. Düstur, Tertip 3, C.5, s.739

19. TBMMZC.II/7, s. 762-775, 810

duğuna dikkat çekerek, Adana-İzmir hattının ve Karadeniz havzasına gidecek hattın memleket kalkınması yönünden önemli bulunduğunu ve bu hatların kısa zamanda yapılmasının gerektiğini belirtir.(20)

Nafia Vekili Süleyman Sırrı(Bozok-Yozgat Mebusu) Bey, Türkiye'nin bir ziraat memleketi olması gerekirken; buğdayın Amerika'dan, süt ve yünün Avrupadan alındığını belirterek, nakliye vasıtalarının ve buhar kuvvetinin bulunmamasının geri kalmışlığımızda önemli bir sebep teşkil ettiğini açıklar. Türklerin çok eski devirlerde tarımda sulama yaptıklarını ve Hindistan'daki Türk Devletlerinin suni sulamaya asırlar önce başladıklarını ve uyguladıklarını hatırlatarak; Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın aynı işi yaptığını, Irak bölgesinde Türklerin yine sulamayı en iyi şekilde tatbik ettiklerini açıklar. Anadolu'daki yol yapımının yetersiz olduğunu açıklayan Süleyman Sırrı Bey , konuşmasını şöyle sürdürür: "Biz, nasılsa demir yollarında da, sulama meselelerinde de müteferrik hareket etmişizdir. Tekmil inşaatımızı orada yaptık, Irak'da yaptık. Memleketimizde bir şey yapamadık".(21)

Memlekette yapılacak nafia işlerinin bir düzene konulması ve tesbit için " Umur-u Nafia Programı" hazırlandı. Program hazırlandıktan sonra mebuslara dağıtılmış ve görüşleri alınmıştır. Programın gerekçesinde insan faaliyetleri-

20. TBMMZC.II/7, s.778-793. Düstur, Tertip 3, C.5, s.739

21. TBMMZC.II/7-1, s.894 (22.3.1340/1924)

nin en faydalı vasıtalarından birini teşkil eden ulaşım ve haberleşmenin önemi, ulaşım yollarının sadece mal değişimi ile kalmadığı ve fikirlerde de değişiklik meydana getirdiğine dikkat çekilerek; ulaşım hatlarındaki ücretlerin düşmesiyle ekonomik gelişmenin başlatılacağı ve milletlerin yaşayışları arasındaki farkların ortadan kalkacağı, millî üstünlüğün kurulmasında yolların çok önemli olduğu açıklanıyordu.

(22)

Umur-u Nafia Programı

Medeniyette gelişmenin ölçüsünün sanayi ve demir-çelik kullanımı olduğu belirtilerek; bâkir araziden çıkarılacak bilcümle mevad meta haline geçecek, müddet-i medide hasret ve iştiyâkı ıstırabını çeken halkın kalbi lokomotif düğüyle münşerih olacaktır" denilen Nafia programında; demiryollarının gelişimi ve hususiyetleriyle ilgili olarak üç nokta üzerinde duruluyordu. Birincisi imtiyazlı şirketlerin işlettiği demiryollarında indirim yapılması. İkincisi Chester projesi(23) olarak bilinen Türk-Amerikan inkişaf şirketine verilen Şarkî Anadolu Demiryolları imtiyazı. Üçüncüsü ise yapılması düşünülen yeni demiryollarıdır ki bunlar da şöyle tesbit edilmiştir:

1-Bağdat demiryolunun bir kesiminin Suriye içinde bulunmasından dolayı, hattın tamamen Türkiye içinde devam etmesini sağlamak için İslahiye-Ayıntap-Akçakoyunlu Hattı. 120 km

22. TBMMZC. II/2, s. 348 (25.3.1340/1924). Türkiye Devleti Nafia Vekâleti, Umur-u Nafia Programı, Dersaadet 1339

23. Bu konuda bkz. Yaşar Semiz, Chester Projesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

- 2-Urfa-Bağdat demiryoluna bağlanacak hat 45 km
 3-Karadenizde maden kömürü havzasını Bolu-Düzce hattı.
 4-Antalya-Aziziye-Banadır-Karakuyu-Afyon hattı.
 5-Aydın-Çine,Muğla-Marmaris hattı
 6-Selçuk-Kuşadası hattı.
 7-Uzunköprü-Keşan hattı.Edirne'ye ve Şark Demiryollarına bağlanacak.
 8-Konya-Koçhisar tuz menbaalarına ve Polatlı'ya gidecek hat.
 9-İnebolu-Kastamonu hattı.
 10-Ankara-Kangırı(Çankırı) hattı.
 11-Çanakkale-Okçugöl-Bursa hattı.
 12-Kütahya-Marmara Denizi Saylıburun hattı.
 13-Adapazarı-Bolu hattının Yeşilirmak-Kelkit vadisi hattı.(24)

Nafia programında demiryollarının yanında "Şose Yolları"nın da önemli olduğu belirtilir ve şöyle denilir:"Kırsal imar,köyler ihya edilmez ise şehirlerde sefalet başgösterir.İktisat ulemasından "Schmit" in dediği gibi her hangi bir millet için en mühim ticaret şehir ile köy arasında yapılandır.İşte bu boşluğu dolduracak vasıta şose yollarıdır"(25)

Tesbit edilen programa göre 24.361 km yol yapılacak ve tamir edilecektir.11.160 km de yeni yol yapılacak ve bunlar için 156 milyon lira ihtiyaç vardır.

19 Eylül 1923 tarihinde kabul edilen bir kanunla İzmir-Kasaba ve Bandırma,Soma,Aydın,Bursa demiryolları ile İzmir liman ve rıhtımına ilişkin olarak Birinci Dünya Harbi sırasında kaldırılan imtiyazlar yeniden eski şirketlere

24.TBMMZC.II/2,s.348. Umur-u Nafia Programı,Dersaadet 1339

25.Umur-u Nafia Programı

verildi. Nitekim 27 Ekim 1923 de Nafia Vekâleti ile Fransız
(26)
tebaasından K.Gronbilad arasında imzalanmış olan Mersin li-
manı hakkındaki imtiyaz, şartname ve yapım hakkındaki kanun
kabul edildi.(27)

Ergani bakır madenlerinin işletilmesi ve çıkarılan
madenin taşınması için Arada-Diyarbakir-Ergani hattının ya-
pılması gereği üzerinde durulmuş ve bu yolun yapımı ile se-
nede elli milyon liralık bakır madeninin işletileceği ve ö-
nemli bir gelir elde edileceğine dikkat çekilmiştir. Ziraat
ve hayvan ürünlerinin de değerlendirileceği ve Doğu ve Güneydoğu
Anadolu ürünlerinin Mersin limanına ulaşacağı ve buradan da
dışarıya gönderileceği üzerinde durulmuştur.(28)

Meclisin 23 Mart 1340/1924 tarihli toplantısında
Samsun-Sivas ve Ankara-Musaköy demiryollarının yapımı ve beş
senede harcanmak üzere 65 milyon lira sarfedilmesini öngö-
ren 449 sayılı kanun kabul edildi.(29)

Tren hattının olmamasının B irinci Dünya Harbinde
büyük zararlara yol açtığını belirten Kastamonu mebusu Halit
Bey, konuşmasında şunları söyler:

Harb-i Umumi'de bir çok tecrübelerle gördük. Bir or-
dumuz olsa bile, arkadan onun menzil teşkilâtını ve keza o-
nun arkasındaki memleketin aksam-ı muhtelifesiyle hatt-ı mu-
vasalayı temin edemezsek biz bundan yine kâfi derecede isti-

26. İlhan Tekeli-Selim İlkin; 1923 Tarihli Umur-u Nafia Prog-
ramı", IX, Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1981, s.1659

27. TBMMZC.II/1, s.53-73 (27.10.1339/1923)

28. TBMMZC.II/7-1, s.854 vd. Düstur, Tertip 3, C.5, s.739 K.No:448

29. TBMMZC.II/7-1, s.859. Düstur, C.5, s.740

fade edemeyiz.Nitekim Kafkasya'da efrat arasında açlık yüzünden bir çok vefiyat verdiğimiz malûmdur.Halbuki ı sıralarda Konya'da buğday dolu idi.Fakat onu oralara sevk edecek hiç bir şey yoktu.Kezalik Irak'a da -ben o zaman orda idim- ta Konya'dan buğday geliyordu.Nusaybin'e kadar trenle geliyordu; orda dekovil ile Musul'a,Musul'dan da Kelek'e... cepheye gelinceye kadar bir çok efrat,açlıktan, iskorpitten vesairenden telef oluyordu.Binaenaleyh bu acı tecrübeleri de düşünerek ve yine aynı şekilde ordumuzun da menfaatine hizmet edeceği için Meclis-i Âli şimendüfer siyasetine ehemmiyet vermiştir ve bütçesini 17 milyon lira olarak kabul etmiştir".(30)

İzmit mebusu Mustafa Bey de şimendifer ve yolsuzluk yüzünden askerlerin bir ile üç aylarını yollarda geçirdiğini,hatta bu sürenin zaman zaman altı aya kadar yükseldiğini hatırlatarak,demiryollarının önemini açıklar.(31)

Trabzon-Erzurum demiryolu hattının yapılması ve Trabzon limanı keşfiyatının 1340 senesi içinde icrasına dair kanun 10 Nisan 1340/1924 de kabul edildi.(32)

Demiryollarının gelişmesini sağlamak gayesiyle "Anadolu Demiryolları Umum Müdürlüğü" kurulması için kanun teklifi hazırlandı.Anadolu demiryollarının ve Baydarpaşa liman

30.TBMMZC.II/8,s.28(26.3.1340/1924)

31.TBMMZC.II/8,s.31 (Ayrıca bkz.Ziya GürelçKurtuluş Bavaşı'n-
da Demiryolculuk" Bellekten,C.XLV,Ankara 1980

32.TBMMZC.II/8,s.537-542.Düstur Tertip 3,C.5,s.811 K.No:476

ve rıhtımının satın alınması, tamir ve ıslâhı için Nafia Vekâleti bütçesine 3 milyon lira ödenek konulması kabul edildi.

Liman, rıhtım ve demiryollarının işletilmesi için de ayrı bir teşkilâtın kurulması gündeme getirildi. Kurulacak teşkilâtın "İdare Meclis"nin bulunması ve bunların çalışma şeklinin düzenlenmesi için Nafia Vekâleti'ne bağlı olarak kurulacak teşkilâtın gerçekleşmesi amacıyla bir kanun teklifi hazırlandı. Kanunla Haydarpa-Ankara ve Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı demiryolları ve Haydarpaşa liman ve rıhtımının bütün şube ve müstemilatıyla beraber mukavele ve şartnamelerindeki hükümlere uygun olarak hükümetçe satın alınmasına izin veriliyordu.(33)

Nafia Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan Anadolu Demiryolları Müdürlüğü'nün ayrı bir bütçesi ve İdare Meclisi bulunacaktı. Hazırlanan kanun üç amacı vardı. Birincisi Anadolu hattının satın alınması için hükûmete izin vermek, ikincisi hattın çalıştırılması için teşkilât kurmak, üçüncüsü de hattın tamiri için hükûmete beş senede harcamak üzere 15 milyon lira kullanma yetkisi vermek.(34)

Kanunun çıkarılmasında ki bir diğer amaç da hisse senedinin % 51.5 'nu elinde bulunduran İngilizlere hattın tamamen geçmesini önlemektir. Şayet hat satın alınmazsa, imti-

33. TBMMZC. II/8-1, s. 1068, 1267-1268 (22.4.1340/1924). Düstur

Tertip 3, C.5, s. 1126-1127

34. TBMMZC. II/8-1, s. 1071

yaz müddeti bitince İngilizlerin eline tamamen geçmesi söz konusuydu. Anadolu Demiryolu hattı hükûmetin eline geçmediği takdirde; tarifeler yabancı şirketler ve işletmeciler tarafından çok yüksek tutularak belirleniyordu. Bu sebeple de Anadolu buğdayı İstanbul'a gönderilemiyordu. İstanbul'un ekme ihtiyacını karşılamak için dış ülkelerden 20 milyon liralık buğday getirilmekteydi. Hükûmet bu hattı mübaaya edecek olursa (satin alırsa) ve gerekli tamirat yapılırsa yapılan masrafı bir iki sene içinde amorti edecektir. (35)

Hükûmet tarafından teklif edilen kanun lâyihası Meclis tarafından 139 oyla kabul edildi ve Anadolu Demiryolunun işletme hakkı Türk Hükûmeti'ne geçti. (36)

1924 yılında Türkiye'nin yol durumu şöyledir:

Umumi yol uzunluğu 8.161 km. Bu yolun 1993 km'si henüz açılmamış vaziyette. 468 km'si tesviye edilmiş durumda; 4501 km'si tamire muhtaç durumda. Gerçekten kullanılabilen yolun uzunluğu 1200 km'dir.

Hususî yol olarak tanımlanan vilâyet yollarının durumu da pek iyi değildir. Vilâyet yollarının toplam uzunluğu 16.200 km'dir. Kullanılabilir yolların uzunluğu 1750 km. Bütün yolların toplam uzunluğu 8.161 + 16.200 = 24.361 km. Bu yolun ancak 2950 km'si kullanılır vaziyettedir. (37)

Nafia Vekâletince 1924 yılında karayolları için ayrılan para 1.955.914 TL'dir. Bu para ile yol ve köprü yapımı

35. Aynı yer.

36. TBMMZC. II/8-1, s. 1081

37. TBMMZC. II/13-1, s. 159 (5.2.1341/1925)

yanında tamir işleri de gerçekleştirecektir.1925 yılı için ayrılan miktar 2.510.000 liradır.Nafia Vekâleti'nin programına göre 24.361 km yol yapımı için 156 milyon liraya ihtiyaç vardır.Ancak vilâyet yolları İl Özel İdareler tarafından yapılacağından,ihtiyaç duyulan paranın bir kısmı Vilâyet bütçelerinden karşılanacaktır.Devletin yapacağı 8.161 km yol için 76 milyon liraya ihtiyaç vardır.Her tarafa tren yolu yapılamayacağına göre,şose yollarının yapımı amacıyla her sene bütçeye 2,5 milyon lira konsa ancak 30 senede hedefe ulaşmak mümkün olacaktır.

Kastamonu mebusu Halit Bey'in açıklamalarından anladığımıza göre,8161 km'lik Umumi Yol için 53 milyon lira gerekmektedir.% 25 araç ve gereç masrafı ilâve edilirse bu miktar 76 milyon liraya ulaşmaktadır.10 senede yapılırsa her yıl 7 milyon lira gerekmektedir.(38)

İmparatorluk devrinde Anadolu'ya gereken önemin verilmediğini dile getiren Trabzon mebusu Muhtar Bey,Gümüşhane'nin,Trabzon'un ve diğer illerin âşanlarının Halep ve Konya'da yapılan şimendiferlere harcandığını ve Karadeniz bölgesindeki vilâyetlere hizmet verilmediğini açıklayarak; konuşmasına şöyle devam eder:

"Bu Türk imparatorluğunda yapılan Umur-u Nafia'nın kısmî âzamı halis Türk olan Anadolu'da yapılmamıştır.Meselâ,

Suriye'de hiç bir sancak merkezi, vilâyet merkezi şimendifer haricinde değildir. Suriyeliler vaktiyle bize bakılmıyor diye şikayet ederken, ben hayret ederdim. İmparatorluk bile Suriye'ye fevkalâde hizmet etmiştir, limanlar yapmıştır, şimendiferler yapmıştır. Maateessüf oraya sarfolunan paradan hiç Anadolu istifade etmemiştir. Diğer taraftan Rumeli, Anadolu'ya nisbetle kat kat istifade etmiştir. Orada yapılan işlere Anadolu'nun vergisini karşılık tuttuk". (39)

Harpler dolayısıyla Doğu'nun ve Erzurum bölgesinin harap olduğunu belirten Muhtar Bey, medeniyetin gitmesinin ancak yol ile mümkün olduğunu ve vatandaşın yolsuzluk yüzünden ürününü satamadığını hatırlatarak; Bayburt, Kelkit, Aşkale, Pasinler, Erzincan, Suşehri ovalarının mahsullerinin çoğalmasının vasıta ile mümkün olacağını, bu bölgelerin vasıta beklediğini belirterek, Trabzon-Erzurum yolunun bir an evvel yapılmasını ister. Trabzon-Erzurum yol alını zamanda İran ticaretini de canlandıracaktır. Trabzon limanına gelen mallar kolaylıkla İran'a gönderilecektir.

Erzurum-Sarıkamış-Kars demiryollarının işletilmesi için 170.000 lira ayrılmasını öngören kanun Meclis tarafından 11 Ocak 1925 de kabul edildi. (40)

Demiryollarının tamir işleri ve köprü yapımları yabancılar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bilhassa büyük köp-

39. TBMMZC. II/15, s. 326-329

40. TBMMZC. II/15, s. 365 (11.1.1341/1925)

rülerin yapımı İtalyanlar tarafından yapılıyordu.Bu sebeple de Türkiye bu yıllarda dış teknolojiye mecburen bağımlı halde bulunuyordu.

İç Anadolu'da önemli bir hububat merkezi olan Aksaray ile tuz ihtiyacının karşılandığı Tuz gölüne bir hattın yapılmasını teklif eden Aksaray Mebusu Besim Atalay Bey ile Konya mebusu Musa Kâzım Bey, Sarayönü-Koçhisar-Aksaray hattının programa alınmasını teklif ettiler.

1925 yılındaki diğer önemli bir gelişme de Belçika şirketi temsilcisi Korne'nin Türkiye'ye gelmesi ve Turhal-Sivas ve Kayseri-Sivas demiryolu hattının inşası için anlaşma yapılmasıdır.(41)16 Nisan 1925 tarih ve 625 sayılı bir başka kanunla da Kütahya-Balıkesir hattının yapımına başlanması kabul edildi.

İç Anadolu'yu Karadeniz Ereğlisi'ne bağlaması yönünden önem arzeden Ereğli-Ankara yolunun yapımı için Trabzon mebusu Muhtar Bey tarafından verilen kanun teklifi kabul edildi ve 5 yıl içinde hattın yapılarak tamamlanması kararlaştırıldı.(42)Diğer taraftan Kütahya-Tavşanlı hattının yapımına da Eylül 1925 de başlandı.(43)Ankara-Sivas demiryolunun 11 Kasım 1925 tarihinde hizmete girmesiyle,demiryolu çalışmalarında önemli bir mesafe alınmış oldu.(44)

17 Mart 1926 tarih ve 787 sayılı kanunla(45)Kayseri-Ulukışla demiryolu inşasına üç yılda harcanmak üzere 14 mil-

41.Cumhuriyet,14 Mart 1341/1925

42.Düstur,Tartip 3,C.7,s.134,Kanun No :692

43.Cumhuriyet,3 Eylül 1341/1925

44.Cumhuriyet,12 Kasım 1341/1925

45. TBMMZC.II/28,179.Cumhuriyet ,29 Mayıs 1926

yon lira ayrılması kabul edildi. Temmuz ayında toplanan "Şimendiferler Kongresi"nde hatların ucuz ve süratli yapılması için alınacak tedbirler görüşüldü.(46) Aynı sene Anadolu Demiryolları millileştirildi ve 15 milyon liraya satın alındı. Ekim ayı içinde bir İsveç firmasıyla 12 milyon dolarlık (47) kredi anlaşması imzalandı ve demiryollarının yapılmasında önemli bir adım daha atıldı.(48)

1927 yılı demiryolları yapımında yoğun bir çalışmanın yapıldığı yıl olmuştur. Bir taraftan daha önceki yıllarda yapımına başlanmış olan yollar hizmete açılmış; diğer taraftan yeni hatların yapımı için anlaşmalar yapılmıştır. Bu mevzudan olarak Kayseri-Sivas ve Sivas-Turhal hattının üç yıl içinde yapılması amacıyla bir Belçika firmasıyla anlaşma yapılmıştır.(49) 580 km'lik Ereğli-Filyos hattı ile Ereğli limanının yapımı ve Keller-Malatya , Malatya-Ergani-Diyarbakir hatlarının yapımı bir İsveç firmasına verilmiştir.(50)

1924 yılından itibaren programa alınan ve çalışmalarını devam eden demiryollarından yapımı tamamlanan Ankara-Kayseri hattı ile ilgili olarak 13 Mayıs 1927 tarihli Cumhuriyet gazetesi tren yolunun Kayseri'ye ulaştığını yazıyordu.(51) Aynı gazete 29 Mayıs 1927 tarihli sayısında 380 km'lik Ankara-Kayseri- demiryolunun resmen açıldığını da haber veriyordu.(52) Ankara-Kayseri tren yolunun işletmeye açılmasından

46. Cumhuriyet, 26 Temmuz 1926

47. Cumhuriyet, 30 Eylül 1926

48. Cumhuriyet, 26 Ekim 1926

49. TBMMZC. II/31, s.146 (14.4.1927)

50. Aynı yer

sonra Alman Grubu ile yapılan 20 milyon Alman Markı istikraz anlaşmasıyla Kayseri-Ulukışla ve Kütahya-Balıkesir hatlarının yapılması kararlaştırıldı.Nafia Vekili Behiç Bey ile Alman şirketi temsilcileri arasında mukavele imzalandı.(53)

Ankara -Kayseri hattının açılmasına gidecek mebusların tesbiti için Mecliste kura çekilir ve 15 mebus Kayseri'ye gider.(54)Hattın açılması münasebetiyle bir konuşma yapan İsmet Paşa " Türk,Türkiye'yi imar etmeyi bir vazife addedecektir.Türk vatanını imara muktedirdir.Hem vazife,hem iktidar iddia ediyoruz"(55) diyerek,duygularını açıklar.

Nafia Vekili Behiç Bey de yaptığı konuşmada "Bu hat, büyük Gazi'nin dehasıyla Şarktan Garba yükselen İstiklâl zaferini yine O büyük iradenin tesiri altında Garbdan Şarka doğru koşturuyor.Bu hat,Büyük Türkiye'nin tek başına neler yapmak kabiliyetinde olduğunu göstermektedir"(56) diyerek, Türk Milleti'nin başarısını dile getirmiştir.

Demiryollarının yapımı yanında "şose yolları"nın da yapımı için çalışmalar başlatılır.Bu alanda atılan önemli adım "Yol Mükellefiyeti Kanunu"nun çıkarılması olmuştur.19 Ocak 1925 tarih ve 542 sayılı bu kanunla 18-60 yaş arasındaki erkek vatandaşlar senede 6-12 gün çalışmakla yükümlü kılınmışlardır.(57)

51.Cumhuriyet,13 Mayıs 1927

52.Cumhuriyet,29 Mayıs 1927.Ayın Tarihi,Sayı 38-39,1927

53.Cumhuriyet,15 Haziran 1927,Ayın Tarihi,Sayı 38-39,1927

54.TBMMZC.II/32,s.358-359 (21.5.1927)

55.Ayın Tarihi,Sayı 38-39(Haziran-Temmuz) 1927.Demiryolları .Yolları Mecmuası,1933

56.Ayın Tarihi,aynı sayı

57.TBMMZC.II/12,s.189-216.Düster,Tertip 3,C.6,s.69

Şose yollarının yapımı ve yol kanununa göre mevcut çalışmalarla ilgili olarak hükümetin yayın organı durumunda yarı resmi gazete olan "Hakimiyet-i Milliye" de 1925 yılına ait şu bilgiler verilmekteydi: Yol kanununa tâbi olan mükellef sayısı 1.896.197 kişidir. Bunlardan 22.773 'ü gelecek senelerde vergilerini vermek veya çalışmak üzere muhtelif sebeplerle muaf tutulmuşlardır. 13.211 kişi çeşitli sebeplerden çalışmamıştır. Kendilerine kanunun bazı maddeleri uygulanarak muaf tutulmuşlardır. 1.397.242 kişi nakit olarak vergilerini vermişler ve 5.708.966 lira gelir sağlanmıştır. Geri kalan kişiler de bizzat yol yapımında çalışmışlardır.

1925 yılında yapılan yolların uzunluğu 766, km'dir. 1191 km yolun genişletilmesi, 1542 km yolun tamirata yapılmıştır. 254 beton ve ahşap köprü yapılmış, 347'si de tamir edilmiştir. Yol silindir makinelerinin olmaması, fen memurlarının yok deneye kadar azlığı hedefe varmayı engellemiştir. (58)

Demiryolları ağının gün geçtikçe çoğalması ve bunların işletilmesinin zorlukları, şimendüferciliğin ihtisas isteyen bir meslek olması, tecrübeli memur ve diğer eleman ihtiyacı devlet demiryollarında yeni bir düzenlemenin yapılmasını zaruri kıldı ve bunun için "Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi'nin Teşkilâtı ve Vezâifi Hakkında" Nafia Vekâleti tarafından bir kanun hazırlandı. Kanun lâyihasında "teşkili mevzubahis İdare-i

Umumiyenin hükmü şahsiyete haiz,daha ziyade iktisadî bi mü-
essese halinde taazzuvu esas gaye telakkî" edildiği belir-
tilerek,mevcut ve inşaatı devam eden demiryollarının ve li-
manların işletilmesi için adı geçen teşkilat kuruluyordu.(59)

Diğer taraftan devletin karayollarının tamamını bir
çatı altında toplamak için hazırlanan kanun teklifi Meclise
sevk edildi.Kanun teklifinin hazırlanmasını gerektiren en ö-
nemli sebep;memleketin askeri ve iktisadî yönden mühim olan
yolların yapımı için ayrılan paranın yetersiz olması ve ay-
rılan 150.000 lira ile ancak 150 km yol yapılabileceği,hal-
buki 8000 km²lik yola ihtiyaç duyulduğu,bu sebeple İl Özel
İdarelerinin de devlet yollarına iştirakinin sağlanması ge-
rektiği belirtilerek; yeterli miktarda olmayan fen memurla-
rından Vilâyet ve Devlet yollarının yapımında istenilen şe-
kilde istifade edilemediği hatırlatılarak
"Senelerden beri yapılan tecrübelerin vilâyetlerin yol in-
şasında programsız hareket ettikleri ve istenilen seviyeye"
gelemediklerine dikkat çekilmekteydi.(60)

Yol yapımında işin uzamasına sebep olan bir başka
husus da her vilâyetin bir an önce kendi yolunu tamamlamak
için başka vilâyetlerde çalışan fen memurlarını daha fazla
para vererek kendi vilâyetine getirmesiydi.Bu durumda diğer
vilâyetin yol yapımı yarım kalmış oluyordu.Malî ve fennî
kuvvetlerin birleştirilmemesi yol inşasının uzamasına ve
istenilen seviyeye çıkmasına engel olmaktaydı.Kanun bu sa-

59. TBMMZC.II/32,s.264-265(21.5.1927).Neşet Halil,Büyük Mil-
let Meclisi ve İnkılâp,1933,s.83

60. TBMMZC.II/33,s.426-427 (21.6.1927)

kıncaları ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Kabul edilen kanuna göre bundan böyle devlet ve vilâyet yolları birleştirildi ve yapımı, korunması, fen memurlarının tayini Nafia Vekâleti'nin uhdesine verildi. Kanunla Nafia, Dahiliye, Millî Müdafaa, Ticaret Vekâletleri ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nden katılacak birer kişi ile "Yollar Komisyonu" kuruluyordu. Bu komisyon vilâyetlerin Nafia programlarını inceleyecek, vilâyetlerin kendi bütçelerindeki nafia kısımlarını ve fen memurlarını tetkik ederek; her yıl toplanan paraların köprü ve yol yapımında kullanılmasını tetkik edecek, yol tamiratlarının ne oranda gerçekleştiğini kontrol edecek ve raporlar hazırlayacaktır. 1 Haziran 1927 tarihinde yürürlüğe giren kanunla memleket içindeki yol faaliyetleri bir yerde toplanmış oldu. (61)

Demiryolları ve Karayollarında bu çalışmalar yapılırken; limanların işletilmesi için 14 Nisan 1341/1925 tarihinde "Limanlar Kanunu" çıkarıldı. Kanunla limanların işletilmesi, temizlenmesi, idaresi hükûmetin denetimine veriliyordu. Liman reisliğinden izin alınmadan deniz kıyılarında iskele, kızak, kayıkhanesi, tamirhane, fabrika, gazino, depo, mağaza ve deniz hamamları yapılmayacak, liman reisliğinin yasak ettiği yerlere moloz ve pislik atılmayacaktı. (62) Hükûmete her limanda sermayesinin bir kısmını vermek şartıyla Türk Anonim Şirketi kurma yetkisi de veriliyordu. Bu şirketler limanlar-

61. TBMMZC. II/33, s. 429 (21.6.1927)

62. TBMMZC. II/18, s. 29 (14.4.1341/1925)

daki su ve kömür dağıtımını,yükleme-boşaltma işlerini düzenleyecekti.İstanbul limanınının 1925 sonuna kadar bir liman şirketine yönetimine geçmesi mecburi kılınıyordu.Kanunun getirdiği bir diğer husus da kanunun kapsamına giren işleri yapan deniz taşıtları sahiplerine,kurulacak liman şirketlerinin hisse senetlerine tercihli olarak sahip olma hakkı verilmesiydi.(63)Liman şirketlerinin kuruluşuyla birlikte Korkut Boratav'a göre Liman inhisarları da kurulmuş oluyordu.(64)

Diğer taraftan Türkiye Lozan Andlaşması'nın ek ticaret sözleşmesinin 9.maddesine göre sahip olduğu "Kabotaj" hakkını(65)gerçekleştirmek için 19.6.1926 tarihinde 815 sayılı kanunu çıkardı.(66) 1 Temmuz 1926 'dan geçerli olacak kanunla Türk karasularında her türlü taşıma işleri Türk gemileri tarafından yapılacaktır.Kanunla balıkçılık,sünger avcılığı,kaptanlık vd.işler Türk vatandaşlarınca yapılacaktır.

Yol faaliyetlerinin dört yıllık bilançosuna baktığımızda hiç de küçümsenmeyecek bir sonuçla karşılaşmaktayız. Özellikle demiryolunda önemli mesafe alınmıştır.1923 yılında 6 lokomotif çalışır vaziyette iken,1927 yılında bu rakam 208 olmuştur.Yolcu ve yük vagonu sayısı 3036 'ya çıkmıştır.Yolcu gelirinde % 20, eşya naklinde % 40 artış sağlandı.1924 yılından itibaren programa alınan yolların yapımı 1925 yılından itibaren gerçekleşmiştir.1925 yılında 209 km,1926 da 251 km

63.Boratav,Türkiye'de Devletçilik,s.76

64.Boratav,aynı yer.

65.Soysal,Türkiye'nin....s.172

66.Boratav,age.s.77

1927 de 515 km demiryolu yapılmıştır. Demiryollarına yapılan harcama da aynı oranda artmıştır. 1925 yılında 29 milyon lira harcanırken, 1926 yılında 45 milyon lira ve 1927 yılında 73 milyon lira harcama yapılmıştır. (67)

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE DIŞ POLİTİKA

a-Türk-Yunan İlişkileri

Lozan'da yapılan görüşmelerde Türkiye ile Yunanistan arasındaki meselelerin çözümünde ele alınan konulardan birisi de Yunanistan'da yaşayan Müslüman-Türk azınlık ile Türkiye'de yaşayan Ortodoks Hristiyan Rumların karşılıklı olarak mübadele edilmesiydi. 2 Aralık 1922'de toplanan "Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu"(1)nüfus meselesinde şu konular üzerinde durmuştur:

1-Sivil rehinelere geri verilmesi

2-Savaş tutsaklarının mübadelesi

3-Nüfus mübadelesi(Rum ve Türk azınlıklarının mübadelesi)

Türk heyeti, nüfus mübadelesinin Batı Trakya'dakiler dışında Yunanistan'daki bütün Müslüman Türk azınlıklarla, İstanbul'daki Rumların dışında Türkiye'de yerleşmiş(etabli) bütün Rumların dahil edilmesini istemekte. Yunan heyeti ise Türk temsilci heyetince Batı Trakya Müslümanları yararına istenilen kural dışılığı, İstanbul Rumlarına da uygulanmasında direnmiştir. Danimarka, Hollanda, Norveç, İsveç ve İsviçre'li delegelerden meydana gelen alt komisyon çalışmalarını Göçmenleri Yerleştirme Komisyonu ile müştereken yapacaktı. Tartışmalar birkaç oturum sürmüştür. Türk heyeti İstanbul'daki Rumların yerine gelecek Türklerin yerleştirileceğini savunurken;

Yunanistan heyeti İstanbul Rumlarını kabul edecek durumda olmadığını açıklar.(2)Norveç'li Nansen'in teklif ettiği formül her iki devlet temsilcilerince kabul edilir ve 30 Ocak 1923'de bir protokol(sözleşme) imzalanır.(3)

Andlaşmanın birinci maddesi Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının,1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadeleye tutulmasını getiriyordu.Mübadeleye tabi olanlar Türk Hükümetinin ve Yunan Hükümetinin izni olmadan Yunanistan ve Türkiye'ye dönerek yerleşemeyeceklerdi.

Andlaşmanın ikinci maddesi a-İstanbul'da oturan Rumları,b-Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamaktadır.İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri dışında kalan Rum ve Türk ahali mübadeleye tabi olacaklardır.1912 kanunu ile sınırlandırıldığı biçimde İstanbul Belediye (Şehiremaneti)sınırları içinde 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş(etablis) bulunan Rumlar,İstanbul'da oturan Rumlar sayılacaktı.(4)

-
- 1.Seha L.Meray,Lozan Konferansı Tutanakları,Belgeler,C.I
Ankara 1969,s.321
 - 2.Meray,Lozan Konferansı.....s.335
 - 3.Mehmet Gönlübol-Cem Sar,Olaylarla Türk Dış Politikası,C.I
(1919-1973),Ankara 1987,s.63,Dışişleri Bakanlığı,Cumhuriyetin İlk Onyılı ve Balkan Paktı(1923-1934),Ankara 1973,s.160
Düstur,Tertip 3,C.V,s.85.İsmail Soysal,Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları,C.I,s.177.Seçil Akgün,"Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadele Sorunu" Üçüncü Askeri Tarih Semineri,Türk-Yunan İlişkileri,1986,s.253

1913 Bükreş Andlaşmasınının tesbit ettiği sınırların doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar, Batı Trakya'da oturan müslümanlar sayılacaktı.

Andlaşmanın üçüncü maddesi ise, karşılıklı olarak üzerindeki Rum ve Türk nüfusu mübadele edilecek olan toprakları 18 Ekim 1912 tarihinden sonra bırakıp gitmiş olan Rumlar ve Müslümanları birinci maddede öngörülen mübadelenin kapsamına girer sayılacaklardır şeklinde düzenlenmişti. Yine üçüncü maddeye göre "Göçmen" (Emigdant) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan bütün gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktadır" hükmünü taşımaktaydı.

Andlaşmanın ikinci maddesi "Muhtelif Mübadele Komisyonu" nun Türk ve Yunan üyeleri tarafından değişik şekillerde yorumlanmıştır. Komisyonun Türk üyeleri İstanbul'da 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan kimselerin Türk kanunlarına göre tesbit edilmesi gerektiğini ileri sürerken; Yunan üyeler Andlaşmada Türk ve Yunan kanunlarına bu hususta bir atıf yapılmadığını; dolayısıyla "etablis" kelimesinin herhangi bir kanuna bağlı olmaksızın andlaşmanın metnine ve ruhuna uygun olarak yorumlanması gerektiğini ileri sürüyorlardı. (5) Komisyon bu konuda anlaşamayınca mesele Milletler Cemiyeti'ne intikal etmiş ve Milletler Cemiyeti Meclisi de durumu Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na intikal ettirmiştir.

4. Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi, s.161

5. Tanin, Yıl 1340, Sayı 594 "Türk Hükümetinden bir yetkilinin Batı Trakya'da Müslüman Türklere tatbik edilen adaletin aynen İstanbul Rumlarına da tatbik edilmesine Yunan Hükümetinin muvafakat etmesi gerektiğini" yazan gazete, İstanbul Valisinin de Batı Trakya Genel Valisi gibi hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Batı Trakya Türklerinin mezarlıkta yaşadığını, İstanbul Rumlarının lüks içinde bulduğunu yazan gazete yetkilileri uyarmaktadır.

Adalet Divanı 21 Şubat 1925 tarihinde mesele hakkında şu görüşü bildirir:

1- "Sakin bulunmuş "etabli" deyimi daimilik vasfını taşımakta ve bir oturma ile beliren fiili bir durum ifade etmektedir.

2- "İstanbul Rum ahalisi" deyimi ile kastedilen şahısların andlaşma gereğince "sakin bulunmuş" sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tesbit edilen belediye sınırları içinde bulunmaları, ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimi olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekmektedir. (6) Divan'ın yapmış olduğu bu yorum anlaşmazlığı çözümleyemedi. Yunan Hükümeti İstanbul'da daha fazla Rum bırakmak için Divan'ın yurumuna uymadı ve Batı Trakya daki Türklerin mallarına el koydu ve Türkiye'den gelen Rumlara dağıtmaya başladı. Batı Trakya Türklerine yapılan mezalim TBMM'ne getirildi ve mesele üzerinde mebuslar görüşlerini açıkladılar.

Denizli Mebusu Ma zhar Müfid, Türklerin iyi niyet göstermesinin bir işe yaramadığını ve iyi niyet gösterdikçe Yunanlıların vahşet ve zulmünü artırdığını, misilleme yapılması gerektiğini savunur. (7)

Tekirdağ Mebusu Faik Bey de Batı Trakya Türklerine yapılan zulmün arttığını ve andlaşma denilen mukavelenin bir paçavradan ibaret olduğunu, Türklerin mallarına el konulduğunu ve Türklerin "Lozan'da akdedilen paçavraya istinaden memlekette kalmanın cezasını çektiklerini" dile getirir. (8)

6. Cumhuriyetin İlk On Yılı... s.178-180, Gönübol-Sar, age. s.64
Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl... s.326, Akgün, agm. s, 258

Saruhan Mebusu Vasıf Bey ise Avrupa Devletlerinin yapılan zulüm karşısında sessiz kalmasını tenkit eder ve Hristiyan milletler için hak ve hukukun olduğunu, Türklerin mevzu bahis olması halinde bu kavramların olmadığını, Avrupa medeniyeti adına memleketimizi yakan, yıkan, mezalim yapan Yunanlıların bugün de Batı Trakya Türklerine aynı şeyi yaptığını açıklar(9)

Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, Rumların Türkiye'de ticaret yaparak zenginlik içinde gezerken, Batı Trakya'daki Türklerin sokaklarda sürünmesinin kabul edilemeyecek bir durum olduğunu, Müslümanlar mukabele etmedikçe bu davranışlarının devam edeceğini belirterek misilleme yapılmasını ister.(10)

Aksaray Mebusu Besim Atalay da diğer Mebuslar gibi meseleye karşılık verilmesinin Yunan mezalimini ancak durdurabileceğini, çünkü Yunan için mezalimin bir gaye, bir terbiye, bir iman olduğunu, dolayısıyla verilen ultimatomlarla bunun durdurulamayacağını ifade eder.(11)

Başvekil İsmet Paşa, Yunanlıların mübadeleye tabi Türkleri baskı ve zulümle kaçırmaya zorlayarak mallarına el koymayı hedeflediğini, çünkü mübadeleye tabi halkın menkul ve gayri menkullerinin bedellerinin ödenmesinin ön görüldüğünü açıklar.(12)

Batı Trakya'daki Türklere ve mübadeleye tabi olan Türklere yapılan Yunan zulmü Meclisin 19.3.1340/1924 tarihli oturumunda Menteşe Mebusu Esad Efendi tarafından tekrar günde-

7. TBMMZC.II/3, s.324 (10.11.1339/1923)

8. TBMMZC.II/3, s.325

9. Aynı yer

10. TBMMZC.II/3, s.326

11. TBMMZC.II/3, s.327

12. TBMMZC.II/3, s.328-331

me getirilir. Esad Efendi, Yunan hükümetinin Türkleri Riyo zindanlarına doldurduğunu, normal vatandaşın yanında kırk kişilik bir aydınlar grubunun da hapse atıldığını fotoğraflar göstererek açıklar. Türkiye'deki Rumların burunlarının bile kanamadığını, Türklerin zulüm altında bulunduğunu ve bunun affedilemeyeceğini, Türk topraklarına Rumların yerleştirilmesine, Gümölcine'deki Türklerin çiftliklerinin ellerinden alınmasına sessiz kalınamayacağını ve kısa zamanda tedbir alınması gerektiğini izah eder.(13)

Denizli Mebusu Mazhar Müfid Bey 13.12.1340/1924 tarihinde Batı Trakya Türklerinin içinde bulunduğu durumu Hariciye Vekili'nden sorar ve meseleyi açıklayan bir konuşmaya yapar. Mazhar Müfid Bey, Türklerin katledilmesine rağmen Türk Hükümeti'nin yeterli çaba göstermediğini, karşı tedbir almadığını; Türkiye'ye gelen Rumların emval ve emlakine sahip olduğunu, icara verdiğini, kirasını aldığını, rahatça gezdiğini buna karşılık Yunanlıların Türklere zulüm yaptığını açıklar.(14)

Diğer taraftan Batı Trakya İslâm Cemaati Muhtelit Mübadele Komisyonu hazırladığı bir raporu Türk temsilcilerine vererek Yunan mezaliminin boyutunu açıklamıştır. Raporda Batı Trakya'daki bütün mekteplerin kapatıldığı, kapatılmayan bir iki mektebin öğretmenlerinin de Türkler yerine Çerkezlerden seçildiği ve bunların maaşlarının da zorla müslüman halktan toplanıldığı bildiriliyordu.(15)

13. TBMMZC.II/7-1, s.741-743 (19.3.1340/1924)

14. TBMMZC.II/11, s.128-129 (13.12.1340/1924)

15. Vakit, 10 Teşrinievvel (Ekim) 1340/1924

Yunan Hükümeti Türklere yapılan baskıları daha da artırır ve Türk ve Müslümanlara ait çiftliklerin beşte birini gasp maksadiyle yeni kanun hazırlar ve bunu tatbik koyar. Lozan muahedesinin açık hükümlerine rağmen Yunan Hükümeti istimlâk kanununu bahane ederek müslümanları mallarından istifade hakkından mahrum bırakıyor ve birçok çiftliği muhacir yerleştirmek bahanesiyle işgal ediyor.(16)

Batı Trakya Türklerinin içinde bulunduğu acıklı durum Türk heyeti tarafından Muhtelif Mübadele Komisyonu General De Lara'ya bildirildi. Türk heyetinin verdiği notada Yunanlıların Lozan Andlaşması hükümlerini yerine getirmediikleri, Yunan heyeti başkanı Egisinedaris'in yaptıkları zulmü örtbas etmek için Komisyon Başkanına İstanbul Rumlarının endişe içinde olduklarını beyan eden yanlış bilgi verdiğini, İstanbul Rumlarının her yönden huzur içinde bulduklarını; Egisinedaris'in Felibolu'dan mübadeleye tabi olarak gittiğini ve Rum ve Ermeni çeteleriyle Türklere karşı savaştığını ayrıca açıklanıyordu.(17)

Yunan Hükümeti Epir'deki 20 bin Arnavud'u Türkiye'ye göndermek ve onlardan kurtulmak için bunları Türk olarak göstermiş ve mübadeleye tabi tutulması için çalışmıştır. Yunan Hükümeti bölgede yaşayan Arnavutların bir köyden bir başka köye gitmesini dahi yasaklamış ve bölgede yedi senedir sıkı yönetim uygulamıştır.(18)

16. Tanin, 12 Temmuz 1924

17. Vakit, 10 Ekim 1924

18. Vakit, 10 Ekim 1924

Batı Trakya meselesi hakkında Hariciye Vekili'nden 29.12.1924 tarihinde yeniden bilgi isteyen Mazhar Müfid Bey, Türklere karşı yapılan katliam ve mallarına el koymaya misilleme yapılmasını savunmakta ve Hariciye Vekili Şükrü Bey'i tedbir almaya davet etmektedir. Şükrü Kaya Bey, Türklerin mallarının kıymeti üzerinden takdir edileceğini ve 24 Temmuz 1923 tarihli beyannamede açıklık bulunduğunu ve hukuk devleti olarak baskıdan uzak durulacağını söyleyerek; hükümetin Türkiye'deki Rumlara ait eklâkını idare edeceğini ve gelirini müslümanların hisseleri nispetinde taksim edeceğini açıklar. (19)

Türk Hükümeti'nin iyi niyetli çalışmaları bir sonuç vermeyince, Batı Trakya'daki Türklerin mallarına el koyan Yunan Hükümetine karşı tedbir olarak İstanbul'daki Rumların mallarına el konulması için Başvekil Ali Fethi Bey hazırlanan kanun lâyihasını TBMM'ne 7.1.1341/1925'de sundu. (20)

Başvekil Fethi Bey, "Yunanistan dahil ve haricinde mukim Türkiye tebaasının Yunanistan'daki emvali gayri menkulesine Yunan Hükümeti tarafından vaz'iyet edildiği cihetle elyevm Türkiye'de bulunmayan Yunan tebaasına ait emvali gayri menkuleye de vaz'iyet edilerek varidatının Yunanistandaki emlâk-ı İslâmiyeye karşı hükümet-i mezburenin hattı hareketlerinden mutazarrır olan tebaamıza garameten tevzi edilmesi hakkında Hariciye Vekâleti'nce hazırlanan" kanun lâyihasının takdim edildiğini açıkladı.

19. TBMMZC. II/11, s. 282-284

20. TBMMZC. II/12, s. 176-177

Hariciye Vekili Şükrü Kaya Bey'de Yunanistanda'ki Türk- lere baskı yapıldığını, mallarına el konulduğunu, topraklarına Rumların yerleştirildiğini, mal bedellerinin ödenmediğini ve Türklerin haklarının korunması için misillemde bulunulması- nın mecburiyet haline geldiğini ifade eder.(21)Hariciye Encü- meni Mazbatası Meclise sunuldu.Mazbatanın aynen kabul edil- diğini belirten Dahiliye Vekâleti Encümeni Mazbatası da Mecli- se takdim edildi.Hazırlanan kanun lâyihasında " Elyevm Türki- ye'de bulunmayan Yunan tebaasına ait emvali gayri menkule, Ma- liye Vekâleti'nce emlâkı miñliye gibi idare olunarak varidatı 18 Teşrinisani(Kasım) 1912'den mukaddem Yunanistan'ı terket- miş olan veya minelkadim Yunanistan haricinde mukim bulunan Türk tebaasına Yunanistan'da bulunan emvali gayri menkuleleri- nin varidatı nisbetinde garameten tevzi edilir" deniliyordu. (22)

Saruhan Mebusu Sabri Bey,Türkiye'de bulunan Rumların mallarının kapsam içine alınmasını teklif eder.Hariciye Veki- li Şükrü Kaya Bey,maksadın 1912'den evvel gelip bugün Yunanis- tan'da bulunmayan Müslümanların malını kurtarmak olduğunu, 1912'den evvel burada yerleşmiş olup da malları Yunanistan'da kalan ve malları Yunan Hükûmetince zaptedilen Türklerin malla- rının kurtarılmasının amaçlandığını açıklar.(23)

Çorum Mebusu Dr.Mustafa Bey,Türkiye'de bulunmayan Rum- ların mallarının getireceği gelirin zararı karşılamayacağını 14 yıldır Yunanistan'daki Türk çiftliklerinin işgal altında bulunduğunu,Türklerin beş parasız gönderildiğini söyler.(24)

Denizli Mebusu Mazhar Müfid Bey,mezalimin devam etti- ğini,ırkdaşlarımızın kesildiğini,bunun bir şeref davası oldu-

21. TBMMZC.II/12,s.176 (19.1.1341/1925)

22. TBMMZC.II/12,s.177

23. TBMMZC.II/12,s.178

24. TBMMZC.II/12,s.178

ğunu, Yunanlıların çoğunun Türkiye'ye geldiğini ve Antalya'da, Edirne'de, Lüleburgaz'da fabrikalarına tekrar sahip olduklarını, mallarına yeniden kavuştularını ifadeyle, Hükümetin teklifinin Türklerin zararlarını karşılamayacağını, dindaşlarımızın, ırkdaşlarımızın malının, canının, ırzının korunmasının hepimizin görevi olduğunu açıklar.(25)

Aydın Mebusu Tahsin Bey, Yunanlıların sadece 1912 yılından itibaren değil 1298(1882) yılında Teselya'yı boşaltmamızdan beri Türklerin haklarını gasp ettiklerini hatırlatarak Türkiye'de bulunan ve bulunmayan Rumların mallarına el konulmasının yerinde olacağını teklif eder.(26)

Edirne Mebusu Cafer Tayyar Paşa'da, Yunan milletini bütün olarak etüt ettiğini, Yunan milletinin ruhundaki bütün fermalıkları tetkik ettiğini, Yunan hükümetinden, Yunan milletinden asgari bir şey koparabilmek için azami bir tedbir alınmasının lâzım geldiğini belirtir. Eskişehir Mebusu Azmi Efendi de misilleme yetkisinin Meclise verilmesinin yerinde olacağını açıklayarak, bu yönde bir teklif getirilmesinin gerektiğini ileri sürer.(27)

Yapılan görüşmelerden sonra Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey, Saruhan Mebusu Mehmed Sabri, Edirne Mebusu Cafer Tayyar Paşa ve Zonguldak Mebusu Halil Bey'in kanun değişiklik teklifleri Meclis Başkanlığına verilir ve kanun maddesine " İcabında Türkiye'deki Yunanlıların imlâkini de iş bu madde-i kanuniye mucibince idareye Hükümet mezundur" kaydı ilave edilerek kanun teklifi kabul edilir.(28)

25. TBMMZC.II/12, s.179

26. Aynı yer.

27. TBMMZC.II/12, s.179-181

28. TBMMZC.II/12, s.182-184

Yunanistan ile Türkiye arasındaki anlaşmazlık hususlarından biride İstanbul'da bulunan Ortodoks Kilisesi Patriği meselesiyde. Ortadoks kilisesi hem Birinci Dünya Harbi, hem de Millî Mücadele sırasında Türkiye'deki Rumları Türkler aleyhine teşkilâtlandırmış ve teşvik etmişti. Lozan görüşmeleri sırasında Türk heyeti Başpapazlığın İstanbul'dan kaldırılmasını isetr ve bu yönde mücadele eder. (29) Ancak Patriklik, Lord Curzon'un siyasi meselelerle uğraşmaması kaydıyla yerinde kalması teklifinin kabul edilmesi üzerine Fener Patrikhanesi İstanbul'da kalır. 1924 yılında Patrikliğe tayin edilen Arapoğlu Konstantin mübadeleye tabi bir kimse olduğundan, Türk makamlarınca sınır dışı edildi. Bu durum Yunanistan tarafından tepki ile karşılandı. Her meseleyi istismar eden Yunanistan bu meseleyi de istismara yöneldi. Halbuki Arapoğlu Konstantin 1924 yılından önce İstanbul'da oturmamıştı. (30) Yunan Hükümeti mübadele dışı bırakılmasını istiyordu. Muhtelit Mübadele Komisyonu meseleyi görüştü ve Konstantin'in mübadeleye tâbi olduğunu belirtti. Fakat Patriklik sıfatından dolayı İstanbul'da bırakılmasını veya bırakılmamasının yetkisinin dışında olduğunu da belirtmeyi ihmal etmedi. (31)

Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey, Hariciye Vekili Şükrü Kaya Bey'den Konstantin hakkında açıklamalarda bulunulmasını istedi. Şükrü Kaya Bey, Arapoğlu Konstantin'in mübadeleye tabi olduğu için Yunanistan'a gittiğini, Patrikhanenin bu meseleyi ekalliyetler ile karıştırarak Türkleri Cihanda haksız göstermek istediğini, Yunanistan'a verilen notada da barışı bozucu

29. Rıza Nur, Lozan Hatıraları, İstanbul 1991, s.11-113

30. Gönlübol-Sar, Olaylarla... s.66. Cumhuriyetin İlk On... s.195

31. Gönlübol-Sar, Olaylarla... s.66-67, Cumhuriyetin... s.195

davranışlardan uzak durulmasının hatırlatıldığını, Yunanistan hükümetinin meseleyi Cemiyet-i Akvam'a götürmek istediğini, halbuki Cemiyet-i Akvam'ın 11.maddesi bir harp tehlikesinde bir devletin müracaatını esas kıldığını, Yunanistan'ın bu basit meseleyi Cemiyet-i Akvam'a götürerek problem yaratmak istediğini açıklar.(32) Patrik meselesi Konstantin'in 19.Mayıs 1925'de istifa etmesi ve yerine Vasil-Georgiades'in seçilmesi üzerine halledilir.Cevad Bey Atina'ya elçi olarak atanır ve iki ülke arasındaki diplomatik münasebetler normal hale gelmeye başlar..

Türkiye ile Yunanistan arasındaki mültecilerin emvali gayri menkulelerine dair meseleler 1 Kanunuevvel(Aralık) 1926 tarihinde Atina'da imzalanan andlaşma ile halledilmeye çalışıldı.(33)Bu andlaşma ile Yunanistan'da müslümanların şehir dahilindeki emlak sahiplerine iade edilecektir.Yunanistan ve Türkiye'nin mübadele-i ahaliye tabi mıntikalarda bulunan arazi ve çiftlikleri kıymetleri üzerinden hükümetlerce tasarruf altına alınacak ve her iki ülke karşılıklı olarak meseleyi halledeceklerdir.Yunanistan Türklere ait emlak bedelini ödeyecektir.Bu maksatla Yunan Hükümeti beynelmilel mali komisyonun kontrolüne 500.000 İngiliz lirasına kadar bir meblağ tahsis edecektir.

Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan "İtilâfname" TBMM'nin 5.3.1927 tarihinde görüşülür ve Meclisin onayına sunulur.Andlaşma ile birlikte " Nihai Protokol",I veII nolu protokollar meclis tarafından kabul edilir.Mübadele meselesi böylece sonuca bağlanmış olur.(34)

32.TBMMZC.II/13,s.273-275 (10.2.1341/1925)

33.Cumhuriyetin İlk...s.195.

Aralık 1926,Sayı 33,s.1825

.Aydın Tarihi

34.TBMMZC.II/30,s.48-64 (5.3.1927),Cumhuriyetin İlk..s.196-

230 ,Cumhuriyet,22 Mayıs 1927

b-Türk-İngiliz İlişkileri

Cumhuriyet Hükümetini uğraştıran ikinci devlet de şüphesiz İngiltere olmuştur. Doğu'nun sömürülmesinde baş rol oynayan İngiltere, bu sömürüsüne devam etmek ve Orta Doğu'nun petrol yataklarına sahip olmak için "Musul Meselesi" bölümünde de izah etmeye çalıştığımız gibi devamlı Türkiye aleyhine çalışmış ve Musul'u Misak-ı Millî sınırlarının dışında bırakmayı başarmıştır. Bilindiği gibi Lozan Andlaşmasının 3. Maddesiyle Musul Meselesinin çözülmesi İsmet Paşa'nın teklifi ile ikili görüşmelere bırakılmıştı. Meseleyi dokuz ay içinde bir sonuca ulaştırmak için görüşmelere 19 Mayıs 1924'de İstanbul'da Haliç'de başlanmıştır. (35) Haliç Konferansı olarak tarihe geçen bu konferansta İngiltere meseleyi Milletler Cemiyeti'ne götürmek için Musul dışında Hakkâri bölgesinin de Irak topraklarına dahil edilmesini ve bölgede yaşayan Nasturilere verilmesini ileri sürmüştür.

Konferansta Fethi Bey Türk görüşünü açıklamış ve "vazifemiz Türkiye Cumhuriyeti ile Irak arasındaki hudud-ı milliyet tahditten ibarettir. Türkiye Heyet-i Murahhasası, keyfi bir tarzı tahdidin hemcivar iki memleket arasında daimi bir ihtilaf membaı olacağına kanidir" (36) diyerek meselenin hallini istemiştir. Fethi Bey, Musul'un coğrafi bakımdan Türkiye'nin bir parçası olduğunu, etnik sebepler dolayısıyla da Türkiye'de kalması gerektiğini belirtmiştir. (37)

35. Cumhuriyetin ilk... s. 81, Armaoğlu, 20. Yüzyıl... s. 322

Yuluğ Tekin Kurat, "Anglo-Turkish Relation During Kemal

İngilizlerin anlaşmaz bir davranış içinde olmaları Hariciye Vekili Şükrü Kaya Bey tarafından Meclisin gizli oturumlarında da dile getirilmiştir. Şükrü Kaya Bey İngiliz politikasını özetlerken; İngiltere'nin Avrupa'da " Türklerin İttihad-ı İslâm siyaseti" takip ettiklerini, Hindistan ve Mısır'da müslümanları ihtilâle teşvik ettiklerini ve Fransa'ya karşı harekete geçen Abdülkerim'i de Türklerin teşvik ettiğini, Arapların içinde zaman zaman meydana gelen İngiliz aleyhtarlığının da Türkler tarafından yapıldığı şeklinde propaganda yaptıklarını ve böylece diğer Avrupa devletlerini de kendi taraflarına çekmek istediklerini açıklamıştır. Avrupa'da Türk aleyhtarlığı yapan İngiltere, İslâm dünyasına karşı da "Türkler Bolşevik oldular, Türkler Halife'yi kovdular, gâvur oldular" şeklinde propaganda yaparak Müslümanların Türkiye'yi desteklemelerini önlemek istediğini açıklamıştır. (39)

İngiltere'nin Musul Meselesine hem petrol, hem de haki-miyet meselesi olarak baktığını ifade eden Şükrü Kaya Bey, konuşmasında şunları söyler:

"Petrol madenlerini verelim, imtiyazını alsın, fakat toprağını bize bıraksın. Onun gayesi Türkiye'yi Şarktan sarmaktır. Musul'da, Süleymaniye'de, şurada burada mevcut olan Kürtleri aldatarak, size istiklâl veriyorum diyerek kuzey tarafımızdan bize daima hasım olacak bir kütle yaratmayı düşünmektedir". (40)

Yeni Türkiye'nin kalkınabilmesi için dış sermayeye ihtiyaç duyduğunu bilen İngiltere, Türkiye'ye sermaye girmesini

Atatürk's Presidency of The Turkish Republic ", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, C. IV, İstanbul 1984, s. 115-131

36. Cumhuriyetin İlk... s. 81

37. Gönlübol-Sar, Olaylarla s. 72, Kınross, Atatürk... s. 484-485

38. Olaylarla s. 72

önlemek için Türkiye'de huzur ve asayişin olmadığını Avrupa Devletlerine devamlı söylemiştir. Türkiye'ye karşı yapılan bu iftiraları bir Fransız atasözüyle ifade eden Şükrü Kaya Bey, "iftira edenler, iftira eylediğini mutlaka yaparlar" sözüyle İngiliz dış politikasını özdeşleştirmektedir. Türkiye'nin temasa geçtiği her devleti Türkiye aleyhine döndürmek ve iyi ilişkiler kurmasını önlemek için her çabayı sarfetmektedir İngiltere.

Diğer taraftan Milletler Cemiyeti'nin teşkil ettiği Komisyon Eylül 1925 'de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne araştırma raporunu sundu. Komisyon raporunda Hakkâri'yi Türkiye'ye bırakırken, Musul'un Irak'a bağlanmasını öneriyordu.(41)

Türkiye rapora itiraz etmiş ve anlaşmazlığa taraf olan devletlerin müsbet oyu olmadan Milletler Cemiyeti'nin karar veremeyeceğini ileri sürmüştür. Tefrik Rüşü Bey'in itirazı üzerine (42) mesele 19 Eylül 1925'de Cemiyet Meclisi tarafından Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na intikal ettirilmiş ve görüş istenmiştir. Türkiye meselenin siyasî olduğunu ve hukukî bir nitelik taşımadığını belirterek Divan'ın çalışmalarına katılmayacağını bildirdi. Divan 21 Kasım 1925'de görüşünü belirtmiş ve Cemiyet Meclisi tarafından alınan kararların bağlayıcı olduğunu açıklamıştır. Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından İngiltere ve Türkiye'nin oylarını hesaba katmadan Divan'ın kararını onaylamıştır. 16 Aralık 1925'de Türk temsilcisi olmaksızın Tahkik Komisyonu'nun tavsiyelerini gıyaben tasvip etmiştir.(43)

39. TBMMGCZ, C.4, s.474 (4.2.1341/1925)

40. TBMMGCZ, C.4, s.475

41. Cumhuriyetin İlk... s.92-93, Gönlübol-Sar, age. s.73

Cemiyet Meclisi'nin kararı Türkiye tarafından şiddetle tenkit edilmiş ve İngiltere aleyhine büyük bir tepki meydana getirmiştir.17 Aralık 1925 tarihinde de Sovyet Rusya ile Paris'te bir "Saldırmazlık ve Dostluk Andlaşması" imzalanarak, İngiltere'ye karşı tepki gösterilmiştir.(44)İngiltere'nin Musul politikasını Kinross şöyle değerlendirmektedir:

" İngilizler yine geleneksel düşman durumuna geçti.Sèvres Andlaşmasını ve İzmir'in işgali politikasını başka biçimde sürdürmek istiyorlardı.Şimdi de,Musul'da,Türkiye'nin millî güvenlik duvarında bir gedik açmak isteniyor;Irak,keskin bir silâh gibi Türkiye'nin kalbine yöneltilmiş oluyordu.Bu uğursuz manevralarını çevirdikleri yer de,emperyalist devletlerin oyuncağı olan Milletler Cemiyeti idi!(45)

İngiltere ile siyasî münasebetler 5 Haziran 1926 tarihli andlaşma ile devam etmiş ve Türkiye bu andlaşma ile Musul'daki haklarından vazgeçmiş oluyordu.(46)Musul'daki petrol gelirlerinden % 10'unun Türkiye'ye verilmesini öngören Ankara Andlaşması 7 Haziran 1926 'da TBMM tarafından onaylandı.(47)Bu andlaşmaya göre Türkiye ile Irak arasındaki sınır daha önceden Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilen Brüksel hattı olacaktı.Türkiye 1926 tarihli bu andlaşmaya ek notalara uygun olarak 500.000 İngiliz lirası karşılığında petrol üzerindeki % 10'luk haklarından vazgeçmiştir.(48)

42.Cumhuriyetin İlk...s.103,Olaylarla....s.73

43.Cumhuriyetin İlk...s.108,Kinross,Atatürk....s.485,Oalay Olaylarlas.74

44.Kinross,Atatürk,s.485

45.Aynı yer

46.TBMMZC.II/24,Ek s.24-27,Düstur,Tertip 3,C.7,s.1512 vd. İsmail soysal,age.s.309,Kinross,age.s.487

47.TBMMZC.II/26,s.24-26(Ek kısmı),Cumhuriyetin İlk...s.110

48.C.26,aynı yer,Olaylarla....s.76

c-Türk-Sovyet İlişkileri

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki münasebetler Millî Mücadele sırasında çok iyi bir gelişme göstermiş ve Türkiye harbin bitiminden sonra da Sovyet Rusya ile siyasî ve ticarî münasebetlerini geliştirmiştir. Lozan Andlaşmasının imzalanması sırasında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Çiçerin gönderdiği telgrafta "Türk halkının zaferle sonuçlanan Ulusal Kurtuluş Savaşından sonra " . . . Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, Mustafa Kemal Paşa'ya ve Bakanlara tebriklerini Sovyetler Birliği Hükûmeti adına bildiriyordu.(49) Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dışişleri Bakanı İsmet Paşa da aynı şekilde Meclis, Hükûmet ve Mustafa Kemal Paşa adına teşekkürlerini bildiriyor ve iki ülke halkının dost olduğunu vurguluyordu.(50)

Cumhuriyetin ilânı üzerine Sovyetler Birliği, Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Kalinin, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya 31 Ekim 1923 tarihinde gönderdiği telgrafta Hükûmeti adına tebriklerini bildiriyor ve iki ülke arasındaki bağların daha da kuvvetleneceğini işaret ediyordu.(51) Mustafa Kemal Paşa'da gönderdiği telgrafta "gittikçe daha sıkı ve güçlü bir hal alan bu bağların her iki devletin gelişmesine ve iki halkın mutluluğuna yardımcı olacağını" bildiriyordu.(52)

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyük Elçisi Y.Z.Surits Mustafa Kemal'e itimatnamesini 23 Haziran 1923 tarihinde su-

49. Ali Kemal Meram, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969 s.331

50. Meram, Türk-Rus s.332

narken yaptığı konuşmada, Türk heyetinin Lozan'daki mücadelesini takdir ettiğini, Lozan mücadelesinin halen devam ettiğini ve iki ülkenin dost olduğunu belirtiyordu.(53)

Musul Meselesinin görüşüldüğü sırada Cemiyet-i Akvam'ın Türkiye aleyhine karar vermesi Türkiye ile Sovyetler Birliğini daha da birbirine yaklaştırmıştır. Çünkü bu sırada 1 Aralık 1925'de Fransa, İngiltere, Almanya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan Lukarno Andlaşması(54) Sovyetler Birliği'ni de yalnız bırakmıştı. Bu ülkeler arasında imzalanan andlaşmayı Sovyetler kendisine yönelik olarak nitelendiriyordu.(55) Zira Lukarno andlaşmasıyla Batılı devletler Almanya'ya da yanlarına almışlardı. Böyle olunca Rusya Kapitalist ülkeler tarafından bir çember içine alınmağa çalışılıyor ve kendisiyle siyasî münasebet kuruyorlardı.(56)

Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin Batılı devletlere karşı olan bu yalnızlıkları iki ülkeyi birbirine yaklaştırdı ve iki ülke arasında Paris'de 17 Aralık 1925'de "Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması" imzalandı.(57) Andlaşmaya üç protokol eklenmiştir. Sovyetler adına Chicherin ve Türkiye adına Tefrik Rüştü andlaşmayı imzalamışlardır. Andlaşmaya göre "Akid taraflardan biri tecavüze uğrarsa, diğer taraf âkid birincisine karşı tarafsızlığını muhafaza edecektir. Taraflardan hiçbirisi diğerine karşı tecavüz hareketinde bulunmayacak, diğer devletlerle bu devlete yöneltmiş bir ittifak veya siyasî mahiyette bir andlaşma yapmayacak ve diğer devletler tarafından girişilmiş düşmanca bir harekete katılmayacaktır!"(58)

51. Meram, age. s. 333

52. Aynı yer

53. Stefanos Yerasimos, Türk-Sovyet İlişkileri, İstanbul 1969 s. 623

54. Gönlübol-Sar, Olaylarla . . . s. 77, Aydemir, Tek Adam, C. 3, s. 340 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s. 264

Andlaşma üç yıl süreli olarak imzalanmıştır. Sürenin sona ermesinden altı ay önce taraflardan biri andlaşmayı feshetmezse, andlaşma bir yıl uzatılmış olacaktı. Andlaşma TBMM'de 17 Şubat 1926'da onaylandı.(59)

İngiltere'nin Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırma çalışmaları bir sonuç vermemiş ve Kasım 1926'da Tefvik Rüştü(Aras) ile Chicherin(Çiçerin) Odessa'da biraraya gelerek iki ülke arasında bir ticaret andlaşması imzalanması Milletler Cemiyeti'ne girilip girilmemesi ve Türkiye üzerindeki İtalyan tehlikesini görüşmüşlerdir.(60)Çiçerin tarafından Mustafa Kemal'e iletilmek üzere Tefvik Rüştü Bey'e bir de mektup verilmiştir ki, bu mektupta Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkanlardaki menfaatlerini tehlikeye sokabilecek davranışlarda bulunmayacağı yazılıyordu.

Tefvik Rüştü ile Çiçerin arasında yapılan bu görüşmede Türk mallarına Sovyetlerin uyguladığı olumsuz tavır üzerinde de durulmuş, ancak olumlu bir sonuca varılamamıştır. Ticari uyumsuzlukların giderilmesi için Ocak 1927 'de yeniden görüşmeler yapıldı ve Ankara'da 11 Mart 1927 tarihinde "Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması" imzalandı.(61)Andlaşma ile Sovyetler Birliği Türkiye'den alacağı mallara belli bir sınırlama getiriyor ve İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya'da da ticaret temsilcilikleri açma hakkını elde ediyordu. Tefvik Rüştü Bey'in çok önemli ve memnuniyet verici olarak nitelendirildiği (62) bu görüşmede, siyasî alanda müsbet gelişmeler olmuş, ancak ticari alanda istenilen başarı sağlanamamıştır.

55. Gönübol-Sar, Olaylarla... s.77

56. Soysal, Türkiye'nins.264

57. Soysal, age. s.264-273, Düstur, C.7, s.225, Olaylarla... s.77-78
Ayin Tarifi, Aralık 1926, Sayı 33, s.1825, Anmet Şukrü Esmer
"Türk Diplomasisi(1920-1955)" Yeni Türkiye, s.77

d-Türk-Fransız İlişkileri

Millî Mücadele'nin devam ettiği sırada 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan "Ankara İtilâfnamesi " ile Türkiye-Fransa arasında bir yakınlaşma başlamıştı. Ankara İtilâfnamesi'nin 8.maddesine göre Türkiye-Suriye sınırının çizilmesi için bir karma komisyon toplanması öngörülüyordu. Ancak bu kısa zamanda mümkün olmadı ve 1925 yılı Eylülüne kadar komisyonun toplanması gerçekleşemedi. Bu arada Lozan Konferansı sırasında Fransa Kapitülasyonların kaldırılmaması için büyük bir çaba sarfetti. Lozan Andlaşmasının imzalanmasından sonra Türk Hükûmeti, Türkiye'deki ticaret yapan Fransızların ve Fransız kurumları olan hastahane ve okulların andlaşma hükümleri ile bağdaşmayan imtiyazlarını kaldırmak için gerekli tedbirleri almağa başladı. (63) Fransa Türkiye'nin almış olduğu tedbirlere fazla tepki gösteremedi. Ancak Türkiye-Suriye sınırının çizilmesi gündeme gelince Türkiye'den bir takım tavizler almayı düşünmüştür.

20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilâfnamesi'nin 7.maddesi İskenderun bölgesi için özel bir idarî rejim kabul ediyordu. Bu bölgedeki Türkler kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan faydalanacaktı ve Türk dili resmi niteliğe sa-

58. Soysal, Türkiye'nin... s.268, Aydın Tarihi, Aralık 1341(1925) Sayı 21, s.841, Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C.II, Ankara 1981, s.390-391, Cumhuriyetin İlk... s.13

59. Atatürk'ün Millî... s.123-127

60. Gönlübol-Sar, Olaylarla s.78

61. TBMMZC.II/32, s.338, Cumhuriyetin İlk... s.20-31, Cumhuriyet II Mart 1927, Gönlübol-Sar, age.s.79

62. Cumhuriyet, 13 Mart 1927

hip olacaktır.(64)Lozan Andlaşmasıyla da bu hükümler kabul edilmiş ve Fransız Hükûmeti Suriye mandası için uyguladığı ademi merkezîyet siyasetine sadık kalmış,1921 andlaşmasının 7.maddesine aykırı harekette bulunmamıştır.(65)

Türkiye-Suriye sınırının çizilmesi için oluşturulacak komisyonun kurulması Eylül 1925'de gerçekleşebildi.(66). Sınırın çizilmesinde bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı.Komisyonun anlaşmazlığı çözememesi üzerine Türk ve Fransız hükümetleri doğrudan diplomatik müzakerelere girerek anlaşmazlığı ortadan kaldırdılar ve 18 Şubat 1926'da bir anlaşma imzalandılar."Dostluk ve İyi Komşuluk"adını alan bu anlaşma ile ayrıca beş protokol da imzalanmıştır.(67)

18 Şubat 1926'da imzalanan anlaşma ve protokolleri Fransız Hükûmeti Türkiye ile İngiltere arasındaki Musul Meselesinin neticelenmesinden dolayı hemen imzalamamış ve ikibüçuk ay bekletmiştir.Çünkü Fransa Ruhr meselesinde Almanya'ya karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duymaktaydı.(68)Haliyle Fransa Musul meselesinde İngiltere'yi destekleyen bir tavır içine girmiştir.Ancak Anlaşmada taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde diğerinin tarafsız kalacağı(Mad.1) hükmünün bulunması Fransanın İngiltere'yi doğrudan desteklemesini önlediğinden Fransa Musul meselesinin halledilmesine

63.Gönlübol-Sar,Olaylarla....s.84

64.Soysal,Türkiye'nin....s.51,Cumhuriyetin İlk,,,s.124

65.Gönlübol,age.s.85

66.Armaoğlu,20.Yüzyıl....s.322

67.Düster,Tertip 3,C.7,s.1495-1511,Cumhuriyetin İlk...s.124

Soysal,Türkiye'nin....s.284-303,Gönlübol-Sar,age.s.86

68.Gönlübol-Sar,Olaylarla....s.86,Armaoğlu,20.Yüzyıl...s.324

TBMMZC.II/26,s.160-164(7.6.1926),Aydemir,Tek Adam,C.3

s.346

kadar anlaşmayı imzalamamıştır. Musul meselesinin hal yoluna girmesi ve anlaşmanın kesinleşmesi üzerine Türkiye ile Fransa arasındaki anlaşma da imzalanmıştır. 30 Mayıs 1926'da Tefvik Rüştü Bey ile Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki Fevkalâde Komiseri Mösye de Juvenel arasında İstanbul'da imzalandı. TBMM anlaşmayı 7 Haziran 1926 da onayladı. (69) Anlaşma ile her iki tarafta sınırlara tecavüz etmeyecek ve iki ay içinde masrafların müştereken karşılanmasıyla tayin edilecek Türk-Fransız komisyonu hudut tesbitine başlayacaktır. Anlaşmanın üçüncü maddesiyle vatandaşlık, yer değiştirme hususunun nasıl olacağı, dördüncü madde ile Suriye'de kalan Türk tebaası ile Türkiye'de kalan Suriye (Fransız nüfuzu) vatandaşlarının en fazla hakka sahip millet muamelesi görecekları ve haklarını kullanacakları getirilmiştir. Suriye ve Lübnan Fransız mandası olduğu için, Suriye ve Lübnan Fransız mandası olduğundan, Suriye ve Lübnan Hükümetlerinin Türkiye'de kalan tebaalarının hakları Fransız konsolosluklarınca korunacaktı. Suriye - Lübnan'da yaşayan Türk tebaası vatandaşların hakları da Paris Türk elçiliği ve Türk siyasî temsilcilerince korunacaktır. Anlaşma ile sınırda yaşayan insanların sınır ticareti yapabilecekleri, gümrük ve vergi durumları, Pozantı-Nusaybin demiryolu hattının çalıştırılması, insan ve hayvan hastalıklarıyla, çekirge istilasıyla mücadelede işbirliği yapılması da yer alıyordu. (70)

Türkiye ile Fransa arasındaki Osmanlı borçlarının ödemesi 1928 yılında Paris'te yapılacak anlaşma ile çözümlenecek ve Osmanlı Düyun-u Umumiyesi tarihe karışacaktır. (71)

69. TBMMZC. II/26, s. 160-163, Düştur, C. 7, s. 1495, Ayın Tarihi, Aralık 1926 Sayı 33, s. 1823, Soysal, Türkiye'nin... s. 281-284

70. TBMMZC. II/26, s. 163, Cumhuriyetin İlk... s. 132

71. Armaoğlu, 20. Yüzyıl... s. 324, Gönlübol, Olaylarla... s. 87

malî ittifaklara diğerk tarafın girmeyeceğı ve desteklemeyeceğı kabul ediliyordu.Andlaşmanın altıncı maddesi özellikle sınır bölgesindeki ahalinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek amacıyla hududa civar arazide bulunan aşiretlerin ortaya çıkardıkları asayişibozma hareketlerine son vermek için lâzım gelen tedbirlerin iki devlet tarafından alınması,gerekirse birlikte hareket edilmesi hükmünü getiriyordu.(75)

Türkiye ile İran arasında yapılan bu andlaşma sınır meselesini tam olarak halletmemiştir.Bölgedeki aşiretlerin hareketleri andlaşmanın yapılmasından sonra da devam etmiş ve iki ülke arasında yapılan bu andlaşmaya 15 Haziran 1928 tarihinde ek protokol ilave edilmiş ve imzalanmıştır.(76)

75.Düstur,C.7,s.927,Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı,s.44,İsmail Soysal,Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları s.277

76.Cumhuriyetin İlk....s.48-50

e-Türk-İran İlişkileri

Türkiye ile İran arasındaki münasebetler Cumhuriyetin kuruluşundan sonra ciddi bir gelişme göstermemiştir. Çünkü, Türk-İran sınırında yaşayan kabile ve aşiretler zaman zaman hadiseler çıkarmışlar ve her iki ülkede bunlar üzerinde yeterli bir kontrol kuramamıştır.(72) Diğer taraftan Hilâfetin kaldırılması da İran'daki bazı unsurlar üzerinde olumsuz etki yaratmış ve Türkiye'ye karşı olumsuz tavır içine girmişlerdir ki, bu durum İran ile olan münasebetlerin iyi yönde gelişmesini geciktirmiştir.(73) Musul meselesinin gündemde bulunduğu yıllarda da iki ülkenin sınır bölgelerinde bazı olaylar meydana gelmiş ve her iki ülke zaman zaman birbirlerini protesto etmiştir. 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Sait isyanı sırasında sınır bölgesindeki uyuşmazlıklar devam etmiştir. Musul Meselesi çözüldükten sonra Türkiye ile İran arasında 22 Nisan 1926'da "Güvenlik ve Dostluk Andlaşması" imzalanmıştır.(74)

22 Mayıs 1926'da TBMM tarafından onaylanan andlaşma Tahran'da imzalanmıştır. Andlaşma ile iki ülke arasındaki dostluk ve iyi ilişkiler kuruluyor, taraflardan birinin diğeri aleyhine başka devletler tarafından yapılacak bir askeri harekette tarafsız kalması sağlanıyor ve her iki devlet birbirine tecavüz etmemeyi taahhüt ediyordu. Yine andlaşma ile taraflardan birine karşı meydana getirilen siyasî, iktisadî,

72. Armaoğlu, 20. Yüzyıl. s. 332

73. Cumhuriyetin İlk On Yılı. s. 42, Gönülbol-Sar, age. s. 90

74. Düstur, C. 7, s. 926-927, Cumhuriyetin İlk. . . s. 43-45, Soysal, Türkiye'nin. s. 276-278, Ayın Tarihi, Aralık 1926, S. 33, s. 1824, TBMMZC, II/25, Ek, s. 1-2

f-Diğer Devletlerle İlişkiler

Türkiye'nin Doğu ülkeleri arasında iyi münasebetler kurduğu ilk ülkelerden birisi bilindiği gibi Afganistan'dır. 1921 yılında Afganistan ile Moskova'da imzalanan Dostluk anlaşması doğrultusunda dostane ilişkiler kurulmuş ve Türkiye Afganistan'a öğretmen, subay ve doktor göndermiştir. Mayıs 1928'de Afganista Kralı Amanullah Ankara'ya resmi ziyarette bulunmuş ve Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması imzalanmıştır.(77)

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Lozan Andlaşmasından sonra Batılı ülkelerle siyasî münasebetlerini hızlandırmış ve birçok ülke ile siyasî, ticarî anlaşmalar yapmıştır. Bu cümleden olarak 23.7.1923'de Lozan görüşmeleri sırasında Lehistan (Polonya) ile "Dostluk, Oturma ve Ticaret Sözleşmesi" imzalanmış ve 1924 yılında yürürlüğe girmiştir.(78)

Arnavutluk ile 15 Aralık 1923 tarihinde bir anlaşma imzalanmış ve karşılıklı elçiler tayini 23.6.1925 tarihinde gerçekleştirilmiştir.(79)

Macaristan ile 18 Aralık 1923'de imzadanan "Dostluk, Oturma ve Ticaret Anlaşması" 13 Mart 1924 'de TBMM tarafından onaylandı. Anlaşma 4 Nisan 1924'de yürürlüğe girmiş ve karşılıklı elçiler atanmıştır.(80)

77. Cumhuriyetin İlk... s.35-41, Soysal, Türkiye'nin... s.329
Gönlübol-Sar, Olaylarla... s.89, Armaoğlu, age. s.331-332
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, s.156-162

78. TBMMZC.II/4, s.178-199, TBMMZC.II/32, s.305, Soysal, age. s.246

79. TBMMZC.II/17, s.143, Düstur, C.6, s.203, Kanun No :602

Avusturya ile 28 Ocak 1924 'de imzalanan "Dostluk, Oturma ve Uyruklu Anlaşması" Kasım 1924 tarihinde uygulamaya konuldu ve Türk elçisi Haziran 1925'de Avusturya'da resmen göreve başladı.(81)

Almanya ile yapılan "Dostluk ve İyi ilişkiler Anlaşması" 3 Mart 1924 tarihinde imzalandı.TBMM 13 Nisan 1924 'de 483 sayılı kanunla kabul etti.Elçi tayini Mart 1925 de gerleşmiştir.Yapılan bu anlaşmaya uygun olarak Almanya ile bir ticaret sözleşmesi 23.4.1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

İsveç Hükûmeti ile de bir Dostluk anlaşması imzalanır ve 1924 yılında İsveç elçisi görevine başlar.(82)

Hollanda ile siyasi ilişkileri düzenleyen anlaşma Ağustos 1924 de imzalanmış ve Hollanda elçisi aynı yıl göreve başlamıştır.

İspanya ile diplomatik münasebet kurulmuş ve Ağustos 1925'de İspanya elçisi görevine başlamıştır.(84)

Çekoslovakya ile 11 Aralık 1924 tarihli Dostluk ve İyi Komşuluk Anlaşması imzalanmış,21 Temmuz 1925'de karşılıklı elçiler atanarak göreve başlamışlardır.(85)

80. TBMMZC.II/8-1, s.869, TBMMZC.II/32, s.324, 569, Düster, C.5, s.686, Soysal, Türkiye'nin... s.246

81. TBMMZC.II/8-1, s.1077-1090, Düster, C.5, s.1049, Soysal, age. s.246

82. Düster, C.5, s.829, Soysal, age. s.246, TBMMZC.II/31, s.110 TBMMZC.II/32, s.170

83. TBMMZC.II/17, s.256, Soysal, Türkiye'nin... s.246

84. Soysal, Türkiye'nin s.247

85. Soysal, age. s.247

1920 yılında bağımsızlığına kavuşan Estonya ile Aralık 1924'de anlaşma imzalanmış ve 1927 yılında ancak yürürlüğe girebilmiştir.(86)

Finlandiya ile Varşova'da 9 Aralık 1924'de imzalanan İyi ilişkiler kurma anlaşması 4 Ocak 1926 tarihinde Meclis tarafından onaylanmış ve yürürlüğe girmiştir.(87)

Letonya ile 3 Ocak 1925'de anlaşma yapılır(88), ancak anlaşma 4 Ocak 1926 da yürürlüğe girer ve diplomatik münasebet başlar.(89)

Danimarka ile 26 Ocak 1925 de imzalanan anlaşma 11 Nisan 1926'da Meclis tarafından onaylanır, Danimarka elçisi 1926 yılında Türkiye'ye gelir.(90) Diğer taraftan Norveç ile Moskova'da Mayıs 1925 'de bir anlaşma yapılır ve Meclis aynı sene anlaşmayı onaylar. Ancak Norveç elçisi 1930 da Ankara'ya atanır.(91)

İsviçre ile Kasım 1925 tarihinde imzalanan anlaşma 21 Mayıs 1926 da Meclis tarafından onaylanır. Nisan 1927 de yürürlüğe girdi.(92)

Balkan ülkelerinden Bulgaristan ile 18 Ekim 1925 tarihinde bir anlaşma imzalanır. "Dostluk ve İyi İlişkiler Anlaşmasıyla Trakya'dan göçen Türklerin mallarına dair bir protokol kabul edilir. 18 Ekim 1912 tarihinden sonra Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan arazi üzerinde oturmuş ve Türkiye'ye

86. TBMMZC. II/32, s. 68-69, Soysal, age. s. 248

87. TBMMZC. II/21, Ek-s. 3-4 (14.2.1341/1925), Düster, C. 7, s. 166
Soysal, Türkiye'nin... s. 247-248

88. Düster, C. 7, s. 167

89. TBMMZC. II/21, (14.2.1341/1925)

90. Düster, C. 7, s. 720

91. Soysal, Türkiye'nin... s. 247

92. TBMMZC. II/25, s. 11-15

göç etmiş müslümanlara karşılık Türkiye'den Bulgaristan'a giden Bulgarlara ait gayri menkule her iki taraf vaz' edeceklerdir. Ticari ve diğer alanda anlaşmalar yapılması da kararlaştırılmıştır. (93) Bulgaristan ile yapılan 18 Ekim 1925 tarihli anlaşmaya ayrıca Protokol ve oturma sözleşmesi eklendi. Türk elçisi 1924 de, Bulgar elçisi 1927 yılında göreve başladı.

Sırp-Hırvat ve Sloven (Yugoslavya) ile 28 Ekim 1925' de bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ile 29 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Sırbistan arasında meydana gelen harp haline son veriliyor ve iyi ilişkiler kuruluyordu. Anlaşma Şubat 1926 da yürürlüğe girdi. Aynı sene karşılıklı elçiler atandı. (94)

Türkiye Şili Devleti ile de Roma'da bir Dostluk anlaşması imzaladı. 30 Ocak 1926 da imzalanan anlaşma Meclis tarafından 2 Haziran 1926 da kabul edildi. Ocak 1927 de anlaşma yürürlüğe girdi. (95)

Şili'den sonra Brezilya ile de Roma'da 1927 yılında bir anlaşma yapılmış ve diplomatik münasebet kurulmuştur. İlk Türk elçisi 1929 da Rio de Janeiro'da göreve başladı. (96)

93. TBMMZC. II/25, Ek, s. 3-4, Düster, C. 7, s. 1376-1383 -Ayın Tarihi Sayı 33, s. 1824

94. TBMMZC. II/20, s. 315-317, Düster, C. 7, s. 162, TBMMZC. II/26 Ek, s. 53-54

95. TBMMZC. II/26 (2.6.1926), Düster, C. 7, s. 146

96. TBMMZC. II/28, s. 252-253, Soysal, Türkiye'nin s. 249

(Güney Amerika ülkelerinden Arjantin ile de 29 Haziran 1926 da imzalanan Dostluk Anlaşması 8 Aralık 1926'da Meclis tarafından onaylanır ve diplomatik ilişki kurulur. TBMMZC. II/28, s. 252)

S O N U Ç

Birinci BMM'nin 1 Nisan 1923 tarihinde yaptığı oturumda seçim kararı alması üzerine 16 Nisan 1923'de son toplantısını yapan Meclisin görevi fiilen sona ermiş ve seçimler sonucunda İkinci BMM 11 Ağustos 1923'de toplanarak göreve başlamıştır.

Türkiye'nin yapılaşmasını üzerine alan Meclis biran önce barışın yapılmasını gerçekleştirmek üzere Başvekil Fethi (Okyar)Bey tarafından Meclise sunulan Lozan Andlaşması'nı onaylamıştır.Andlaşmanın 23 Ağustos 1923 de onaylanmasıyla Türkiye barış dönemine girmiştir.Lozan Andlaşması'nın oylanmasına 227 Mebus katılmış ve bunlardan 213'ü lehte,14'ü de aleyhte oy kullanmıştır.Andlaşmanın reddini isteyen Mebusların gerekçeleri ise Lozan Andlaşması'nın "MİSÂK-I MİLLÎ"yi gerçekleştiremediği idi.

Lozan Andlaşması hükümleri doğrultusunda çıkarılacak genel af dışında bırakılan 150 kişinin tesbiti meselesinde ise ciddi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir.Bilhassa İstiklâl Harbi sırasında Türklere olmadık zulmü yapan azınlıklardan tanınmış simaların af kapsamı dışında kalması en çok tenkit edilen husus olmuştur.

Millî Mücadele'nin merkezi Ankara başkent yapılmakla Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yerini de almıştır.

Diğer taraftan Lozan'dan sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni en fazla meşgul eden konu Türkiye ile İngiltere arasındaki

Musul meselesi olmuştur. İngiltere Musul petrollerine sahip olmak için her türlü yola başvurmuş ve bu cümleden olarak Nasturileri de isyan ettirmiş, Şeyh Sait isyanına takip ettiği politika ile karışmış .; Musul meselesini Milletler Cemiyeti'ne intikal ettirmiş ve Türkiye'nin üyesi dahi olmadığı Milletler Cemiyeti'nden İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda karar çıkartarak Musul'u Türkiye'den koparmıştır.

İkinci BMM devletin idare şeklini de belirlemiş ve 29 Ekim 1923 'de Cumhuriyet ilan edilmiştir. Ancak Cumhuriyetin ilânı sırasında Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf(Orbay) Bey'e haber verilmemesi, Rauf Bey'in Cumhuriyetin ilân ediliş şeklini tenkit eder mahiyette basına verdiği demeçler Halk Fırkası içinde Rauf Bey'e karşı bir cephe oluşturmuştur. Halk Fırkası içindeki bu anlaşmazlık bir takım "türedilerin"de körüklemesiyle bölünmeye kadar gitmiş ve Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa , Ali Fuat(Cebesoy) Paşa, Refet(Bele) Bey Halk Fırkası'ndan ayrılmışlar ve TPCF'nı kurmuşlardır.

Meclisin köklü olarak gerçekleştirdiği diğer bir inkılâp hareketi de "Hilâfetin kaldırılması" olmuştur. Lozan Konferansı sırasında Halifelik makamının önemi üzerine demeç veren İsmet Paşa, Lozan dönüşünde Hilâfet düşmanı kesilmiştir ki, bu durumu Rauf Bey bir takım yabancılardan tesiri olarak değerlendirmektedir. Mustafa Kemal Paşa'da Hilâfetin kalkması gerektiği hususunda demeçler vermeye başlar ve bir ortam oluşturmaya çalışılır. Neticede 3 Mart 1924 tarihinde Hi-

lâfet kaldırılır.Hilâfetin kaldırılması İngilizler tarafından diğer Müslüman topluluklar arasında Türkiye aleyhine bir propaganda unsuru olarak kullanılmış ve Müslüman toplulukların Türkiye'ye olan yakınlıkları ortadan kaldırılmak istenmiştir.Bu konu üzerindeki lehte ve aleyhteki tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın 8 milyonluk bir Türkiye'nin 70 milyonluk bir Hindistan'ı(Müslümanları)ve 14 milyonluk bir Mısır'ı taşıyamayacağı şeklindeki görüşlerini de dikkate almak lâzımdır.

Yeni Türkiye'nin Anayasa yönünden de Osmanlı Devleti'nden ayrıldığını ve 1924 Anayasasını yaptığını görmekteyiz. 1924 yılında yapılan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" birçok değişikliklere rağmen 1961 yılına kadar yürürlükte kalmış ve bu tarihte kabul edilen Anayasa ile ortadan kalkmıştır.Ayrıca Eğitim ve Öğretim alanında atılan önemli bir adım olan"Tevhid-i Tedrisat Kanunu" da bu dönemde kabul edilmiştir.

Türkiye nin milli bütünlüğüne yönelik bir tehlike olan Şeyh Said isyanı da İkinci Meclis zamanında meydana gelmiştir.İsyanla ilgili araştırmalarda çıkış sebebi olarak birincisi " Hilâfetin kaldırılmasına tepki" olduğu,ikincisi İngiltere'nin Musul meselesinden dolayı Kürtçülük hareketini kışkırttığı ve kendi mandaterliğinde bir tampon devlet kurmak istediğine dikkat çekilmiştir.İngiltere'nin bölgede 1919 yılından beri yapmış olduğu çalışmalar gözönünde bulundurulursa Hilâfetin kaldırılması maskesi altında bir Kürtçülük faaliyetinin varlığı görülmektedir.Günümüzde Batı devletlerinin ve

Amerika'nın Türkiye'ye karşı PKK terör faaliyetlerini desteklemeleri düşünülürse, 1925 yılında İngiltere'nin Musul meselesinden dolayı böyle bir harekete destek vermesi pekala mümkündür. Bu sebeple Türkiye'nin millî bütünlüğünü koruması açısından bugün dünden daha dikkatli davranması gerekmektedir.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düzenlenmek istenen İzmir'deki suikast hadisesi ise Cumhuriyet tarihimiz açısından düşündürücü ve elem verici bir davranıştır. Ancak, Şeyh Sait isyanı dolayısıyla uygulanan "Takrir-i Sükûn Kanunu" nun kapsamının suikast hadisesiyle genişletilmesi, bütün muhalefetin susturulması ve bilhassa Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa ve Rauf Bey'in yargılanmaları hadisesi de yanlış bir davranış olmuştur. Bu olaylar Millî Mücadele'den sonra ortaya çıkan siyasî hirsın bir sonucu olsa gerektir. Hadisenin ortaya çıktığı sırada yurt dışında bulunan Rauf Bey'in gıyabında cezaya çarptırılması da suikast hadisesinin bahane edilerek bütün muhalefetin ortadan kaldırılmak istendiğine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu türlü davranışlar Mustafa Kemal Paşa hakkında "diktatör" imajını ortaya çıkarmıştır.

1923-1927 yılları arasında İktisadî alanda ortaya çıkan gelişmeler ise hiçte küçümsenmeyecek niteliktedir. Madenlerin işletilmesi, Bankaların kurulması, Anonim şirketlerin teşekkülü, 1925 yılında çıkarılan Şeker fabrikalarıyla ilgili kanunlar ve 1926 yılında Alpulu ve Uşak Şeker fabrikalarının açılması ile bu sanayi kolundaki gelişmeler aynı dönemde gerçekleştirilmiştir. Keza, kara sularımızda Türk hakimiy-

yetinin sağlanması ve ticaretin geliştirilmesi için "Kabotaj Kanunu"nun çıkarılması, Türk deniz filolarının çoğaltılması bu sahada yapılan çalışmalardır. İktisadî kalkınmada ticaret kadar, ulaşımında önemli olduğunu kabul eden hükümet ciddi çalışmalara girmiş ve Osmanlı Devleti'nden devraldığı demiryolları hattına dört yıllık bir çalışma sonucunda 975 km ilave ederek 5058 km'ye çıkarmıştır. Aynı zamanda Anadolu Demiryolları İşletmesi'ni millileştirerek işletmecilikte Türk hakimiyetini kurmağa çalışmıştır.

Diğer taraftan diplomatik faaliyetlere de gereken önem verilmiş ve birçok devletle siyasî anlaşmalar yapılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Devleti kısa zamanda kendini kabul ettirmiş ve dünyadaki yerini almıştır.

K A Y N A K L A R

A-RESMÎ YAYINLAR

1931 I. Ziraat Kongresi Raporları, C. I-II, Ankara 1932

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Sanayi Sayımı
Ankara 1969

Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye İl Yıllıkları
Cumhuriyetin On Yılı

Düstur, 1923-1927 Arası/Cilt 5,6,7,8

Ticaret Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl, Ankara 1973

TBMM Encümen Rûznamesi 1923-1927

TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, C. 28-29

TBMM Zabıt Ceridesi Devre II, C. 1-33

T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye'de Top-
lumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, 1973

T.C. Başvekâlet Umum İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatis-
tikleri, Ankara 1941

T.C. Devlet Yıllığı, (1928-1929), Matbuat Umum Müdürlüğü Yay.
İstanbul 1929

Dışişleri Bakanlığı, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı
(1923-1934), Ankara 1973

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 50 Yıl, Ankara 1973

İstatistik Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı (1930-1931)

İstatistik Genel Müdürlüğü, Türkiye'de Tarım, Ankara 1942

Kültür Bakanlığı, Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C. I-II,
Ankara 1981

- Ticaret Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve 50 Yıl, Ankara 1973
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, C.IV,
Türkiye İş Bankası Yay. Ankara 1985
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi, C.II-IV
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Yıllık 1. Devre III, TBMM Mat. 1928
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Meclis Albümü, Devre I-II
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Teşviki Sanayi Hakkında 1095
Numaralı Kanun Lâyihası ve Ticaret ve Bütçe Encümenleri
Mazbataları, Ankara 1927
- Türkiye Devleti Nafia Vekâleti, Umur-u Nafia Programı, Dersaadet
1339/1923

B-SÜRELİ YAYINLAR

1-Gazeteler

Taranan Yıllar

Akşam.....	1923
Cumhuriyet.....	1923-1927
Hâkimiyet-i Milliye.....	1923-1927
İkdam.....	1923-1925
Milliyet.....	1926
Tanin.....	1923-1925
Tevhid-i Efkâr.....	1923-1924
Vakit.....	1923-1927
Vatan.....	1923-1925

2-Dergiler

Ayin Tarihi.....	1923-1927
Yakın Tarihimiz.....	C.3, Sayı 41-48

T.B.M.M. Kavanin Mecmuası.....1923-1927

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Devre. II (1923-1927)

C-KİTAPLAR

Adivar, Halide Edip, Türkün Ateşle İmtihanı, İstanbul 1971

Afetinan, A, Mustafa Kemal Atatürk'den Yazdıklarım, Ankara 1969

..... Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933, Ankara 1972

..... İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923); Ankara 1989

Ağaoğlu, Samet, Kuvayı Milliye Ruhu, Birinci Büyük Millet Meclisi, İstanbul 1973

Akçura, Yusuf, Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri, Ankara 1981

Akgün, Seçil, Halifelik'in Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928) Ankara 1986

Aktan, Reşat, Türkiye İktisadı, Ankara 1978

Altay, Fahrettin, On Yıl Savaşı (1912-1922) ve Sonrası, İstanbul 1970

Altuğ, Fevzi, Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye, İstanbul 1983

Altuğ, Yılmaz, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), İstanbul 1975

A.Ü.S.B.F. ve Türkiye Ekonomi Kurumu, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1982

Apak, Kemallettin-Aydınelli, Cevdet-Akın, Mehmet, Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maden İşletmeleri, İzmit 1952

Aral, İsmail, Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, İstanbul 1969

- Arıburnu, Kemal, Atatürk'ün Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri,
Ankara 1973
- Arıoğlu, Damar, Hatıralarım, İstanbul 1961
- Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980), Ankara 1983
- Arnold, J. Toynbee, Türkiye (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul 1971
- Arsan, Nimet, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara
1963
- Atatürk, Mustafa Kemal, Nutuk, C. II, TTK. Yay. Ankara 1984
..... Söylev ve Demeçler, C. I-II-III-IV-V, Ankara, 1959-
1972
- Atay, Falih Rifki, Çankaya, İstanbul 1980
- Avcıoğlu, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, Ankara 1968
- Aybars, Ergün, Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları, İst. 1988
..... İstiklâl Mahkemeleri, Ankara 1982
- Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1928, C. 3
8. baskı, İstanbul 1983
..... İkinci Adam (1884-1938), C. 1, İstanbul 1980
- Aysan, Mustafa, Atatürk'ün Ekonomi Politikası, İst. 1980
- Baltacıoğlu, İ. Hakkı, Atatürk, Yetişi, Kişiliği, Devrimciliği,
Atatürk Univ. Yay. Erzurum 1973
- Başar, Ahmet Hamdi, İktisadî Devletçilik, İstanbul 1931
- Başbuğ, Hayri, Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri,
Ankara 1984
- Baykal, Bekir Sıtkı, Hey'et-i Temsiliye Kararları, Ankara 1974
- Baytok, Taner, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı,
Ankara 1970
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti (TTK. Yay)
Ankara 1973
- Behçet Cemal, Şeyh Sait İsyanı, İstanbul 1955
- Bilâ, Hikmet, C.H.P. Tarihi (1919-1979), Ankara 1979
- Bilsel, Cemil, Lozan, I-II, İstanbul 1932

- Birkan, Selâhattin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1950
- Boratav, Korkut, Türkiye'de Devletçilik, Ankara 1982
- Bozkurt, Mahmut Esat, Atatürk İhtilâli, İstanbul 1940
- Bulutay, .T-Tezel, Y.S.-Yıldırım, N, Türkiye Millî Geliri(1923- Ankara 1974
- Cebesoy, Ali Fuad, Siyasi Hatıralar II.Kısım, İstanbul 1960
- Cin , Halil, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara 1974
- Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri, Ankara 1946
- Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk, İstanbul 1983(Nejet Ec.Vak.)
- Çeçen, Anıl, Atatürk ve Cumhuriyet, Ankara 1981
- Dağlı, Nuran-Aktürk, Belma; Hükümetler ve Programları(1920- 60) TBMM Yay. Ankara 1988
- Demiral, Cafer, Türkiye Cumhuriyetini Yönetenler, Ankara 1973
- Deny, Jean, Yeni Türkiye(Çev. Sencer Kodalbaş) Ankara 1960
- Derin, Haldun, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul 1940
- Dersimî, Mehmet Nuri, Dersim Tarihi, İstanbul 1979
- Dönmezer, Sulhi-Erman, Şahir; Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku, C.I İstanbul 1985
- Ekrem Rize, Bugünkü Türkiye, İstanbul 1971
- Ergin, Osman, Türk Maarif Tarihi, C.5, İstanbul 1977
- Ermeni Komitelerinin Âmâl-ı Harekât-ı İhtilâliyesi, İst.1332
- Eroğlu, Hamza, Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul 1982
- Ertan, Azmi Nihat, İzmir Suikası ve İstiklâl Mahkemeleri, İstanbul 1971
- Esmer, Ahmet Şükrü, Türk Diplomasisi(1920-1955), İstanbul 1965
- Gaulis, Berte Geoges, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği(Çev.Cenap Yazansoy) İstanbul 1981
- Genel Kurmay Başkanlığı, Türk Devrim Tarihi, 1971
- Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografisi, 1972

- Gentizon, Paul, Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, Ankara 1983
- Goloğlu, Mahmut, Erzurum Kongresi, Ankara 1968
-Sivas Kongresi, Ankara 1969
-Türkiye Cumhuriyeti, 1923, Ankara 1971
-Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara 1970
-Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara 1972
-Halifelik, Ankara 1973
- Granwille, Edgar, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları,
(Çev.Orhan Arıman) Ankara 1967
- Grobba, Fritz, Männer und Mächte im Orient. 25 Jahre diplomatischer Tätigkeit im Orient, Musterschmidt, Verlag Göttingen 1967
- Gökbilgin, Tayyib, Millî Mücadele Başlarken, Ankara 1959
- Gökman, Muzaffer, Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası
İstanbul 1981
- Göktürk, Hilmi, Kürtlerin Soy Kütüğü, Boy Tarihi, İstanbul 1978
- Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem; Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara 1969
- Göyünç, Nejat, Atatürk ve Millî Mücadele, Konya 1987 (2. baskı)
- Göztepe, Tarık Mümtaz, Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde, İstanbul 1969
- Gündüz, Asım, Hatıralarım, Haz. İhsan İlgar, İstanbul 1973
- Howvard E. Wilson-Başgöz, İlhan; Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk, Ankara 1968
- İğdemir, Uluğ, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ankara 1975
- İmece, Mustafa Selim, Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925), 1959
- İnan, Arı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Ankara 1982
- İnönü, İsmet, Hatıralar II, İstanbul 1987
-İsmet İnönü'nün Siyasî ve İçtimai Nutukları (1920-1933) Ankara Başvekâlet Matbaası 1931

- Kandemir, Feridun, Hatıra ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay,
İstanbul 1965
-, İzmir Suikastının İç Yüzü, C.2, İst.1955
-, İstiklâl Mahkemeleri Adil Değil miydi?, Su-
kasttan Haberleri var mıydı? Ankara 1956
-, Kâzım Karabekir, İstanbul 1948
-, Siyasî Dargınlıklar, C.3, İstanbul 1955
- Kansu, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne kadar Atatürk'le bera-
ber, C.I-II, Ankara 1966-68
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, İstanbul 1984
- Karpat, H.Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul 1967
- Kâzım Karabekir, Çocuk Davamız, Öğütlerim, İstanbul 1990
-, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1969
- Keyder, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), 1982
- Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul 1955
- Kılıç Ali, İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, İstanbul 1955
- Kinross, Lord, Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu (10. baskı)
İstanbul 1988
- Kili, Suna, Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli, Ankara 1981
- Kili, Suna-Gözübüyük, Şeref, Türk Anayasa Metinleri, Ankara 1985
- Kocatürk, Utkan, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolo-
jisi 1918-1938, Ankara 1983
- Koçaş, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardanberi
Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1970
- Komünist Enternasyonal Belgeleri, Kürt Millî Meselesi, İst.1977
- Köklü, Aziz, Türkiye'de Para Meseleleri (1915-1946) Devresinde
Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti, 1947
- Kubalı, Hüseyin Nail, Türk Devrim Tarihi Dersleri, İst.1973
-, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Halen
Cumhuriyet Anayasası, İstanbul 1965
- Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İst.1945
- Kutay, Cemal, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları, 1972
- Kürkçüoğlu, Ömer, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara 1978

- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984
- Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi, Hilâfet ve Millî Hakimiyet, Ankara 1339/1923
- Mazıcı, Nursen, Atatürk Döneminde Muhalefet, İstanbul 1984
- Mazhar, Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak Havzası, 1933
- Meram, Ali Kemal, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, İstanbul 1969
- Meray, Seha L. Lozan Konferansı Tutanakları, Belgeler, C.I, Ankara 1969
- Mısıroğlu, Kadir, Musul Meselesi ve Irak Türkleri, İstanbul 1975
- Lozan Zafer mi? Hezimet mi? C.I-II, İstanbul 1971
- Minorsky, Viladimir, Kürtler, İstanbul 1977
- Müderrişoğlu, Alptekin, Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları, Maliye Bak. 50. Yıl Yay. Ankara 1974
- Mumcu, Uğur, Kâzım Karabekir Anlatıyor, İstanbul 1990
- Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925, İstanbul 1991
- Neşet Halil, Büyük Meclis ve İnkılâp, 1933
- Nur Rıza, Lozan Hatıraları, İstanbul 1991
- Odabaşı, Yılmaz, Şeyh Said İsyanı (1925 Kürt Ayaklanması) Destan, İstanbul 1991 (Zilan Yay.)
- Okay, Sezen-Vedat, Büyük Taarruzda Batı Komutanları ve Şehitleri İstanbul 1986
- Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul 1980
- Olson, Robert (Giriş; William F. Tucker), The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheik Said Rebellion 1880-1925, Umu. ot. Texas Press, Austin 1989
- Ökçün, Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi, İzmir 1923, Haberler, Belgeler, Yorumlar, Ankara 1988
- Öke, Mim Kemal, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve ve Türk Millî Mücadelesi, Ankara 1988
- Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), İst. 1987
- İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W. Noel'in Faaliyetleri (1919) Ankara 1968
- Özsunaya, Ergun, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul 1981
- Öztürk, Kâzım, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, C.I-II, Ankara 1980 (Kültür Bak. Yay.)
- TBMM Albümü 23 Nisan 1920-1973
- Önsoy, Rıfat, "Atatürk ve yeni Türkiye'nin İktisadî sistemi" Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Ankara 1973
- Rambout, Lucian, Kürdistan (1918-1946), İstanbul 1978

- Saral, Hulki, Ermeni Meselesi, Ankara 1970
- Shaw, Stanfod-Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.II, İstanbul 1983
- Soyak, Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, C.I, İstanbul 1973
- Soysal, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.I, 1923-1945
Ankara TTK, 1983
- Sonyel, Salâhi R, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C.I-II
TTK Yay. Ankara 1986
- Soysal, İlhami, 150'likler, İstanbul 1985
- Şadillili Vedat, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanları
Ankara 1980
- Şahingiray, Özel, Celâl Bayar'ın TBMM'de Yaptığı Kanun Tekliflerinin Esbab-ı Mucibeleri, Ankara 1955
- Şakir, Ziya, Celâl Bayar, Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1951
- Şimsir, Bilâl, Presse Etranger Sur Atatürk Et La Revelation, Turque, Volume I (1922-1924), TTK, Ankara 1981
-, İngiliz Belgelerinde Atatürk, C.1-4, Ankara 1977-1979
-, Lozan Telgrafları, C.I, Ankara 1990
-, Ankara Ankara Bir Başkent'in Doğuşu, 1988
- Tansel, Selâhattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.I, Ankara 1977
- Tekinay, Selâhattin Sulhi, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul 1984
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, İstanbul 1967
- Tevetoğlu, Fethi, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara 1987
-, Mehmet Emin Yurdakul, Ankara 1988
- Tezel, Yahya, Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)
Ankara 1986
- Toker, Metin, Şeyh Said ve İsyanı, Ankara 1968
- Toros, Hüsamettin, Türkiye Sanayii ve Devlet İşletmeleri, C.I
- Tosun, Ramazan, Cumhuriyetin İlânının Yankıları, Basılmamış
Doktora Tezi, Konya 1991
- Toprak, Zafer, Türkiye'de Millî İktisat, Ankara 1982

- Tökin, Füzûzan Husrev, Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965), İst. 1965
- Töre, Nahit, Atatürk Döneminde (1923-1938) Dış Ekonomik İlişki-Politikası, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1982
- Tunaya, Tarık Zafer, Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku, 1982
 Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1981
 Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952) İst. 1952
 Türkiye'de Siyasal Partiler, C. II, İstanbul 1986
- Tural, M. Akif, Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar, Ankara 1987
- Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Ankara 1981
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, Cumhuriyet Nasıl Kuruldu? İst. 1955
- Türkiye İhtilâlcî İşçi Köylü Partisi Davası, Savunmada Milli Mesele, İstanbul 1974
- Türkiye M.M.O.B İnşaat Mühendisleri Odası, Türkiye'de Ulaşım Politikası, Ankara 1977
- Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye 1981
- Türkiye İş Bankası, Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildiriler Tartışmaları, (17-22 Mayıs 1981) Ankara 1984
- Uluğ, Naşit Hakkı, Halifeliğin Sonu, İstanbul 1975
 Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul 1973
- Uran, Hilmi, Hatıralarım, Ankara 1959
- Üçok, Faik, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Ankara 1938
- Ülken, Yüksel, Atatürk ve İktisat, Ankara 1984
- Vedat Şadillili, Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Ankara 1980
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, Türk Medeni Hukuku, C. I
 Bir Lise Öğrencisinin Milli Mücadele Anıları, 1971

- Yalçın, Bekir Sıtkı-Gönülal, İsmet, Atatürk İnkılâbı, Ankara
1984, Kültür Bak. Yay.
- Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihde Gördüklerim ve İştittiklerim,
(1922-1944), C.3, İstanbul 1970
- Yaşa, Memduh, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)
İstanbul 1980 (Yapı Kredi Bank. Yay.)
- Yerasimos Stefanos, Türk-Sovyet İlişkileri, İstanbul 1969
- Yücel, Hasan Ali, Türkiye'de Orta Öğretim, İstanbul 1938
- Zürcher, Erik Jan, Millî Mücadele'de İttihatçılık (Çev. Nüzhet
Salihoğlu) İstanbul 1987

D-MAKALELER

- Ağaoğlu, Ahmet, "Tan Gazetesi'ne Ne Oluyor", Hâkimiyet-i Milleye
23 Kanun-ievvel 1341/23 Analık 1925
-! "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu", Akşam, 24 Teşrinievvel
1339/24 Ekim 1923
- Arsal, Sadri Maksudi, "Dostum Yusuf Akçura" Türk Kültürü,
Sayı 74, Türk Kültürü, Ankara 1977
- Akgün, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadele
Sorununun, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yu-
nan İlişkileri, 1986
- Baykara, Tuncer, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulu-
şunu Hazırlayan Durum ve Olaylar", H.Ü. Edebiyat
Fakültesi Dergisi, Ankara 1985
- Baysun, M. Cavid, "Doktor Abdülhak Adnan Adıvar", İ.Ü. E. F. Tarih
Dergisi, C.8, İstanbul 1956
- Bozdağ, İsmet, "Paşaların Kavgası", Tercüman, 1 Ekim 1991 ,6,13,
14 Ekim 1981

- Cebesoy, Ali Fuad, " Atatürk ile Millî Mücadele Arkadaşları Sulhtan Sonra Neden Anlaşamadılar?" Yakın Tarihimiz.C.IV,S.47,17 Ocak 1963
-!"İlk Muhalefet Partisini Ben Kurdum",Hayat Tarih Mecmuası,S.1,Şubat 1965
- Cevdet,Ahmet,"Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyetin Çeşitleri" İkdam,30 Teşrinievvel 1339/30 Ekim 1923
- Ebuzziya, Velid, "Efendiler İstical Ediyorsunuz",Tevhid-i Efkâr, 31 Ekim 1923
- Errol,Şadi "Rauf Orbay'ın Hatıraları",Tercüman,21 Ekim 1986
- Es,Selçuk," Büyük Konya Ansiklopedisi",Yeni Konya Gazetesi 24,26 Aralık 1971/1973
- Esmer,Ahmet Şükrü,"Türk Diplomasisi (1920-1925)",Yeni Türkiye İstanbul 1959
- Dokakizade Feridun,"On Bir Yıllık Cumhuriyet ",Yeni Türkiye, Eylül 1934
- Göde,Kemal,"Dünden Bugüne Türklerde Meclis Hayatı",Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.3,Samsun,Aralık 1988
- Göyünç,Nejat,"Hilâfet ve Kaldırılması",İ.Ü.S.B.F.Prof.Dr.Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan,İst.1982
-!"Lausanne anlaşması arefesinde bir Avusturya'lı diplomatın düşünceleri",Osmanlı Araştırmaları /The Journal of Ottoman Studies,I
-"Sèvres'den Lausanne'a",Belleten,XLVI
-"Türkiye'de Eğitim",Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976
-"Muzafferüddin Şah ve II.Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri"İran Şehinsahlığının 2500.Kuruluş Yıldönümüne Armağan,1977 MEB.Yay.İstanbul 1977
- Gürel,Ziya "Kurtuluş Savaşı'nda Demiryolculuk"Belleten,XLV

- Hiç, Mükerrerem, "Atatürk'ün İktisadî Alandaki görüş ve politikaları", Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye'si, Türkiye Ticaret Odası, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981
- Hiç, Mükerrerem, "Atatürk'ün Devletçilik Rejimi", i.Ü.i.F.M. C.39 S.1-4 Temmuz 1980-Eylül 1981.
- İlkin, Akın, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi, Yapı Kredi Bankası Atatürk Yılı Armağanı, İstanbul 1983
-"Türkiye'de Sanayi Politikası(1923-1973), i.Ü.i.F.M. C.30,N.4, Ekim 1970-Eylül 1971
- İnönü, İsmet, "İstiklâl Savaşı ve Lozan", Belleten, XXXVIII Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, "Refet Paşa Hazretlerinin Beyanatı"
Ankara 1339/1923.
- Jaeschke, Goothard, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Atatürk", Türk Tarih Kongresi, Ankara 1967
- Kâzım Karabekir, "Aramız Niçin Açılmıştı?", Yakın Tarihimiz, C.I, S.1, 5 Şubat 1961
- Keyder, Çağlar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi" O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II-1979-1980, Özel Sayı 1981
- Kurat, Yuluğ Tekin, "Anglo-Turkish Relations during Kemal Atatürk Presidency of the Turkish Republic" Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, IV
- Ludington, S. Nicholas, "Amerikan Basını Gözüyle Atatürk, Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Kuruluşu 1919-1923", Atatürk Cumhuriyet-Türk Tarihi, A.Ü. Cumhuriyetin 60.Yılı Semineri(26 Ekim 1983)
- Manisalı, Erol, "Cumhuriyetin Ellinci Yılında Dış Ekonomik İlişkiler", i.Ü.i.F.M.C.30, S.1-4, 1974

- Mehmed Asım, "Halk Fırkası Niçin İkiye Ayrıldı" Vakit, 12, 13, 14
Kanunuevvel 1340/Aralık 1924
-"Cemiyet-i Akvamın Kararı", Vakit, 17 Aralık 1925
- Okyar, Osman, "Dış Ticaret ve Ecnebi Sermaye Meseleleri" Yeni
Türkiye, İstanbul 1959
- Orbay, Rauf, "Hatıralar", Yakın Tarihimiz, C. III, S. 41, 6 Aralık
1962
-"Hatıralar", Yakın Tarihimiz, C. IV, S. 43, 20 Ocak 1962
-"Hatıralar", Yakın Tarihimiz, C. IV, S. 46, 3 Ocak 1962
-"Hatıralar", Yakın Tarihimiz, C. IV, S. 46, 10 Ocak 1962
- Olson W. Robert-Tucker F. William, "The Sheikh Sait Rebellion
in Turkey (1925)", Die welt des Islâm, XVIII, S. 3-4
- Ökçün, Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket olarak
Kurulan Bankalar", Türkiye İktisat Tarihi Semineri
H.Ü. Yay. C. 13, Ankara 1975
- Önsoy, Rifat, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslar-
arası Sergiler ve Sergi-i Umur-ı Osmani (1863 İs-
tanbul Sergisi)" TTK Belleten, N. 185, Ankara 1983
- Rasım, Ahmet, "Cumhuriyet-i İdare ve İlk Tesirleri", Akşam
27 Eylül 1339/1923
- Sadık, Necmettin, "Heyet-i Vekilenin İstifası Münasebetiyle",
Akşam, 29 Ekim 1923
-"Türkiye Cumhuriyeti", Akşam, 31 Ekim 1923
-"Halk Hükûmetinde Fırkalar Zarurîdir", Akşam, 31
Ekim 1924
-"Milletin İradesi" Hilâfet ve Millî Hâkimiyet
Ankara 1339/1923
- Sarç, Ömer Celâl, "Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İkti-
sat Politikaları", Çağdaş Düşünce Işığında Atatürk
İstanbul 1983
-"Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Değişmeler"
İ.Ü.İ.F.M.C. 30, S. 1-4

- Sebilü'r-Reşad, "Cumhuriyet İlânı", C.XXIII, S.573, 1 Kasım 1923
 "Cumhuriyetin Yanlış Telâkki ve Tefsiri", C.
 XXIV, s.621, 16 Ekim 1923
- "Millet Meclisinde Zümreler" C.XXII, S.575-577
 4 Ekim 1923
- "Cumhuriyet Devrinde", C.XXIII, S.577, 29.11.1923
- Semiz, Yaşar, "Atatürk'ün İktisadî Politikası", Erdem, Atatürk
 Özel Sayısı, C.4, 1988 Ankara
- Sertoğlu, Mithat, "Amasya Mülâkatı Tutanağının Tam metni" Belge-
lerle Türk Tarihi Dergisi, S.14
- Siirt Mebusu Mahmut, "Adaletle İstihza", Hakimiyet-i Milliye
 20 Aralık 1925
- "Gayelerinin Hududu Yok mu?", Hakimiyet-i Milli-
ye, 23 Kanunuevvel 1341/23 Aralık 1925
- Sonyel, Salâhi, "Lozan'da Türk Diplomasisi" Belleten, C.XXXVIII
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim "1923 Tarihli Umur-u Nafia Programı
 IX. Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1981
- Tevetoğlu, Fethi, "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları", Belleten
 S.197, Ağustos 1986
- "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" Türk Kültürü
 T.K.A.E. Nisan 1985
- Töre, Nahit "Atatürk Döneminin(1923-1938) Dış Ekonomik İlişki-
 leri Politikası", Atatürk Dönemi Politikası
Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1982
- Türk, İ. "Cumhuriyet Devrinde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği",
Cumhuriyetin 50.Yılı Sanayileşme Sorunları
Semineri, Ankara 1973
- Türkdoğan, Orhan, "C.H.P.'de Devletçilik Anlayışının Doğuşu ve
 Gelişmesi" Millî Eğitim ve Kültür, S.2, Mart, 1979
- Türkkan, Erdal, "Türkiye'de İktisadi Gelişmenin Sosyo-Kültürel
 Sorunları" Atatürk ve Kültür, Ankara 1982

- Tünay, Bekir, " Atatürk ve Cumhuriyet", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.III, Sayı 7, Kasım 1986
- Ülken, İbrahim, "Türkiye İş Bankası ve Merkez Bankasının Kuruluşunda Atatürk'ün Rolü", İ.Ü.İ.F.M. Nisan 1981
- Ülken, Yüksel, "Türkiye'de Devletçilik Siyaseti ve Günümüze Kadar Süren Devletçilik Siyaseti Tartışması" Mustafa Kemal'i Anlamak, Ankara 1981
- Yakup Kadri, "Cemiyet-i Akvam İfsat Aleti", Hakimiyet-i Milliye 23 Kanunuevvel 1341/23 Aralık 1925
- Yalkın, Razi, "Son Halife Abdülmecid ve Hanedan-ı Âli Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı", Tarih Dergisi, S.1
- Yalman, Ahmet Emin, "Hâkimiyet ve Mesuliyet", Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, Ankara 1339/1923
-İki Teşrinisanî İnkılâbı", Hilâfet ve Millî Hakimiyet, Ankara 1339/1923
- Yalçın, Hüseyin Cahit, "Yaşasın Cumhuriyet", Tanin, 31 Ekim 1923
-!Şimdide Hilâfet Meselesi", Tanin, 11 Kasım 1923
- Yeni Kafkasya, " Cumhuriyet İdaresi", Yıl 1, S.5, 15 Kasım 1923
- Zarakolu, Avni, "Atatürk Devrimleri ve İktisadî Kalkınma", A.Ü.H.F. Ellinci Yıl Armağanı, Ankara 1977

E K L E R

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ MEBUSLARI (x)

Adana

İsmail Safa (Özler)
Zamir(Damar)Arıkoğlu
Kemal(Kusun)

Afyon

İzzet Ulvi(Aykurt,
Ali(Çetinkaya)
Kâmil(Mitaş)
Musa Kâzım
Ruşen Eşref(Ünaydın)

Sadık

Aksaray

Mustafa Vehbi(Çorakçı)
Besim Atalay
Neşet(Özercan)

Amasya

Esad(Uras)
Ali Rıza(Özdarende)
Nafiz(Aktın)
Osman

Ankara

Ali
İhsan(Pehlivanlı)
Şakir(Kınacı)
Mustafa Kemal Paşa
Hilmi
Ali Fuad(Cebesoy)Paşa

Antalya

Ahmet Sakı
Rasih(Kaplan)Efendi
Hasan Sıtkı
Murat

Ardahan/Artvin

Halit Paşa
Talat(Sönmez,
Hilmi(Gür)
Tahsin(Üzer)

Aydın

Dr.Reşit Galip
Tahsin
Dr.Mazhar(Germen,
İzzettin(Çalışırlar,Paşa
Zekâi(Apaydın)

Mithat(Aydın)

Tahsin(San)

Beyazıt

Şefik (Baydar,
Süleyman Sudi(Acarbayer)

Biga/Çanakkale

Mehmed(Dinç)
Samih Rifat
Şükrü(Yaşın)

Bitlis

İlyas Sami
Resul
Muhittin Nami

Bolu

Dr.Emin Cemal(Suda)
Fahri Rifki(Atay,
Mehmed Vasfı(Nuhoğlu,
Şükrü(Güler)
Cevat Abbas(Gürer)

Bozok(Yozgat)

Ahmed Hamdi
Avni(Doğan)
Salih(Bozok)
Süleyman Sırrı(İçöz)

Burdur

Hüseyin Baki
Mustafa Şeref(Özcan)

Bursa

Ali Hikmet Paşa(Ayerdem)
Mustafa Fehmi(Gerçeker)
Necati(Kurtuluş)
Osman Nuri(Özpay)

Nureddin Paşa
Refet(Canlıtez)

Çanik(Samsun)

Cavid Paşa
Süleyman Necmi(Selmen)

Talat Avni

Hamdi(Yalman)

Çebelibereket

İhsan(Eryavuz)
Avni(Zaimler)Paşa

Çankırı

Mustafa Abdülhalik(Renda)
Ziya Esen(İsfendiyaroğlu)
Talat(Umay)

Çatalca

Şakir(Kesebir)

Çorum

İsmail Kemal(Alpsar)
Münir(Çağıl)
Ziya (x)
Dr.Mustafa Lütfi(Cantekin)
İsmet(Eker)
Ferit Törüm(Küney)
Dersim(Tunceli)
Ahmet Şükrü
Feridun Fikri(Düşünsel)

Denizli

Dr.Kâzım (Samanlı)
Haydar Rüştü(Öktem)
Yusuf (Başkaya)
Necip Ali(Küçüka)
Mazhar Müfid(Kansu)
Diyarbakır
Dr.İbrahim Tali(Öngören)
Fevzi(Pirinçcioğlu)
Mehmed

Ziya Gökalp

Şeref(Uluğ)

Zülfi(Tiğrel)

Edirne

Hüseyin Rıfkı
Cafer Tayyar(Eğilmez)Paşa
Faik(Kaltakkıran)
Mehmed Şeref(xx)

Elâziz(Elâziğ)

Cevad (Çobanlı)Paşa
Mustafa(İspir)
Hüseyin(Gökçelik)
Muhittin(Çöteli)
Süleyman

Naci Karaali

Ergani

İhsan Hamit(Tiğrel)
İhsan(Sağlam)
Kâzım
Ertuğrul(Bilecik)
İbrahim(Çolak)
Halil(Işık)
Ahmet Dakşe
Rasim(Öztekin)

(x) 1925 yılında Ferit Bey'in ölümü üzerine mebus seçilmiştir.

(xx) :Cumhuriyetin 50.Yılında Edirne,1973 İl Yıllığı

Ahmet İffet(Mercimekoğlu)

Dr.Fikret(Onuralp)

Erzincan

Abdülhak Fırat

Hamdi(Arpak)

Sabit(Sağiroğlu)

Erzurum

Hâlet(Sağiroğlu)

Rüştü Paşa

Raif(Dinç)

Münir Hüsrev(Göle)

Cazim(Duru)

Ziyaettin(Gözübüyük)

Eskişehir

Arif

Abdullah Azmi(Torun)

Bahri(Sarıtepe)

Emin(Sazak)

Ali Ulvi

Gaziantep

Ahmet Remzi(Gürer/Gürez)

Ali Cenani

Hafız Mehmed Şahin Efendi

Ali(Kılıç)

Ferit(Arsan)

Genç

Muhittin

Dr.Ali Haydar

Gelibolu

Celâl Nuri(İleri)

Giresun

Hakkı Tarık(Us)

Hacım Muhittin(Çarıklı)

Musa Kâzım(Okay)

Ali Şevket(Çolak)

Tahir

Gümüşhane

Veysel Rıza

Hasan Fehmi(Ataç)

Cemal Hüsnü(Taray)

Zeki

Hakkâri

Asaf(Doras)

Nazmi(Dilaveroğlu)

İçel

Dr.Tevfik

Hafız Emin(İnankur)

Isparta

Hafız İbrahim(Demiralay)

H.Hüsnü(Özdamar)

Mükerrem(Karaağaç)

İstanbul

Abdurrahman Şeref

Yusuf Akçora

Behiç(Erkin)

Ahmet Muhtar

Ali Fethi(Okyar)

Ali Rıza

Dr.Adnan(Adıvar)

Refet(Bele)Paşa

Dr.Hakkı Şinasi(Erez)

Edip Servet(Tör)

Dr.Refik (Saydam)

Hamdullah Suphi(Tanrıöver)

Fuad (Ağralı)

Ahmet Mamdi(Denizmen)

Hüseyin Rauf(Orbay)

Ali Haydar (Yuluş)

İhsan(Sökmen)

İsmail Canbolat

Süleyman Sırrı

Fevzi(Çakmak)Paşa

Tevfik Kâmil(Koperler)

Ziyaettin (Karamürsal)
 Kâzım Karabekir Paşa
Izmir
 Osmanzade Hamdi(Aksoy)
 Kâmil Dursun
 Mustafa Rahmi(Köken)
 Mahmut Celâl(Bayar)
 Mahmut Esat(Bozkurt)
 Fahrettin(Altay)Paşa
 Dr.Tevfik Rüştü(Aras)
 Mustafa Necati(Uğural)
 Ahmet Münir(Akkaya)
 Şükrü(Saraçoğlu)
 Seyyid
Karahisarışarki
 Ali Sururi(Tönük)
 İsmail(Sabuncu)
 Mehmed Emin(Yurdakul)
Karesi(Balıkesir)
 Ahmet Süreyya(Örgevren)
 Ali Şuuri
 Haydar Adil
 Kâzım(Özalp)Paşa
 Mehmed Cavit(Demir)
 Hulusi(Zarplı)
 Mehmed Vehbi(Bolak)
 Osman Niyazi(Burcu)
Kars
 Ağaoglu Ahmet
 Ömer
Kastamonu
 M.Mahir Efendi
 Ali Rıza
 Halit (Akmansu)
 Hasan Fehmi(Tümerkan)
 Mehmed Fuad(Müftüoğlu)

Ali Nazmi(Özügür)
 Necmettin Molla(Kocataş)
 Veled Çelebi(İzbudak
Kayseri
 Dr.Halit
 Ahmet Hilmi(Kalaç)
 Nuh Naci(Yazgan)
 Zeki
Kırklareli
 Şükrü Naili(Gökberk)Paşa
 Şevket(Ödül)
 Dr.Fuad(Umay)
Kırşehir
 Ali Rıza(Ulusoy)
 Lütfi Müfid(Özdeş)
 Mahbub
 Refik İsmail(Kakmacı)
 Yahya Galip(Kargı)
Kocaeli(İzmit)
 İbrahim(Tolon)
 Mustafa
 Ragıp(Akça)
 İbrahim Süreyya(Yiğit)
 Saffet(Arıkan)
 Sırrı(Bellioğlu)
 A.Şükrü
Konya
 Eyüp Sabri(Hayırlıoğlu)
 Fuad(Gökbudak)
 Mustafa (Ulusan)
 Mustafa Fevzi(Karaaşaç)(x)
 Naim Hazım(Onat)
 Tevfik Fikret(Sılay)
 Musa Kâzım(Göksu)
 Refik (Koraltan)
 Hacı Bekir(Sümer)
 Kâzım Hüsnü

<u>Kozan</u>	Niyazi(Ramazanoğlu)
Ali Sadi(Çelik)	<u>Muş</u>
Ali Saib(Ursavaş)	Rıza(Kotan)
<u>Kütahya</u>	Osman Kadri(Bingöl)
Faik(Soylu)	Hacı İlyas Sami
Mehmed Rıza(Dinçer)	<u>Niğde</u>
O.Nuri (Conker)	Ebubekir Hazım(Tepeyiran)
Recep(Peker)	M.Galip
Ragıp(Soysal)	Halit(Mengi)
Şeyh Seyfi Aydın	Ata(Mehmet Ataullah)Atay
Cevdet Izrap	<u>Ordu</u>
Ahmet Ferit(Tek)	Faik(Günday)
<u>Malatya</u>	Halil Sıtkı(Efendi)
Dr.Hilmi(Oytaç)	İsmail(Çamaş)
Mahmut Nedim(Zabcı)	Hamdi(Yalman)
İsmet(İnönü)Paşa	Recai
Reşit Ağa(Ağar)	<u>Rize</u>
Hacı Bedir(Fırat)	Ali (Zırh)
<u>Maraş</u>	Ekrem Rize
Abdülkadir	Ahmet Fuad(Bulca)
Mithat(Alam)	Hasan Cavit(Belül)
Tahsin(Hüdaioğlu)	Rauf Benli
Hacı Mehmed(Erten)	Esat(Özoğuz)
Nurettin Özdemir	<u>Saruhan(Manisa)</u>
<u>Mardin</u>	Abidin Be
Abdürrezzak Şatana	Dr.Saim(uzel)
Necip(Güven)	Etem
Derviş(Ural)	Kemal
Abdülgani Ensari	Reşat Kayalı
Ali Rıza(Erten)	Mehmed Sabri(Toprak)
Yakup Kadri(Karaosmanoğlu)	Mustafa Fevzi Efendi
<u>Menteşe(Muğla)</u>	Nafiz Dumlu
Şükrü Kaya	Vasıf (Çınar)
Esat(İleri)	Yaşar (Özey)
Yunus Nadi(Aballoğlu)	<u>Siirt</u>
<u>Mersin</u>	Mahmut(Soydan)
Ahmet Besim(Özbek)	Halil Hulki(Aydın)

Sivas

Dr.Ömer Şevki
 Halis Turgut
 Muammer
 Rasim(Başara)
 Ziyaeddin(Başara)
 Rahmi
 Şemsettin(Günaltay)

Sinop

Dr.Rıza Nur
 Kemallettin Sami Paşa
 Yusuf Kemal(Tengirşenk)
 Recep Zühtü(Soyak)

Siverek

Cudi Paşa
 Mahmut
 Halil Fahri(Gürmen)

Tekirdağ

Cemil(Ubaydın/Uybadın)
 M.Faik (Öztrak)

Tokat

Emin(Bayav)
 Hacı Kâmil Efendi
 Mustafa Vasfı(Süsoy/Süray)
 Bekir Sami(Kunduh)

Trabzon

Abdullah
 Ahmet Muhtar(Çilli)
 Hamdi(Ülkümen)
 Hasan(Saka)
 Rahmi(Fyüpoğlu)
 Süleyman Sırrı(Gedik)
 Ali Sefik(Bekman)

Urfa

Ali
 Dr.Refet
 Yahya Kemal(Beyatlı)
 Hüsrev (Gerede)
 Saffet(Yetkin)
 Refet(Ülgen)

Van

Münip Boya
 Hakkı(Ungan)
 İbrahim(Arvas)

Zonguldak

Halil Türkmen
 Ragıp Özdemiroğlu
 Yusuf Ziya(Özenci)
 Tunalı Hilmi

1924 yılında ölümler nedeniyle boşalan mebusluklar:

Bitlis Mebusu Resûl Bey, Diyarbakır Mebusu Ziya Gökalp, Gümüşhane Mebusu Veysel Rıza, Kırşehir Mebusu Mahbub Efendi, Siverek Mebusu Cudi Paşa'nın ölümleri 18-20/10/1924 tarihlerinde Meclise duyurulmuş yerlerine Mebuslar seçilmiştir.

İstifalarla boşalan Mebusluklar

Aydın Mebusu İzzeddin Paşa (Komutanlıkta kaldı, 1.11.1924)
 Aydın Mebusu Zekâi Bey (Elçi oldu, 2.9.1924)
 Bursa Mebusu Ali Hikmet Paşa (Komutanlıkta kaldı, 1.11.1924)
 Elazığ Mebusu Cevat Paşa (22.12.1924)
 İstanbul Mebusu Fevzi Paşa (Gnl.kur.Başk.kaldı, 1.11.1924)
 İzmir Mebusu Fahreddin Paşa (Komutanlıkta kaldı, 1.11.1924)
 İzmir Mebusu Seyit Bey (Profesörlük Görevinde kaldı, 25.3.1924)
 Kayseri Mebusu Nuh Naci Bey (20.12.1924)
 Kırklareli Mebusu Şükrü Naili Paşa (Komutanlıkta, 1.11.1924)
 Sinop Mebusu Kemaleddin Sami Paşa (Berlin Elçiliğine, 19.10.1924)
 Urfa Mebusu Husrev Bey (Budapeşte Orta Elçiliği, 18.10.1924)

1924 Yılında boşalan mebusluklara seçilenler

Aydın Mebusluğuna Dr. Reşit Galip
 Aydın Mebusluğuna Mühendis Mithat Aydın
 Bitlis Mebusluğuna Muhittin Nami
 Bursa Mebusluğuna Nureddin Paşa
 Diyarbakır Mebusluğuna Cavit Bey
 Gümüşhane Mebusluğuna Cemal Hüsnü Taray
 İstanbul Mebusluğuna Hakkı Şinasi Paşa
 İzmir Mebusluğuna Münir Erteğün
 Kırklareli Mebusluğuna Şevket Bey
 Kırşehir Mebusluğuna Lütfi Müfit
 Sinop Mebusluğuna Recep Zühdü
 Siverek Mebusluğuna Halil Fahri
 Urfa Mebusluğuna Refet Bey

1925 Yılında ölümler sebebiyle boşalan mebusluklar

Ankara Mebusu Ömer Mümtaz(23.2.1925),Ardahan Mebusu Halit Paşa(12.2.1925),Çorum Mebusu Ferit(12.3.1925),İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref(19.2.1925),Mardin Mebusu Derviş Bey (8.4.1925)Diyarbakir Mebusu Mehmet Bey(31.10.1925),Rize Mebusu Rauf Bey(31.10.1925)Kastamonu Mebusu Mahir Efendi(31.10.1925)Kütahya Mebusu Şeyh Seyfi Efendi(9.4.1925),İstanbul Mebusu Süleyman Sırrı(16.12.1925)

1925 yılında istifa eden mebuslar

İstanbul Mebusu Ali Fethi(Okyar) Paris Büyük Elçiliğine
Manisa Mebusu Vasıf(Çınar) Prag Elçiliğine (31.10.1925)
Erzincan Mebusu Hamdi Bey Viyana Elçiliğine (" ")
Kütahya Mebusu Ferit(Tek) Londra " (" ")

1925 Yılında Seçilen Mebuslar

Ankara Mebusluğuna Ali Bey
Ardahan Mebusluğuna Tahsin Bey
Çorum Mebusluğuna Ziya Bey
Elazığ Mebusluğuna Süleyman Bey(Cevat Paşa yerine)
İstanbul Mebusluğuna Edip Servet Töz
Kayseri Mebusluğuna Karakeselizade Zeki Bey(Nuh Naci yerine)
İstanbul Mebusluğuna Tefvik Kâmil
Kütahya Mebusluğuna Hâkim Rıza
Kütahya Mebusluğuna Faik (Şeyh Seyfi yerine)
Kastamonu Mebusluğuna Ali Nazmi
Rize Mebusluğuna Behlülzade Hasan Cavit

1926 Yılında vefat eden Mebuslar

Manisa Mebusu Reşat(22.2.1926),Kırşehir Mebusu Ali Rıza (22.4.1926),Şebinkarahisar Mebusu Ali Sürüri (30.9.1926)
1926 Yılında İzmir Suikastı ile ilgili idam edilenler
İzmit Mebusu Ali Şükrü,Eskişehir Mebusu Arif,Sivas Mebusu Halis Turgut,İstanbul Mebusu İsmail Canbolat,Manisa Mebusu Abidin,Erzurum Mebusu Rüştü Paşa(13.7.1926'da idam edilirler)

1926 yılında İstifa edenler

İstanbul Mebusu Adnan Bey ve Refet Paşa, Urfa Mebusu Yahya Kemal (Varşova Elçisi), Elazğ Mebusu Nuh Naci Maraş Mebusu Tahsin Bey (katli teşvikten mahkum olmuş ve 7.4 1926 'de mebusluğu düşmüştür. İstanbul Mebusu Rauf Bey 'de 10 yıl sürgün cezasına çarptırılmış ve mebusluğu düşmüştür.)

1926 yılında seçilen mebuslar

Manisa Mebusluğuna Mehmet Yaşar

Manisa Mebusluğuna Dr. Salim Bey

Manisa Mebusluğuna Nafiz (Dumlu) Bey

İstanbul Mebusluklarına

İhsan Paşa, Behiç Bey, Haydar Bey, Fuat Bey, Ziyaeddin Bey,

Erzincan Mebusluğuna Abdülhak BBey

Diyarbakır Mebusluğuna İbrahim Tali

Maraş Mebusluğuna Nureddin Bey,

Kırşehir Mebusluğuna Refik İsmail

İzmit Mebusluğuna Ragıp Bey

Eskişehir Mebusluğuna Ali Ulvi

Şebinkarahisar Mebusluğuna Ali Rıza Bey

Sivas Mebusluğuna Şemseddin Bey

Erzurum Mebusluğuna Bahri Bey

Urfa Mebusluğuna Refet Bey

MEDRESE ÖĞRENİMİ GÖRENLER

Kâmil(Mitaş),Afyon,Ali Rıza(Özdarende),(Amasya),Rasih Efendi,(Antalya),İlyas Sami,(Bitlis),İsmet(Eker),Çorum,Cazim (Duru),(Erzurum),Ziyaettin(Gözübüyük),(Erzurum),Ali Şevket (Çolak),(Gelibolu),Hafız Emin(İnankur),(Hakkâri),Hafız İbrahim (Demiralay),(Isparta),Veled Çelebi(İzbudak),(Kastamonu),Mustafa(Ulusan),(Konya),Naim Hazım(Onat),(Konya),Hacı Bekir(Sümer), Konya,Şeyh Seyfi(Kütayha),Derviş(Ural),Mardin,Esat(İleri) , Menteşe/Muğla,Osman Kadri(Bingöl),(Muş),Hacı İlyas Sami,(Muş) Halil Sıtkı Efendi,(Ordu),Halil Hulki(Aydın),(Siirt),Mahmud (Siverek),Hacı Kâmil Efendi,(Tokat),Süleyman Sırrı(Gedik),Trabzon,Saffet Yetkin,(Urfa)

TIP ÖĞRENİMİ GÖREN MEBUSLAR

Kemal(Kusun),(Adana),Dr.Reşit Galip,(Aydın),Dr.Mazhar (Germen),(Aydın),Dr. Emin Cemal(Suda),Bolu,Dr.Mustafa Lütfi (Cantekin),Çorum),Dr.Kâzım(Samanlı),Denizli,Dr.İbrahim Tali (Öngören),Diyarbakır,Dr.Fikret(Onuralp),(Ertuğrul),Dr.Ali Haydar,(Genç),Dr.Tevfik,(İçel),Dr.Adnan(Adıvar),(İstanbul),Dr. Hakkı Şinasi,(İstanbul),Dr.Refik(Saydam),(İstanbul),Dr.Halil (Kayseri),Dr.Fuad(Umay),(Kırklareli),Dr.Ahmet Ferit(Tek),Kütahya),Dr.Hilmi(Oytaç),(Malatya),Dr.Salim (Uzel),(Saruhan) Dr.Omer Şevki,(Sivas),Dr.Rıza Nur,(Sinop),Dr.Refet,(Urfa)

YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULU MEZUNU MEBUSLAR

Besim Atalay,(Aksaray),Ahmet Şükrü,(Kocaeli),Hamdi Yalman(Ordu),Bahmi,(Sivas),Şemseddin(Günaltay),(Sivas),Rifat Ünür (Saraçoğlu),(Çankırı),

DARÜLFÜNUN EDEBİYAT ŞUBESİ MEZUNU

Ruşen Eşref(Ünaydın),(Afyon),Falih Rıfki(Atay),(Bolu), Talat (Omay),(Çankırı),Rasim Başara,(Sivas)

YÜKSEK TİCARET OKULU

Cemal Hüsnü,(Gümüşhane),Ali Rıza(Erten)-Fransa'da Ziraat Öğrenimi),M.Yaşar(Özey,-Almanya 'da Ziraat Öğrenimi)(Saruhan)

MÜHENDİSLİK ÖĞRENİMİ GÖREN MEBUSLAR

Mithat Bey,(Aydın),Ziya Bey(Çorum),Hüseyin Rıfki(Edirne), Süleyman Sırrı(İstanbul),Yusuf Ziya(Zonguldak)

RÜŞTİYE MEKTEBİ MEZUNU MEBUSLAR

Vehbi(Çorakçı),(Aksaray),Nafiz(Aktın),Amasya,Ali,(Ankara)
 Şakir(Kınacı),(Ankara),Tahsin(San)(Aydın),Mehmed(Dinç),(Biga),
 Şükrü(Güler),(Bolu),Ahmed Hamdi,(Bozok),Hüseyin Baki,(Burdur),
 Faik (Kaltakkıran),(Edirne),Süleyman(Elâziz),Ahmet Dakşer(Er-
 tuğrul),Halit(Sağiroğlu)(Erzurum),Ali Ulvi(Eskişehir),Hafız
 Mehmed(Şahin)(Gaziantep),Ferit(Gaziantep),Tahir,(Giresun),Vey-
 sel Rıza(Gümüşhane),Nazmi(Dilaveroğlu),(Hakkari),Ziyaeddin
 (Karamürsel),(İstanbul),Mahmud Celâl(Bayar),(İzmir),Ali Sururi
 (Tönük),(Karahisarışarki),Mehmed Fuad(Müftüoğlu),(Kastamonu),
 Faik(Soylu),(Kütahya),Ragıp(Soysal),(Kütahya),Reşit Ağa,(Ma-
 latya),Abdülkadir,(Maraş),Hacı Mehmed(Erten),(Maraş),Abdürrez-
 zak Şatana,(Mardin),Rıza(Kotan),(Muş),Halit(Mengi),Niğde,Reşat
 Kayal(Saruhan),Ziyaeddin Başara,(Sivas),Cudi Bey,(Siverek),
 Ali,(Urfa),Münip Boya,(Van),Ziya(Esen)(Çankırı),Yahya Galip,
 (Kırşehir),Hasan Cavit,(Rize)

RÜŞDİYE VE HUSUSİ ÖĞRENİM GÖREN MEBUSLAR

Zamir(Damar)Arıkoğlu,(Adana),Hasan Sıtkı,(Antalya),Şefik
 Haydar,(Beyazıd),Mehmed Dinç,(biga),Sami Rıfat,(Biga),Ahmet
 Şükrü(Dersim),Mehmed,(Diyarbakır),Mustafa,(Elâziz),Hüseyin
 (Gökçelik),(Elâziz),Sabit,(Erzincan),Emin(Sazak),(Eskişehir),
 Hasan Fehmi,(Gümüşhane),Ali Sururi,(Karahisarışarki),Ömer,(Kars)
 Şevket,(Kırklareli),Faik,(Kütahya),Necip,(Mardin),Ebubekir
 Hazım(Tepeyiran),(Niğde),Esat,(Rize),Ziyaeddin Başara,(Sivas)
 Münip,(Van)

HARP OKULU/HARP AKADEMİSİ MEZUNU MEBUSLAR

Ali(Çetinkaya),(Afyon),Musa Kâzım,(Afyon),Mustafa Kemal Paşa,(Atatürk),(Ankara),Ali Fuad(Cebesoy) Paşa,(Ankara),Halit Paşa(Ardahan),Hilmi (Gür),Ardahan-Artvin),İzzettin(Çalışırlar) Paşa,(Aydın),Muhittin Nami,(Bitlis),Ali Hikmet(Ayerdem)Paşa,(Bursa),Nureddin Paşa,(Bursa),Cavid Paşa,(Canik),Salih(Bozok),(Bozok-Yozgat),Talat Avni,(Canik),İhsan(Eryavuz),(Cebelibereket-Osmaniye),Avni(Zaimler)Paşa,(Cebelibereket),Cafer Tayyar (Eğilmez)Paşa,(Edirne),Cevat(Çobanlı)Paşa,(Elâziz),İhsan(Sağlam),(Ergani),İbrahim (Çolak),(Ertuğrul-Bilecik),Halil(Işık),(Bilecik),Rasim(Öztekin),(Bilecik),Rasim(Öztekin),(Bilecik),Abdülhak(Fırat),(Erzincan),Rüştü Paşa,(Erzurum),Arif,(Eskişehir),Behiç (Erkin),(İstanbul),Ali Fethi(Okyar),(İstanbul),Ali Rıza,(İstanbul),Refet(Bele),(İstanbul),Edip Servet(Tör),(İstanbul),Ahmet Hamdi(Denizman),(İstanbul),Hüseyin Rauf(Orbay),İstanbul,İhsan(Sökmen),(İstanbul),Fevzi(Çakmak)Paşa,(İstanbul) Kâzım Karabekir Paşa,(İstanbul),Fahrettin(Altay)Paşa,(İzmir),Kâzım(Özalp)Paşa,(Karesi),Halit(Akmansu),(Kastamonu),Şükrü Naili(Gökberk)Paşa,(Kırklareli),Lütfi Müfid(Özdeş),(Kırşehir),İbrahim(Tolon),(Kocaeli),Saffet (Arıkan),(Kocaeli),Ali Saib (Ursavaş)(Kozan),Osman Nuri (Conker),(Kütahya),Ahmet Ferit (Tek),(Kütahya),Mahmut Nedim(Zabcı),(Malatya),Nureddin(Özedemir),(Maraş),Abdülgani Ensari,(Mardin),Recai,(Ordu),Ekrem Rize (Rize),Ahmet Fuad(Bulca),(Rize),Rauf(Benli),(Rize),Nafiz(Dumlu) (Saruhan),Mahmut (Soydan)(Siirt),Kemaleddin Sami Paşa,(Sinop) Cemil(Ubaydın),(Siverek),Mustafa Vasfi(Süray),(Urfa),Hüsrev (Gerede),(Urfa),Halil Türkmen,(Zonguldak),İsmail Canbolat,(İstanbul)

HUKUK ÖĞRENİMİ YAPMIŞ MEBUSLAR

Sadık(Afyon),İhsan(Pehlivanlı) Ankara,Ahmet(Sakı),Antalya,Hasan Sıtkı(Antalya),Rasih Kaplan(Antalya),Murat(İstanbul) Ahmet Hamdi(Bozok),Mustafa Şeref(Özcan)(Burdur),Osman Nuri (Özpay)(Bursu),Münir(Çoğul)(Çorum),Ferit Törüm(Küney),(Denizli),Feridun Fikri(Düşünsel),(Dersim),Haydar Rüştü(Öktem)(Denizli),Necip Ali(Küçüka)(Denizli),Hamdi(Arpak)(Erzincan),Raif (Dinç)(Erzurum),Abdullah Azmi(Torun)(Eskişehir),Celâl Nuri (İleri)(Gelibolu),Hakkı Tarık(Us)(Giresun),Asaf(Doras)(Hakkâri) Mustafa Rahmi(Köken)(İzmir),Mahmut Esat(Bozkurt)(İzmir),İsmail (Sabuncu)(İzmir),Mehmed Emin (Yurdakul)(Karahisarışarki),Ahmet Süreyya(Özgeven)(Karesi),Osman Niyazi(Burcu)(Karesi),Ağaoğlu Ahmet(Kars),Ahmet Mahir(Kastamonu),Hasan Fehmi(Tümerkan)(Kastamonu),Ali Nazmi(Özügür)(Kastamonu),Zeki Bey,(Kayseri) Ali Rıza(Ulusoy)(Kırşehir),Refik İsmail(Kakmacı)(Kırşehir), Ragıp (Akça)(Kocaeli),Eyüp Sabri(Hayırlıoğlu)(Konya),Fuâd(Gökbudak)(Konya),Mustafa Fevzi(Karaağaç)(Konya),Tevfik Fikret (Sılay)(Konya),Musa Kâzım(Göksu)(Konya),Refik (Koraltan)(Konya) Kâzım Hüsnü(Konya),Mehmed Rıza(Kütahya),Ali Şadi,(Kozan),Şükrü kaya,(Menteşe-Muğla),Yunus Nadi,(Menteşe),Ahmet Besim(Özbek), (Mersin),Ali(Zırh),(Rize),Abidin Bey,(Saruhan-Manisa),Kemal (Saruhan),Mehmet Sabri(Toprak),(Saruhan),Vasıf(Çınar)(Saruhan) Mustafa Fevzi Efendi,(Saruhan),Yusuf Kemal(Tengirşenk),(Sinop) Halil Fahri(Gürmen),(Siverek),Emin(Bayav),(Tekirdağ),Hamdi (Ülkümen),(Trabzon),(Ragıp(Özdemiroğlu),(Zonguldak)

MÜLKİYE(SİYASİ BİLİMLER) ÖĞRENİMİ GÖREN MEBUSLAR

İsmail Safa,(Adana),Zekâi(Apaydın),(Adana),İzzet Ulvi
(Aykut),(Karahisarısahip-Afyon),Neşet(Özercan),(Amasya),Talat
(Sönmez),Ardahan,Şükrü(Yasın),(Biga-Çanakkale),Samih Rifat,
(Biga),Avni(Doğan),(Bozok),Süleyman Sırrı(İçöz),(Bozok),Refet
(Canıtez),Bursa),Süleyman Necmi(Sekmen),(Canik-Samsun),Mustafa
Abdülhalik(Rende),(Çankırı),Şakir(Kesebir),(Çatalca),İsmail
Kemal(Alpsav),(Çatalca),Şeref(Uluğ),(Diyarbakır),Naci (Karaeli)
(Elâziz),İhsan Hamit(Tiğreli),(Ergani),Münir Hüsrev(Göle),(Er-
zurum),Ahmet Remzi(Güres)(Eskişehir),Hacım Muhittin(Çarıklı),
(Giresun),Musa Kâzım (Okay),(Giresun),Mükerrem (Karaağaç),(Is-
parta),Yusuf Akçura,(İstanbul),Ahmet Muhtar,(İstanbul),Fuad
(Ağralı),(İstanbul),Tevfik Kâmil(Koperler),(İstanbul),Ali Hay-
dar(Yuluğ),(İstanbul),Ahmit Münir(Akkaya),(İzmir),Şükrü(Saraç-
oğlu),İzmir,Mehmed Emin(Yurdakul)(Karahisarışarkı),Ali Şuuri
(Karesi),Mehmed Vehbi(Bolak),(Karesi),Ahmet Hilmi(Kalaç)(Kayse-
ri),İbrahim Süreyya(Yiğit),(Kocaeli),Mi that(Alam),(Maraş),Ata
Atay,(Niğde),Faik (Günday),(Ordu),İsmail (Çamaş),(Ordu),Halis
Turgut,(Sivas),M,Faik(Öztrak),(Tekirdağ),Bekir Sami(Kunduk),
(Tokat),Abdullah,(Trabzon),Hasan(Saka)(Trabzon),Rahmi (Eyüpoğ-
lu),(Trabzon),Ali Şefik(Bekmen),(Trabzon),Yahya Kemal(Beyatlı),
(Urfa)

150'liklerin Listesi

I-Vahideddin'in Maiyeti

- 1-Yaver-i Has Kiraz Hamdi Paşa
- 2-Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki Paşa
- 3-Hazine-i Hassa Müfettişlerinden Kayseri'li Şaban Ağa
- 4-Tütüncübaşı Şükrü
- 5-Serkârin Yaver Paşa(Başmâbeyinci)
- 6-Yâverândan Erkân-ı Harp Miralaya Tâhir
- 7-Seryâver Avni
- 8-Esbak Hazine-i Hassa Müdürü ve Defter-i Hakanî Emîni
Refik

II-Kuvve-i İnzibatiye'ye Dahil Kabine Azaları

- 9-Esbak Şeyh'ülislâm Mustafa Sabri
- 10-Adliye Nazırı esbakı Ali Rüşdi
- 11-Ziraat ve Ticaret Nazırı esbakı Cemal(Artin)
- 12-Bahriye Nazırı esbakı Cakacı Hamdi Paşa
- 13-Maarif Nazırı esbakı Rumbeyoğlu Fahreddin
- 14-Esbakı Ziraat ve Ticaret Nazırı Kızılhançerli Remzi

III-Sevr Muahedesini İmzalayan Heyet-i Murahhasa

15-Maarif Nazırı esbakı Hadi Paşa

16-Ayândan Şûra-yı Devlet Reisi esbakı Rıza Tevfik
(Bölükbaşı)

17-Bern Sefiri esbakı Reşat Halis

IV-Kuvve-i İnzibatiye'ye Dahil Olanlar

18-Kuvve-i İnzibatiye Başkumandanı Süleyman Şefik Paşa

19-Yaveri süvari Yüzbaşısı Bulgar namıyla maruf Tahsin

20-Kuvve-i İnzibatiye Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay
Ahmet Refik

21-Kuvve-i İnzibatiye Mitralyöz Kumandanı ve Damat Fe-
rit'in yaveri Tarık Mümtaz

22-Kuvve-i İnzibatiye Kumandanlarından İzmir Kolordusu
Kumandanı Ali Nadir Paşa

23-Kuvve-i İnzibatiye mensubininden ve Nemrut Mustafa
Divan-ı Harbinden Kaymakam Fettah

24-Kuvve-i İnzibatiye mensubininden Çopur Hakkı

V-Mülkiye ve Askeriyeden

25-Esbak Bursa Valisi Gümülcineli İsmail

26-Ayândan Konyalı Zeynelabidin

27-Cebelibereket Mutasarrıfı esbakı Fanizade Mes'ut

28-Hürriyet ve İtilaf fırkası Lideri Miralay Sadık

29-Malatya Mutasarrıfı esbakı Bedirhani Halil Rahmi

30-Esbak Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü

31-Esbak Divan-ı Harp Reisi Nemrud Mustafa Paşa

32-Uşak Belediye Reisi Hulusi

33-Adapazarı Kaymakamı esbakı Hain Mustafa

34-Tekirdağ Müfti-i esbakı Hafız Ahmet

35-Afyonkarahisar Mutasarrıfı esbakı Sabit

36-Gaziantep Mutasarrıflığında bulunmuş Celal Kadri

37-Hürriyet ve İtilaf Kâtib-i umumisi Adanalı Zeynel-
abidin

38-Mülga Ayândan Evkaf Nazırı esbakı Vasfi Hoca

39-Harpuz Vali Vekili esbakı Vasfi Hoca

40-Bursa Vali Vekili esbakı Aziz Nuri

- 41-Sabık Bursa Müftüsü Omer Fevzi
- 42-İzmir Kadı müşaviri sabıkı Ahmet Asım
- 43-Esbak İstanbul Muhafızı Natık
- 44-Dahiliye Nazırı esbaki Ayândan Adil
- 45-Dahiliye Nazırı esbaki Ayândan Mehmet Ali
- 46-Esbak Edirne Valisi ve Şehremini vekili Salim(miri miran)
- 47-Kütahya'da Yunanlılara Mutasarrıflık eden Hoca Rasihzade İbrahim
- 48-Adana'da Valilik eden Abdurrahman
- 49-Karahisarışarki Mebusu esbaki Ömer Fevzi
- 50-İşkenceci Namıyla maruf Mülazım Adil
- 51-İşkenceci Namıyla maruf Mülazım Refik
- 52-Esbak Kırkağaç Kaymakamı Şerif
- 53-Esbak Çanakkale Mutasarrıfı Mahmut Mahir
- 54-İstanbul Merkez Kumandanı esbaki Emin
- 55-Kilis'te Kaymakamlık eden Sadullah Sami
- 56-Esbak Dahiliye Nezareti Davavekili ve Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri

VI-Ethem ve Avanesi

- 57-Çerkez Ethem
- 58-Ethem'in biraderi Reşit
- 59-Ethem'in biraderi Tevfik
- 60-Kuşçubaşı Eşref
- 61-Kuşçubaşı Eşref'in biraderi Hacı Sami
- 62-İzmirli Sabık Akhisar Kumandanı Yzb.Küçük Ethem
- 63-Düzceli Mehmed oğlu Sami
- 64-Burhaniyeli Halil İbrahim
- 65-Susurluk'tan Demirkapılı Hacı Ahmet

VII-Çerkez Kongresine Mülazımlar Olarak İştirak Edenler

- 66-Hendek kazasının Sünbüllü karyesinden Bağ Osman
- 67-izmir Mutasarrıfı esbaki, İbrahim Hakkı
- 68-Beraev Sait
- 69-Berzek Tahir
- 70-Adapazarı'nın Harmantepe karyesinden Maan Şirin

- 71-Söke Ereğlisi'nin Teke karyesinden koca Ömer oğlu Hüseyin
72-Adapazarı'nın Talustanbey köyünden Bağ Kâmil
73-Hamte Ahmet
74-Maan Ali
75-Kirmastinin Karaosman karyesinden Harunreşit
76-Eskişehirli Hızır Hoca
77-Bigalı Nuri Bey oğlu İsa
78-Adapazarı'nın Şahinbey karyesinden Kâzım
79-Gönen'in tuzakçı karyesinden Lampat Yakup
80-Gönen'in Keçeler karyesinden mütekait binbaşı Ahmet
81-Gönen'in Bayramiç karyesinden kumpat Hafız Sait
82-İzmir'de davavekili Sait
83-Şamlı Ahmet Nuri

VIII-Polisler

- 84-Esbak İstanbul Polis Müdürü Tahsin
85-Esbak İstanbul Polis Müdürü Muavini Kemal
86-Emniyet-i umumiye Müdür Muavini Ispartalı Kemal
87-Esbak İstanbul Polis Müdüriyeti Birinci Kısım Baş-
memuru Hafız Sait
88-Esbak İstanoul Polis Müdüriyeti Birinci Şube Müdü-
rü şeref
89-Sabık Arnavutköy Merkez Memuru Hacı Kemal
90-Sabık Polis Başmemurlarından Namık
91-Şişli Komiseri Nedim
92-İzmir Merkez memuru, Edirne Polis Müdürü ve Yalova
Kaymakamı Fuat
93-Adana'da Polis Müdürlüğü eden yolgeçenli Yusuf
94-Unkapanı Merkez Memuru sabıkı Sakallı Cemil
95-Büyükdere Merkez Memuru sabıkı Mazlum
96-Sabık Beyoğlu İkinci Komiseri Fuat

IX-Gazeteciler

- 97-Serbesti Gazetesi sahibi Hürriyet ve İtilaf azasın-
dan Mevlânzade Rifat
98-Türkçe İstanbul gazetesi sahibi Sait Molla

- 99-İzmir'de Mübavaat gazetesi sahibi ve eski muharriri, darülhikmet azası İzmirli Hafız İsmail
- 100-Aydede gazetesi sahibi ve Posta Telgraf Müdür-i Umumisi esbaki Refik Halit
- 101-Bandırma Adalet gazetesi sahibi Bahriyeli Ali Kemal
- 102-Edirne'de Teemin ve Elyevm, Selanik'te Hakikat gazeteleri sahibi Neyir Mustafa
- 103-Eski Köylü gazetesi muharriri Ferit
- 104-Alemdar gazetesi sahibi Ref'i Cevat
- 105-Alemdar gazetesi sahibi Pehlivan Kadri
- 106-Adana'da Ferda gazetesi sahibi Fârizade Ali İلمي
- 107-Balıkesir'de İrşad gazetesi sahiplerinden Trabzon'lu Ömer Fevzi
- 108-Halep'te Doğru Yol gazetesi sahibi Hasan Sadık
- 109-Köylü gazetesi sahip ve müdürü İzmirli Refet

X-Diğer Eşhas

- 110-Tarsuslu Kâmil Paşazade Selami
- 111-Tarsuslu Kâmil Paşazade Kemal
- 112-Süleymaniyeli Kürt Hakkı
- 113-Mustafa Sabri Hoca'nın oğlu İbrahim Sabri
- 114-Fabrikatör Bursalı Cemil
- 115-İngiliz casusu meşhur Çerkez Ragıp
- 116-Fransız zabıtlığı yapan Haçinli Kazak Hasan
- 117-Eşkiya Reisi Süngülü Davut
- 118-Binbaşı Çerkez Bekir
- 119-Bursalı Fabrikatör Cemil'in kayınbiraderi Necip
- 120-İzmir sabık Umur-u İslâmiye Müfettişi Ahmet Hulusi
- 121-Uşak'ta Madanoğlu Mustafa
- 122-Gönen'in Tuzakçı karyesinden Yusuf oğlu Remzi
- 123-Gönen Balçık karyesinden Kocagözün Osman oğlu Şakir
- 124-Gönen Bayramiç karyesinden Hacı Kasım oğlu Zühtü
- 125-Gönen Muratlar karyesinden Koç Mehmet oğlu Koç Ali
- 126-Gönen'in Ayvacık karyesinden Mehmet oğlu Aziz
- 127-Gönen Keçeler karyesinden Bağcılı Ahmet oğlu Osman
- 128-Susurluk Yıldız karyesinden Molla Süleymanoğlu İzzet

- 129-Göner'in Muratlar karyesinden Hüseyinoğlu Kâzım
 130-Göner'in Balcı karyesinden Bekir oğlu Arap Mahmut
 131-Göner'in Rüstem karyesinden Gardiyan Yusuf
 132-Göner'in Balcı karyesinden Omer oğlu Eyüp
 133-Göner'in Keçeler karyesinden Talustan oğlu İbrahim
 Çavuş
 134-Göner'in Balcı karyesinden Topallı Şerif oğlu
 İbrahim
 135-Göner'in Keçeler karyesinden Topal Ömer oğlu İdris
 136-Manyas Bolcağaç karyesinden Kurhoğlu İsmail
 137-Göner'in Keçeler karyesinden Muhtar Hacıoğlu İshak
 138-Marmara'nın Kayapınar karyesinden Yusuf oğlu İshak
 139-Manyas'ın Kızlık karyesinden Ali Bey oğlu Sabit
 140-Göner'in Balcı karyesinden Veli oğlu Selim
 141-Göner'in Çerkez Mahallesi'nden makineci Mehmet
 oğlu Osman
 142-Manyas Değirmenboğazı karyesinden Kadir oğlu Kamil
 143-Göner'in Keçidere karyesinden Hüseyinoğlu Galip
 144-Manyas Hacıyakup karyesinden Çerkez Sait oğlu Salih
 145-Manyas'ın Hacıyakup karyesinden maktul Şevket'in
 biraderi İsmail
 146-Göner Keçeler karyesinden Abdullah oğlu Deli Kasım
 147-Göner'in Çerkez Mahallesi'nden Hasan Onbaşı oğlu
 Kemal
 148-Manyas'ın Değirmenboğazı karyesinden Kadir oğlu
 Kâmil'in biraderi Kâzım Efe
 149-Göner'in Keçeler karyesinden Pallaç oğlu Kemal
 150-Göner'in Keçeler karyesinden Tuğ oğlu Mehmet

Hükümetin hazırlamış olduğu listede görüldüğü gibi Sultan Vahideddin yoktur. Sultan Vahideddin dışında Halife Abdülmecid'de bulunmamaktadır. Damat Ferit Paşa'da 150'liklere dahil edilmemiştir. Kendisi 22 Eylül 1922 de Orient Express ile Avrupa'ya kaçmış, Fransa'nın Nice şehrine yerleş ve 6 Ekim 1923 günü vefat etmiştir. (53)

ederek Heyeti Celsee de, yani burada bilmü-
zakere ret ve kabul veyahut da tadil edilmesi
icabeder. Bu suretle devamı meriyeti doğru de-
ğildir.

REIS — Efendim : Başka söz istiyen var
mı? (Muvafık sesleri) Ali Cenani Beyin takri-

rini reyî âlinize vaz'ediyorum. Taktirî kabul
edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Müsaade buyurursanız efendim, yarım saat
için Celseyi tatil ediyorum.

Hitamı Celse : saat : 2,35

İKİNCİ CELSE

Bed'i müzakerat; saat : 3,05

REIS — Reisisani Ali Fuad Paşa Hazretleri

KÂTIPLER : Ruşen Esref Bey (Karahisarî Sahib), Ragıb Bey (Zonguldak)

2. — *Lozan'da münakih Sulh Muahede, Mu-
kavele ve senedatin tasdikine dair kanun lâyhaları
ve Hariciye Encümeni mazbatası (1/4)*

REIS — Celseyi açıyorum, efendim. Ruzna-

memizin ikinci maddesi Lozan Sulh Konfe-
ransı Muahedesine aittir. Bunun hakkında en-
cümenden kanunlar ve lâyhalar ve mazbata
gelmiştir. Müsaade ederseniz bunları okuyaca-
ğız.

SULH MUAHEDENAMESİ

Bir taraftan,

Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven
Devleti,

ve diğer taraftan,

Türkiye,

1914 senesinden beri Şark'ın sükûnunu ihlâl eden harbe kati sûrette hâtime vermek arzuyu
müttekabiliyle mütehasis olarak,

ve kendi milletlerinin müşterek refah ve saadeti için elzem olan dostane ve ticari münasebatı
beyinlerinde tesis etmek emelinde bulunarak,

ve bu münasebatın Devletlerin istiklâl ve hâkimiyetine hürmet esasına müstenidolması vücu-
bunu mülâhaza ederek, bu maksatla bir Muahede akdine karar vermişler ve Murahhas olarak :

Haşmetli Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyeti Müttehidesi Maverayı Elbar Britanya arazisi
Kralı ve Hindistan İmparatoru Hazretleri :

İstanbul'da Fevkalâde Komiser asaletlü Sir İloras Öre Montakü Rombolt, Barone J.S.M.J
Fransa Cumhuriyeti :

Fransa Sefiri, Cumhuriyetin Şark Fevkalâde Komiseri, Lejyon dönör nişanı millîsinin Grand
Ofisiye rütbesini haiz Ferik Ceneral Mösyö Moris, Pelle;

Haşmetlü İtalya Kralı Hazretleri :

Kraliyetin Senato âzası, İtalya Sefiri, İstanbul'da Fevkalâde Komiser, sen Moris ve Lâzar
ve Koron Ditali nişanlarının Gran Kruva'sını haiz Asaletlü Marki Kamil Garoni;

Atina Fevkalâde Murahhas ve Ortaelçisi Sen Moris ve Lâzar nişanlarının Komandör rütbe-
sini ve Kron Ditali nişanının Grand Ofisiye rütbesini haiz Mösyö Jül Sezar Montanya;

Haşmetlü Japonya İmparatoru Hazretleri:

I : 7 21.8.1339 C : 2

Soley Luvan nişanının Birinci rütbesini haiz, Roma Fevkalâde Sefirikebir ve Murahhası Mösyö Kentârü Oçiyani Jozammi;

Haşmetlû Yunanlılar Kırâh Hazretleri :

Sabık Heyeti Nuzzar Reisi, Sovur nişanının Grand Kruva rütbesini haiz Mösyö Elefteriyos K. Venizelos;

Londna Ortaleçisi, Sovur nişanının Komandor rütbesini haiz Mösyö Demetr Kaklamanos;

Haşmetlû Romanya Kırâh Hazretleri :

Ortaleçi Mösyö Kostantin I. Diyamandı;

Ortaleçi Mösyö Kostantin Konçesko;

Haşmetlû Sırp - Hırvat - Sloven Kırâh Hazretleri :

Bren'de Fevkalâde Murahhas ve Ortaleçi Mösyö Dr. Milotin Yuvanović

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti :

Edirne Mebusu, Umuru Hariciye Vekili İsmet Paşa,

Sinob Mebusu, Umuru Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey, Trabzon Mebusu, sabık Vekil Hasan Bey,

Hazaratını tayin etmişlerdir. Müşarünileyhim usulüne müvafık ve muteber tanınan salâhiyet-namelerini ibrazdan sonra âtideki mevaddı kararlaştırmışlardır :

Kısım : 1

Siyasi Mevud

Madde — 1

İşbu Muahedenin mevkii meriyete vaz'î tarihinden itibaren bir taraftan Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp - Hırvat - Sloven Devleti ve diğer taraftan Türkiye arasında ve kezalik tarafeyn tabeaları beyninde hali sulh sureti katiyede tekrar teessüs edecektir;

Tarafeyn arasında münasebatı resmiye vücut bulacak ve tarafeynin arzileri dâhilinde siyasi ve şehbenderi memurin, vâkı olacak itilâfatı hususiyeye halel gelmeksizin, hukuku düvel esası umumiyesiyle tayin edilmiş olan muameleye mazhar olacaklardır.

Fasıl : 1

1. — *Araziye mütâallik ahkâm*

Madde — 2.

Bahrisiyah'tan Adalar Denizi, ne kadar Türkiye'nin hudutları berveçhi zir tesbit edilmiştir. (Merbut bir numaralı haritaya müracaat)

1 — Bulgaristan ile :

Rezvaya mansıbından Meriç üzerinde kâin Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan'a ait üç hududun noktai iltisakına kadar : Bulgaristan'ın eylevm tahdidedilmiş olduğu şekilde Cenup hududu;

2 — Yunanistan ile :

Oradan Arda ve Meriç nehirlerinin birleştiği noktaya kadar :

Meriç mecrası;

Oradan Arda menbainı doğru bu nehir üzerinde ve Çörekköy'ün hemen civarında olmak üzere arazi üzerinde tayin edilecek bir noktaya kadar;

Arda mecrası;

Oradan Cenubu - Şarki istikametinde Bosnaköy'ün bir kilometre mansıp cihetinde Meriç üzerinde kâin bir noktaya kadar;

REİS — Hariciye Vekili Paşa Hazretlerinden bir sual tahriri var, okunacaktır.

Riyaseti Celileye

İsmet Paşa Hazretleri Türk'ün menafii hayatıyesine mugayir harekâtta bulunan bâzı kimselerden balısetmişlerdi: isimlerinin zapta geçirilmesi için bu bapta izahat vermelerini rica ederiz.

Sarıhan
Vâsıf

REİS — Paşa Hazretleri cevabınızı ne zaman vereceksiniz?

HARİCİYE VEKİLİ İSMET Pa. — Arkadaşlar! Bu kadar mühim bir zemin üzerinde fazla tafsilât istememenizi rica ederim. Bir hâdise geçerken bütün tafsilâtı ile izahat verdim.

REİS — Muahedemin heyeti umumiyesi hakkında başka söz istiyen kalmamıştır ve heyeti umumiyesinin müzakeresini kâfi görüp maddelere geçmek için birçok tahrirler vardır. Okutuyorum.

Riyaseti Celileye

Muahedei sulhiyenin heyeti umumiyesinin müzakeresi kâfidir. Maddelere geçilmesini teklif eylerim.

İstanbul
Ali Rıza

REİS — Müzakereyi kâfi görüp maddelere geçilmesini kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın... Müzakere kâfi görüldü. Maddelere geçilmesi de kabul edilmiştir.

Efendiler! Birinci kanun iki maddeden ibarettir. Fakat birinci madde sekiz kısımdan ibarettir. Aynı ayrı okuyacağız.

HARİCİYE ENCÜMENİ MAZBATA MUHARRİRİ DOKTOR TEVFIK RÜŞDÜ B. (İzmir) — Reis Bey söz verin.

REİS — Bu maddeye ait söz mü söyleyeceksiniz?

(Geçti sesleri)

Lozan Sulh Muahedesinin kabulüne dair kanunlar

MADDE 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya hükümetlerinin salâhiyettar murahhasları arasında 1339-1923 senesi Temmuzunun yirmi dördüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan Sulh Muahedenamesiyle berveçhi zir tadadolunan mukavelât

ve senedat Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

REİS — Bu maddeyi kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın.

TEVFIK RÜŞDÜ B. (İzmir) — Arkadaşlar encümen tarafından mevaddı kanuniye tadilen tanzim edildi. Huzuru tasdik ve tasvibinize arz edilen mevad mühteviyatının ve tarihlerinin tafavütü dolayısıyla ayrı ayrı kanunlar şeklinde tadilen tanzimi muvafık görüldü ve Hariciye Nazırı Paşa Hazretleri de bunu kabul ediyorlar. (Nazır değil, Vekil sesleri) Kelime üzerinde oynamayalım. Hariciye Vekili Paşa Hazretleri demek istedim. Binaenaleyh Heyeti Umumiyyeden encümenin tadili veçhile kabulünü teklif ederim.

REİS — Zaten encümeden gelen levarihi kanuniyeyi okuyoruz.

Efendim birinci maddenin birinci kısmını okuyoruz.

1. Boğazların usulü idaresine dair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Mukavelename.

REİS — Birinci kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

2. Trakya hududuna dair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Mukavelename.

REİS — İkinci kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

3. Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair 30-Kanunusani 1923 tarihinde Lozan'da imza olunan mukavelename.

REİS — Üçüncü kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

4. Affı umumiyeye dair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Beyanname ve protokol.

REİS — Dördüncü kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

5. Lozan'da imza edilen senedatın bâzı ahkâmına Belçika ve Portekiz devletlerinin iltihakına dair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imza olunan Protokol.

REİS — Beşinci kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

6. Britanya, Fransa, İtalya kıtaatı tarafından iggal edilen Türk arazisinin tahliyesine dair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imza olunan Protokol.

REİS — Altıncı kısmı kabul edenler lütfen ellerini kaldırsın... Kabul edilmiştir.

7. Karaağaç arazisi ile Bozcaada ve Imroz adalarına dair olup Türkiye ve Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan tarafından 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imza olunan Protokol

REİS — Yedinci kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir.

8. Sırp - Hırvat ve Sloven Devleti tarafından Muahede-i Sulhiyenin imzasına mütedair 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imza olunan Protokol

REİS — Sekizinci kısmı kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Birinci maddenin heyeti umumiyesini kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir. İkinci maddeye geçildi.

MADDE 2. — İşbu kanunun ierasına İera Vekilleri Heyeti memurdur.

REİS — İkinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Şimdi efendim, birinci kanun bitmiştir. Heyeti umumiyesini tayıni esami ile reyî âlilerine vaz'edeceğim. Kabul edenler beyaz, etmeyenler kırmızı rey verir.

Efendim, ikinci kanun okunacak yerlerimize oturalım. Birinci kanun için reylerini istimal etmeyenler varsa reylerini istimal etsinler. İstihsalî ara bitam bulmuştur.

Efendim şimdi ikinci kanunun müzakeresine başlıyoruz. Malûmuâliniz heyeti umumiyesi hakkında müzakere bitmiştir. Maddelere geçiyofuz.

Birinci madeyi okuyoruz :

MADDE 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya Hükümetlerinin salâhiyettar murahhasları arasında 1339 - 1923 Temmuzunun yirmidördüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan İkâmet ve salâhiyeti adliyyeye dair Mukavele-name Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

REİS — Bir mütalâa var mı? Birinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. Birinci madde kabul edilmiştir.

İkinci maddeye geçiyorum.

MADDE 2. — İşbu kanunun ierasına İera Vekilleri Heyeti memurdur.

REİS — İkinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. İkinci madde kabul edilmiştir.

Şimdi ikinci kanunun heyeti umumiyesini birincisi gibi tayıni esami ile reyinize vaz'edeceğiz. Efendim ikinci kanun için reylerini istimal etmeyenler lütfen reylerini istimal etsinler!

Efendim rica ederim, daha iki kanun vardır, Salomu terk etmeyiniz.

Efendim ikinci kanun için reylerini istimal etmeyen zevat lütfen istimal buyursunlar. İstihsalî ara bitam bulmuştur.

Efendim şimdi, üçüncü kanunun müzakeresine geçiyoruz.

MADDE 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya Hükümetlerinin salâhiyettar murahhasları arasında 1339 - 1923 senesi Temmuzunun yirmidördüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan İkamet ve salâhiyeti adliyyeye dair Mukavele-name Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdik olunmuştur.

REİS — Efendim, birinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. Birinci madde aynen kabul edilmiştir.

MADDE 2. — İşbu kanunun ierasına İera Vekilleri Heyeti memurdur.

REİS — Efendim, ikinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. İkinci madde aynen kabul edilmiştir.

Kanunun heyeti umumiyesini tayıni esamiyle reye vaz'ediyorum. Lütfen reylerinizi istimal buyurunuz.

Efendim, üçüncü kanun için reylerini istimal buyurmayan zevat varsa lütfen istimal buyursun. Efendim, istihsalî ara bitam bulmuştur.

Şimdi dördüncü kanunun müzakeresine başlıyoruz.

MADDE 1. — Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya hükümetlerinin salâhiyettar murahhasları arasında 1339 - 1923 senesi Temmuzunun yirmi dördüncü günü Lozan'da akit ve imza olunan Devleti Osmaniye tarafından verilmiş bâzi intiyazata dair Protokol Türkiye Büyük Millet Meclisince tasdik olunmuştur.

REİS — Efendim, birinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. Birinci madde aynen kabul edilmiştir.

MADDE 2. — İşbu kanunun icrasına İera Vekilleri memurdur.

REİS — Efendim, ikinci maddeyi kabul edenler lütfen el kaldırsın. İkinci madde aynen kabul edilmiştir.

Binaenaleyh, dördüncü kanunu da tayini esamîyle reyî âlinize vaz'ediyorum. Lütfen reylerinizi istimal buyurunuz.

Efendim, dördüncü kanun için reylerini istimal buyurmıyan zevat lütfen istimal buyursunlar. İstihsalî âra hitam bulmuştur.

Efendim, bu Sulh Muahedesi için, bâzı takrirler vardır. Onları okuyacağız.

Riyaseti Celileye

Lozan Sulh Muahedenamesiyle merbutatının tatbiki ahkâmı esnasında bâzı yanlış tefsirata meydan kalmamak üzere konferans zabıtnameleri ihlâsalarının bir kitap halinde vâşrını teklif ederiz.

Çatalea	Tekirdağ
Şakir	Mehmed Cemil
Edirne	Karesi
Hüseyin Rifki	Hulûsi
Karesi	Karesi
Osman Niyazi	Ali Şuuri
Karesi	Karesi
Mehmed Cavid	Haydar Âdil
	Mersin
	Niyazi

REİS — Efendim, bu takriri kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Riyaseti Celileye

Lozan Konferansında vazifelerini dirayet ve kiyasetle ifa eden Heyeti Murahhasamıza ve müşavir ve müttehassıslara Meclis namına beyanı teşekkür olunmasını teklif ederiz.

Denizli	Denizli
Mazhar Müfid	Yusuf
Denizli	Ertuğrul
Haydar Rüşdü	Fikret

REİS — Efendim, bu takriri kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Riyaseti Celileye

Hariciye Vekilimiz İsmet Paşa Hazretlerinin

Muahedei Sulhiye hakkındaki bugünkü beyanatının Türkçe ve Fransızca olarak tabî ve nesrini teklif ederim.

23 Ağustos 1339

Sivas Mebusu

Rahmi

REİS — Efendim! Sivas Mebusu Rahmi Beyin takririni kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmiştir.

Efendim, müsaade buyurursanız tasnifi âranın neticesini arz edeyim : Birinci Kanuna (227) zat iştirak etmiş, (213) kabul, (14) ret, binaenaleyh Lozan Sulh Muahedenamesi hakkındaki birinci kanun lâyihası (213) rey ile kabul edilmiştir. (Alkışlar)

İkinci Kanuna (220) zat iştirak etmiş, (206) kabul, (14) ret, binaenaleyh Lozan Sulh Muahedenamesi hakkındaki ikinci kanun lâyihası (206) rey ile kabul edilmiştir. (Alkışlar)

Üçüncü Kanuna iştirak eden zevat (221) dir, (13) redde karşı (208) rey ile kabul edilmiştir. (Alkışlar)

Dördüncü Kanuna (225) zat iştirak etmiş, (212) kabul, (13) rettir. Binaenaleyh dördüncü kanun da (212) rey ile kabul ve tasdik edilmiştir efendim.

Efendim! Bâzı rüfekanın takriri vardır.

Riyaseti Celileye

Sulhun istihsalinde en büyük âmil olan şanlı ve kahraman ordunuza Meclisin selâm ve şükranlarının iblâgını teklif ederiz.

Ertuğrul	Trabzon
Fikret	Nebizade Hamdi
Afyon Karahisar	Denizli
İzzet Ulvi	Haydar Rüşdü

REİS — Efendim, Fikret Bey ve rüfekasının takririni kabul edenler lütfen el kaldırsın. (Müttefikan kabul, sadaları) Müttefikan kabul edilmiştir efendim.

Efendim, bu Muahedenin kabul ve tasdiki münasebetiyle bir arkadaşımızrâ daha takriri var okuyoruz.

Riyaseti Celileye

Büyük Millet Meclisinin 23 Nisan 1336 tarihinde resmi küşadı merasiminde teberrükten dua buyurmuş olan Bursa Mebusu Muhteremi Mustafa Fehmi Efendi Hazretleri tarafından lehülhamdâ velminne istihsal edilen maksadı mil-

İ : 9 23.8.1339 C : 2

İyi tevsiik ve teyideden işbu Muahedenamenin tasdikı dolayısıyle de bir dua tilâvet buyurulmasını ve bu vesile ile de istihsali zafer uğruna da isârı hûnu şhamet eden Mukaddes Şühedamızın ervahı mübarekelerine ithafı fâtiha olunmasını teklif eylerim.

Bozok «Yozgad»
Mebusu
Süleyman Sırrı

REİS — Efendim, Süleyman Sırrı Beyin takririni kabul edenler lütfen el kaldırsın.

(Müttefikân, sesleri) Müttefikân kabul edilmiştir efendim.

(Bursa Mebusu Mustafa Fehmi Efendi kürsiye gelerek bir dua kıraat buyurdu ve fâtiha-lar okundu.)

REİS — Efendim, müsaade ederseniz Cumartesi ruzmanemizde bir şey yoktur. Arkadaşların encümenlerde çalışabilmesi için Pazar günü saat birbuçukta ictima etmek üzere Cel-seyi tatil ediyorum.

Hitamı müzakerat; saat : 5,55

(Kebal edenler)

- Tevfik Rüşdü B. (İzmir), Haçî İlyas Sâmî B. (Mus), Necatî B. (Bursa), Ağaoğlu Ahmed B. (Kars), Âsaf B. (Hakkâri), Yakub Kadri B. (Mardin), Derviş B. (Mardin), Celâl Nuri B. (Gelibolu), Talât B. (Ardahan), Esad B. (Lâzistan), Hasan Fehmi Ef. (Kastamonu), Talât B. (Kangırı), Halil B. (Ertuğrul), Galib B. (Niğde), Mustafa Abdülbrâlik B. (Kangırı), Ahmed-Süreyya B. (Karesi), Dr. Tevfik B. (İçel), Ali Rıza B. (Kastamonu), Hafız İbrahim Ef. (İsparta), İsmail B. (Karahisarı Şarkî), Ahmed Muhtar B. (Trabzon), Yunus Nâdi B. (Menteşe), İsmet B. (Çorum), Fuad B. (Lâzistan), Ahmed Hilmi B. (Kayseri), Rasim B. (Sivas), Rasih Ef. (Antalya), Midhat B. (Maras), Ahmed Şükrü B. (Dersim), Münir B. (Çorum), Tahsin B. (Aydın), Abidin B. (Saruhan), Mustafa Ef. (Konya), Bekir Sâmî B. (Tokad), Rifat B. (Kangırı), Zeki B. (Gümüşane), Süleyman Neemi B. (Çanik), Ali Rıza B. (İstanbul), Haçî Edhem B. (Saruhan), Vehbi B. (Karesi), Ziya B. (Kangırı), Şefik B. (Trabzon), Kâmil Ef. (Karahisarı Sahib), İbrahim B. (İzmit), Halet B. (Erzurum), Mehmed Fuad B. (Kastamonu), Sabit B. (Kayseri), Fevzi Ps. (İstanbul), Rahmi B. (Sivas), İhsan B. (Cebelibereket), Ferid B. (Kütahya), Ali B. (Karahisarı Sahib), Ali Saip B. (Kozan), Emin Cemal B. (Bolu), Sadık B. (Karahisarı Sahib), Hulûsi B. (Karesi), Abdürrezak Çelebi B. (Mardin), Haydar Adil B. (Karesi), Ali Şadi B. (Kozan), İsmail Canbolad B. (İstanbul), Hafız Emin Ef. (İçel), Hamdi B. (İstanbul), Arif B. (Eskişehir), Şeyh Seyfi Ef. (Kütahya), Şükrü B. (Bolu), Neemeddin Molla B. (Kastamonu), Cudi Ps. (Siverek), Mehmed Vasfi Ef. (Bolu), Fuad B. (Konya), Falih Rifki B. (Bolu), Muhiddin B. (Elâziz), Haçî Bedir Ağa (Malatya), Mustafa Zeki B. (İzmit), Hamdi B. (Bozok), Şükrü B. (Çanakkale), İbrahim B. (Ertuğrul), Halil Hulki Ef. (Siird), Ahmed İffet B. (Ertuğrul), Şakir B. (Ankara), Hüsrev B. (Urfa), Saraçoğlu Şükrü B. (İzmir), Hasan B. (Antalya), Haydar Rüşdü B. (Denizli), Rahmi B. (İzmir), Abdürrahman Şeref B. (İstanbul), Yusuf Akçura B. (İstanbul), Raif Ef. (Erzurum), Mustafa Fehmi Ef. (Bursa), Haçî Kâmil Ef. (Tokad), Nebizade Hamdi B. (Trabzon), Dr. Fikret B. (Ertuğrul), Ahmed Mahir Ef. (Kastamonu), Kadri B. (Siverek), İsmail Kemal B. (Çorum), Hasan Fehmi B. (Gümüşane), Hilmi B. (Ankara), İhsan B. (Ankara), Dr. Halid B. (Kayseri), Naim Hâzım Ef. (Konya), Halid B. (Kastamonu), Vehbi B. (Aksaray), Avni B. (Bozok), Ali Rıza Ef. (Amasya), Resad B. (Saruhan), Mehmed Sabri B. (Saruhan), Cevat Abbas B. (Bolu), Salih B. (Bozok), Ali Fethi B. (İstanbul), Mustafa Fevzi Ef. (Saruhan), Refik B. (Konya), Süleyman Sırrı Ef. (Trabzon), Esad B. (Amasya), Mahmud B. (Siird), Mehmed B. (Çanakkale), Cenil B. (Tekirdağ), Seyid B. (İzmir), Besim Atalay B. (Aksaray), Ragıp B. (Zonguldak), Mahbub Ef. (Kuşehir), İsmail Safa B. (Adana), İzzet Ulvi B. (Karahisarı Sahib), Mehmed Nuri B. (Kütahya), Ferid B. (Çorum), Kemal B. (Saruhan), İbrahim Süreyya B. (İzmit), Yusuf Kemal B. (Sinob), Receb B. (Kütahya), Mehmed B. (Karesi), Münir B. (Erzurum), Haçî Mehmed Ef. (Maras), Kemal B. (Adana), Abdülkadir B. (Maras), Mustafa B. (Tokad), Dr. Fuad B. (Kırklareli), Ömer Ef. (Kars), Neşet B. (Aksaray), Şakir B. (Çatalca), Talât Avni B. (Çanik), Hamdullah Subhi B. (İstanbul), Feyzi B. (Diyarbakir), Ali Rıza B. (Kuşehir), Eyyüb Sabri Ef. (Konya), Tevfik Fikret B. (Konya), Ahmed Sâki B. (Antalya), Cavid Ps. (Çanik), Nuh Naci B. (Kayseri), Musa Kâzım Ef. (Konya), Musa Kâzım B. (Karahisarı Sahib), Osman Niyazi B. (Karesi), Emin B. (Tokad), Osman Nuri B. (Bursa), Mazhar Müfid B. (Denizli), Haçî Bekir Ef. (Konya), Ali Şuuri B. (Karesi), Mükerrerem B. (İsparta), Şahin Ef. (Gaziantep), Mehmed Emin B. (Karahisarı Şarkî), Ali B. (Lâzistan), Dr. Rıza Nur B. (Sinob), Hüseyin Hüsnü Ef. (İsparta), Muammer B. (Sivas), Avni B. (Cebelibereket), Yusuf B. (Denizli), Dr. Refik B. (İstanbul), Süleyman Sırrı B. (İstanbul), Sabit B. (Erzincan), Mustafa Ef. (Konya), Kâzım Hüsnü B. (Konya), Mahmud Esad B. (İzmir), Saffet B. (İzmit), Kâzım Ps. (Karesi), Şefik B. (Bayezid), Yusuf Ziya B. (Zonguldak), Yahya Galib B. (Kuşehir),

Hâzım B. (Niğde), Sâmih Rifat B. (Çanakkale), Mustafa B. (Elâziz), Ziya Ef. (Erzurum), Hüseyin B. (Elâziz), Ragıp B. (Kütahya), Hamdi B. (Elâziz), Naci B. (Elâziz), Mahmud Ef. (Siverek), Abdullah Azmi Ef. (Eskişehir), Refet B. (Bursa), Rüşdü Pş. (Erzurum), Gazi Mustafa Kemal Pş. (İzmir), Murad B. (Antalya), Feridun Fikri B. (Dersim), Emin B. (Eskişehir), Cezha Ef. (Erzurum), Veysel Rıza B. (Gümüşhane), Cevdet B. (Kütahya), Halil B. (Zonguldak), Ali Rıza B. (Muş), Necib Ali B. (Denizli), Dr. Mustafa B. (Denizli), Tahsin B. (Maras), Mahmud Celal B. (İzmir), Zekâi B. (Aydın), Hüseyin Bekir B. (Burdur), Osman Kadri B. (Muş), Mahmud Nedim B. (Malatya), Ruşen Eşref B. (Karahisar Şarkı), Hüseyin Rıfki B. (Edirne), Süleyman Surri B. (Bozok), Ali Süruri Ef. (Karahisar Şarkı), Dr. Kâzım B. (Denizli), Dr. Mehmed Hilmi B. (Malatya), Hâlid B. (Niğde), Kâzım Karabekir Pş. (İstanbul), Dr. Mazhar B. (Aydın), Ali Fuad Pş. (Ankara)

(Reddedenler)

Hoca Esad Ef. (Mentesce), Kılıç Ali B. (Gaziantep), Zamir B. (Adana), Mustafa Necati B. (İzmir), Ali Cenani B. (Gaziantep), Vâsif B. (Saruhan), Yahya Kemal B. (Urfa), Necib B. (Mardin), Niyazi B. (Mersin), Faik B. (Edirne), Şeyh Saffet Ef. (Urfa), Şükrü Kaya B. (Mentesce), Besim B. (Mersin), Faik B. (Tekirdağ)

Lozan Sulh Muahedenamesinin kabulüne dair İkinci Kanuna verilen reylerin neticeleri

(Kabul edenler)

Feridun Fikri B. (Dersim), Ragıp B. (Zonguldak), Nebizade Hamdi B. (Trabzon), Mehmed Emin B. (Karahisar Şarkı), Hâzım B. (Niğde), Neemeddin Molla B. (Kastamonu), Süleyman Surri B. (İstanbul), Dr. Tevfik Rüşdü B. (İzmir), Fevzi Pş. (İstanbul), Yusuf B. (Denizli), Câzım Ef. (Erzurum), Dr. Fuad B. (Kırkkilise), Hüseyin B. (Urfa), Esad B. (Lâzistan), Haçî Kâmil Ef. (Tokad), Abdürrahman Şeref B. (İstanbul), Abdullah Azmi Ef. (Eskişehir), Naim Hâzım Ef. (Konya), Ziya Gökalp B. (Diyarbakır), Sâmih Rifat B. (Çanakkale), Hasan B. (Antalya), Ali Süruri B. (Karesi), Ali Fuad Pş. (Ankara), Saffet B. (İzmit), Hamdullah Subhi B. (İstanbul), Recab B. (Kütahya), Mehmed B. (Çanakkale), Muammer B. (Sivas), Vehbi B. (Karesi), Emin B. (Eskişehir), Âsaf B. (Hakkâri), Haçî Bekir Ef. (Konya), Emin B. (Tokad), Kemal B. (Adana), Midhat B. (Maras), Mehmed B. (Karesi), Esad B. (Amasya), Tevfik Fikret B. (Konya), Osman Kadri B. (Muş), Ahmed Muhtar B. (Trabzon), Halet B. (Erzurum), Abdülkadir B. (Maras), Ömer Ef. (Kars), İhsan B. (Ankara), Ekrem B. (Lâzistan), Ali Saib B. (Kozan), İsmet B. (Çorum), Osman Nuri B. (Bursa), Mazhar Müfid B. (Denizli), Kadri B. (Siverek), Mustafa Vasfi B. (Tokad), Mustafa Zeki B. (İzmit), Rasim B. (Sivas), Necati B. (Bursa), İsmail B. (Karahisar Şarkı), Dr. Mazhar B. (Aydın), Halil B. (Ertuğrul), Ali Rıza B. (Kastamonu), Mustafa Fehmi Ef. (Bursa), Münir B. (Erzurum), Rahmi B. (İzmir), Besim Atalay B. (Aksaray), Eyüb Sabri Ef. (Konya), Haçî Edhem B. (Saruhan), Şakir B. (Çatalca), Kemal B. (Saruhan), Naci B. (Elâziz), İbrahim B. (Ertuğrul), Tahsin B. (Maras), Haçî Mehmed Ef. (Maras), Münir B. (Çorum), Hilmi B. (Ankara), Mustafa Abdülhalik B. (Kângırı), İsmail Canbolat B. (İstanbul), Şükrü B. (Bolu), Rahmi B. (Sivas), Mustafa B. (Elâziz), Talât B. (Ardahan), Haydar Âdil B. (Karesi), Ali Rıza B. (Muş), Hamdi B. (Bozok), Mahmud Ef. (Siverek), Yusuf Kemal B. (Sinob), Cavid Pş. (Canik), Sabit B. (Kayseri), Derviş B. (Mardin), İzzet Ulvi B. (Karahisar Sahib), Hulûsi B. (Karesi),

Murad B. (Antalya), Mehmed Nuri B. (Kütahya), Neşet B. (Aksaray), Ahmed Mahir Ef. (Kastamonu), Dr. Rıza Nur B. (Sınob), Yahya Galib B. (Kırşehir), Emin Cemal B. (Bolu), Zekâi B. (Aydın), Ali Fethi B. (İstanbul), Hasan Fehmi Ef. (Kastamonu), Abidin B. (Saruhan), Mahbub Ef. (Kırşehir), Mahmud Esad B. (İzmir), Bekir Sâmî B. (Tokad), Hacı Bedir Ağa (Malatya), Seyyid B. (İzmir), Fuad B. (Lâzistan), Mükerrerem B. (İsparta), Vehbi B. (Aksaray), Ali B. (Karahisarı Sahib), Rüşdü Pş. (Erzurum), Dr. Mehmed Hilmi B. (Malatya), Mustafa Feyzi Ef. (Saruhan), İbrahim Süreyya B. (İzmit), Hafız İbrahim Ef. (İsparta), Dr. Fikret B. (Ertuğrul), Ali Rıza Ef. (Amasya), Yunus Nâdi B. (Menteşe), Mehmed Ef. (Bolu), Mahmud Celâl B. (İzmir), Reşad B. (Saruhan), İbrahim B. (İzmit), Halil B. (Zonguldak), Ahmed Hilmi B. (Kayseri), Cevad Abbas B. (Bolu), Rifat B. (Kangırı), Ruşen Eşref B. (Karahisarı Sahib), Şakir B. (Ankara), Musa Kâzım B. (Karahisarı Sahib), Haydar Rüşdü B. (Denizli), Şükrü B. (Çanakkale), Kâmil Ef. (Karahisarı Sahib), Fuad B. (Konya), Şefik B. (Bayezid), İhsan B. (Cebelibereket), Galib B. (Niğde), Mahmud Nedim B. (Siird), Halil Hulki Ef. (Siird), Yusuf Ziya B. (Zonguldak), Falih Rifki B. (Bolu), Arif B. (Eskişehir), Dr. Hâlid B. (Kayseri), Süleyman Sırrı B. (Bozok), Musa Kâzım Ef. (Konya), Ahmed Süreyya B. (Karesi), İlyas Sâmî B. (Muş), Avni B. (Bozok), Sadık B. (Karahisarı Sahib), Veysel Rıza B.

(Gümüşane), Hamdi B. (İstanbul), Sabit B. (Erzincan), Zeki B. (Gümüşane), Süleyman Neemi B. (Canik), Muhiddin B. (Elâziz), Hâlid B. (Kastamonu), Osman Niyazi B. (Karesi), Şefik B. (Trabzon), Ferid B. (Kütahya), Ali Şâdi B. (Kozan), Hüseyin Rifki B. (Edirne), Cevdet B. (Kütahya), Hüseyin B. (Elâziz), Ahmed Sâki B. (Antalya), Ferid B. (Çorum), Ali B. (Lâzistan), Dr. Tefvik B. (İçel), Salih B. (Bozok), Şahin Ef. (Gazianteb), Celâl Nuri B. (Gelibolu), Rasih Ef. (Antalya), Mahmud Nedim B. (Malatya), Ahmed İffet B. (Ertuğrul), Ziya B. (Kangırı), Hafız Emin Ef. (İçel), Dr. Refik B. (İstanbul), Cemil B. (Tekirdağ), Tahsin B. (Aydın), Talât B. (Kangırı), Nuh Naci B. (Kayseri), Mustafa Ef. (Konya), İsmail Safa B. (Adana), Şeyh Seyfi Ef. (Kütahya), Ragıb B. (Kütahya), Hâlid B. (Niğde), Gazi Mustafa Kemal Pş. (İzmir), Feyzi B. (Diyarbakir), Yakub Kadri B. (Mardin), Kâzım Karabekir Pş. (İstanbul), Abdürrezzak Çelebi B. (Mardin), Dr. Mustafa B. (Çorum), Hüseyin Baki B. (Burdur), Hüseyin Hüsnü Ef. (İsparta), İsmail Kemal B. (Çorum), Ali Rıza B. (Kırşehir), Cudi Pş. (Siverek), Yusuf Akçura B. (İstanbul), Refet B. (Bursa), Hamdi B. (Erzincan), Saracoğlu Şükrü B. (İzmir), Sabri B. (Saruhan), Ağaoglu Ahmed B. (Kars), Raif Ef. (Erzurum), Ali Süruri Ef. (Karahisarı Şarki), Refik B. (Konya), Mustafa Ef. (Konya), Dr. Kâzım B. (Denizli), Necib Ali B. (Denizli)

(Reddedenler)

Yahya Kemal B. (Urfa), Necib B. (Mardin), Mustafa Necati B. (İzmir), Vâsıf B. (Saruhan), Ali Cenani B. (Gazianteb), Hoca Esad Ef. (Menteşe), Şükrü Kaya B. (Menteşe), Şeyh Saffet Ef.

(Urfa), Zamir B. (Adana), Niyazi B. (Mersin), Faik B. (Edirne), Besim B. (Mersin), Faik B. (Tekirdağ), Kılıç Ali B. (Gazianteb)

FEYYAZ ÂLİ B. (Yozgad) — Kaç gün oldu verileli efendim.

RAUF B. (Sivas) — Bu bir hafta zarfındadır.

FEYYAZ ÂLİ B. (Yozgad) — Daha fazladır.

RAUF B. (Sivas) — Bir haftadır efendim isterseniz tarihleri okuyayım. Şu itibarla Heyeti Vekile Reisi diye itimat buyurduğunuz bir arkadaşınızın şöyle kucak dolusu istizah ve sual takrirleriyle hali intizarda kalmasını zannederim ki, Heyetî Celileniz de arzu etmez. Bir an evvel cevabını verebilmek ve benim vaziyetimi tâyin etmek için istizahı terih etmeniz lâzımdır.

REİS — Efendim bu hususta bir takrir aldım. Meclisi Âli ruznameye hâkimdir. Okuyorum.

Riyaseti Celileye

Meclisi Âli ruznameye hâkimdir. İstizah meselesi gayet mühim ve hayati mesele olduğundan terihan müzakeresini teklif ederim.

20 . XI . 1338

Gaziantep Mebusu
Yasin

REİS — Efendim bu takrir mucibince terihan ve takdimen istizaha geçilmesini kabul edenler lütfen el kaldırsın... Ekseriyetle kabul edildi. Binaenaleyh bu hususta on beş imzalı bir takrir vardır.

YUSUF ZİYA B. (Bitlis) — Aleni istizah tır, hafi istizah başkadır.

REİS — Müsaade buyurunuz efendim; saminin lütfen salonu tahliye buyursun. Celsei hafiyeye geçildi.

Hitamı Celse; saat : 5,55

(İkinci Celse hafidir.)

ÜÇÜNCÜ CELSE

Bed'i müzakerat; saat : 6,00

REİS — Birinci Reisvekili Hüseyin Avni Bey

KÂTIPLER : Âtuf Bey (Kayseri), Hakkı Bey (Van)

2. — AZAYI KIRAM MUAMELÂTI

1. — Halife Abdülmecid Hazretlerine Emanatı Mübarekeyi teslim ve arzı tebrikat etmek üzere Meclisten bir heyet intihabedilmesine dair Büyük Millet Meclisi Riyaseti tezkeresi

REİS — Divanı Riyasetin bir kararı var; okuyoruz.

Heyetî Umumiyye

Heyeti Celilece Makamı Muallâyı Hilâfete intihap buyurulan Halifei Müslimin Abdülmecid Hazretlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi namına Emanatı Mübarekeyi teslim etmek ve arzı tebrikât eylemek üzere Meclisten bir heyetin önü-

müzdeki Cuma günü Dersaadet'te bulunacak ve hile hareketleri Divanı Riyasette takarrür etmiştir. Nizamnamei Dahilinin yüz yetmiş yedinci maddesi mucibince işbu heyete Divanı Riyasetten bir Reisvekili, iki Kâtip ve bir İdare Memuru intihabedilmiş olduğundan maddeye tevfiakan Heyeti Umumiyyeden gidecek zevatın miktarının tesbiti ve aynı madde ahkâmına tevfiakan bakur'a intihabın icrası rica olunur efendim.

19 . XI . 1338

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Reisi
Gazi Mustafa Kemal

(Âtidedeki telgrafname Hilâfetpenahi kâim istima olunmuştur.)

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi
Riyasetine

Âmmei Müslimîn için mucîbi mahvolan düşün tekâlifi şedidesini kabul ve Müslimînin dafaai mücahedanelerinde düşmana muvafakla beynelmüslimîn ikâi şerrü fesat ve sefîci naye fiilen teşebbüs ve bu herekâtında den, ısrar ve binnihaye ecnebi himayesine tevnefsederek Makar ve Makamı Hilâfetten ar eden Vahideddin Efendinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Şer'îye Vekâletinden verile fetavayı şerife mucîbince inhilâna Meclis yeti Umumiyesinin 18/11/1338 tarihinde nakit Yüz Kırkinci İqtımanın Beşinci Celse- de müttefikân karar verildiği beyaniyle ve rkiye Devletinin hâkimiyetini bilâkaydü rt milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilâtı asiye Kanununa tevfiğân icra kudreti ve ri salâhiyeti kendisinde mütecellî ve müte- erkiz bulunan milletin yegâne ve hakîki mü- essillerinden mürekkep Türkiye Büyük Mil- let Meclisinin 18/11/1338 tarihinde müttefikân bul ettiği esbabı mucîbe ve esasat dairesin- Meclisi Âlice münakit celsede Makamı Mu- lâyı Hilâfete intihabolunduğumun derciyle eyfiyetin Türkiye Büyük Millet Meclisince lemi İslâm ve Türkiye halkına İblâğ olundu- nu müş'ir 18/11/1338 tarihli telgrafnamei milerini mahzuziyetle aldım. Meclisi Âlice bu retle hakkımda ibraz olunan nişanei hürmet e muhabbetten dolayı hassatan müftahîr ve müteşekkirim. Hırz-ı can eylediğim bu vedia- Allahı menafii âliyei islâmiyeye bihakkın hiz- met suretiyle hüsnümühafazaya muvaffakiye- ve âlemi islâmın daima mazharı tevfiğâtı uphaniye olmasını Barîğâhı Ahadiyetten ta- arru ve niyaz eylerim.

4 Rebiülâhır 1341

Halifei Müslimîn

Hadimülharemeynüşşerifeyn

Abdülmeccid bini Abdülâziz

(Şiddetli alkışlar)

HACI TEVFİK Ef. (Kângırı) — Reis Bey İslâmiyete ait bir kelime soracağım Dahiliye Vekilinden, müsaade buyurursanız efendim Hilâfet teceddüdetiği vakitte hutbe okumak için izni

Sultani lâzımdır. Halife Hazretleri bütün huta- baya «Hutbe kıraatine mezun kıldım.» diye irade ısdar eder. Böyle bir irade ısdar etmiş midir? Etmemiş midir? Bunu Dahiliye Vekilinden sorarım.

REİS — Efendim bugün mevzuu müzakere değildir.

HACI TEVFİK Ef. (Devamla) — Asıl bugün olacaktır.

REİS — Rica ederim Şer'îye Vekilinden sorarız. Dahiliye Vekiline taallûku yoktur.

10. — BEYANNAME

1. — Halife Abdülmecid Hazretlerinin âlemi İslâma neşir buyurdıkları beyanname

REİS — Efendim beyannamei Hilâfetpenahi vardır :

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

[Allahu Azîmüşşanın iradei Suphaniyesiyle inayeti kutsiyei Rabbaniye ve ruhaniyeti celilei Nebeviyeye dehalet ederek muamelâtı nâse ve ihtiyacatı zamana muvafık mukarreratı müsibesiyile üç buçuk seneden beri rûşt ve kiya- setini ispat ve hâkimiyetini temin eden Türkiye Büyük Millet Meclisinin intihap ve müzaheretine bilistinat Makamı Muallâyı Hilâfeti İslâmiyeyi maattazim işgal ediyorum. Cenabı Hakkın inayet ve sinayeti ve Paygamberi Zîşan Efendimizin imdatı ruhaniyeti ve gaza erleriyle din fedailerinin azim ve cesareti sayesinde Ümmeti Mübeşşerei Muhammediye hakkın- da ahiren tecelli eden muzafferiyatı müşa'şaa'i Hudapesendaneden dolayı kemali huzu' ve huşu' ile secedeyi şükrana kapanarak asırlardan beri Hilâfeti Celilei İslâmiyenin hadim ve müdafii olmakla müftehir ve mübahi bulunan Türk Milleti necîbesinin ve Hanedanı Osmaninin himematı fedakâraneyi tebcilen âlemi İslâmın haklarında daima ve bilhassa şu son elem ve imtihan devresinde bir an ibraz ve ibzalinden fâriğ olmadığı muzahereti ulviyei uhuvvetkâraneyi bir hissi amik ve iftihar ve mahmedetle yâd ve tezkâr ve ulûvkadr ve necabetle mütenasiben ve herbâr mütebayiden haili rif'at ve saadet olmasını eltafi Celilei Samadaniyeden tazarru ve niyaz eylerim.

Ümmeti muazzamai İslâmiyenin gayei âmâli, Kelâmı kutsiyet ittisamı İlâhînin ve şeriatı gar- rayı Ahmediyenin ebnaı beşere vait ve tebşir

buyurdıkları tekemmülâtı dünyeviye ve uhreviyei mâneviyenin esbabı tecellisine müttehiden bezli makderetten ibarettir. Bu itibarla Makâmı Muallâyı Hilâfetin mahza veditullah olan bu vazifei ulviyei imamet vedayiini hakkiyle ifa edebilmek ve uğruna bütün ömrümün muhassalâi istihzarat ve mesaisine vakfettiğim hizmeti celilei İslâmiyeye alâkaderil istitaa muvaffak olabilmek için Cumhuri Müslimin ve ülemayı dinimübinin irşadı meşveret ve inzımanı muavenetine hassaten arz iftikar ve müracaat ederim.

Hemen Cenabı Kaadiri Mutlak cümlemizi tevkifatı Rabbaniyesine mazhar ve sulh ve müsellimetü cihanın ve refahiyet ve saadeti umumiyenin idrakiyle kâmyap ve müyesser buyursun âmin!...

Darülhilâfetüliyye
4 Rebiülâhîr 1341

Halifei Müslimin Hadimülharemeynüşşerifeyn
Abdülmecid bini Abdülâzîz Han

2. — *Türkiye - Afganistan Muahedenamesinin Afganistan Emîri tarafından tasdik olunduğuna dair Hariciye Vekâleti tezkeresi*

REİS — Efendim Afganistan Muahedenamesinin tasdiki hakkında Hariciye Vekâletinden mevрут tezkere vardır.

T. B. M. Meclisi Riyaseti Celilesine

11 Teşrinisani 1338 tarih ve 6535/1083 numaralı tezkereî âcizeye zeyildir. Afgan Sefareti Aliyesinden alınan 14 Teşrinisani 1338 tarihli tezkerede Türkiye - Afgan Muahedenamesinin 12 Teşrinievvel 1338 tarihinde Kâbil'de Emir Emanullah Han Hazretleri tarafından imza ve tasdik edildiği ve bu münasebetle fevkalâde tezahüratta bulunulduğu bildirilmekte ve bunun memleketeyn ve âlemi İslâm için mucibi menfaat ve hayrolması temenniyatında bulunulmaktadır. Arzı malûmat olunur efendim. 21/22 Teşrinisani 1338

Hariciye Vekâleti Vekili
Hüseyn Rauf

MALİYE VEKİLİ HASAN FEHMİ B. (Gümüşane) — Cumartesi günü müzakerenin mabâdini ikmal için söz isterim.

SALÂHADDİN B. (Mersin) — Bizim takrimimiz vardır. Reis Bey.

REİS — Söyliyeceğim efendim... Efendim

malûmuâliniz bugünkü ruznamemizde Nevahi Kanunu vardır. Fakat Maliye Vekili geçen müzakerenin mabadına devam edilmesini teklif ediyor.

DAHİLİYE ENCÜMENİ REİSİ HAYDAR B. — (Van) — Meclisi Âlinin kararı tagayyür etmez. Nevahi Kanununa haftada iki gün tahsis buyurdunuz. Ve buna karar verdiniz.

MALİYE VEKİLİ HASAN FEHMİ B. — Efendim Meclisi Âli ruznamesini istediği şekilde tanzim eder. Fakat bittabi işin ehemmiyeti, müstaceliyeti nazarı dikkate alınır ve ehem mühimme tercih olunur. Bir defa Nizamnamei Dahilimizin bir maddesi mucibince müzakeresine başlanan bir meselenin müzakeresi hitam bulmadan evvel diğer bir işe geçilmez. Geçenki içtimada memaliki müstahlasaya ait bir müzakere açıldı. O gün bendeniz de söz aldım. Rûfeka sözlerini ikmal etsin, lâzımgelen cevaplar verilir buyuruldu. Teahhur etti. Sonra birçok sualler, istizahlar vardır. Bunların hepsine cevap vermeye hazırım. Bunlar teahhur ediyor. Esasen bu mesailin müzakeresi için bir celse akdini tahtı karara aldınız. Meselenin ehemmiyetini Heyeti Celilenizin nazarı dikkatine bir defa daha arz ederim. Bunu ikmal edelim. Nahiye Kanunu bugün müzakere edilmekle bugün bitmez. Binaenaleyh her halde bu müzakerenin bir an evvel ikmali lâzımdır.

Ondan sonra İstanbul'un vaziyetine dair Avans Kanunu var. Mevkiin nezaketini takdir buyurursunuz. Bu mesail bittikten sonra onları müzakere etmeliğimiz lâzımgelir. Nahiye Kanununu her zaman müzakere edebiliriz. Binaenaleyh Cumartesi günü açılan müzakereye devam edilmesini bendeniz teklif ediyorum.

HAYDAR B. (Van) — Defaatle arz ettim. Nevahi Kanununa iki senedir başlandı. Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle millete yeni bir idare vadettik. Esaslarını henüz kararlaştırmadık. Meselenin ehemmiyetini arz ettim. Kabul buyurdunuz. Ve haftada iki gün tahsis ettiniz. Evvelce Salı ve Perşembe günleri tayin edilmişti. Bilâhara Pazartesi gününe tahvil edildi. Bugün Pazartesi günüdür. Yine başka mesail araya giriyor ve Nevahi Kanunu bu suretle ilânihaye sürünüp duruyor. Vakıaa Beyefendinin buyurduğu mesail de mühimdir. Fakat bu suretle Nahiye Kanununa tahsis olunan günlerden başka şeyler müzakere edilecek olursa Na-

Dün Adliye Vekili Bey, 16 Marttan sonraki hükümlerin ne olacağına dair lâyhâi kanunîyenin müstacelen müzakoresini talebediyorlardı.

Şimdi Maliye Vekili Beyefendi Avans Kanununu teklif ediyorlar, bu da var.

Bugünkü ruznamemizde doksan kadar numara sırasıyla takibedeceğimiz şeyler vardır. Müsaadei Celileleriyle bunları numara sırasıyla Cumartesi gününden itibaren takibedeceğiz. (Doğru sesleri)

Yeniden bir karar istihsaline daha lüzum yoktur zannederim.

6. — TEZKERELER

1. — Memaliki müstahlasada teşkili takarrür eden İstiklâl mahkemelerinin kaza mntakalarına dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi

REİS — Memaliki müstahlasada teşkili takarrür eden İstiklâl mahkımine dair Heyeti Vekile Riyaseti tezkeresi vardır. Okunacaktır. Malûmuâliniz mntakaların tâyin ve taksimini Heyeti Vekileye bırakmıştık.

6/2136

T. B. M. M. Riyaseti Celilesine

6 . 12 . 1338 tarih ve Zabıt ve Kavanini Müdüriyeti 2253/5806 numaralı tezkerе cevabıdır.

Memaliki müstahlasada teşkili takarrür eden İstiklâl mahkımı manatının Dahiliye Vekâletince tesbiti İcra Vekilleri Heyetinin 7 . 12 . 1338 tarihli içtimasında tensibedilmiş ve Vekâleti Müşarünilavhanın 10 Kânunuevvel 1338 tarih ve İdarei Umumiye 2786/31333 numaralı cevabi tezkeresinde :

1. — İzmir vilâyeti (Maamülhakat), Aydın sancağı (Aydın, Nazilli, Söke) Denizli sancağı (Denizli, Buldan, Sarayköy, Çal);

2. — Bursa (Maamülhakat), Karesi (Maamülhakat), Çanskkale (Maamülhakat), Ertuğrul sancağı mülhakatından İnegöl ve Yenişehir kazaları;

3. — Eskişehir (Maamülhakat), Karahisar Sahib sancağı (Karahisar, Sandıklı, Çivril, Bolvadin, Aziziye), Kütahya sancağı (Maamülhakat), Ertuğrul sancağı mülhakatından İnegöl, Bilecik, Söğüt kazalarının mahkımı müşarünileyha dairi kazaiyesine ithali lüzumu bildirilmiş ve keyfiyet İcra Vekilleri Heyetinin

10 . 12 . 1338 tarihli içtimasında ledettezekkür kabul edilmiş olmakla ifayı muktezasını istihdam eylerim efendim.

10 . 12 . 1338

Türkiye Büyük Millet Meclisi
İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Hüseyin Rauf

RASİH Ef. (Antalya) — Saruhan livası umutlmuştur.

REİS — Sorarız efndim

7. — BEYANAT

1. — Halife Hazretlerine biy'at için İstanbul'a gitmiş olan heyet namına Müfid Efendinin beyanati

REİS — Karahisarı Sahib Mebusu İsmail Şükrü Efendinin, İstanbul'dan avdet eden Heyeti Murahhasa Reisi Müfid Efendinin ihtisatını Meclise arz etmesi hakkında bir takriri vardır.

SALİH Ef. (Erzurum) — Yediler, içtiler, geldiler. Daha ne soracaksınız?

MÜFİD Ef. (Kırşehir) — Efendim Heyeti Muhtereme tarafından Nizamnamei Dahilimizde gösterilen usule tevfikân Heyeti Aliyenizden Bakur'a intihabolunan rüfekayı muhtereme ile ve Divanı Riyasetten tefrik edilen arkadaşlarla beraber olduğumuz halde buradan 21 Teşrinisanide hareket edilerek Perşembe günü sabahleyin saat sekiz buçukta Sirkeci İstasyonuna muvasalat edildi. (Haydarpaşa'ya sesleri) Haydarpaşa'dan bindiğimiz bir istimbot vasıtasıyla Sirkeci İstasyonuna çıktığımızdan dolayı Sirkeci diye arz ediyorum. Meclisi Âlinin kendisini temsil eden bir heyetin İstanbul'a gelmesi münasebetiyle ta Haydarpaşa'ya Refet Paşa Hazretleriyle diğer müstakbilin gelmişlerdi. Haydarpaşa'dan vukubulan hareketimiz münasebetiyle Sirkeciye gelinceye kadar yine Heyeti Celileniz şerefine bizi istikbal ettiler ve İstanbul halkı erken girilmiş olmakla beraber Babıâliye kadar güzergâhın iki tarafını alarak Türkiye Büyük Millet Meclisinin İstanbul'a ilk heyeti geldiğinden dolayı kendilerini fevkalâde meseretler içinde buldukları münasebetiyle bizi istikbal etmişlerdir. Arkadaşlarımızla beraber eski Babıâliye gitmek için otomobillere binilmiyerek yaya olduğu halde ahalinin bize göstermiş olduğu

mihmännüvazlık içerisinde Refet Paşanın karar-gâhına vâsıl olunmuştur. Bittabi o gün is.ira hat edildi. Cuma günü oraca ihzar edilen program dairesinde Hilâfetin ilk Cuma namazı için bir Selâmlık merasimi tertibedilmişti. Bize tevdi buyurulan ve Meclisi Âlinin intihabını mutazammın olan tezkere mahsusayı hâmil olduğumuz halde öğleden üç saat evvel Topkapı Sarayında ispatı vücudedilerek Emanatı Şerifenin mevzu bulunduğu Hırkai Şerif Dairesine arkadaşlarımızla beraber gidildi. Hırkai Şerif Dairesinde Vahideddin'in firarından sonra Emanatı Mübarekeye bir şey olup olmadığı hakkında evvelce İstanbul Valisi ve İstanbul Kumandanlığı ve Hazinei Hümayun Kethüdası tarafından Emanatı Celile birer birer tetkik edilerek hiçbir şeyin zâyi olmadığına dair tanzim kılınan zabıt varakası Heyete teslim edilmiş olmakla Heyet bu zabıt varakasına istinaden Emanatı Celilenin mahfuz bulunduğu Dairei Mahsusa kapısını açarak evvel be evvel Hırkai Şerif Dairesindeki Emanatı Mergubenin muhafazası üzerinde Tetkik Heyetinin mührünü tetkik ettik. Hazreti Peygamberle beraber Hulefayı Raşidin ve s.ır Ashabı Kirama mahsus olan on sekiz kadar süyufun orada mahfuz ve mevcut bulunduğunu görerek Hırkai Şerif Dairei Mahsusasındaki mevkii mahsus ve Mübeccelden Hazreti Peygamberimiz Fahri Kâinat ve Ekmelüttahiyat Efendimiz Hazretlerine mahsus olan Seyfi Saaderi mevzu bulunduğu mahfazadan çıkararak üzeri yakut ve zümrütlerle nüzeyyen olduğu halde onun Kabzai Mübaroknesini bütün arkadaşlar ve orada hazır bulunanlar ziyaret etmek şerefiyle mübahi oldu. Ondan sonra Saneak-ı Şerifin kubbe şeklinde bir sanduka içinde mahfuz ve mevzu bulunduğu anlaşılacak o dahi görüldü. Onun içerisinde bu Türk Hükümetinin hadim-ül Haremeyniş-şerifeyn unvanı almasını sebeb olan Kâ'bei Muazzama'nın Rayzai Mutahhara'nın miftahları mahfuz olduğu bittetik anlaşıldı. Heyetçe zabıt varakasında gösterilen Emanatı Celilenin kâffesi yerliyerinde mevcut ve mahfuz olduğuna kanaat hâsil olduktan sonra onları Meclisi Âliniz tarafından intihap buyurulan Halifeye teslim etmek için bittabi intizar ediliyordu. Olvakit Halife Hazretleri kendi dairelerinden Topkapı Sarayının içerisinde bulunan Bağdad Köşkünü teşrif ettikleri haber verildi. Heyetin

de huzuru Hilâfetpenahiye duhulüne irade buyurulmuş olmakla Heyet müçtemi olduğu halde huzuru Hilâfetpenahiye gitti. Kendileri Bağdad Kasrı Hümayununda mevcudolan bir oğada ayakta olduğu halde bizi kabul ettiler. Evvel beevvel kendilerine gidilerek Meclisi Âlinin intihabını mutazammın ârizayı takdim etmek ciheti evvelce kararlaştırılmış olmakla ariza takdimine mübaderet olundu. Ariza takdiminden evvel Türkiye Büyük Millet Meclisinin 16 Mart 1336 tarihinden beri Hilâfeti kendi kalbinde mahfuz bulundurduğu ve o Hilâfeti hiçbir kimseye tevdi etmediği münasebetiyle bugün o Hilâfete ahak ve elyak olduklarından dolayı Meclisi Âlileri tarafından intihap buyurulduklarını havi intihap mazbatasını bu Heyetle huzuru Hilâfetpenahilerine Meclisi Âli namına arz ve takdim ile kesbi şeref ve mübahat eyliyoruz diye Meclisi Âlinin arızası bir kırmızı atlas keşe içerisinde olduğu halde Zatı Hazreti Hilâfetpenahiye takdim olundu. Bunu mütaakıp bütün arkadaşlarımız Zatı Hazreti Hilâfetpenahiye takdim edilerek isimleri ve dairei intihabiyeleri kendilerine arz edildi. Ondan sonra Zatı Hazreti Hilâfetpenahi şu cümleleri kendi ağızlarından talâffuz buyurmak suretiyle irat buyurdular ve dediler ki. «Türkiye Büyük Millet Meclisinin senelerden beri hıfız ve hımaye edip hic kimseye tevdi etmediği Hilâfeti Küberavi İslâmiyeyi benim gibi bir âcizin uhdesine tevdi buyurduğundan dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisine arzı şükran evlerim. Cenabı Vacibülvücut Hazretleri, işbu intihabatı bütün âlemi İslâm hakkında mesut ve müteyemmen ve müteberrek buyursun. Eğer benim bu intihabımdan dolayı vücudum âlemi İslâm için mazarrat teşkil edecekse Cenabı Haktan istirhamım budur ki, beni bir dakika yaşatmasın. (Bravo sadaları ve alkışlar) Binaenalevh bütün emelin, saadeti ümeme, mesudiyeti İslâma munhasır bulunduğunu siz Heyeti Mebusana ve Meclisi Âliye arz etmek üzere tevdi ediyorum.» diyerek sözlerine nihayet verdiler. Ve biz tertibedilen program mucibince; Heyet arkadaşlarımızla doğrudan doğruya Hırkai Şerifin mevzu bulunduğu Dairei Fahreye gelerek oğada teşrihi Hilâfetpenahiye muntazır olduk. On dakika sonra Hazreti Hilâfetpenahi Hırkai Şerif Dairesine geldiler. Evvel beevvel daireye duhullerini mütaakıp kendileri hafiyen

bir dua kıraat buyurduktan sonra cümlemiz o duaya âmin dedik. Heyeti Mahsusa tarafından evvele tetkikatı iera edilip zabıt varakasıyle teyidedilen Emanatı Celilenin anahtarları Zatı Hazreti Hilâfetpenahiye takdim edilmek üzere bir zarf derununa vaz'edilmiş ve ağzı temhir edilmiş olduğu halde o zarfı, üzeri yeşil çuha ile örtülmüş bir tepsi üzerinde tutan Hirkai Şerif hademesinden birisinin elinden bizzat bendeniz alarak doğrudan doğruya Zatı Hazreti Hilâfetpenahiye gittim ve orada dedim ki: Bütün âlemi İslâmın Zatı Hazreti Hilâfetpenahilerinin Hilâfetini teyideden Emanatı Celilenin mevzu bulunduğu mahfazaların anahtarlarını da Zatı Hilâfetpenahilerine Meclisi Âli namına takdime memur olduğumuzdan dolayı bu vazifemizi de ifa etmek üzere takdim ediyorum dedim. Anahtarları zarf içerisinden bir makasla keserek aldılar. Aldıktan sonra Hazinei Hümayun Kethüdası vasıtasıyla gümüşten bir sehpa üzerine mevzu olan altın mahfaza içerisindeki Hirkai Şerifeyi açtılar. Bohçaları da açtıktan sonra asıl destimaller tâbir ettiğimiz mendillerin bulunduğu mevkie geldiği zaman, kendisi iki gözlerini Hirkai Şerifeye sürmek ve gözlerinden bâran gibi yaşlar akıtmak suretiyle Hirkai Mübarekeyi ziyaret buyurdular. Mütaakiben orada bulunan bütün hüzzar, Hirkai Şerifeyi ziyaret eylediler. Onu mütaakip Hirkai Şerife yine muhafazai mergubeye konuldu. Tarafı Hazreti Hilâfetpenahiden anahtarlarla kilitlenerek tahtım ohunduktan sonra üzerine mumla bir mühür vaz'edildi. O mühürde, Hazreti Hilâfetpenahinin kendisine mahsus olan mühürdü. İkinci derecede Sanceği Şerifin mevzu bulunduğu ve kubbe şeklinde olduğunu arz ettiğim mahfazanın yanına gittiler. Onun da kapağı açıldıktan sonra üzerinde ve mahfazalar içinde bulunan Kâbei Muazzama'nın ve Ravzai Mutahhara'nın anahtarları onun içerisinde görüldü. Tekrar dördüncü bir merasimle öpülmek ve teslim edilmek suretiyle ziyaret edilerek ve kapatılarak teslim olundu. Ondan sonra Süyufu Saadetten Hazreti Faruk'un kuşanmış olduğu siyfi celâdet, Hazreti Halife tarafından getirtilerek o da, orada mevcut bulunan hüzzar tarafından tamamiyle ziyaret edildikten sonra Emanatı Celilenin teslimi hitam bulunduğu orada bir Aşrı Şerif tilâvet buyurularak fatihahan olduktan sonra Heyet Res-

mi Biyatı iera etmek üzere Taht Kapısı denilen daire önüne çekilerek Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan getirmiş olduğu taht oraya konulmuş; ve orada med'uvvin de hazır bulunmuş idi. Heyeti Celile, doğrudan doğruya geldiler. Tahtın bir tarafında tertibedilen program dairesinde, ahzi mevki eylediler. Bir çeyrek saat sonra Zatı Hazreti Hilâfetpenahi geldiler. Tahtı Hilâfetpenahiye câlis olmaksızın ayakta durmak suretiyle evvel beevvel eski tertip üzerine Hamedandan birisi biy'at etmek üzere giderken, yapılan hususi bir işaretle Türkiye Büyük Millet Meclisinin evvel beevvel biy'atı iera etmesi lâzımgeldiği bildirildi ve Heyet resmi biy'atı iera etmeye başladı. Bendeniz, evvel beevvel Huzuru Hilâfetpenahide, onun sağ olını elime alarak kendisinin bu suretle Makamı Hilâfeti ihraz buyurdularından dolayı lâzımgelen tebrikât ve tazimatı ifa ettikten ve biy'at ettiğimi telâffuz ederek resmi biy'atı, elini sıkılamak suretiyle ifa ettikten sonra, bütün rüfekam dahi, resmi biy'atı huzuru Hilâfetpenahide, usulü şer'îye tevfikân ifa ettiler. (Alkışlar) Bu suretle muamele ikmal edildikten sonra ilk Cuma selâmlığı merasimi tertibedildi. O ilk Cuma selâmlığına da, bütün rüfekâyı muhtereme ikişer ikişer arabalara binerek gittiler. Ve Zatı Hazreti Hilâfetpenahi de, tarafı âlilerinden gönderilen heyetin râkiboldukları arabayı takibeden sondaki dört atlı arabaya râkibolarak karşılarında, Refet Paşa bulunduğu halde, kendilerinin iradeleri vechile Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin Camii şerifinde edayı salât edilmek üzere doğrudan doğruya Topkapı Sarayının Ayasofya cihetindeki kapısından çıkıldı. Topkapı Sarayının Ayasofya cihetindeki kapının ağzından itibaren, İstanbul'da sâkin olan kadın, erkek çoluk, çocuk bütün halk, bir hâhiş ve arzu ile bu suretle elhak makamı Hilâfete intihabolunan Halifelerinin yüzünü görmek ve ona karşı muhtacoldukları muhabbeti ihsas ve kendi kalplerinde besledikleri hürmetleri arz ve izhar etmek suretiyle Halifenin râkiboldukları araba ile mebusların arabaları çıkarçılmaz her iki taraftan şiddetli alkışlar başladı ve bu suretle Divanyolu'ndan, Bayazıt'ten, Vezneciler'den Fatih camii şerifine kadar güzergâhın her iki tarafı ahali ile dolmuş ve kendileri Halifelerini alkışladıkları zaman bir kısmı sevinçlerinden ağlamak, bir kısmı se-

vinçlerinden ne yapacağını bilmiyecek derecede Halifelerini bu suretle istikbal ederek Fatih camii şerifine iysal edildi.

Fatih camii şerifinde Halife Hazretleri ve Heyeti mebusa hazır olarak ötedenberi namâz mahfelde kılınmak âdet iken kendileri namâz mahfelde eda etmeyip cemaatı müsliminin arasında ve aşağıda mihrabın önünde kılacağını irade buyurdular.

SALİH Ef. (Erzurum) — En doğru iş budur.

MÜFİD Ef. (Kırşehir) — Bu suretle cemaatı müslimin arasında namaz kılmaklığı kendileri arzu ve izhar buyurmalarına binaen tekrar orada kendilerine bir yer hazırlattırılarak Heyet de dâhil olduğu halde aşağıya inildi.

RASİH Ef. (Antalya) — Peygamber de namâzı müslümanların arasında kılardı.

MÜFİD Ef. (Devamla) — Ezan vaktine beş dakika vardı. Orada hutbe okunmak üzere âcizane tertibettiğim hutbeyi Zatı Hazreti Hilâfet-penahiye arz etmiştik. O hutbenin kıraat buyrulmasını irade buyurdular ve hutbenin de tarafı âciziden okunmasını emir ve irade buyurdular. Bu münasebetle bendeniz hutbe okumak üzere müheyya bulunuyor ve minberin ağzında oturuyordum. İşte bu vakit Ezanı Muhammedî okunuyordu. sünnetler eda edilmeye başlandı. Sünnetler eda edilmek üzere iken Halife Hazretleri camii şerife tahiyetülmescid olmak üzere evvelâ iki rekât bir sünnet namâzı kıldılar. Ondan sonra dört rekât Cuma'nın sünnetini eda ettiler, badehu iç ezanı okundu. Mimbere zamanın hulûlüne binaen orada hutbeyi okuyarak camii şerifin içerisine giren, on bini müte-caviz olan halkın bütün göz yaşları arasında onların kalbi temennileri arsında milletin selâmetine, Türkiye Büyük Millet Meclisinin muvaffakiyet ve muzafferiyatının tevalisine, Halifemizin ömür ve ikbalinin tevali ve temadisine dualar edilmek suretiyle hutbeye nihayet verildi, inildi, Cuma namâzı eda edilerek doğrudan doğruya tekrar mahfele çıkılmak ve avdet edilmek üzere iken Halife Hazretlerinin oradaki cemaat tarafından elleri, etekleri öpülmek suretiyle bihakkin kendilerine cemaat arasında da biy'at iera olundu.

SALİH Ef. (Erzurum) — Hutbede dua filân yoktur. Nereden çıkardınız?

MÜFİD Ef. (Devamla) — Bilâhara kendileri cedleri Abdülmeccit Hazretlerinin medfun bulunduğu Sultan Selim türbesini teşrif ettiler. Heyet, merasimin hitam bulmasından dolayı o ziyarete iştirak etmedi, avdet ederek kendi ikametkâhlarına geldiler. Bundan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilk Heyeti Meclis namına İstanbul'a gitmesi münasebetiyle İstanbul halkı arasında husule gelen galeyân, heyecan ve süruru, İstanbul'da mevcut bulunan bilûmum müessesat ve mekâtibin sair hali faaliyetinde bulunan devairi resmîyenin Meclisi Âliye karşı arzu ve temenniyat ve muvaffakiyat dualarını görmek üzere arkadaşlarımızla beraber bilûmum müessesesi faale ve müessesesi diniye ve ilmiye ziyaret edildi.

Efendiler, İstanbul'da 16 Mart işgalinden beri Türkiye Büyük Millet Meclisinin zaferi ahirine kadar geçen o devri meşumun İstanbul halkı üzerinde mânen ve maddeten bıraktığı tesirâtı bendeniz lisanen takdir, kaleme tahrir edip Heyeti Celilenize arz etmekten âcizim Çünkü İstanbul'da her hangi bir münevver olursa olsun her hangi bir tüccar olursa olsun ve her hangi bir esnaf olursa olsun, İstanbul'da ahalinden her hangi biri olursa olsun, orayı işgal vazifesiyle kendisine bir temellük süsü veren ecnebi memurlarının hakaretine ve gayri-kanuni cezalarına karşı mâruz kalmamın. Bunu katiyen imkân haricinde görmeliyiz. Tramvayda her hangi bir kimsenin ayağı şayet diğer bir adamın ayağına dokunursa ecnebi polislerinin ellerindeki kamçularla döğölmek şarhiyle tahkir edildiklerini tamamen arkadaşlarımız anlamışlardır.

OSMAN B. (Kayseri) — Demek el'ân ecnebi müdahalesi var?..

MÜFİD Ef. (Devamla) — Evvelee öyle imiş... Şimdi yok. Efendiler, Darülfünun Mektebine gittik.

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Bu Babîâlî kapısı gibi oldu Hocam.

MÜFİD Ef. (Devamla) — Peki mektep kelimesi fazla ise geri alıyorum. Darülfünuna gittik. Darülfünunda mevcut bulunan talebe ve tâlibatın Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı izhar ettikleri hürmet, Büyük Millet Meclisinin büyük kanaatlerinin kendi arzularına tamamiyle muvafık olarak tecelli etmesinden ve sırf Türk

İlim ve irfanın düşmanı olan idarei sabıkanın; Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ve Ordusunun azim ve celâleti sayesinde kırılıp, memleketleri düşmandan tahlis edilerek ve bu münasebetle kendilerinin tahsillerinin yeniden inkişaf devresine girmesinden dolayı kendilerini bahtiyar addettiklerini ve bütün samimî muhabbetlerini, şükranlarını Heyeti Celileye arz etmek hususunda bize karşı vekâlet verdiklerini söylemekle kendimizi pek bahtiyar addettik, Darülfünun talebe ve tâlibatının samimî ve ciddi olan hürmet ve selâmlarının Heyeti Celilenize arzı onlar tarafından bize tevdi edilmiş olduğundan arz ediyorum. (Teşekkür ederiz sesleri) Darümuallimin ve Darümuallimat, Mektebi Tıbbiye ve Baytariye, İnas ve zükür Sultani mektepleri her birerleri ayrı ayrı gezildi, görüldü ve ziyaret edildi. Onların bize karşı vukubulan suallerinin cevapları Meclisi Âlinin takdim ettiği esasat dairesinde verildi. Diyolar ki; Büyük Millet Meclisi ve ordusu Anadolu'da vukubulan şu harekâtiyle Türklerin idam fermanını havi olan Sevir paçavrasını yırttılar, Türklerin istiklâl ve hürriyetini temin ettiler ve bilâkaydüşart Millet'in hâkim olduğunu ortaya koydular ve ilân ettiler. Bundan sonraki Türkiye Büyük Millet Meclisinin acaba vazifesi ne olacaktır? diye sualler iradettiler. Bu suale karşı denildi ki; Türkiye Büyük Millet Meclisinin bundan sonraki vazifesi cehil denilen adüvvü ekbere karşı cihad ve ilânı harbetmek ve memleketin iktisadi faaliyetlerini vücuda getirmek için hiçbir dakika fevt etmeksizin yürümeştir. Meclisin kararı budur. Binaenaleyh memlekette ilim ve irfan, servet meselesinden başka bir şey düşünülüyor.

TEVFİK Ef. (Kângırı) — Ahlâk ve adalet de vardır.

MÜFİD Ef. (Devamla) — İlim ve irfan denildiği zaman bilirsiniz ki irfanı hakiki ile mücehhez olan bir milletin ahlâkı da, içtimaiyatı da metindir. Mahakiminde istimal olunan ve düsturülamel olan kavaninin vaz'ında da mehma emken - adaleti mutlaka yoktur - adalet içtimaiye temin edilir.

Kıymettar vaktinizi suiistimal etmemek için böyle mücemen arz ediyorum. Bu suretle kendilerinin arzu ve temenni ettikleri bu gibi hususat ve Büyük Millet Meclisinin düşündükleri arz edilerek, onların memnuniyetleri bir kat daha

arttırılmış ve Meclisi Âliye karşı olan merbutiyetlerini artık ne derecede izhar edeceklerini ve muvaffakiyetlerimizin temadisine duada bulduklarını arza kezalik bizi tavsit buyurmuşlardır ve onu da arz ve takdim ediyoruz.

MAZHAR MÜFİD B. (Hakkâri) — Davetlere gelelim.. (Handeler)

MÜFİD Ef. (Devamla) — Sonra efendim; İstanbul'da kendileri vücutlarını bu millet için, hayatlarını bu vatan için feda edip maddeten ölüp mânen hayyolan şehitlerin yavrularının tereküm etmiş olduğu birçok daireler vardır ki o daireleri de gezmek boynumuzun borcu olmak münasebetiyle mezkûr daireleri arkadaşlarla gezmeye gittik. Darüleytamlar birkaç mevkie bulduklarından dolayı Ortaköy'de bulunan Darüleytamları, Bebek'de bulunan şubelerini gezdik. Darüleytamın kapısından içeriye girdiğimiz dakikadan itibaren orası bir Draüleytam olmayıp bir Darüssürur, Darülirfan olduğu kendi kendine görülüyor. Çünkü efendiler, oradaki yetimleri terbiye eden eller, yetimlerin hukukunun neden ibaret olduğunu, yetimlerin ne demek olduğunu temamiyle idrak etmiş eller olmak münasebetiyle bunların menabii varidatı da az olduğu halde yetimlerin iksasında, yetimlerin iaşesinde, taliminde, terbiyelerinde onlara sanat öğretmekte asla kusur etmemişler ve orada bulunan bir yetim İstanbul'un en büyük ailesinin yaşadığı hale mazhar olmuştur. Bunların bütün koğuşlarını, yatakhanelerini, dersanelerini, yemekânelerini gezdik, gördük. Ondan sonra o yavruları, o çocukları bizzat görmek ve okşamak üzere kendilerinin müçtemi buldukları bir mevkie gittik. Efendiler, bizi ilk defa orada müteessir kılan bir yetim yavru idi, bir şehit yavrusu idi. Ayağa kalktı. Dedi ki: efendiler; biz Türkiye Büyük Millet Meclisinden ve o Meclisin bize karşı bugün buraya gelip de bizi ziyaret eden Heyetinden bir şey istemiyoruz. Bizim babalarımız hayatlarını bu memleket için bu, vatan için feda etmiş, kurban olsun, onu feda ediyoruz. Biz aç kaldığımız halde, biz açık kaldığımız halde bize Hükümeti Feridiye yiyecek, içecek, yatacak vermediği hakle şu gördüğünüz mektebin tavanlarına saklanarak, geceleri sabahlara kadar ellerimizi açarak sizin muzafferiyet ve muvaffakiyetinize dua ettik diye bize hitabede bulundu. Bu bizi ağlattı. Efendiler. (Alkışlar)

RASİH Ef. (Antalya) — Vahideddin için bir şey söylemediler mi?

MÜFİD Ef. (Devamla) — Kahrına dua ettiler. Ortaköy'deki Darüleytamı gördükten sonra Çağlıyan'da da yedi yüzü müteceviz, bine yakın eytam bulunduğu münasebetiyle oraya da gidildi. Kezalik bütün yetimlerin vaziyeti anlaşıldıktan ve kendilerine bakıldığı görüldükten sonra kendilerine orada bir söz söylemek icabetti. Şu sözü söyledik. Burada sizi himaye eden ve burada sizin talim ve terbiyenize dikkat eden Heyeti İdarenize ve Müdürü Umuminiz ve Heyeti Talimiyeniz ve size hizmet eden ve hemşire denilen hemşire ve valideleriniz, kardeş dediğiniz kardeşleriniz bunların hepsi şayanı tebcil ve takdirdir. Sizin bu evleriniz Darüleytam değil, Darülrifandır dedik, asıl yetim nerededir diye sorarsanız Anadolu'daki anası ve babası mevcudolduğu halde kendilerine talim ve terbiye verilmiyen, kendilerinin ellerinde yiyip içecekleri bulunduğu halde o yemeği, o içmeği tamamiyle vücuda getiremiyen anaları, babaları sağ olan yavrular, asıl yetimler onlardır. Onlar ilimden, irfandan mahrum kalmışlardır. Siz bir an evvel burada tahsilinizi, talim ve terbiyenizi ikmal edin, Anadolu köylerine gidin ve o köylerdeki zavallılara öğrendiğiniz sanat ve ilminizle onları da tenvir ediniz diye rica ettik, onlar da dediler ki; burayı ikmal ettiğimiz zaman bir dakika durmayız, hazırız, cevabını verdiler. Darüleytamlardan bu suretle ayrıldık.

İkinci husus: Zatı Hazreti Hilâfetpenahinin; Meclisi Âliden İstanbul'a giden ve orada mezun bulunan rüfekayı muhteromeye - Mazhar Müfid Beyin sordukları - verdikleri ziyafettir. O ziyafette de bulunduktan sonra, Zatı Hazreti Hilâfetpenahi, demin arz ettiğim Dairede âlemi İslâmiyetin, milleti İslâmiyenin katiyen ve katibeten hiçbir düşmana mağlubolmamasını ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Âlisinin muzafferiyetinin tevali etmesini Cenabı Haktan niyaz ederek oradan ayrıldık. Tafsilât verecek olursam vakit uzayacaktır. İşte bu suretle ziyaretimiz vukub oldu.

Yalnız Zatı Hazreti Hilâfetpenahi Hırkai Şerif üzerine mevzu bulunan destimal denilen mendillerden birer tanesini Heyeti Âlinize, bütün rüfekaya kondi elleriyle tevdi etmek sure-

tiyle Meclisi Âliye gönderdi. O da sizlere ayrıca takdim olunacaktır. Mâruzatın bu kadardır.

REİS — Efendim arkadaşların tabii üzerine Heyet Reisi bütün meşhuratını ve hissiyatını arz ve beyan etti. Binaensaleyh bunun üzerine müzakere açmak icabeder mi? Evrakı varide arasında beyanatta bulundular. Bunun üzerine, buna dair müzakere açılmasını kabul edenler lütfen el kaldırsın. (Hayır sadaları)

MAZHAR MÜFİD B. (Hakkâri) — Meclisimizi temsil eden Heyete gerek İstanbul halkından ve gerekse Şehremaneti tarafından vukubulan hürmet ve mihmannevazlıktan dolayı beyanı teşekkürü mutazammın Divanı Riyasetten bir telgraf yazılmasını teklif ediyorum.

REİS — Müsaade buyurum efendim. Heyete karşı gerek İstanbul ahalisinden ve gerekse Şehremanetinden vukubulan hürmet ve mihmannevazlıktan dolayı beyanı teşekkür edilmesini kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edildi.

Divanı Riyasetten yazılacaktır.

SALİH Ef. (Erzurum) — Bizim memlekette bu kadar adamlar gelirler, yer, içerler. Teşekkür olunmaz da İstanbul'da dört kişi giderse teşekkür mü edilmek lâzımgelir?

5 — TEKLİFLER

1. — *Çorum Mebusu Ferid Beyin, Memurîni Mülkiye Tekaüt Kanununun tadiline dair kanun teklifi (2/619)*

REİS — Çorum Mebusu Ferid Beyin, Mülkiye Tekaüt Kanununun tadiline dair teklifi kanunisi var. Lâyiha Encümenine gönderiyoruz.

8. — TAKRİRLER

1. — *Mardin Mebusu Esad Efendinin, aile harcırahının memur harcırahının nisfını geçmemesi hakkındaki tefsirin ruznameye alınmasına dair tavrı*

REİS — Aile harcırahının memurun tahakkuk edecek harcırahının nisfını geçmemesine dair olan tefsirin Çarşamba için müzakeresine dair Mardin Mebusu Esad Beyin tavrı var. Müzakeresinin bugünkü Çarşamba da imkânı yoktur. Gelecek Çarşamba günü müzakeresini reyî âlinize vaz' ediyorum. Kabul edenler lütfen el kaldırsın. Kabul edilmedi.

**KANUNU MEDENİNİN TATBİKATI HAKKINDA BAŞVEKÂLETEN GELEN (1/959) NUMARALI
KANUN LÂYİHASI VE ADLİYE ENCÜMENİ MAZBATASI**

Türkiye Cumhuriyeti
Başvekâlet
Kalemi Mahsus Müdüriyeti
Adet : 6/2084

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİNE

16 Mayıs 1926 tarihli (Kanunu Medeni) nin tatbikatı hakkında Adliye Vekâletince tanzim edilen ve İcra Vekilleri Heyetince tezekkür ve Meclisi Âliye arzı tasvip olunan kanun lâyihası takdim olunmuştur.

Muktezasının ifasına ve neticesinin iş'arına müsaade buyurulmasını rica ederim efendim.

Başvekil
İsmet

ADLİYE ENCÜMENİ MAZBATASI

Kanunu Medeninın tatbikatı hakkında Adliye Vekâletince ihzar olunup İcra Vekilleri Riyasetinin 1926 tarih ve numarah tezkeresiyle Encümenimize tevdi buyurulan kanun lâyihası tetkik ve müzâkere olundu.

Kanun lâyihasının, esasen ash olan Kanunu Medeninın İsviçre Kanunu Medenisinden ahz ve iltibas edilmiş olduğu misillu o küllün bir cüz'ü ve yine o aslın bir fer'i olarak İsviçre Kanunu Medenisi tatbikat kanunundan alınmış olmasına nazaran esasının Meclisi Âlice tasvip buyurulmasına göre bu lâyihanın da kabulü kanunu mezkûrun tatbikatını temin noktasından lâzım ve zaruridir.

Müesses ve mevcut evkafımızın enva ve eşkâl muhtelif arz eylemekte olması hasebiyle bunlar hakkında ayrıca bir tatbikat kanunu neşri kabul edilerek ona göre bir madde tespit edilmiştir.

Kanunu Medenimizle onun mütemmimi olan Borçlar Kanununun hini tatbikında aynı zamanda me'up sıratı de temine hâdim olabilmek üzere Usulî Muhakematı Hukukiye ve Sulh Hâkimleri ve İcra Kanunlarına mütedair halkımızın daha fazla maharı suhulet ve sırat olabilmelerine müteallik ilâve olunan ahkâm da mucibi fevâit ve muhassanat görülmüştür.

Benaberin lâyihaî kanuniye : Aslında olduğu misullu küll halinde ve müstacelen müzakeresine müsaa-

de buyurulması ricasiyle Heyeti Umumiyenin nazarı tasvibine arz olunur.

Adliye Encümen Reisi	Bu Mazbata Muharriri
Saruhan	Kastamonu
Mustafa Fevzi	Ali Nazmi
Kâtip	Aza
Saruhan	Antalya
Kemal	Ahmet Saki
Aza	Aza
Çorum	Konya
Münir	Tevfik Fikret
Aza	Aza
Konya	Sinop
Refik	Yusuf Kemal Bey
	Hini imzada bulunmamıştır.
Aza	Aza
Yozgat	Kastamonu
Ahmet Hamdi	Hasan Fehmi
Aza	Aza
Karesi	Menteşe
Osman Niyazi	Şükrü Kaya
Aza	Aza
Denizli	
Necip Ali	
	Aza

**KANUNU MEDENİNİN SURETİ MER'İYET VE
ŞEKLİ TATBİKİ HAKKINDA KANUN**

BİRİNCİ FASIL

Yeni ve Eski Kanunların tatbikatta şümülünün
derecesi

Umumi Hükümler :

Kanunun makabiline şümüli :

Madde 1. — Kanunu medeninın mer'i olmağa başladığı tarihten evvelki hadiselerin hukuki hükümleri mezkûr hadiselerin hangi kanun mer'i iken vaki olmuş ise yine o kanuna tabi kahr.

Binaenaleyh dört teşrinievvel 1926 tarihinden evvel vuku bulmuş olan muamelelerin hukuken lâzımli-

Ali İktisat Meclisi Teşkili Hakkındaki Kanunun Net'cei Arası

(Kanun kabul edilmiştir.)

Âza adedi	: 287
Reye iştirak edenler	: 147
Kabul edenler	: 147
Reddedenler	: —
Müstenkifler	: —
Reye iştirak etmeyenler	: 139
Münhallar	: 1

[Kabul Edenler]

AFYON KARAHIŞAR İzzet Ulvi B. Kâmil B. Musa Kâzım B. Ruşen Eşref B. Sadık B.	Salih B. Süleyman Sırrı B. BURSA Mustafa Fehmi B. CANIK Cavit Paşa	ERTUĞRUL Ahmet İffet B. Dr. Fikret B. Rasim B.	İSTANBUL Ali Rıza B. Behiç B. Dr. Hakkı Şması Paşa İhsan Paşa Kâzım Karabekir Paşa Ziyaettin B.
AKSARAY Besim Atalay B.	ÇANKIRI Mustafa Abdülfatih B. Rifat B. Tafât B. Ziya B.	ERZİNCAN Sabit B. ERZURUM Bahri B. Münir Hüsrev B. Raif B.	İZMİR Mahmut Celâl B. Mustafa Rahmî B. Münir B.
AMASYA Ali Rıza B. Nafiz B.	ÇATALCA Şakir B.	ESKİŞEHİR Abdullah Azmi B. Ali Ulvi B.	KARESİ Ali Şuuri B. Mehmet Cavit B. Osman Niyazi B.
ANKARA İhsan B. Şakir B.	ÇORUM Dr. Mustafa B. İsmail Kemal B. Münir B. Ziya B.	GAZİAYINTAP Ahmet Remzi B. Ali Cenani B. Ferit B.	KASTAMONU Ali Nazmi B. Ali Rıza B. Halit B. Necmettin Molla B. Veled Çelebi B.
ANTALYA Ahmet Sâki B. Hasan Sâki B. Rasih B.	DENİZLİ Dr. Kâzım B. Haydar Rüştü B. Mazhar Müfit B. Yusuf B.	GELİBOLU Celâl Nuri B. GİRESUN Hâcım Muhittin B. Hakkı Tarık B. Kâzım B. Şevket B.	KAYSERİ Ahmet Hilmi B. Zeki B.
ARDAHAN Tafât B.	DİYARİBEKİR Cavit B. Şeref B. Zülfi B.	GÜMÜŞHANE Cemal Hüsnü B. Zeki B.	KIRKLARELİ Şevket B.
ARTVİN Hilmi B.	EDİRNE Faik B. Hüseyin Rifki B.	İSPARTA Hüseyin Hüsnü B. İbrahim B. Mükerrrem B.	KIRŞEHİR Refik İsmail B.
AYDIN Dr. Mazhar B. Tahsin B.	ELÂZİZ Hüseyin B. Mustafa B.	İÇEL Dr. Tevfik B. Emin B.	KOCAELİ İbrahim B. Ragıp B.
BEYAZID Şefik B.	ERGANİ İhsan Hâmit B.		KONYA Fuat B. Kâzım Hüsnü B. Mustafa B.
BİGA Mehmet B. Şükrü B.			
BOLU Dr. Emin Cemal B. Şükrü B.			
BOZOK Ahmet Hamdi B.			

Mustafa Feyzi B.
Naim Hâzım B.
Refik B.
Tevfik Fikret B.

KÜTAHYA

Faik B.
Recep B.
Rıza B.

MALATYA

Bedir B.
Dr. Hilmi B.
Reşit B.

MARAŞ

Mehmet B.

MARDİN

Abdülğani B.
Ali Rıza B.

MUŞ

Rıza B.

NIĞDE

Ata B.
Galip B. ♀

ORDU

Faik B.
Halil Sıtkı B.
Hamdi B.
İsmail B.
Recai B.

RİZE

Ekrem B.

SARUHAN

Dr. Saim B.
Ethem B.
Nafiz B.
Yaşar B.

SİİRD

Halil Hulki B.

SİNOP

Recep Zühtü B.
Yusuf Kemal B.

SİVAS

Dr. Ömer Şevki B.
Muammer B.
Rasim B.
Şemsettin B.
Ziyaettin B.

SİVEREK

Halil Fahri B.

ŞARKİ KARAHİSAR

Ali Rıza B.
İsmail B.
Mehmet Emin B.

TEKİRDAĞ

Faik B.

TOKAD

Mustafa Vasfi B.

TRABZON

Abdullah B.
Rahmi B.
Şefik B.

URFA

Ali B.
Refet B.

VAN

Hakkı B.
Münip B.

ZONGULDAK

Ragıp B.
Yusuf Ziya B.

[Reye İştirak Etmeyenler]

ADANA

İsmail Safa B. (M.)
Kemal B.
Zamir B.

AFYON KARAHİSAR

Ali B.

AKSARAY

Mustafa Vehbi B.
Neşet B.

AMASYA

Esat B.

ANKARA

Ali B.
Ali Fuat Paşa
Gazi Mustafa Kemal Paşa
(Reisicumhur)
Hilmi B.

ANTALYA

Murat B.

ARDAHAN

Tahsin B.

AYDIN

Dr. Reşit Galip B.
Mithat B.

BEYAZID

Süleyman Sudi B.

BİGA

Samih Rifat B.

BİTLİS

Muhittin Nâmi B.

BÖLÜ

Cevat Abbas B.
Falih Rifki B.
Mehmet Vasfi B.

BOZOK

Avni B.

BURDUR

Hüseyin Bâki B.
Mustafa Şeref B.

BURSA

Necati B.
Nurettin Paşa
Osman Nuri B.
Refet B. (Reisvekili)

CANİK

Süleyman Necmi B.
Talât Avni B.

CEBELİBEREKET

Avni Paşa (M.)
İhsan B. (V.)

ÇORUM

İsmet B. (Reisvekili)
Ziya B.

DENİZLİ

Necip Ali B.

DERSİM

Ahmet Şükrü B.
Feridun Fikri B.

DIYARİBEKİR

Feyzi B.
İbrahim Tâfi B.

EDİRNE

Cafer Tayyar Paşa

ELÂZİZ

Muhittin B.
Süleyman B.

ERGANİ

İhsan B.
Kâzım Vehbi B.

ERTUĞRUL

Halil B.
İbrahim B.

ERZİNCAN

Abdülhak B.

ERZURUM

Câzım B.
Hâlet B.
Ziyaettin B.

ESKİŞEHİR

Emin B.

GAZİAYINTAP

Kılıç Ali B.
Şahin B.

GENÇ

Muhittin B.

GİRESUN

Tahir B.

GÜMÜŞHANE

Hasan Fehmi B.

HAKKÂRİ

Asâf B. (İ. Â.)
Nazmi B.

İSTANBUL

Ahmet Muhtar B.
Akçoraoğlu Yusuf B.
Dr. Refik B. (V.)
Edip Servet B.

Fuat B.

Hamdi B.
Hamdullah Suphi B.
Haydar B.
Tevfik Kâmil B.

İZMİR

Dr. Tevfik Rüştü B. (V.)
Kâmil B.
Mahmut Esad B. (V.)
Mustafa Necati B. (V.)
Osmanzade Hamdi B.
Saraçoğlu Şükrü B.

KARESİ

Ahmet Süreyya B.
Haydar Adil B.
Hulûsi B.
Kâzım Paşa (Reis)
Mehmet Vehbi B.

KARS
Ağaoğlu Ahmet B.
Ömer B.

KASTAMONU
Hasan Fehmi B.
Mehmet Fuat B.

KAYSERİ
Dr. Halit B.
Sabit B.

KIRKLARELİ
Dr. Fuat B.

KIRŞEHİR
Lütfi Müfit B.
Yahya Galip B.

KOCAELİ
İbrahim Süreyya B.
Mustafa B.
Saffet B.

KONYA
Bekir B. (M.)
Eyüp Sabri B.
Musa Kâzım B.

KOZAN
Ali Saip B.
Ali Şadi B.

KÜTAHYA
Cevdet B.
Nuri B.
Ragıp B.

MALATYA
İsmet Paşa (Başvekil)
Mahmut Nedim B.

MARAŞ
Abdülkadir B.
Mithat B.
Nurettin B.

MARDİN
Abdülrezzak B.
Necip B.
Yakup Kadri B.

MENTEŞE
Esat B.
Şükrü Kaya B.
Yunus Nadi B.

MERSİN
Besim B.
Niyazi B.

MUŞ
İlyas Sami B.
Osman Kadri B.
NİĞDE
Ebuakkir Hâzım B.
Halit B.

RİZE
Ali B.
Esat B.
Fuat B.
Hasan Cavit B.

SARUHAN
Kemal B.
Mehmet Sabri B. (V.)
Mustafa Fevzi B.

SİİRD
Mahmut B.
SİNOP
Dr. Rıza Nur B.

SİVAS
Rahmi B.

SİVEREK
Kadri Ahmet B.
Mahmut B.

TEKİRDAĞ
Cemil B. (V.)
TOKAD
Bekir Sami B.
Emîn B.
Kâmil B. (M.)

TRABZON
Ahmet Muhtar B.
Hasan B. (Reisvekilî)
Nebizade Hamdi B.
Süleyman Sırrı B.

URFA
Dr. Refet B.
Saffet B.

VAN
İbrahim B.

ZONGULDAK
Halil B.
Tunalı Hilmi B.

Türk Sanayi ve Maden Bankası hakkında Başvekâletten mevcut (1/672) numaralı kanun lâyhası ve Ticaret ve Muvazenel Maliye Encümenleri Müzâhalatları.

Türkiye Cumhuriyeti

Başvekâlet

Kalem Mahsus Müdüriyeti

29/30 . 3 . 1341

Adet : 6/1569

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Müessesatı sanayiye tesis ve buna müteferrih bil-cümle muameleleri ticariye ve itibariyeyi ıera eylemek üzere Türk Sanayi ve Maden Bankası namıyla bir banka teşkil hakkında Ticaret Vekâleti Celilesince teklif olunan ve İera Vekilleri Heyetininin 28 . 3 . 1341 tarihli içtimasında ledettezekkîr Meclisi Âliye arzı ta-karrür eden lâyhah kanuniye ile esbabı mucibe maz-batası leffen takdim kılınmıştır. Muktezasının ifası-na müsaade buyurulmasını rica eylerim efendim.

Başvekil

İsmet

Esbabı Mucibe

Memleketimizde son zamanlarda halk arasında sınıal, ticari, iktisadi teşebbüsata karşı pek hayırlı te-mayülfer vücuda gelmekte ve peyder pey millî mües-seselerimizin sahayı husule çıkmakta olduğu nazarı şlikran ile görülmektedir.

Kapitilasyonların ilgasıyla şuurlu bir surette baş-layan ve Lozan muahedei sulhiyesiyle kazandığımız istiklâli iktisadiden sonra daha ziyade tebellür eden teşebbüsâtı millîye karşısında hükümetin bütçe ile ve kavanini mahsusa ile muayen olan teşvikat ve tergi-batı kâfi gelmemeye başlamıştır. Ancak halkın vü-cuda getirmek istediği müessesatı sanaiyenin gerek te-sisi, gerek işletilmesi her şeyden evvel bir vukufu fen ve ihtisas meselesi olduğu ve millî sermayedarlarımızın bazen vukuf ve ihtisasın fiktanından bazen da hesabatin yanlış esaslara iptina ettirilmiş olmasından dolayı bu kabil tesisatı yaşatamadıkları veya hüsnî niyetle başlanılanların da ikmal edilemediği ve hükü-metin müzaheret ve muaveneti talep olunan bu kabil müesseselerin heder olmaması hakkında bütün hulûs ve samimiyetlere rağmen bunlara lâyıkı veçhile mua-venet edilemediği vaki olan halâttandır.

Memleketimizde sanayiin inkişaf ve terakkisi için tevessül edilecek tedabirin en mühimmi mütemerkiz sermayeler vücuda getirmek ve halkı teşebbüsâtı ik-tisadiyeye hazırlamak meselesidir. Halk arasında mil-lî sanayimizin, millî müessesatımızın sahai husule çıkması hususundaki emel ve râğbet milletçe ve hü-

klîmetçe geçirilen bu kadar acı ve felâket amiz tec-rübelerden sonra denilebilir ki umum için bir umdeî iktisadiye olmuştur. Fakat memlekette mütemerkiz sermayelerin ademî mevcudiyeti ve efradın teşebbüsâtı iktisadiyeye müteferrih tevessül etmesine müsait bir naneve terbiyeye malik bulunmayışları eşhası husu-siyyenin sanayiî cesime teşebbüslerinden uzak kalma-sına sebep olmuştur. Arz ve izahtan müstağni olduğu üzere sınıal istihşalât her yerde sanayiî beytiye ve sa-ğirden başlayarak mütekâmilîr seyir takip eylemiş ve sanayiî cesime ile istihşalâta müncer olmuştur. Ticaret ve mübadele pazarının kespettiği beynelmileliyet dola-yısıyla hiç bir memleket bu tesirden azade olamamış-tır. Memleketimizin istihşalâtı sanaiyesi - ki henüz sanayiî sağıreden ibarettir - memaliki cebebiyede uzun bir zamandan beri müesses cesim usulü istihşalâtın açtığı rakabet muvaccesinde yavaş yavaş mahkûmu indiraz olmağa başlamıştır. Memleketin bazı aksa-mında bazı şubatı sanaiye usulü basite ve iptidaiyle-riyle el'ân pek mütevazî bir mevcudiyet idame ede-bilirse ücb unu da turuku muvasalan'ın noksanma hamletmek icabeder. Yapılan her yeni yol memleke-tin içerilerinde tutunabilmekte olan küçük sanayiî de mahkûmu indiraz eder. Halbuki bir memleketin fab-rikalarını darussinaalarını sahayı iktisadiyatta dere-ceî tarakkisinin ve ael umum serveti millîyesinin mi-yarı olarak talakki etmek icabeder. Bahusus dahilde mamûl hale ifrağ olunamadığından ihracına ve bilâ-hare mamûl halde gene ithaline mecburiyet görülen ve mebzulen memleketimizde bulunan mevadı iptidai-yenin memleket dahilinde işlenmesi ve bu surette bü-yük millî servetlerin harice akıp gitmesinin önüne geçilmesi bugün artık bir zarureti iktisadiye haline girmiştir. Bu ise yukarıda bahsolunduğu veçhile ancak cesim sermaye ve vasaiti maddiye ile müesses ve bugünkü sanat için elzem bulunan vukufu fenni ile mücehhez darussinaaların tesis ve idamesine vabeste bulunmaktadır. Avrupa'da ve Amerika'da tesisatı sı-naiye vücuda getirilmek için fenni, idari, malî ve ik-tisadi her türlü vesail ve tedabir ve malzeme mevcut olup, en ince teferruatına kadar birer teşkilâtı mah-susa altına vaz edilmiştir. Bu meyanda sanayi banka-ları cesim sermayeleri ve pek esaslı vazifeleri ile bi-rinci derecede âmil olmuşlardır. Bizde ise müessesâe vücuda getirmek isteyenlere muavenet ve müzaheret için hükümetten başka bir babı müraacaat yoktur. Di-

CEZA KANUNUNUN 130 NCU MADDESİNE BİR KELEME VE 131 NCU MADDESİNE BİR
FİKRİ İLAVESİ HAKKINDA KONYA MEHUSU REFAİK BEY VE RUFKASININ (2/480) NUMA-
RAKİ TEKLİFİ KANUNISI VE ADLİYE ENCÜMENİ MAZARATASI

«Kanunumuzun 131 nci Maddesine ilavesi
Kanunun cezanın yukuotuz birinci maddesinin bir
rinci fıkrasına «Uniforma tekeblik eyleyene tabi-
rinden sonra müddet ikra ilave edilmiştir: «Diyane
İşleri mevzuatı dini memurlara kanunen tayin edilen
kıyafeti tıbbi salihyet ve mezarıyet ilasa edenler»

Riyaseti Celileye

Balâkâli salihyet kanunıyeyi arz ve teklif eyle-
yım. 15 Teşvîsani 1341

Konya Mehbusu

Türkiye Bıyık Millet Meclisi

Refaik

Lâyihâ Encümeni

16 . 11 . 1341

Lâyihâ Encümeni Mazbatası

Ceza kanunumuzun yüz otuzuncu maddesine bir
kelime ve yuzonuzbirinci maddesine bir fıkrâ ilave-
si hakkında Konya Mehbusu Refaik Beyin teklifi ka-
nunisi encümenimizce kodedilek esas itibarıyla ga-
yanı müzakere görülmekle heyet-i umumiyeye arz
olunur.

Lâyihâ Encümeni Reâisi	Mazbata
zaamına	Muharriri
Ufa	Ufa
Refaik	Refaik
Kıtip	Aza
Gıvesim	Kıtabıya
Ali Şekda	Çevdesi
Aza	Aza
Zonguldak	Ehraz
Yusuf Ziya	Huseyin

Aza
Makarya
Resit

Adliye Encümeni Mazbatası

Konya Mehbusu Refik Beyin kanunumuzun 131
nci maddesinin teklifine dair olan teklifi mütalaa ve
teklif olunur.

Bir takım kimselerin öteden beri devam eden ge-
ten fena bir hayatın neticesi olarak sarık sarmaları
ve dini memurların kıyafetlerini kıtasa edenleri dini
mevzuatının hükmünü keşif edecek ve hakiki
din memurlarına ile diğerlerini teklif edenler gibi
bir netice teşkil edecek ve bir takım ruzur eşa-
sin kıyafetlerini baki üzerinde ilasa ettiği tesirlerden bula-
tıladı teklifata bulmalarına ve bu teklifin neti-
cesine meydan verecek bir şekli ve mahiyette görü-
ldüğünden bu kıyafet menii ve yalnız dini memurların
kıyafet mahsuslarını ilasa edebilmesi ve bunların
haricindeki eşaşa bu kıyafet ilavesi olmalarını için
kanunumuzun yuzonuzbirinci maddesine bir fıkrâ
teklifi ilavesi encümenince de hükmünü görmüş ve
teklifi şekli üzerine bir ki kelime tasahhühiyle
mevzuatı (131) nci maddede bercevidir taddil edilmiş ol-
makla heyet-i umumiyeye arz olunur.

Adliye Encümeni	Mazbata
Reâisi zaamına	Muharriri
Konya	Sinop
Refaik	Yusuf Kemal
Kıtip	Aza
Sarıhan	Antalya
Kemal	Alınat Sakı

Aza
Bazok
Ahmet Hamdi

Madda 131. — Türkiye Devleti tarafından nakl
ve mevzuatı olamadığı niçin takan ve kendi rubesinin
mafekinde ehliyeti resmîye giyen veyahut hiç bir
resim ve memurların kıyafetinde buldukları her
bils eyleyen ve Diyanet İşleri Riyasetine mevzuatı dini
memurlara hükümetçe teyit edilen kıyafetli tıbbi
salihiyet ve mezarıyet kıtasa eden eşaşa üç aydan bir
seseyye kadar hapse olunur.

niçtir (Beykâlele sesten) Tebli, Bayraklar vasi-
leyle Mevâfî Vakâline gider.
Tekevveler (Devam)

4. — **Takribî Hükmüni makadile Retikunhur**
Hazretine sulhası terip eden halinde Ankara
Meclisi Mahkemesi Müddetininin için kira taz-
minatı (31743, 31744, 31745)
Kırsı — Takir Okunacaktır.
İstanbulda Büyük Millet Meclisi Kırsı Kâzım Paşa
Hazretine

Türkiye Hükümeti hazırlanmış istak ve bu suretle
menkette taklîbi Hükmüni yapmak gayesine ma-
tuf bulunmak ve işbu maksadın tahakkukatına ve en
kına yoldan vasıl olmak için Reisicumhur Hazretleri-
nin şahlırlarına karşı sulhası tera etmek üzere teski-
kâil eden şebketi İsaşidinin İnzarâtı demektir. İsa-
şidine hadım eşhâli cümleyeyle etimâd meşhûdu
cınâi halinde derdest edilmişlerdir. Şimdiye kadar İ-
ra İlmân tahkikatı içindeye meclisinde derdest edil-
len ephâsi şerhinen İnzarâtı müvevâcileriyle işbu
hâlisî cınâise yokken herî tasavvur ve tas-
min eylemek bazı esbabı manâia hayhüvde ve tas-
min tabîkta vaz edilmeyerek bu kere Re-
isicumhur Hazretlerinin İnzârî vaki şayha-
lından hijriside tabîk ve İera etmek istedikleri sa-
bâ olmuştur. Gırtke İnkisaf eden tahkikat safâhân-
dan zâhicâde göre hadîsî cınâise yalnız birkaç
kışın esvî terip ve İsmâni cınâise terakki per-
ver fırka ritese ve mensubîni tarafından durduz
değışilmiş ve gayet İina ile vücut getirilmiş bir
programın mahsulü ve binameleyle Meclisi Millîi Kâzım
Paşadan bulunur m. İdr fırka ritese ve mensubîni
İzârî aslı sıfatla İy. İ. meclide alkâlar bulunduk-
ları sureti katîyede ve sarıhalâ tahakkuk etmiş ol-
duğundan zirde esvâmi muharrer zevatin Teşkilât
Esasîye Kanununun 17 nci maddesindeki sarıhalâ
muhtakaya tevfiğin mazmunen tabîi tekkile alınıg
olmaları ve Mahkemenin mahallî cıfıd olmak İif-
hâriyle İnzârîde İfılma ederek vâzîle kânuyenin
İzâma mübâseret etmiş olduğuna arz ediyor, ona
göre muameleli kânuyeninin İfa buyurulması İusu-
sunu İstihâm ederim.

Ankara İstiklâl Mahkemesi
Müddetininin
Necip Ali

Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Pa-
şa, Cevat Paşa, Sabit Bey, Hüseyin Bey, Halis
Turgut Bey, Feridun Fikri Bey, İsmail Bey, (Erzânî),
Muharrem Bey (Trabzon), Sükrü Bey (İzmit), Münir Hü-
seyin Bey (Erzurum), Rahmi Bey (Trabzon), Cezâm

Bey (Erzurum), Resim Bey (Mersin), Rahmi Bey
(Afyonkarahisar), Fak Bey (Ordu), Abdin Bey (Sa-
rıhan), Rauf Bey (İstanbul), Zeki Bey (Gümüşhane),
Bakir Sami Bey (Tokat), Avif Bey (Eskişehir), Mus-
tafa Bey (İzmit), Necati Bey (Bursa), Osman Nuri
Bey (Bursa), Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canbulut
Bey (İstanbul).

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Kırsacı Çelişme

Taklîbi Hükmüni makasalle Reisicumhur Hazret-
lerine sulhası yapmak için uzun müzakerat ve tertî-
batın sonra İnzârîde meşyün emelârlini tabîk etmek
üzere İken cıfıd meşyûli halinde derdest edilen er-
babı cıfıd ile müderrimân hareketi etikâli İlmânâ-
kâna sabit olan esvâmi zirde muharrer Büyük Millet
Meclisine mensup olan azamî mülgâ kanunu ezâman
55 nci maddesi değışilmeyle 57 nci maddesine değışil-
tirilmiştir. İsmâni Meclisi Alimin 18 Mayıs 1926 Tar-
ihinde muntâkî 102 nci İğınamın birinci cıfıdında
vâzîde şahlırlıyet tevfiğin 13 Temmuz 1926 Tar-
ihinde İnzârîde edıldığı arz olunur. Etendim 17 Teşrin-
evvel 1926

Ankara İstiklâl Mahkemesi
Müddetininin
Necip Ali

Erdiğbir Mebusu Avif Bey
İzmit Mebusu Sükrü Bey
Sivas Mebusu Halis Turgut Bey
İstanbul Mebusu İsmail Canbulut Bey
Sarıhan Mebusu Abdin Bey
Erzurum Mebusu Rüştü Paşa

Maddesi müncebe kalıben ezâman sulgün ezâman
tahviline 26 Ağustos 1926 Tarih ve 69/111 numara
lı karar vâkınlı olmakla kayıyîyet arz olmuştur eten-
dim. 24 Teşrinievvel 1926
Ankara İstiklâl Mahkemesi
Müddetininin
Necip Ali

REİS — Etendim, Bu üç tezârenin birer bun İ-
stanbulda İken, tekkîli mütekip Mahkemenin kânu-
nen Meclise yazması İzam gelen tekkereşler ki şifre
ile yazılmış. Orada alınıgım. Bu defa Meclisi Ali
İğınma edili, arz edim. Diğer İki. Mahkemenin
Muhâkemeden sonra vâzîde şahlırlıyet müderrimân
olar tekkereşlerdir. Bunlar da Meclisi Alimîze arz edili-
niçtir. Zaten meslece cereyan eden muameleyi mah-
matkâblından Meclise arz emekler beraber.

3. — **Konyalı Mebusu Refik Beyin, Retikunhur**
Gazi Paşa Hazretlerine karşı terip edilen sulhasının
aklıni kânuvî delâiyinde Meclisi Alimin hüsnüğü me-
retleri müğâvîniyle arz etmek üzere bir heyet in-
rihâli halinde takirî.
REİS — Takir Okunacaktır.

Riyaseti Çelişme

Geçen tazîli devresinin İkinci ayı İçinde Milletin
ve kuvvüli meclâri İsmâni, en kıymetli membaa feyz
en kudretli olan Aziz Müncimiz ve büyük alimimiz
Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin
hayatına müvevâcîli olarak terip edilen meşyûli sul-
hasının alimî kânuvî delâiyinde Meclisi Alimin hüsnüğü me-
retleri müğâvîniyle arz etmek üzere bir heyet in-
rihâli halinde takirî.

bu bir sırada hayâdur etmiş meşyûli halinde İsmâni
hayyâli denür peşevine düşmüşler, bu meşyûli ve
şahlırlıyetin habârları olan necip milletimiz İzzet be-
ğî olan büyük halâkâtın sevgili ve muhterem şahlı-
sına karşı terip edilen kânuvî delâiyinde Meclisi Alimin hüsnüğü me-
retleri müğâvîniyle arz etmek üzere bir heyet in-
rihâli halinde takirî.

27

48
540

جمعیت اقوامہ موصل مسترسی

جمعیت اقوامہ مذاکرہ ایدین موصل مسئلہ سنک
آلدینی شکل ووردیکی نتیجہ دیا لکز موصل عاقبتی
ڈکل ، تورک - انگلیز مناسباتک آلمجق شکلی
تبیئت ایدینکی جمعیت اقوامہ نہ درجہ شایان
اعتاد پر مؤسسہ اولدین میدانه قوشدر. معافیہ
جمعیت اقوامک موصل حقندہ وردیکی قرار سیاست
عمومیہ اوزرینہ بویوک برتانیہ یاغش اولسی اعتباریلہ
حاضر اہمیت دور. بنا علیہ بر نتیجہ ورمہ دن ختام
بولان و عملکتیزی پک یاقیندن علاحدہ دار آیدن
بومشلہ تک امرالندہ واقع اولان بوتون مذاکرہ تک
صفحاتی قارلرہ بیلدرہ کی بروظیفہ تلقی ایدینکزدن
بروجہ نقل و دوچ ایدیوروز :

عصمت یاشا حضرت تبریک جمعیت اقوام
کاتب عمومی لکنہ ہوابی - مرخصی قومی بک
افندیک بوسدہ آنقرہ و آنقرہ و استانبول
مرکتی - قومی بک افندیک استانبولہ
جمعیت اقوام محنتی بیستر (پابلرسی) البر موصل
مسترسی حقندہ مذاکرہ بولورماسی -

قومی بک افندیک (تارہ) مخابیرہ پانانی و استانبولہ جنورہ ہرکتی - جمعیت اقوام
مخالفندہ کی انطباعات - قومی بک افندیک فرانہ، اسوج، بلجیقا و دیگر اجنبی مرخصی
وقوع بولورہ مذاکرہ - استخبارات شعبہ سنک نشر ایلدیکی تبلیغ - مرخصی ک ہیئت عمومیہ
اجتماعہ ایلک اشتراکی - مجلسنک کشادندہ اول رئیس موسیر (ہیانس) و لورد
(پارمور) ک مرخصی اولورہ ایلک طائشمری - لورد (پارمور) ک لفظی - قومی
بک افندیک ہوابی - بطرف اسوج مرخصی (برائینغ) ک راپور بک قبوری و قومی
مخبرہ تشکیلی - ہیئت مرخصی ک لوزاندہ مفارقتی - قومی بک طرفندہ نورک - عراق
- ہمدردی مسترسی حقندہ جمعیت اقوام نووچ اولورناہ خطرہ - قومی بک افندیک
استانبول مواصلی و غزہ ہیلرہ وقوع بولورہ پانانی .

پاشانک وردیکی جوابیہ یا بیلدریور. عصمت
پاشانک جوابی بروجہ آئیدر :

عصمت یاشا حضرت تبریک جمعیت اقوام
کاتب عمومی لکنہ ہوابی :

«جمعیت اقوام مجلسنک کلچک اجتماعی روزنامہ
سندہ مقید اولان تورکیہ و عراق حدودی
مستہ سی حقندہ ۱۹ آغستوس ۱۹۲۴ تاریخندہ
کوندردیک لکز ملفوفاتی اخذ اتمکلہ مہاہ اولم.
لوزان معاہدہ سنک موقع مرعبتہ وضعندن تورکیہ
حکومتی ہوزرہما و تحریراً خبردار ایدلہ مشدر.

انکلترہ حکومتی ، جمعیت اقوام کاتب عمومی
میلکنہ مراجعتلہ موصل مسئلہ سنک مجلسنک بو
اجتماعی روزنامہ سنہ ادخال ایدلسنی طلب ایدیکندن
کاتب عمومی بو تشبہی حکومتزہ خبر ویرمشدی .
بومناسبتلہ جمعیت اقوام عہدنامہ سنک اون برنجی
مادہ سی دہ حکومتزہ بیلدرلشدر . بو مادہ
موجبجہ جمعیت اقوامدہ اعضا اولیمان دولتلر
جمعیت اقوام مجلسنک کندی منقطنری علاقہ دار
ایدن اجتماع لرنده حاضر بولتی حقنہ مالکدر لر .
تان غزہ سنک جنورہ مخابری جمعیت اقوام کاتب
عمومی لکی طرفندن اجرا اولسان تشبہ . عصمت

<

سېناك صنفور ستاينيك

اطرافنده عصمت پاپا حاضر تلى نيك مفصل

ايچون صنفيت صرف ده

نظر و قنده بولنده صرف ده

تارايه دريانا نكله كورده آريجه بر ملا كره

آجه امكان اولديني يني چيت اولامه كيتكمن

بته چاره قالديني جوايا بيليردي . بونك

اوزونته توريا آني آغوشونده اكلاره چيت

اولامه صراحت ايتدي . بز و اتاده لوزان

مهمده توك كيت چيت نيتا نكله ايديرورد .

كرچه لوزان مامده سي ٦ حيران تارچندن

اعتبارا كيت صريت ايتدي . قتل بوروشني

تخت ايتك ايجون ايجاب ايدن ساملاك رسا

حكومت جهوره توك كيت اطلاقه وصول ٢١

آغوش قدر امتداد ايتدي . بز چيت اولامه

صراحت ايجون واقع اولان نكلته مهاد اولديني

ي تيتيه عدالت محوره كه چيكنه اتادا دني

الزام ايديروردق . قتل اول اسره لوزان

مامده توك كيت صريت ايتدي بز صورت

رسنده تيلخ ايدلورن . بونك بگوروردق . حاصل

بو مامه آغوش نيايقه قدر ختام بولدي .

٢ صنف اول نكته نيكه ماكنه

تور كيه - عراق حدود لاري و موصل مسئله

پاپا حاضر تلى ديورلر كر : « موصل جفنده برقرار ايتلر »

سه ويريد جيك قرار قظمتنك بونك طابنده نيكه

٢٠٠٠

جيساناتي و تعاطلي اولانان نوطه لارك صو وتلر ك

صنف ديورلر . موصل و لويتنك مقدراتي اوزر نيكه

تور كيه لرهنده اولر چيكنه اعتقاد ايتكده يم»

چهار تسي كوركي مجلس ايتامده نون الماده

اولورق ايتجه دموتك سيني ايتاخ ايتك

اوزره ايتك سوزي آلا ن باش و كل و خاچجه

و كل و صمت پاشا حاضر بونك ايراد ايله كلري

بمنك نكله بز خلاصه سي دون ياشي و ايتيت

خمسور حقي حاز بولان پيايتك چيني درج

ايمه كورني وعد ايتنك . بو كوركي نشه خنده

مكور تلي و موصل مسئله امر افنده خالي

اولان چيكد نوطه لاري عينا نسر ايلوروز .

باش و كل و صمت پاشا (١٠٠٠) -

Aguntanhi
 5093
 Ankara 1977

51
 543

1981

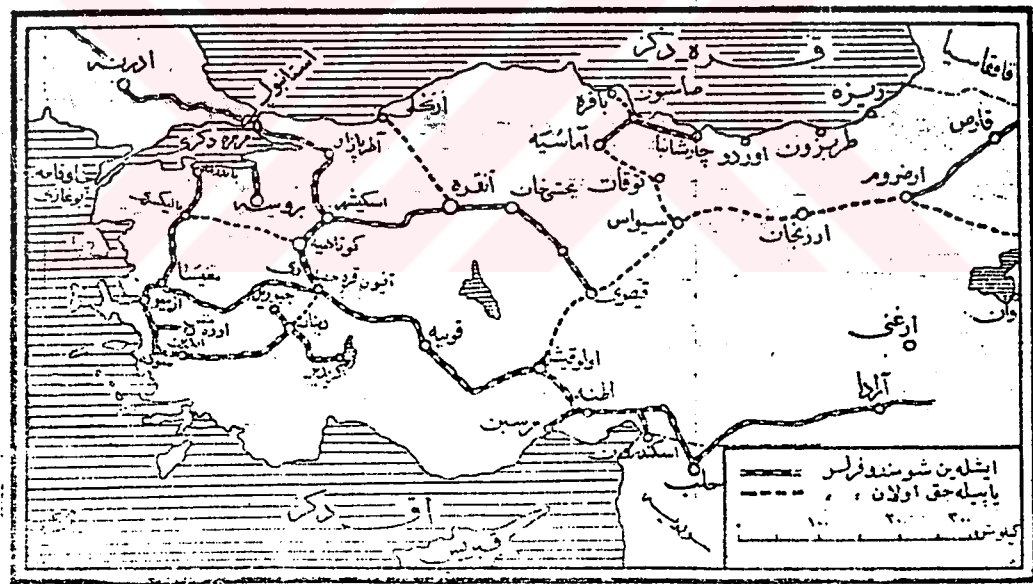
تورکيه دمير يوللاري انشائي

در قوتور يارل مورک بر مقادسي

19 شباط تاريخي (دويمه آنکاميه چايونوڭ) غزته سندن :

اراضيده ايکي ذار خط موجود در که بری صاري قاميش - ختريه خطي ، ۱۳۱ كيلومترو ؛ ديکري صاري قاميش - کو کورتلو خطي . ۲۰۷ کيلو مترو ؛ جمعاً ۳۱۵ کيلو مترو در موجود اشبو خطلر آتیده کی تترکتلره بوجه آني اصابت ايتکیده در : آناتولي دمير يوللارينه ۱۲۲۲ کيلو مترو ، يکي کشاد ايديلين

سوک آيلر ظرفنده تورکيه ده حال انشاده بوئان دمير يوللارينه دائر آز چوق مختلف خبرلر الفئار عموميه به عرض ايدلش ايسه ده اساسي برتفصيلات موجود بولنماقده در . يکي دمير يوللاري انشائي آنک کرک اقتصادي و کرک سوق الجيشي نفاظدن حائر اولدني اهميت فوق العاده سي سوک کونلرده بعض اجنبي غروبليرنک يکي خطلر انشائي

اوقتور يارل مورک مقادسه نظر
 بيش سته سوکرا آناتوليجوزک شمندو فر خطلر جي کو ستر خرطه

- در عهده ايللري حسبیه شمدي به قدر ياپيلان انشائه بر نظر عطف ايتک لازمدر .
- تورک لار طرفندن ياپيلان بر ايماله کوره تورکيه ده بوعمال خط ۱۰،۴۴۰ مترو کيشلکننده يالکتر (۱۰۰۰۰۰۰۰) کيلو متر اولق بر دمير يولي شبکسي موجوددر . بوشکيه علاوه روسيه دن آلمان
- ۲۱۰ کيلومترو طولنده کی يرکوي خطلي داخلدر . بغداد دمير يوللارينه ۱۰۷۹ کيلو مترو .
- مرسين - آضه به ۶۷ کيلومترو ، از مير قصبه به ۷۰۳ کيلومترو ، بروسه - مدانيه به ۴۱ کيلومترو . (۸۶۰،۰۰۰) کيلومترو مسهبي بره ساسه سطحيه ايچون بو خطلر تورولده يکي وجهله چوق آزدر .

فقدان
 فعاليت
 يوللار
 و
 واسه
 کيلو
 بو خط
 کيلو
 کيش
 اساس
 در
 دکدر
 شرقه
 تدقيق

مواسا
 ۶۰)
 ۹۲۴
 کيش
 حيز
 ايدلش
 خني
 انشائه
 قيصه
 لرشک
 کوشيه
 انصا
 مترويه
 اولدي
 خولاند
 وده ليح
 قورول
 ۱۲
 حاجي

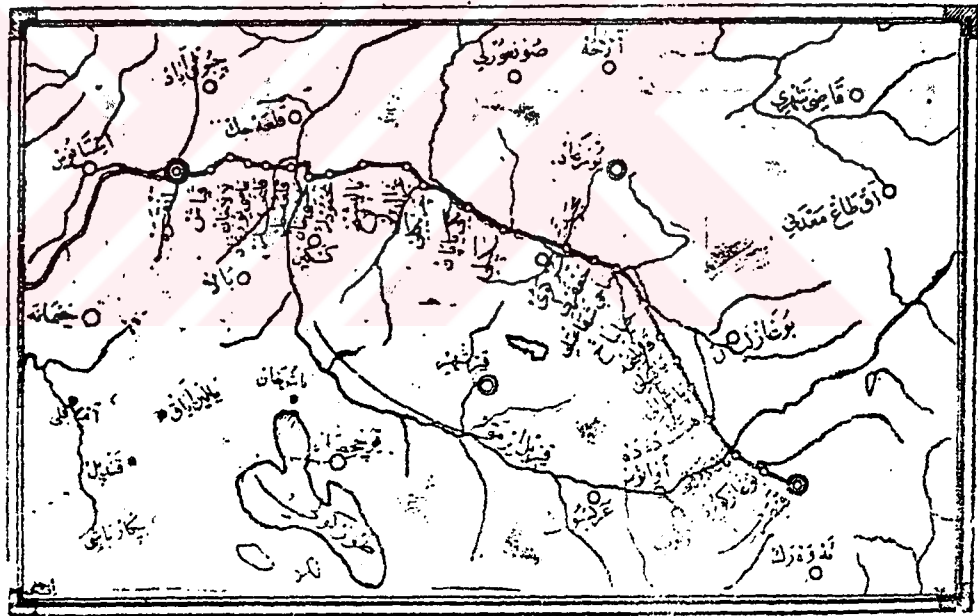
۱۹۲۷
۳۸-۳۹

52
544

2192

آنقره - قیصری خطنک رسم کشادی

آنقره - قیصری دیمیر بولی آجیلدی . . آنقره - قیصری دیمیر بولی هیجانی تظاهرات آراسنده
مخترم باسه وکیلوزک نطقی و مجلس رئیسوزک آلبه آجیلدی . . عصمت یانا حضرتلری لطفلرندو:
« نوروک ، نوروکیلی اعمار اجربی بر وظیفه عر ایدو جکدر . نوروک ، وطنی اعمارو مقتدردر .
هم وظیفه ، هم اقتدار اوعا ایلیوروز » دیمشدری . نافع وکیلوزک نطقنده: « بو خط ؛ بو بویوک
غازینک دها سید شرقه غربه بوکسده استفیول قیصرینی یه او بو بویوک اراده نک تاثیر
آلنده غربده شرقه دوغری قوشدیر بیور . بو خط ؛ بو بویوک نوروک نک باشه ندر یاموس
قابلیتندو اولدیغنی کومندونه مثاللردو بریدر . بو خط شرقه غربی دیمیرلر برلشدیر نک ایستنبه
عزمنظر باسه وکیلوزک « نغم » دیییلدیکی بر آسده ! » دیی .

قیصری آنقره یه باغلابان دیمیر بویوک گذرگهی واستاسیونلری

کیجه سی ساعت یگری اوچده خصومی بر قطارله
قیصری یه حرکت ایشلار و استاسیونده بو بویوک
برغبنه نک طرفندن حرارتله تشییع ایدیله لیردی .
ترنده وکیلوزکله ، بو بویوک مک مجلسی

آنقره - قیصری خطنک رسم کشادینی اجرا
ایده جک اولان محترم باش وکیلوزک عصمت ،
ارکان حریری عمومیه رئیس متیر نوزی و بو بویوک
مات مجلسی رئیس کاظم باشلر حضراتی ۲۸ مایس

53
545

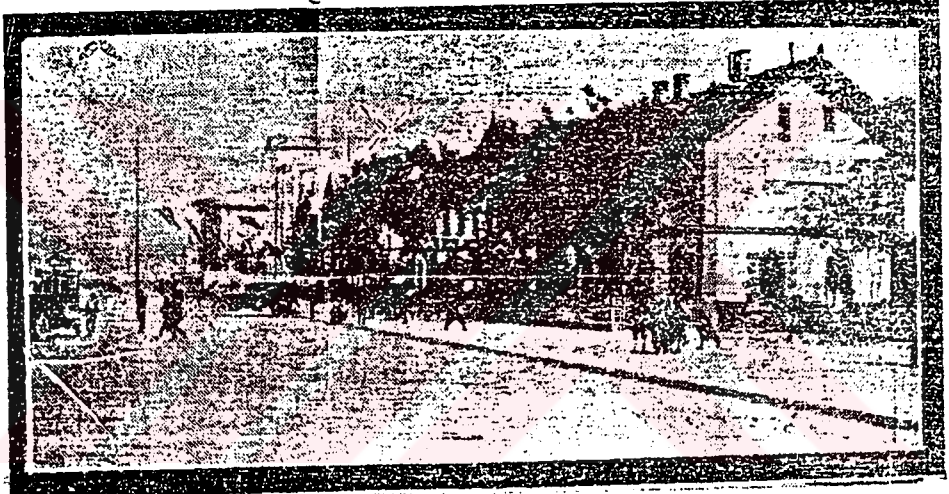
قصر ملك مغربي

آققره - قيصري خطك رسم كنادى

۲۱۹۹

۲،۰۶ ده قيريق قلمه يه ۲،۳۰ ده ، عمودلره
 ۲،۴۴ ده . بالي شينجه ۳،۱۰ ده ، عزالدینه ۳،۲۹ ده
 جريكلي يه ۴،۳۵ ده ، يكي ياپانه ۵،۰۹ ده ،
 سكيله يه ۵،۰۹ ده ، يركويه ۶،۲۶ ده ، جعفرلي يه
 ۷،۳۸ ده ، شفاعتلي يه ۷،۵۶ ده ، چلباسخه
 ۱،۰۴۵ ده . قاكيجيه ۹،۲۷ ده . فاقيلي يه ۹،۴۵ ده ،
 باشالي يه ۱۰،۴۰ ده ، همت دده يه ۱۱،۳۵ ده ،
 بك دكرملي نه ۱۲،۱۵ ده ، قيصري يه ۱۴،۲۰ ده
 مواصلت ايتيمدني .
 ۲۶ مئيس ۹۲۷ كوني وطن اقدارنده

نامه قرعه ايله تفریق ايدیلن اون بئش مبعوث ،
 دیوان ریاست ایشلاری نأغه ، بودجه نسبی
 ومطبوعات منقاری ده عینی قطارده بونو قلمه یسیر .
 ترهن مخصوصدن ایکی ساعت اون آبریشیه
 بر قلا ووریه ، دیش قیصری به تحریک ایتدی .
 بوقطان نامه مأمورری ايله ده مبر بونو مأمورین
 ومستقیم قیصری به کونورمکنده ایدی .
 ساعت یگری برده حرکت این فلاتوز
 قطاری اترسی کون بونایکی ده وندعوی حسی
 اکر قطارده اوکدن ایکی ساعت سیر

آققره ایستاسیون خطك رسم كنادى
 قيصري ایستاسیون خطك رسم كنادى
 عصمت باش حصارلری طرفدن مهم برحق
 ۱۲
 ۱۳
 قبول اولور
 ۱۴
 اترسی آققره ساعت سکرده آققره یه مبر
 اولور
 ۱۵
 اوجده ققان ترهن قیاشه ۲۱ و ۲۳ ده .
 لالاخانه ۲۳،۵۰ ده . یوزغاده یارینده قنجره
 ۱،۱ ده . قلمه چکه ۱،۳۶ ده ، یغشی حنه

حرکتی مناسبتیه کوزل بایراقلریمزه دونانشدی
 بهریت حکومتک بویوک بر نظرینی بیلدیردن
 قیسه برحق بیلدی ؛
 آققره - قيصري دمربولی آیدیدی ؛
 وطنی دشمنان قیرنه دکن سوکره محمه باش
 وکیلترک بویوک بر اصربه تمقیب ایتدیکی دمربولی
 سیاستی شو کاهلره خالصه ایدلندی ؛
 وطنمزی چلیکدن بر آغله اورمک
 عنر مژدر .
 ایته شمندوفر سیاستک ایلک فیضلی
 نیجه نی ۲۹ مایسه آلدق . دولت مرکزی
 آنادولینک اورتا یرنده اک مهم بر مرکز اولان

آدرس: جمال ازقلندہ
آمدی مطبعہ سی
سلکمزہ موافق یازیلر
عمومیظہ قبول ونشر
اولونور

یک قافقاسیہ

آبوتہ شرانی
سنہ لکی ۱۲۰۰ الی آینی
۶۰ غروش
خارجده ۷۰۱۰۰ و ۷۰ غروش
نسخہ سی ۵ غروش

۱۵ ائشرین ثانی ۱۳۳۹ اونیش کونده برنشر اولتور ادبی، اجتماعی و سیاسی مجموعہ در ۶ ربیع الاخر ۱۳۴۲

جمهوریت ادارہ سی

کونک موضوعی تشکیل ایدن جمهوریت اعلانندہ اسابت اولوب اولمادیقی تمین ایتمک ایچون شرقک بوکونکی وضعیتی و نیازز تورکیه نیک بو وضعیت ایچر یسندہ نہ کی بر رول اویشادیقی بر کرہ نظر تاملدن یکیزمیلدر .

جمعیتلر و اونلرک شکل مخصوصہ علم اولان ملتلر هیچ بر زمان یکپارہ و ثابت بر کتلہ دن عبارت دکدر اولمالمشدر . جمعیت داغما تحول ایدن و بر طاقم تاریخی واجتہای قانولر اوژرینہ شکلدن ییکلہ کیرن عضوی بروجوددر . وسائط استحصالک تنوع و ترقیدی نسبتندہ جمعیت ایچریسندہ موجود زمرة لک موقع و اہمیتلری دخی دکیشمکدہ در . ہر زمان جمعیت ایچریسندہ موجود متقلردن برینی استحصال عمومینک ناظمی اولدینندن ، جمعیتہ دہا مفید بر عنصر اولیق اعتباریلہ ، اہمیت پیدا ایدر و موقع اقتدارہ کلیر . دیگر زمرة لری ایسہ تاریخی وظیفہ لری حسن ایفا ایدن بوزمردہ تابع اولوب جمعیت افرادی آرہستدہ کی تساندی تامین ایدرلر .

بر جمعیتک شکل ادارہ سی ، اوجمیتندہ موجود مختلف زمرة لری طبیعی و تدریجی بر صورتندہ ترقی و انکشافی تامین ایدرسہ ، مذکور جمعیت بک بویوک تقلصلرہ میدان و برمدن طبیعی حیات و تکامالی تامین ایدر . بویولہ بر اصول ادارہ نیک ، بک جوق تجربہ لری نتیجہ سندہ ، کشف اولنان شکلی خلق ادارہ سی معناسہ کلن دہ موقراسی در .

دہ موقراسیدہ زمانہ کورہ ادارہ بہ دہا مستمد ، استحصالاتک ناظمی اولان بر زمردہ نیک موقع اقتدارہ کلہ بیللمہ سی کی ، اوز زمردہ نیک یاریشکی اک طبیعی خلقی اولان اجتماعی زمردہ نیک دخی ، زمانی کلنجہ ، سلنک مرقعی اشغال ایدہ بیللمہ سی تامین ایدلمشدر . دہ موقراسینک بک آسکی زمانلردن بری تأسیس ایتش بولندینی مملکتلردہ ، داخلی اختلافلرہ وقانلی خادہ لرہ بک اوقسدن میدان بر اقلمدان ، ادارہ ایشلری بک سہولتہ بر زمردہ دن دیگر زمردہ بہ تحویل ایدلدیکی حالہ ، بو نعمت مالک اولمایان مملکتلردہ سیاسی واجتہای تحوللرک بک قانلی وفلاکت انکیز بر صورتندہ اجزا اولوندینی کورولمشدر .

بویوک فرانسه انقلابی حکمت وجودینی غائب ایتش قنودالیہ بہ قارشہ دہا مترقی بر ادارہ بہ مہیا یکی شکل ایتش ملی بر زمردہ نیک قیامندن ایلری کلپوردی . محلی منافعک دکل ، ملی منافعک مدافعہ سی نامنہ حکومت کلن بورژوا صنفی دہ موقراسینک اک حرارتلی طرفداری ایدی .

قاپیتالیزمک سرعتلہ انکشافی ، ملیت دورینی آتلاتوب ، بویوک سرمایہ لریک تأسی ایلہ بویوک بورژوازی دینلن یکی بر زمردہ وجودہ کتیردی . بوزمردہ نیک املی متوسط خلق کتلہ سندن عبارت بولنان اوفق بورژوازی کی ملی دکل ، جہانگیرانہ ایدی . بوزمردہ نیک فعالیت ملی حدودینہ سیغمازا ، انکشاف و اتساعی ایلہ کوندن کونہ آرتان متجاوز بر قوت حالہ کلپور ، ایمپریالیزمی دوغورپوردی . بویوک آوروپا قاپیتالیتمک ، وطنی خارجندہ کی اتساعی

بازار ايرتسي	مطبعه داراره خاوسي
۲۴ اپريل ۱۳۳۹	با به مال جاده سنده مدارت جاس انصانده دائره مطبوعه
۱۹۱۳	تورس : استاپول آفام - قنون : استاپول ۱۴۳۱
۱۳ متر ۱۳۱۲	پسته لوطوسي : ۳۹۱
	خرنه ادارهي ا اعلانن طولاي مشوليت اپريل اجر .

مصطفي كمال پاشانك پك مههم بياناتي : « توركيانك داخلي كاملي تماماً بيتمه مشدر دهاتعديلات وقوع بولا جق ، بالعموم تكاملاتعز جمهوريت ساسنه منجبر اولاجقدر .

[توركياده ده موقراتيك بر جمهوريت تشكلى ايد هجك ، بو جمهوريت لهيج سورنه غرب

جمهوريتلري اساسانندن فرقل بولونماياجو وانقره تورك جمهوريتك مركزي اولاجقدر]

غازي مصطفي كمال پاشا ، اون بيش كونه قدر جلسده تدبيلاتى مذاكره ايد هجك اولان تشكيلات اساس قانوني حقدده ، نوبه مراب برسه هك خار هك ، مههم بياناتده بولونمشدر . ه اقدام ، وقتمزك آقره من شهرمه ، ييلد بيلن بويانان اهميت عظيمه سه ميني عيا قتل واقتباس ايد يوزو :

آقره ۲۲ - تشكيعت اساس قانوني مههم نصيحت باي يوزو اولده بس كونه قسه فرده مزا كونه فرجه نمده .

قندي پاشا بركونه « نوز قرايه برسه » غزنسي غايرنه مههم بيانده بولونسي غايرك تشكيعت اساس قانونك تماماً تشيبن قنده ايدوب ايشيكنه ، داخلي ايشدروك انكشافك وتامك درام ايشيرب ايد شيكنه وار موانده جرابا برمشدره :

- تشكيلات اساسي مزك ماده لرنده ، حاكيت بلاقيده وشرط ملتكدره ، اجرا قدرتي ، تشريع صلاحيتي ملكيك بكانه حقيق ممثلي اولان جلسده تجلي وتعمركز ايشدروه ديه صراحت وادرز .

بر ايكي جليني بر كه ده ايضاح ايد بيلك ايجون هانكي لنتده آدانرسه آوانسين ، مذكوركله جمهوريت اولاجقدر . بنا عليه توركيانك داخلي كاملي تماماً بيتمه مشدر . دهاتعديلات وتربقيات وقوع بولاجق وبالعموم تكاملات جمهوريت اساسه منجبر اولاجقدر . توركياده حال حاضرده اولديني قدر ايلر ايدده دهات زياده ده موقراتيك بر جمهوريت تشكلى ايد هجك بو جمهوريت لهيج برصورتله غرب جمهوريتلري اساسانندن فرقل اولمايه جقدر .

مركز زومني اوله جيني سؤاله كلنجه ، پاي تحتزي بالخاصه حادثات تشيبن ايشدرو وادرتي اورده ده بويه برمشله قلانده . آقره تورك جمهوريتك مركز ايدده .

سي پاشانك صوك بر دسي

[مضمومي نظار طرفنده آقره ده صورت مضمومده غنجه من ايجوده آد

تخليه بيتمك اوز

منتقلر تخليه حركه

منتظماً دوام ايديه

بوساج استاپول قوماندانانندن آقره قمبر نظار ايدده تخليه عمليات منتظماً بولونور . دون آخوارة وسيفيدون ايجون ايدده تشكيعت اساس قانوني حقدده ، نوبه مراب برسه هك خار هك ، مههم بياناتده بولونمشدر . ه اقدام ، وقتمزك آقره من شهرمه ، ييلد بيلن بويانان اهميت عظيمه سه ميني عيا قتل واقتباس ايد يوزو :

جاني ليدون بوكون استاپول قوماندانانندن

آقره نك جهنم طانانندن كورونوش

اسپانيا ده جمهوريت ؟

ايشنجي وحمله اختلال جيقارمق

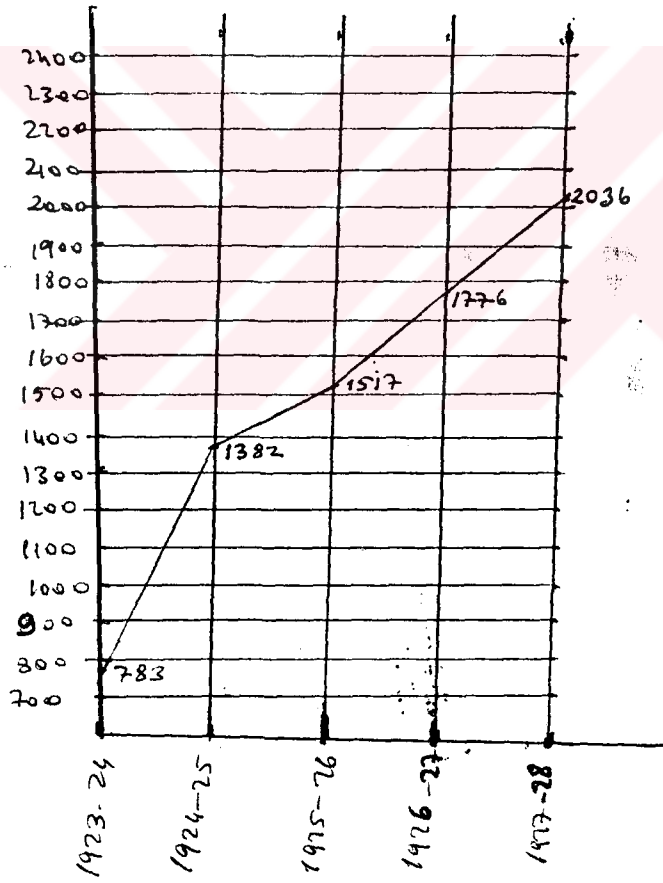
ايچون بناسب وقت بكله يوزو

فوت ومدرس : ۲۲ ، آقره ۲۰ - اسپانيا ده جمهوريت اساس قانوني حقدده ، نوبه مراب برسه هك خار هك ، مههم بياناتده بولونمشدر . ه اقدام ، وقتمزك آقره من شهرمه ، ييلد بيلن بويانان اهميت عظيمه سه ميني عيا قتل واقتباس ايد يوزو :

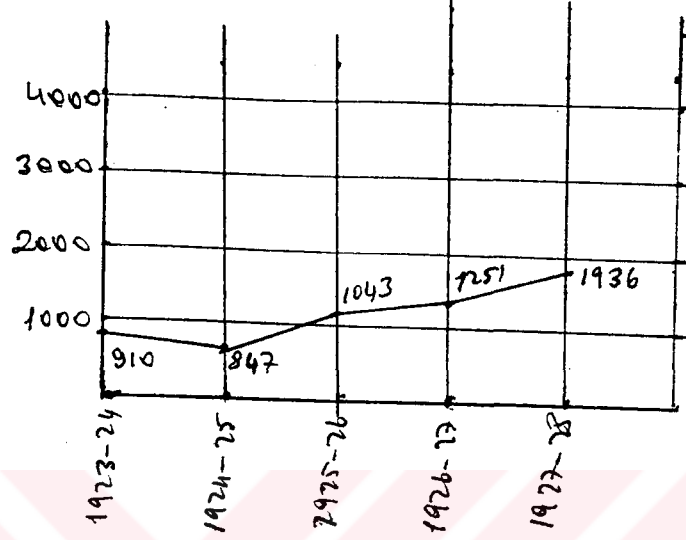
فوت ومدرس : ۲۲ ، آقره ۲۰ - اسپانيا ده جمهوريت اساس قانوني حقدده ، نوبه مراب برسه هك خار هك ، مههم بياناتده بولونمشدر . ه اقدام ، وقتمزك آقره من شهرمه ، ييلد بيلن بويانان اهميت عظيمه سه ميني عيا قتل واقتباس ايد يوزو :

مههمنا ايد هجك كنده بزه مضموم اصلي

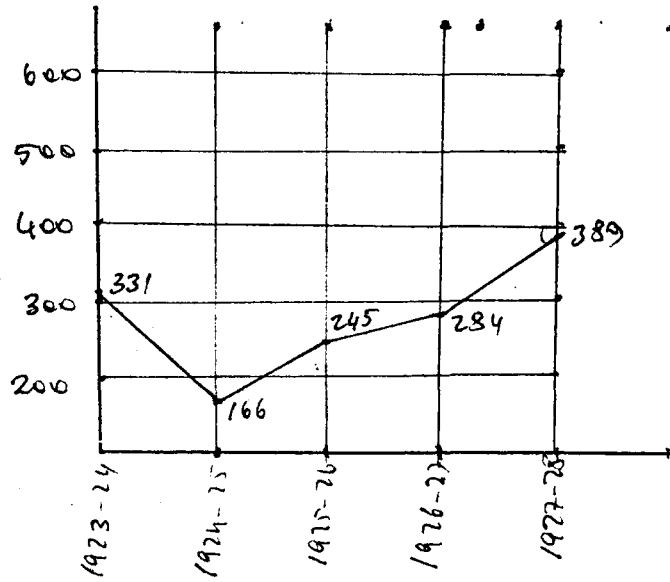
ÖĞRETMEN OKULLARINDA KIZ ÖĞRENCİ SAYISI

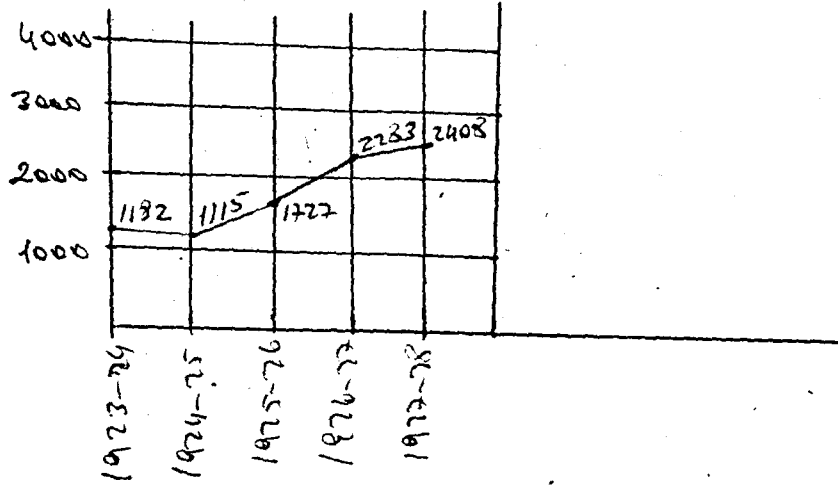
LİSELERDE ERKEK ÖĞRENCİ SAYISI

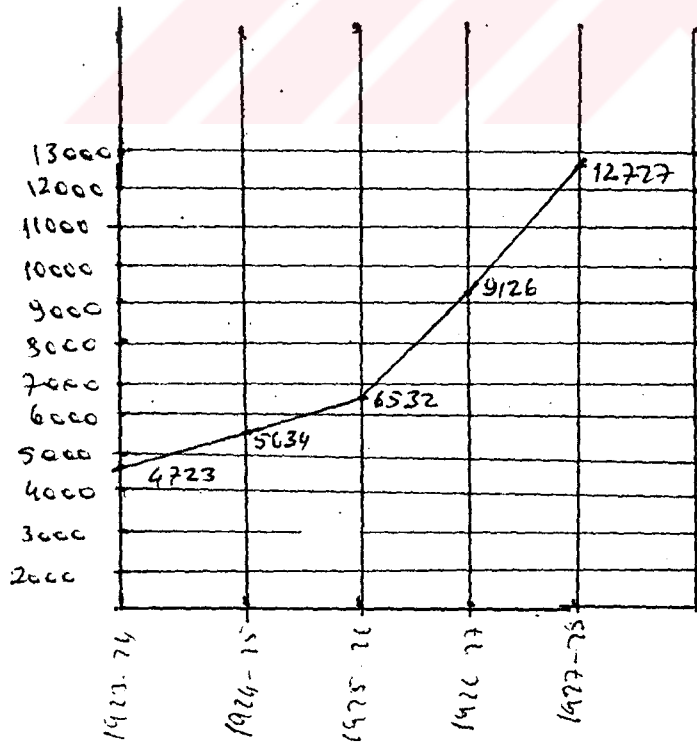
LİSELERDE KIZ ÖĞRENCİ SAYISI

ORTA OKULLARDA KIZ ÖĞRENCİ SAYISI

ORTA OKULLARDA ERKEK ÖĞRENCİ SAYISI

ÖĞRETMEN OKULLARINDA ERKEK ÖĞRENCİ SAYISI

